

Edited by Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl

The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941

A Sourcebook

Amsterdam
University
Press

The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941

The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941

A Sourcebook

*Edited by
Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl*

Amsterdam University Press

This publication was made possible by the financial support of the Shevchenko Scientific Society, USA, from the John and Elisabeth Chlopecky Fund.

Cover illustration: Mykhailo Dmytrenko, 'One Can Go Mad' (*Iliustrovani visti* 10 (1941): 8)

Cover design: Coördesign, Leiden

Lay-out: Crius Group, Hulshout

Amsterdam University Press English-language titles are distributed in the US and Canada by the University of Chicago Press.

ISBN 978 90 8964 834 1

e-ISBN 978 90 4852 682 6 (pdf)

DOI 10.5117/9789089648341

NUR 689

© Ksenya Kiebusinski & Alexander Motyl / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2017

All rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, no part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise) without the written permission of both the copyright owner and the author of the book.

Every effort has been made to obtain permission to use all copyrighted illustrations reproduced in this book. Nonetheless, whosoever believes to have rights to this material is advised to contact the publisher.

Table of Contents

Acknowledgements	25
Introduction	27
The Literature on the Massacre	30
The Death Toll	36
The Impact of the Massacre	42
The Ukrainian, Polish, and Jewish Dimensions	49
Methodological Errors	55
The Structure of the Sourcebook	65
Biography	67
Ivan Kiebusz (1905-1941)	67
Bohdan Hevko (1914-1941)	72
Scholarly Literature	77
Subtelny, Orest, 'The Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939-41,' in <i>Ukraine during World War II: History and Its Aftermath</i> , ed. Yury Boshyk (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 5-14.	77
Zajączkowski, Janusz, <i>Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. 3, Druga wojna światowa</i> (Difficult neighborhoods: Poland and Ukraine, and Russia and Germany: Vol. 3, Second World War) (Lublin: Werset, 2013), 117-19.	84
Kyrychuk, Iu.A, 'Radians'kyi teror 1939-1941 rr.' (Soviet terror, 1939-1941), in <i>Politychnyi teror i teroryzm v Ukraïni, XIX-XX st.: istorychni narysy</i> (Political terror and terrorism in Ukraine, 19-20 th centuries: Historical essays), ed. Volodymyr Lytvyn et al. (Kyïv: Naukova dumka, 2002), 576-77, 579, 581-83, 585, 587-88, 589-90.	87
Gur'ianov, Aleksandr, and Aleksandr Kokurin, 'Èvakuatsiia tiu-rem' (Evacuation of prisons), <i>Karta: Rossiiskii nezavisimyi istoricheskii i pravozashchitnyi zhurnal</i> (Riazan') 6 (1994): 16-27.	93

- Galiński, Antoni, 'Więzienia NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 na podstawie dokumentacji Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi-Institutu Pamięci Narodowej' (NKVD prisons in the Eastern Borderlands of the Second Republic in 1939-1941 on the basis of documentation by the Regional Commission for the Investigation of Crimes against the Polish Nation in Łódź, Institute of National Remembrance), in *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku* (Criminal evacuation and detention of prisoners by the NKVD in the Eastern Borderlands of the Second Republic in June-July 1941), ed. Janina Mikoda (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997), 52-54 (Annex 2). 97
- Gross, Jan T., *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 1988), 179, 180, 181, 182, 185. 101
- Gorlanov, O.A., and A.B. Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii i Ukrainy v 1939-1941 gg.' (About the arrests in the western oblasts of Belarus and Ukraine in 1939-1941), in *Repressii protiv poliakov i pol'skikh grazhdan* (Repressions of Poles and Polish citizens), ed. A.É. Gur'ianov, vol. 1 (Moscow: Zven'ia, 1997), 77, 87-91, 95-96, 102, 104-5, 108. 103
- Hryciuk, Grzegorz, 'Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland,' in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*, ed. Elazar Barkan, Elisabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2007), 182-84. 118
- Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 194-96. 120
- Berkhoff, Karel C., *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 13-16. 122
- Romaniv, Oleh, and Inna Fedushchak, 'Tiuremna vakkhanaliia agonizuiuchoho rezhymu' (Prison orgy of a dying regime), in *Zakhidnoukraińs'ka trahediia 1941* (The Western Ukrainian tragedy, 1941) (Lviv: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 54-55, 57-63. 125

- Derev'iany, Ihor, 'Masovi rozstrily u v'iaznytsi No. 1 m. L'vova v kintsy chervnia 1941 roku' (Mass shootings in Prison No. 1, L'viv, at the end of June 1941), *Ukraïns'kyi vyzvol'nyi rukh* 13 (2009): 91-94, 95, 96, 97, 98-99, 101, 102. 132
- Chmielowiec, Piotr, 'Zbrodnie sowieckie na więźniach w czerwcu 1941 r. – Dobromil, Lacko' (Soviet crimes against prisoners in June 1941 – Dobromyl', Lacko), in *Kresy Południowo-wschodnie Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, ed. Piotr Chmielowiec and Irena Kozimala (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2014), 76-77, 79-80, 84, 85-86. 135
- Zhyv'iuk, Andrii, 'Mizh evakuatsieiu i "dotsil'nym rozstrilom": dolia v'iazniv tiurem Rivnenshchyny na pochatku Nimets'ko-radians'koï viiny' (Between evacuation and "expedient shooting": The fate of NKVD prisoners in the Rivne region at the start of the German-Soviet war), in *Za moskovskym chasom: kontroversiï radianizatsiï Rivnenshchyny (kinets' 1930-kh-kinets' 1950-kh rokiv)* (On Moscow time: Controversies of Sovietization of the Rivne region (late 1930s to late 1950s)) (Rivne: Papirus-Druk, 2011), 37, 38, 39-41, 42. 139
- Musial, Bogdan, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen: Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* ('Counterrevolutionary elements are to be shot': The brutalization of the German-Soviet war in the summer of 1941) (Berlin: Propyläen, 2001), 105, 129, 135-36, 137-38. 141
- Barkan, Elazar, Elizabeth Cole, and Kai Struve, 'Introduction,' in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2007), 23-33. 143
- Wnuk, Rafał, *'Za pierwszego Sowietu': polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)* ('Under the first Soviet': Polish conspiracy in the Eastern Borderlands of the Second Republic (September 1939-June 1941)) (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007), 365-67, 369-70, 371-72. 151

- Wysocki, Artur, *Zderzenie kultur: Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków* (The collision of cultures: Polishness and Sovietness in the eastern lands of the Polish Republic in 1939-1941 in the memories of Poles) (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2014), 269-72, 273-74, 275-79, 280, 281-82, 285. 154
- Mędykowski, Witold, *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (In the shadow of giants: The pogroms of 1941 in the former Soviet zone of occupation: The historical, social, and cultural context) (Warsaw: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012), 149-62. 163
- Mick, Christoph, 'Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939-44,' *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (April 2011): 338-40, 340-55. 175
- Himka, John-Paul, 'Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation,' in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 381-82, 385, 386-87, 389-90. 189
- Redlich, Shimon, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 86, 87, 88, 89, 90, 92, 104-7. 194
- Wróbel, Piotr, 'Polish-Ukrainian Relations during World War II: The Boryslav Case Study: A Polish Perspective,' *East European Politics and Societies* 26, no. 1 (February 2012): 219-26. 199
- Soviet, German, Polish, and British Documents** 207
- Summary report by Chief of the People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Ukrainian SSR, Vasiliï Timofeëvich Sergienko, on NKVD operations to combat criminal elements in the western oblasts of Soviet Ukraine (January-May 1941).* In *Roman Shukhevykh u dokumentakh radians'kykh orhaniv derzhavnoi bezpeky, 1940-1950*, ed. Volodymyr Serhiichuk, vol. 1 (Kyïv, 2007), 232-33, 240-41. 208

- Directive by People's Commissar of State Security, Vsevolod Nikolaevich Merkulov, on security operations to be carried out in connection with the outbreak of war with Germany (22 June 1941).* In *Kyïv u dni natsysts'koi navyly: za dokumentamy radians'kykh spetssluzhb*, ed. T.V. Vrons'ka et al. (Kyïv: Misioner, 2003), 85-86. 210
- Directive by People's Commissar of Internal Affairs NKVD, Lavrentii Pavlovich Beria, and Prosecutor-General of the Soviet Union, Viktor Mikhailovich Bochkov, on prison operations (22 June 1941).* In *Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi otechestvennoi voine: sbornik dokumentov*, vol. 2, bk. 1. *Nachalo, 22 iunია-31 avgusta 1941 goda* (Moscow: Izd. 'Rus', 2000), 36. 211
- Order by People's Commissar of State Security, Vsevolod Nikolaevich Merkulov, on the evacuation and/or execution of prisoners (23 June 1941).* In V.N. Merkulov, 'Predlozhenie NKGB No. 2445/M,' 23 June 1941, *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB 1* (1994): 192. 212
- Report by Chief of the L'viv oblast' NKVD Prison Department, Lieutenant Iosif Rafailovich Lerman, to Chief of L'viv oblast' NKVD, Captain Nikolai Alekseevich Diatlov, on the status of prisoners in L'viv (24 June 1941).* In *Zolochivshchyna: mynule i suchasne*, ed. Mykola Dubas, 2nd ed. (L'viv: Ms, 2006), 292. 213
- Special report on the situation of prisons in Volyn', Rivne, Ternopil', L'viv, and Chernivtsi oblasts by Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov (28 June 1941).* In *Represyвно-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz: u dvokh knyhakh*, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 236-38. 215
- Operational situation report USSR no. 10 by the Chief of the Security Police and the SD (2 July 1941).* In *Die 'Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, ed. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, vol. 1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 64-65. 217

- Proposal by Deputy of People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Vasilii Vasil'evich Chernyshov, and Chief of Prisons Directorate, People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Mikhail Ivanovich Nikol'skii, to People's Commissar of Internal Affairs NKVD, Lavrentii Pavlovich Beria, on the evacuation, release, and/or execution of prisoners (4 July 1941).* In *Prikazano pristupit': evakuatsiia zakliuchionnykh iz Belarusi v 1941 godu: sbornik dokumentov*, ed. Aleksandr Kokurin (Minsk: Natsional'nyi arkhiv Respubliki Belarus', 2005), 32-33. 219
- Memorandum on the evacuation of prisons in the western oblasts of the Soviet Union by Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov, to Chief of the People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Ukrainian SSR, Vasilii Timofeevich Sergienko (5 July 1941).* In *Represyvnokaral'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz: u dvokh knyhakh*, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 242-45. 220
- Memorandum on the execution of prisoners in Berezhany, Ternopil' oblast', to Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov (8 July 1941).* In *Represyvnokaral'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz: u dvokh knyhakh*, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 248-49. 224
- Telegram from the Polish Ambassador in Madrid, Marian Szumlakowski, to the Ministry of Foreign Affairs of the Polish Government-in-Exile, on the reports of the shooting of prisoners by the NKVD in L'viv, Dubno, and Luts'k (8 July 1941).* In *Polskie dokumenty dyplomatyczne: 1941*, ed. Jacek Tebinka (Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2013), 426-27. 226
- Letter regarding the massacre of prisoners in Brygidki prison, L'viv, from the British Ambassador to the Soviet Union, Richard Stafford Cripps, to the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, Viacheslav Molotov (11 July 1941).* Foreign Policy Archives of the Russian Federation (AVP RF), fond 6 (The Molotov fond), opis, 3, papka 1, delo 8, l. 31. 227

- Reply from the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, Viacheslav Molotov, to the British Ambassador to the Soviet Union, Richard Stafford Cripps (12 July 1941).* Foreign Policy Archives of the Russian Federation (AVP RF), fond 6 (The Molotov fond), opis 3, papka 1, delo 8, ll. 32-33. 228
- Telegram to the British Foreign Office from the Ambassador to the Soviet Union, Richard Stafford Cripps, concerning the massacre of prisoners in Brygidki prison, L'viv (14 July 1941).* The National Archives, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, Polish-Soviet Relations, FO371/26755. 229
- Telegram from the Deputy Head of the Central Department, British Foreign Office, Roger Mellor Makins, to the counselor to the Polish Embassy in London, Władysław W. Kulski, concerning the massacre of prisoners in Brygidki prison, L'viv (15 July 1941).* The National Archives, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, Polish-Soviet relations, FO371/26755. 230
- Report on the evacuation, release, and/or execution of prisoners in the western oblasts of Soviet Ukraine.* In *Represywno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyhakh*, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyiv: Lybid', 1994), 267-69. 230
- Operational situation report USSR no. 24 by the Chief of the Security Police and the SD (16 July 1941).* In *Die 'Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, ed. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, vol. 1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 127, 131-33. 232
- Letter by the counselor to the Polish Embassy in London, Władysław W. Kulski, to the Minister of Foreign Affairs of the Polish Government-in-Exile, August Zaleski, regarding his conversation with William Strang of the Foreign Office on the Soviet-British agreement and about the murder of Polish prisoners in L'viv (18 July 1941).* In *Polskie dokumenty dyplomatyczne: 1941*, ed. Jacek Tebinka (Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2013), 426-27. 236

- Operational situation report USSR no. 28 by the Chief of the Security Police and the SD (20 July 1941).* In *Die 'Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, ed. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, vol. 1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 148, 149, 150-51. 237
- Letter from the counselor of the British Embassy to the Polish Government-in-Exile, Frank Savery, to Frank Kenyon Roberts, Central Department, Foreign Office, on Professor Olgierd Górka's assessment of the prison massacre in L'viv, and the population's reception of German troops (10 August 1941).* The National Archives, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, Polish-Soviet Relations, FO371/26758. 240
- Report by the Chief of the Volyn' oblast' NKVD Prison Department to the Deputy Chief of Prisons Directorate, People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Demekhin (3 September 1941).* In *Represyyno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyhakh*, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 271-73. 241
- Report by the Deputy Chief of the NKVD prison administration, captain of the KGB of the Soviet Union, Viktor Aleksandrovich Volkhonskii, on the outcome of the evacuation of prisoners from Soviet Ukraine (22 January 1942).* In *NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym natsionalisticheskim podpol'em na zapadnoi Ukraïne, v zapadnoi Belorussii i Pribaltike, 1939-1956*, ed. N.I. Vladimirtsev and A.I. Kokurin (Moscow: MVD Rossii, 2008), 67-68. 244
- Newspaper Reports** 247
- 'Les atrocités bolchevik' (Bolshevik atrocities), *Le Matin* (Paris) (3 July 1941): 3. 248
- Steinkopf, Alvin J., 'First Eyewitness Story from the Russian Front,' *New York World-Telegram* (5 July 1941). 248
- 'Ukraïns'ki hekatombi' (Ukrainian hecatombs), *Ukraïns'ki shchodenni visty* (L'viv) (5 July 1941): 3. 249
- 'Lwów w walkach niemiecko-rosyjskich' (L'viv in German-Russian battles), *Nowy świat* (New York City) (7 July 1941). 252

Svahnström, Bertil, 'Skörden oskadad i del erövrade Ukraina' (Harvest in conquered Ukraine not affected), <i>Stockholms-Tidningen</i> (7 July 1941): 4.	253
Oven, Wilhelm von, 'Die Sowjethölle von Lemberg, satanische Greuel an Tausenden von Ukrainern' (The Soviet hell of L'viv, satanic horror for thousands of Ukrainians), <i>Völkischer Beobachter</i> (Munich) (7 July 1941).	255
Steinkopf, Alvin J., 'Hundreds Shot in Lwow,' <i>New York Post</i> (7 July 1941): 1, 9.	257
'Both Nazis and Reds Issue Charges of War Atrocities,' <i>Daily Mirror</i> (New York City) (7 July 1941): 3.	259
'An Eye for an Eye ...,' <i>PM</i> (New York City) (7 July 1941): 6.	260
'Die Hölle von Lemberg' (The hell of L'viv), <i>Die Tat</i> (Zürich) (8 July 1941): 2.	260
'Lliut' krov bezboronnykh' (They spill the blood of the defenseless), <i>Svoboda</i> (Jersey City, NJ) (9 July 1941): 2.	261
'Retreating Reds Massacre Ukrainians,' <i>The Ukrainian Weekly</i> (Jersey City, NJ) (11 July 1941): 1.	262
'Na ocherednoi press-konferentsii inostrannykh korrespondentov' (At the regular press conference for foreign correspondents), <i>Pravda</i> (Moscow) (14 July 1941): 3.	263
<i>Excerpt.</i> Mykola Holubets', Letter to Fedir Dudko, <i>Krakivs'ki visti</i> (24 July 1941): 3.	265
'Cripps Says It's a Hun Lie,' <i>Daily Mirror</i> (London) (28 July 1941): 5.	267
'Zveri na ulitsakh L'vova' (Beasts in the streets of L'viv), <i>Pravda</i> (Moscow) (9 August 1941): 2.	267
'Nazi Invaders Murder Over 6,000 Civilians,' <i>The Mail</i> (Adelaide, South Australia) (9 August 1941): 3.	269
'Many Victims of Soviet Terror in Western Ukraine Identified,' <i>The Ukrainian Weekly</i> (Jersey City, NJ) (2 September 1941): 1.	270
Survivors' and Eyewitness Accounts	275
Table: Więzienia NKWD na wschodnich ziemiach Polski w 1941 r. (NKVD prisons in the eastern Polish territories in 1941) in <i>Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku</i> , ed. Janina Mikoda (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997): 75-77.	276

L'VIV	279
'Testimony of Bohdan Kolzaniwsky, through the interpreter, Roman Olesnicki,' in United States Congress, House Select Committee on Communist Aggression, <i>Investigation of Communist Takeover and Occupation of the Non-Russian Nations of the U.S.S.R.</i> (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1954), 110-14.	279
Shkvarko, V., <i>Proklynaiu: z shchodennyka ukrains'koho politv'iaznia</i> (I curse them: From the diary of a Ukrainian political prisoner) (Munich: Dniprova khvyliya, 1953), 203-7.	284
Mrs. A.K. testified as follows. In 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' <i>The Ukrainian Review</i> 7, no. 2 (Summer 1960): 25-27.	288
Bohdan Shtyha recounted. In Oleksa Horbach, <i>Shliakh zi skhodu na zakhid: spohady</i> (The path from east to west: A memoir) (L'viv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny, 1998), 30-32.	291
Witness J.M. testifies. In 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' <i>The Ukrainian Review</i> 7, no. 2 (Summer 1960): 28-30.	293
Eyewitness T.D. testifies. In 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' <i>The Ukrainian Review</i> 7, no. 2 (Summer 1960): 30-32.	295
Iakhnenko, Natalia, <i>Vid biura do Brygidok: trokhy spohadiv z 1939-1941 rokiv, L'viv</i> (From the office to Brygidky: Some memories from the years 1939-1941 in L'viv) (Munich, 1986), 233-37.	297
Zygmunt Cybulski (Brygidky). In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, <i>Drogi śmierci: ewakuacja więźniń sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941</i> (Warsaw: Karta, 1995), 49-51.	300
Stefania Kowicka (née Iszkowska). In <i>Dzieci Kresów</i> , ed. Lucyna Kulińska, vol. 3 (Kraków: Wydawn. Jagiellonia, 2009), 184-85.	302

- Yones, Eliyahu, *Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944* (The road to Lviv: Forced labor and resistance in eastern Galicia, 1941-1944) (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999), 18-25. 304
- Deposition of Dr. Saeltzer.* In Alfred M. de Zayas and Walter Rabus, *Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg* (Munich: Universitas-Verlag, Langen Müller, 1980), 335-36. 310
- Deposition of Lieutenant Walter Lemmer.* In Alfred M. de Zayas and Walter Rabus, *Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg* (Munich: Universitas-Verlag, Langen Müller, 1980), 337-39. 311
- Adam Jaz.* In *Lwowskie pod okupacją sowiecką, 1939-1941*, ed. Tomasz Bereza (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006), 158. 312
- Allerhand, Maurycy, and Leszek Allerhand, *Zapiski z tamtego świata* (Notes from another world) (Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 2003), 37-38. 313
- Kessler, Edmund, *Przeżyć Holokaust we Lwowie* (Surviving the Holocaust in Lviv) (Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 2007), 31-41. 315
- BEREZHANY** 321
- M.L. (England).* In *Shliakh peremohy* (Munich) (10 July 1960). 321
- B.S. (England).* In *Shliakh peremohy* (Munich) (8 May 1960). 322
- BIBRKA** 323
- Witnesses K.F. (England) and S.D. (England).* In *Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents* (London: Ukrainian Publishers, 1962), 188. 323
- V[olodymyr] R[ozhii] testified.* In O. Romanivs'kyi, *Rozdil z khroniky odnoho halyts'koho sela* (Chapter from the history of one Galician village) (Toronto: Nakl. Hurta kolyshnikh meshkantsiv sela Romanova, 1960), 23-25. 324
- BORYSLAV** 326
- A Jewish eyewitness described the scene.* In Bogdan Musial, *'Konter-revolutionäre Elemente sind zu erschießen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2001), 163-64. 326

Jasiński, Alfred, 'Boryslawska apokalipsa' (Boryslav apocalypse), Karta 4 (April 1991): 111-14.	326
BUS'K	330
Szubartowicz, Ludomił, 'Wspomnienia z Buska (Październik 1992)' (Memories of Bus'k (October 1992)), in <i>Dzieci Kresów</i> , ed. Lucyna Kulińska, vol. 4 (Kraków: Towarzystwo Milos- ników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich, 2013), 68-71.	330
CHORTKIV	333
<i>Witness Dibrova testifies</i> . In <i>Russian Oppression in Ukraine: Re- ports and Documents</i> (London: Ukrainian Publishers, 1962), 188-89.	333
<i>Anelia Ivanivna Sukhodol's'ka</i> . In Oleksandra Ivantsiv, 'Zhyttia zhinku ne zhaliie' (Life does not spare the woman), <i>Slovo kraiu: hazeta Chortkivshchyny</i> (31 August 2011).	334
DOBROMYL'	335
<i>M.A. (3 August 1941), the bloody massacre in Dobromyl'</i> . In Oleh Ro- maniv and Inna Fedushchak, <i>Zakhidnoukrains'ka trahediia 1941</i> (L'viv; New York: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 288-89.	335
<i>Testimony of Ievstahii Ivanovych Pysaryk, former driver for Salina, the Dobromyl' salt mine, and a resident of the city of Dobromyl'</i> . In Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, <i>Zakhidnoukrains'ka trahediia 1941</i> (L'viv; New York: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 290-91.	337
<i>Tadeusz Pstrąg remembers</i> . In Lucjan Fac, 'Mord w Dobromilu' (Murder in Dobromyl'), in <i>Szkice z dziejów dawnego Przemysła i ziemi przemyskiej</i> (Przemyśl: Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK, 2012), 430.	338
DROHOBYCH	339
<i>Female witness M.F. (now in the Federal Republic of Germany) reports</i> . In <i>Russian Oppression in Ukraine: Reports and Docu- ments</i> (London: Ukrainian Publishers, 1962), 189.	339
<i>A.O. (Germany)</i> In <i>Shliakh peremohy</i> (Munich) (3 July 1960).	339
DUBNO	340
Kreshchenko, Valentyna, <i>Velykden' u v'iaznytsi (spomyny politv'iaznia)</i> (Easter in prison (Memoirs of a political pris- oner)) (Dubno: Prosvita, 1997), 19-22.	340

<i>Hon'chuk, Oleksandr Danylovych, 'Za myt' do rozstrilu' (A moment before death by shooting), in Iz krynytsi pechali: zbirnyk spohadiv ta dokumentiv, ed. Ievhen Shmorhun et al., vol. 4 (Rivne: Azaliia, 1997), 54-55.</i>	345
KAM'IANKA-STRUMYLOVA	346
<i>Testimony of Kateryna Fedorivna Korots'. In Knyha pam'iaty 'Iz zabuttia – v bezsmertia' (Kam'ianka Buz'ka, 2004), 3-4, 22.</i>	346
LOPATYN	347
<i>Witness V.L. ... reports. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 189.</i>	347
LUTS'K	348
<i>S.D. (Germany). In Shliakh peremohy (Munich) (5 June 1960).</i>	348
<i>Wojciech Podgórski (Łuck). In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 (Warsaw: Karta, 1995), 56-59.</i>	349
<i>Kudelia, Mykola, 'Podibnoho ne bachyv Luts'k' (Luts'k has not seen anything of the sort), Zona 10 (1995): 98-100.</i>	353
NADVIRNA	355
<i>H.G. and Y.K., now in England, testify; witness, Father M.K. (at present in America) and female witness M. S. (now in England) report. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 190-91.</i>	355
PEREMYSHLIANY	356
<i>Witness, N.N., now in England, testifies, and witness M.D. (now in the Federal Republic of Germany) reports. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 192-93.</i>	356
PIDBUZH	357
<i>Testimony of Ivan Panteleimonovych Chaplia, a peasant from the village of Nahuievychi, Drohobych raion, L'viv oblast (recorded in 1991). In Volodymyr Hons'kyi Liudyna i natsiia: chas voïniv (Kyïv: Osnova, 2012), 77-8.</i>	357
SAMBIR	358
<i>The witness Eugen Rudyy (now in the USA) already testified before the U.S. Congress Kersten Committee on October 12, 1954, and his testimony was published in Record No. 37, pp. 150-51. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 192-93.</i>	358
<i>Memoirs of Mykhailo Dziapko. In Holos Lemkivshchyny (June 1966).</i>	359

<i>Leopold Lerch (Sambor)</i> . In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, <i>Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941</i> (Warsaw: Karta, 1995), 59-61.	360
STANYSLAVIV (IVANO-FRANKIVS'K)	362
<i>Mr. Mykola K., now living in Austria, testifies</i> . In <i>Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents</i> (London: Ukrainian Publishers, 1962), 193-94.	362
STRYI	363
<i>Mr. Y. Stryysky testifies</i> . In <i>Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents</i> (London: Ukrainian Publishers, 1962), 194.	363
Reynolds, John Lawrence, <i>Leaving Home: The Remarkable Life of Peter Jacyk</i> (Vancouver: Figure 1 Publishing, 2013), 3-6.	364
Drix, Samuel, <i>Witness to Annihilation: Surviving the Holocaust: A Memoir</i> (Washington, DC; London: Brassey's, 1994), 19-20.	366
<i>Stanislaw Flach (Stryj)</i> . In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, <i>Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941</i> (Warsaw: Karta, 1995), 61-62.	367
TERNOPIŁ'	368
Blicharski, Czesław E., 'Masakra więźniów w Tarnopolu (The prison massacre in Ternopil)', in Czesław E. Blicharski, <i>Tarnopolanie na starym ojców szlaku</i> (Gliwice: W. Wiliński, 1994), 203-4.	368
Ostroz'kyi, R., 'Spomyn zhakhlyvoho zlochynu' (Remembering a heinous crime), in <i>Shliakhamy zolotoho Podillia: Ternopil'shchyna i Skalatshchyna</i> , ed. Roman Mykolaievych et al., vol. 3 (Philadelphia: Ternopil Regional Society, 1983), 115-17.	369
TURKA	373
Zeifert, Y.M., 'Stories of the Great Misfortune,' in <i>Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity</i> , ed. J. Siegelman et al. and trans. Jerrold Landau (Tel Aviv, 1966), pp. 228-30, http://www.jewishgen.org/yizkor/turka/tur21.html .	373
ZALISHCHYKY	374
<i>N.K. (Germany)</i> . In <i>Shliakh peremohy</i> (Munich) (3 July 1960).	374
'Chomu stohne Dnister?' (Why does the Dniester River groan?), in Nestor Myzak, <i>Za tebe, sviata Ukraïno</i> , vol. 3 (Chernivtsi: Bukovyna, 2002), 65-67.	375
ZHOVKVA	376

<i>T.P. (Germany). In Shliakh peremohy (Munich) (7 February 1960).</i>	376	
ZOLOCHIV	378	
<i>I. Rubizhnyi (England). In Shliakh peremohy (Munich) (29 May 1960).</i>	378	
Petelycky, Stefan, <i>Into Auschwitz, for Ukraine</i> (Kingston, ON: Kashtan Press, 1999), 11-13.	379	
Mikłaszewski, Bolesław, 'Wspomnienia z kresowego dzieciństwa' (Memories of childhood in the Eastern Borderlands), in <i>Dzieci Kresów</i> , ed. Lucyna Kulińska, vol. 4 (Kraków: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich, 2013), 120-21.	381	
Tennenbaum, Samuel Lipa, <i>Zloczow Memoir</i> (New York: Shengold Publishers, 1986), 173-79.	383	
Brehm, Bruno, <i>Aus der Reitschull!: ein autobiographischer Roman</i> , 2 nd ed. (Graz: L. Stocker, 1976), 290.	389	
Supplementary Material	391	
Biographies	409	
Glossary	413	
Acknowledgments of Copyrights and Sources	415	
Works Cited	419	
Index	427	
List of Illustrations		
Figure 1	Map	24
Figure 2	[L'viv, July 1941]	393
Figure 3	[L'viv, July 1941]	394
Figure 4	[L'viv, July 1941]	394
Figure 5	[L'viv, July 1941]	395
Figure 6	[L'viv, July 1941]	395
Figure 7	[L'viv, July 1941]	396
Figure 8	Foreign journalists at a mass grave for the murdered victims, July 1941	396

Figure 9	Bodies of prisoners killed by the NKVD in the Brygidki prison, July 1941	397
Figure 10	Bodies of prisoners killed by the Soviets before their retreat from the city, July 1941	397
Figure 11	Local people looking for the bodies of their relatives in the yard of an NKVD prison on Lonts'kyi Street (ulica Łąckiego), where the bodies were found, July 1941	398
Figure 12	Inhabitants of L'viv among corpses trying to identify members of their families killed by the NKVD at the prison on Lonts'kyi Street (ulica Łąckiego), July 1941	398
Figure 13	L'viv: Bodies of victims of the NKVD in the prison yard on Lonts'kyi Street (ulica Łąckiego), July 1941	399
Figure 14	Victims of the NKVD massacre at the prison on Zamarstyniv Street, July 1941	401
Figure 15	Prison on Zamarstyniv Street. Relatives of victims of the NKVD massacre at the prison on Zamarstyniv Street, July 1941	401
Figure 16	Exhumation and burial of victims of the NKVD massacre at the prison on Zamarstyniv Street, July 1941	402
Figure 17	The corpses of individuals murdered by the NKVD in the courtyard of a L'viv city prison	402
Figure 18	The corpses of prisoners (lawyer Roman Kul'chyts'kyi pictured in foreground) executed by the NKVD at the prison in Bibrka, June 1941	403
Figure 19	The corpses of prisoners executed by the NKVD at the prison in Bibrka, June 1941	403
Figure 20	Bodies of prisoners killed by the NKVD in Boryslav, 1941	404
Figure 21	Exhumation of prisoners bodies who were murdered by the NKVD prior to the retreat of the Soviets from the area, summer of 1941	405
Figure 22	German soldiers looking at corpses of prisoners killed by the NKVD, July 1941	405
Figure 23	Leonid Perfets'kyi, 'The Execution of Ukrainian Peasants by NKVD Agents'	406
Figure 24	Leonid Perfets'kyi, 'Interrogation at the NKVD'	407

Без напису

Одних із розпаленим зором,
Із високим, блідим чолом,
Під гуркіт автотору
Розстріляли вночі гуртом.

А тих, кого у підвалах
Не поклав під стіну наган –
Сніговіями привітала
Сибірська біла тайга.

А й сестрам краще не дано,
– Однакова доля для всіх,
В солончаках Казахстану
По аулах гвалтують їх.

Висипається зерно. В житі
Непоховані трупи лежать,
В селі – нехрищені діти,
І нікому пожати збіжа.

Над краєм подих погуби
На волі, як і в тюрмі,
Бо й ті, що лишилися, зуби
На себе шкрять самі.

На обр'ях – димні хмари,
Всю землю порох повив,
Чи ж мало ярма і кари
За гріхи батьків і дідів?

Ворожою кровю замало
Напоїли вони поля,
І нашого нині, без жалю,
Напувається спрагла земля.

No Inscription

Some with eyes ablaze
With foreheads, high and pale,
To the thunder of motors
Were shot amassed at night.

While those who escaped
The guns in the cellars
Were greeted by the snowstorms
Of Siberia's white taiga.

Their sisters fared no better,
The same fate met them all.
In the salt marshes of Kazakhstan
They're being raped in the villages.

The seeds are strewn. In the rye
Unburied corpses lie.
The village children are unbaptized,
And there's no one to harvest the
grain.

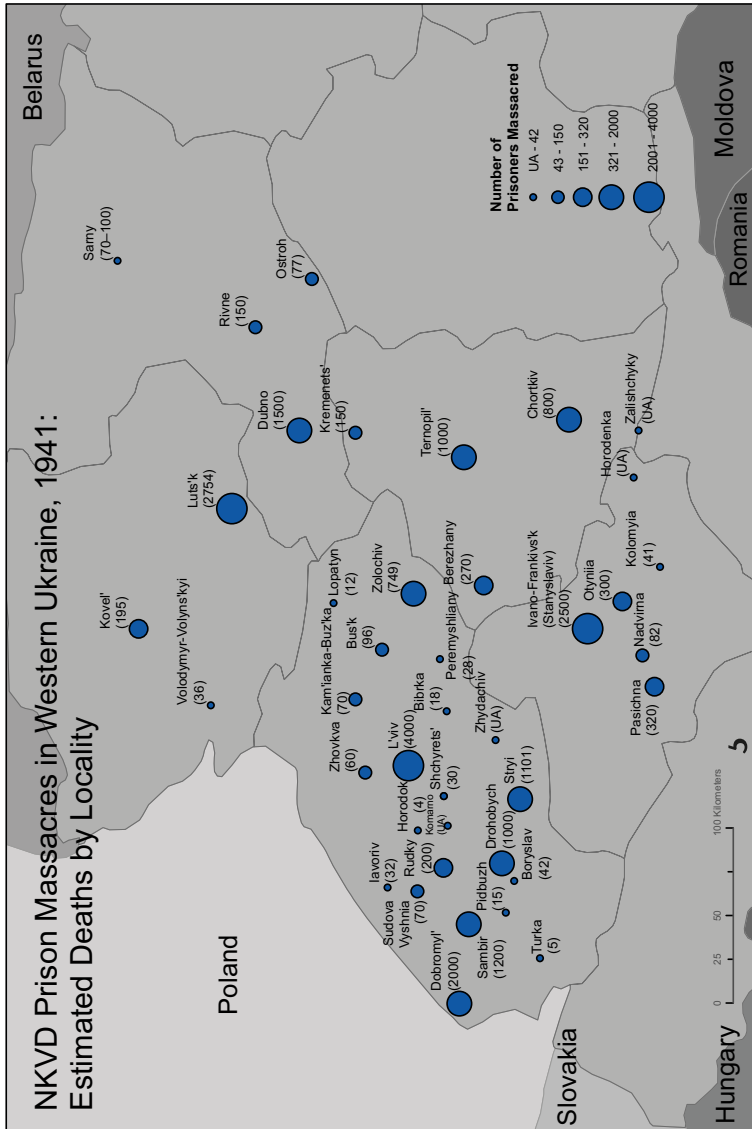
Above the land the breath of death
Is inside the prisons and outside,
For even those who survived
Bared teeth at themselves.

On the horizons are smoky clouds,
The land has been swept with dust.
Are there too few yokes and blows
For the sins of fathers and
grandfathers?

They fed their fields
With too little enemy blood,
And it's ours that, mercilessly,
The thirsty earth now drinks.

Figure 1 Map

Map compiled and drawn by staff of the Map and Data Library, University of Toronto, using current external and internal political boundaries, based on a dataset by GFK Macon Global Maps (Germany, 2009). Numbers sourced primarily from Romaniv and Fedushchak, *Zakhidnoukraïns'ka trahediia* 1941, 63, and Mikoda, *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD*, 75-77. Additional figures derived from: (Bibrka) *Russian Oppression in Ukraine*, 188; (Boryslav) Wróbel, 'Polish-Ukrainian Relations during World War II', 224; (Pidbuzh) Hons'kyi, 'Shche odyn etap henotsydu. Iak byvaly v'iazniv u tiurmakh 1941 roku'; and (Turka) Zeifert, 'Stories of the Great Misfortune', 230.

Acknowledgements

We originally conceived of this book as focusing exclusively on the NKVD's mass killing of political prisoners in Western Ukraine in the summer of 1941. Thanks to the helpful suggestions of several anonymous reviewers, we expanded the focus to include the anti-Jewish violence that followed. The Ukrainian Studies Fund and the Shevchenko Scientific Society in the United States provided funds for the publication of the book for which we are grateful. We also thank the following friends and colleagues for their assistance, big and small, in preparing this volume: Joanna Bielecki, Marcel Fortin, Robert Glushko, Larysa Holovata, Ostap Kin, Tim Klähn, Ihor Kulyk, Alla Parkhomenko, Sophia Patriy, Yuri Shevchuk, Lana Soglasnova, and Krzysztof Wawrzyniak.

Introduction

Ksenya Kiebusinski and Alexander Motyl

The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941: A Sourcebook is both a scholarly undertaking and a personal quest. While we hope to fill an important lacuna in the literature on Soviet mass killings in Ukraine, we have in part been motivated to do so by the fact that both of us had relatives who were murdered in what we call the Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. Although their tragic deaths may not endow us with perspicacity, they do endow an otherwise academic project with a clear moral dimension. The point of remembering Soviet atrocities, like the point of remembering all atrocities committed by criminal regimes, is not to dwell on the past, but to honor the dead and to hope that a better understanding of the mechanisms of mass murder will reduce the likelihood of its future occurrence. The horrible deaths experienced by our relatives, Father Ivan Kiebus and Bohdan Hevko, are a reminder that all totalitarian regimes regard human life as expendable material in their fanatical pursuit of ideologically defined revolutionary goals.

The Soviet regime has been especially inhumane toward Ukraine and Ukrainians – a fact that concerns us as human beings, as scholars, and as persons of Ukrainian descent. According to a study published by the Moscow-based Institute of Demography,¹ Ukraine suffered close to 15 million ‘excess deaths’ between 1914 and 1948. Of that number, about 7.5 million were attributable to Soviet policies and 6.5 million to Nazi policies. According to Nicolas Werth, meanwhile, the Stalinist regime killed some 12 million of its people.² When we consider that over half of them were Ukrainian (far in excess of Ukrainians’ share of the total Soviet population), it is hard not to register outrage at this monstrous system’s hostility to its people in general and Ukrainians in particular.

The Great West Ukrainian Prison Massacre’s victims were about 70 percent Ukrainian, 20 percent Polish, and 10 percent others (including

1 Nataliia Levchuk et al., ‘Ukraina stradaet ot chrezmernoi smertnosti naseleniia v trudoaktivnom vozraste,’ *Polit.ru* (15 April 2008), http://www.polit.ru/research/2008/04/15/demoscope327_print.html.

2 Nicolas Werth, ‘State Violence in Stalin’s Regime: Outline for an Inventory and Classification,’ paper presented as a part of ‘Terror and the Making of Modern Europe: Transatlantic Perspectives on the History of Violence,’ April 2008, France-Stanford Center for Interdisciplinary Studies, <http://francestanford.stanford.edu/sites/francestanford.stanford.edu/files/Werth.pdf>.

Jews). It would be disingenuous, and dishonest, to claim that the Massacre was not a tragedy for Ukrainians above all or that it was a tragedy of equal importance for Ukrainians, Poles, and Jews. This would be the equivalent of claiming that, because over a hundred thousand Poles and several hundred Ukrainians died in the Auschwitz-Birkenau death camps, Auschwitz is therefore equally a tragedy for Jews, Poles, and Ukrainians. At the same time, it is important to recognize that two separate tragedies took place in Western Ukraine in the summer of 1941: the first was the Massacre, carried out by the NKVD against the mostly Ukrainian prison population. The second was the wave of anti-Jewish pogroms that swept much of the region (as well as many of the territories abandoned by the Soviets), which were committed by German units tasked with destroying Jews and elements of the local Ukrainian and Polish population who perceived Jews as complicit in or responsible for the prison killings.

We completed this book at a time of heightened aggression against Ukraine and Ukrainians by the Soviet Union's successor state – the Russian Federation – and its dictatorial leader, Vladimir Putin. Once again, an authoritarian regime that, like the Soviet one, had its home in Russia was killing Ukrainians and engaging in a blatant cover-up of its war crimes and crimes against humanity. Although the Soviet Union was a Russian empire and the Russian Federation is its successor, we refuse to blame the ongoing war in eastern Ukraine on 'the' Russians. Although many Russians are implicated in the crimes of the Putin regime, the regime and its leader are the criminals.³ Even so, we were saddened by the widespread willingness of many Russians to look on the Putin regime's war crimes with the same passivity, indifference, or, even, approbation with which many Germans, who claimed not to know, viewed Hitler's crimes. We were equally saddened by Putin's Western apologists, who abetted his regime's criminal behavior by denying its criminality. For too many people, evidently, resistance is as little the first response to injustice as speaking truth to power is the natural inclination of intellectuals – points of some relevance to understanding the Massacre and its causes, consequences, interpretation, and instrumentalization.

3 The current Russian leadership even resorts to Soviet rhetoric and symbols, while the leaders of the separatist movement in eastern Ukraine employ World War II-era practices, such as Igor (Strelkov) Girkin's repromulgation of Stalin's 22 June 1941 order on the execution of criminals in territories they occupy. See Sergei I. Zhuk, 'Ukrainian Maidan as the Last Anti-Soviet Revolution, or the Methodological Dangers of Soviet Nostalgia (Notes of an American Ukrainian historian from inside the field of Russian studies in the USA),' *Ab Imperio* 3 (2014): 199-200.

As we compiled this material, we realized, yet again, just how important it is for scholarship to eschew crude, essentialist oversimplifications about entire peoples. Although it is valid to speak of ‘strategic logics,’ it is important to understand that ‘the’ Ukrainians, ‘the’ Poles, and ‘the’ Jews do not exist, as ‘their’ desires, hopes, and aspirations cannot be assumed to be uniform and stable. It is also important for scholars to analyze human behavior on the assumption that no peoples are intrinsically predisposed to violence, brutality, and cowardice. All people are alike: all are rational and/or irrational, all are human, all are imperfect, and all are capable of both good and evil. And all violent human deaths are equally tragic. Killing is a crime and mass killing is a crime against humanity, regardless of whether the victims or perpetrators were Poles, Jews, Ukrainians, or Russians.

An evenhanded, objective, and yet ethically rooted approach is especially important in discussions of relations between and among Ukrainians, Poles, and Jews. We have been struck by how much explicit and implicit stereotyping underlies both the memoirs of Ukrainian, Polish, and Jewish eyewitnesses and the scholarly narratives of some academics – a point we return to in greater detail below. But we must also recognize that the stereotypes found in eyewitness accounts and scholarship reflect the phenomenological realities of their authors. We cannot just dismiss them as instances of primordial, irrational animosities, as these perceptions were or are rooted in the everyday experiences of real people. To reduce their views to simple stereotyping is to deny them a voice – an ‘othering’ strategy that, after Edward Said’s work on Orientalism,⁴ should have little coin in serious scholarship.

Studying Polish-Ukrainian-Jewish relations in general or any of the dyads in particular is a difficult undertaking that requires sensitivity to nuance, complexity, and context and the avoidance of political agendas, instrumentalization, and scapegoating. A good way to avoid such assumptions and maintain maximal objectivity is to regard pogroms as instances of ethnic violence and to view ethnic violence in Western Ukraine comparatively and in terms of the extensive social science literature on its causes and consequences. Such a strategy also means viewing ethnic violence as a specific manifestation of the more general notion of ethnic conflict as well as viewing ethnic conflict as a specific manifestation of the still more general notion of ethnic relations. In effect, then, ethnic violence can be understood only if it is placed in the context of ethnic relations (especially at a time of war, which distorts and disrupts even the best of relations) and

4 Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Vintage, 1979).

if unidimensional, monocausal, simplistic explanations are eschewed. The final step in attaining a more scholarly understanding of the anti-Jewish violence in Western Ukraine would be to examine it comparatively, with respect to the many instances of interethnic violence that have occurred, and continue to occur, throughout the world.⁵ It is only in this manner that the violence that took place in Western Ukraine in the summer of 1941 can ultimately be understood on its own terms and not as a bit part of some grand teleological narrative relating to the travails of Polish statehood, the desirability of Ukrainian independence, or the inevitability of Jewish suffering.

Eschewing simplistic explanatory schemes also means avoiding simplistic binary oppositions, such as those between ‘good Jews’ and ‘bad Poles’ or ‘bad Jews’ and ‘good Ukrainians.’ Human behavior is always a complex agglomeration of shifting ethical stances and unpredictable moral choices. Klaus-Peter Friedrich puts it well: ‘In the reality of the occupation [of Poland by the Nazis], the behavior of those willing to cooperate rarely fits today’s black-and-white standards ... [H]ardly anyone was purely a collaborator or a resistance fighter. Everyday life under the occupation frequently called for compromising.’⁶ We would only add that ‘everyday life’ *always and everywhere* ‘calls for compromising’ – even in liberal democracies.

The Literature on the Massacre

After Nazi Germany launched Operation Barbarossa on 22 June 1941 against its collaborator, friend, and ally, the USSR, the Soviet secret police, the

5 An obvious point of comparison would be the anti-Chinese riots that took place in the Tibetan capital, Lhasa, in March 2008: ‘Your correspondent, the only foreign journalist with official permission to be in Lhasa when the violence erupted, saw crowds hurling chunks of concrete at the numerous small shops run by ethnic Chinese lining the streets of the city’s old Tibetan quarter. They threw them too at those Chinese caught on the streets – a boy on a bicycle, taxis (whose drivers are often Chinese) and even a bus. Most Chinese fled the area as quickly as they could, leaving their shops shuttered. The mobs, ranging from small groups of youths (some armed with traditional Tibetan swords) to crowds of many dozens, including women and children, rampaged through the narrow alleys of the Tibetan quarter. They battered the shutters of shops, broke in and seized whatever they could, from hunks of meat to gas canisters and clothing. Some goods they carried away – little children could be seen looting a toyshop – but most they heaped in the streets and set alight’ (‘Fire on the Roof of the World,’ *The Economist*, 14 March 2008, <http://www.economist.com/node/10870258>).

6 Klaus-Peter Friedrich, ‘Collaboration in a “Land without a Quisling”’: Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II,’ *Slavic Review* 64, no. 4 (Winter 2005): 743.

NKVD, slaughtered somewhere between 10,000 and 40,000 political prisoners in Western Ukraine in only eight days. Although the proportions varied slightly from prison to prison, reliable estimates suggest that, as noted above, no less than 70 percent of these prisoners were Ukrainians, about 20 percent were Poles, and the rest were Jews and other nationalities. The Massacre was not a spontaneous action by the retreating Red Army and NKVD, but, as numerous official documents attest, had been coordinated and planned by Soviet authorities.⁷ Especially striking is the fact that many prisoners were, as their obviously mutilated bodies suggested, viciously tortured before they were killed.

Although 10,000-40,000 deaths may seem a relatively small number when compared to the millions exterminated by Stalin and Hitler, they are an important part of the story of World War II that has received insufficient attention in the scholarly literature on Stalin's policies in general and toward Ukraine in particular. Western histories of World War II tend to focus on the Holocaust, the Katyń massacres, Hitler's starvation of Soviet prisoners of war, and the loss of millions of civilian and soldiers' lives. Many experts ignore the Massacre in their writings about the war; many fail to appreciate just how deeply such an atrocity affected popular attitudes; some misunderstand what actually happened or reduce the Massacre to a minor footnote in the study of the Holocaust. We suspect that a large part of the reason that scholars have difficulty incorporating the Massacre into their narratives is that doing so seems to detract attention from, or call for equivalence with, the Holocaust.⁸ Nothing could be further from the truth. The Holocaust stands as the greatest genocide of the twentieth century, regardless of whether or not one acknowledges the horror of the Massacre. At the same time, moral consistency demands of us that we condemn all mass violations of human rights, including the Massacre. One can certainly study an anti-Ukrainian and anti-Polish massacre without thereby diminishing Jewish victimhood just as one can study an anti-Jewish atrocity without thereby diminishing non-Jewish victimhood. To suggest otherwise is to instrumentalize human tragedies for political ends.

This brings us to the second reason for the Massacre's importance. The Massacre is critical to a full understanding of Soviet mass killings and,

7 See V.N. Merkulov, 'Predlozhenie NKGB No. 2445/M,' 23 June 1941, *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB* 1 (1994): 192.

8 On the discursive power of the Holocaust, see Alexander Motyl, 'Why Is the "KGB Bar" Possible?: Binary Morality and Its Consequences,' *Nationalities Papers* 38, no. 5 (September 2010): 671-87, and Timothy Snyder, 'Holocaust: The Ignored Reality,' *New York Review of Books* 56, no. 12 (16 July 2009): 14-16.

thus, of Soviet totalitarianism. The Soviet authorities murdered some 12 million people in the 30-plus years between the Bolshevik seizure of power and Joseph Stalin's death. As Werth argues, more than half died of forced starvation; the rest perished in the Gulag or were shot, usually with a bullet to the back of the head.⁹ Soviet killing under Stalin was methodical, even if it was not, as in the Nazi case, mechanical. 'Enemies of the people' were identified – be they clergy, peasants labeled as kulaks, Polish officers, Party members accused of espionage, engineers accused of being 'wreckers,' or dissident writers – and then systematically destroyed. The Massacre typifies Soviet atrocities in every respect but one. A large number of the prisoners were brutally tortured before being shot, suggesting that the Soviet secret police acted with a special animus engendered by the fact that most of the prisoners were Ukrainian nationalists, whom Soviet (and current Russian) propaganda branded as the worst kind of 'enemies of the people.' Unsurprisingly, the Soviet regime denied all involvement in the Massacre and tried to place the blame, as with the Katyń massacres, on the Nazis.¹⁰

Although the Massacre was one of the greatest single atrocities committed by the Soviet state, Werth's comprehensive 'Chronological Index: Mass Crimes under Stalin (1930-1953)' fails to mention it.¹¹ Among books on the history of Ukraine, most offer only a few sentences on the prison murders. John Paul Himka's detailed study of the 1941 L'viv pogrom devotes only several lines to the Massacre.¹² Karel Berkhoff (*Harvest of Despair*), Jan T. Gross (*Revolution from Abroad*), Timothy Snyder (*Bloodlands*), and Orest Subtelny ('The Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939-41: An Overview') include several pages on the atrocities, but none of them does full justice to the Massacre.¹³ The only author to have devoted extensive attention

9 Werth, 'State Violence in Stalin's Regime.'

10 For example, see V.M. Molotov's letter of 12 July 1941 to British Ambassador R.S. Cripps refuting claims that prisoners had been killed by the Soviet military in L'viv or suffered any reprisals, and that the rumor was a Nazi provocation. Document held in the Foreign Policy Archives of the Russian Federation (AVP RF), fond 6 (The Molotov fond), opis 3, papka 1, delo 8, ll. 32-33. Further denials appeared in *Pravda* (Moscow) on 14 July and 9 August 1941.

11 Nicolas Werth, 'Mass Crimes under Stalin (1930-1953),' in *Online Encyclopedia of Mass Violence* (March 2008), <http://www.massviolence.org/Mass-crimes-under-Stalin-1930-1953>.

12 John-Paul Himka, 'The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd,' *Canadian Slavonic Papers* 53, nos. 2-4 (June-December 2011): 209-43.

13 Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2004); Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, expanded ed. (Princeton: Princeton University Press, 2002); Timothy Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010); and Orest Subtelny, 'The Soviet Occupation of Western Ukraine,

to this Soviet atrocity is Bogdan Musial, but his book, *'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*, is deeply flawed by its bizarre claim that the extensive bodily mutilations were the post-Massacre handiwork of Ukrainian nationalists – an issue we discuss in greater detail below.¹⁴

The Massacre received attention from international bodies after the war. In 1954, the U.S. House of Representatives formed a Select Committee on Communist Aggression under the chairmanship of Congressman Charles J. Kersten of Wisconsin. The Select Committee's charge was to investigate matters concerning 'the subversion and destruction of free institutions and human liberties in all other areas controlled, directly or indirectly, by world communism.' Public hearings took place in the United States, Great Britain, and Germany, and several hundred witnesses testified on a variety of topics, including the systematic killing of political prisoners by the NKVD. The Committee presented its findings in a series of reports, including one on the *Communist Takeover and Occupation of Ukraine: Special Report No. 4* (1955).¹⁵ Five years later, an international investigatory commission, 'Lemberg 1941,' was struck up in The Hague to look into the alleged participation of the Nachtigall Battalion (a German-sponsored military unit consisting of a few hundred Ukrainian nationalists) and its German officer attaché, Theodor Oberländer, in the pogroms in L'viv.¹⁶ It concluded that neither Nachtigall nor Oberländer was complicit; however, controversy still surrounds the activities of the battalion.¹⁷ In 1962, a collection of documents appeared in English on Russian colonialism and Soviet oppression in Ukraine, with one chapter devoted to the liquidation of Ukrainian prisoners by the NKVD, and including eyewitness reports gathered from the two above-mentioned

1939-41,' in *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath*, ed. Yury Boshyk (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 5-14.

14 Bogdan Musial, *'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin: Propyläen, 2000).

15 *Communist Takeover and Occupation of Ukraine: Special Report No. 4 of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-third Congress, Second Session, under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 438* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1954).

16 Joop Zwart, *Lemberg 1941 und Oberländer: das Ergebnis einer Untersuchung* (Amstelveen: [Selbstverlag d. Verf.], 1960).

17 The investigation was reviewed and analyzed by legal historian Alfred-Maurice de Zayas in his chapter on L'viv in *Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg* (Munich: Universitas-Verlag, Langen Müller, 1980).

commissions.¹⁸ More recently, Poland, starting in 1989, began to investigate Stalinist crimes committed in its former eastern territories under the purview of the Institute of National Memory's Commission for the Prosecution of Crimes against the Polish People. District commissions were created to look into crimes committed by NKVD officers in the eastern provinces' prisons from 1939 to 1941, and some of the results of their research were published in Polish in 1996 to mark the 55th anniversary of the Prison Massacre.¹⁹

While much has been published since the mid-1990s in Ukraine and Poland, the historical record is far from complete.²⁰ Access to the arrest records, interrogation protocols, trial proceedings, and convictions or execution orders was denied for many years, while letters by families of the victims to the archives of the Security Service of Ukraine (SBU) went unanswered. The voices of the relatives of victims are few, as most are no longer alive. Moreover, the trauma of the post-1945 Soviet period prevented many of the stories from being transmitted to a younger generation; when they were transmitted, the younger generations growing up under

18 *Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents* (London: Ukrainian Publishers, 1962).

19 Janina Mikoda, ed., *Zbrodnicza ewakuacja więźni i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku: materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.* (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997).

20 Here is one especially glaring example of the incompleteness of the historical record. The title of Musiał's book, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschossen*, is taken from a telegram supposedly issued on 24 June by Lavrentii Beria, People's Commissar of Internal Affairs NKVD, and sent via his deputy, Vasilii Vasil'evich Chernyshev, to the NKVD Directorate in Ukraine, which stated that all prisoners who were under investigation for or convicted of counterrevolutionary acts, or those who were guilty of economic sabotage or other crimes against the Soviet Union, were to be shot. The footnote (fn 12) to the statement 'counterrevolutionary elements are to be shot' found on p. 105 in Musiał, cites Albin Głowacki's *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939-1941* (Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997), 299. Głowacki (fn 102) refers to an article by Iosyp Patsiula, 'Pro zlochynnu diial'nist' KPSS-KPU proty naselennia Rivenshchyny v 1939-1941 rr.,' *Chas* [Kyiv] (21 June 1996): 4. Protsiura indicates that the telegram is held by the Archive of the Information Bureau, Ministry of Internal Affairs, L'viv. The same information about the document's location is provided in Ivan Bilas's collection *Represyyno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953*, vol. 1 (Kyiv, 1994), 128-29. However, Bilas does not include the text of the telegram in his book. Despite our best efforts, no published version of Beria's telegram has been found in print or online, nor was the director of the Department of Classified Information and Documents at the Ministry of Internal Affairs (MVS), Iu.V. Tereshchenko, able to locate it within the State Archives of the MVS or in the Archives of the Main Department of Internal Affairs of the city of L'viv.

Communist rule often feared reprisals.²¹ There is a dearth of documentation on the perpetrators of the atrocities. There is no comprehensive list of all the victims for each of the killing sites, although work on such a compilation is advancing.²² With the appointment of new directors of archives following Viktor Yanukovich's abandonment of presidential office in 2014, efforts to declassify KGB archives and make them publicly accessible culminated in the Ukrainian parliament's adoption on 9 April 2015 of the law, 'On access to archives of repressive organs of the communist totalitarian regime of 1917-1991.'²³

In sum, there is still far too little easily available material on the tragic events of June 1941. In particular, no one collection of materials sheds light on the Ukrainian, Polish, and Jewish dimensions of the Massacre, as this book does. Our sourcebook does not attempt to provide a thorough analysis of the mass killings. Nor is it a history. Our hope is that the publication of historical documents and previous scholarship on this tragic event will foster research into its causes and consequences and dissuade scholars from ignoring, minimizing, or instrumentalizing it. In particular, we hope that further research will focus on the perpetrators, generally identified as 'the NKVD.'²⁴ A thorough investigation of the eyewitness literature, Soviet, German, and Polish archives, and local Soviet Ukrainian newspapers might enable scholars to learn just who some of these people were and what they subsequently went on to do.²⁵ How many actually pulled triggers or engaged

21 As M. Rozhenko and I. Fedushchak point out, without knowledge of dates of death and places of burial, families cannot perform age-old rituals and established religious practices to honor their dead relatives (Mykola Rozhenko and Inna Fedushchak, *Cherven'-lypen' 1941 roku* (Kyiv: Ukraïns'kyi tsentr dukhovnoï kul'tury, 2001), 58-63).

22 Efforts were begun by Ukrainian branches of the Memorial Society in the late 1980s, and increased in 1991 after the collapse of the Soviet Union, when state oblast archives received existing copies of lists from the Security Service of Ukraine. Registers of victims' names began to be published in the journal *Z arkhiv VUChK, HPU, NKVD, KHB* beginning in 1994, as well as in several book volumes, regional publications, and local newspapers.

23 See 'Zakon pro dostup do arkhiviv represyvykh orhaniv komunistychnoho totalitarnoho rezhymu 1917-1991 rokiv,' *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukraïny* 26 (26 June 2015), 218.

24 See Lynne Viola, 'The Question of the Perpetrator in Soviet History,' *Slavic Review* 72, no. 1 (Spring 2013): 1-23; Aleksandr Gur'ianov and Aleksandr Kokurin, 'Èvakuatsiia tiurem,' *Karta: Rossiiskii nezavisimyi istoricheskii i pravozashchitnyi zhurnal* (Riazan') 6 (1994): 16-27.

25 Eyewitnesses mention the names of some local Soviet officials implicated in the Massacre. More detailed biographical information about some of the NKVD officials (I.M. Belotserkovskii, L.P. Beriia, V.M. Bochkov, V.V. Chernyshev, I.R. Lerman, V.N. Merkulov, P.Ia. Meshik, V.T. Sergienko) who signed or received documents is available in N.V. Petrov and K.V. Skorkin, eds., *Kto rukovodil NKVD, 1934-1941* (Moscow: 'Zven'ia,' 1999): 103-4, 106-7, 116, 271, 296-97, 378-80, 433-34; and (A.A. Chobotov, N.A. Diatlov, I.F. Kovalev, M.I. Nikol'skii) in N.V. Petrov, ed., *Kto rukovodil*

in torture? Are any of these criminals still alive – in North or South America, Western or Eastern Europe, Israel, or the countries of the post-Soviet space? Were there civilian collaborators or onlookers who failed to resist or protest or who did in fact resist or protest? The kinds of detailed research techniques developed by Holocaust scholars and self-styled Nazi hunters would be of great use in such an endeavor. And the impulse to discover who these individuals were would be identical to that behind Holocaust studies: historical curiosity and the imperative of justice.

Besides filling a lacuna in our knowledge of the Massacre, the sourcebook contributes contextual material for scholars working in the growing historical subdiscipline of Eastern European memory studies. The post-traumatic memory of the Massacre is a rich source for examining the social devastation of Western Ukraine, the psychological consequences for witnesses and survivors, and the impact on future generations living under Soviet and post-Soviet rule. Memories of what happened in June 1941 have resulted in divided memories of victimhood. This book hopes to bring traces of the past to the present through primary documents as well as incorporate stories about that past through Ukrainian, Polish, and Jewish recollections, so that readers can reflect and analyze history, as it is remembered in the original languages, from a variety of perspectives: private versus public history, national versus transnational history.

The Death Toll

In Soviet historiography, the ‘Great Patriotic War’ captures the period from 22 June 1941 to 9 May 1945 and conveniently ignores the first 21 months of World War II. Yet it was the 23 August 1939 Molotov-Ribbentrop Pact between the Soviet Union and Nazi Germany that actually led to war in Europe. The treaty divided Romania, Poland, Lithuania, Latvia, Estonia,

organami gosbezopasnosti, 1941-1954 (Moscow: Obschestvo ‘Memorial’; Izd-vo ‘Zven’ia’, 2010): 351, 465-66, 643, 912-13. Lists of Soviet officials implicated in the Massacre are available in Ol’ha Ern, ‘I zdryhnulas’ zemlia,’ *Svoboda narodiv* 2 (Spring 1995): 103-5, and in Antoni Galiński, ‘Więzienia NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 na podstawie dokumentacji Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej,’ in *Zbrodnicza ewakuacja więźni i aresztów NKWD na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku: materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.*, ed. Janina Mikoda (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997), 55 (Annex 3).

and Finland into German and Soviet spheres of influence, anticipating potential ‘territorial and political rearrangements’ of these countries. Nazi Germany and the Soviet Union invaded, on 1 and 17 September respectively, their parts of Poland, dividing the country between them and marking the commencement of World War II. The predominately Ukrainian-inhabited lands east of the San and Buh (Bug in Polish) Rivers (i.e., eastern Galicia, western Polissia, and western Volhynia) – or Western Ukraine – became part of the Ukrainian Soviet Socialist Republic.

The Soviets extolled to the local non-Polish populations (the two largest non-Polish groups were Ukrainians, about 5 million, and Jews, about 1 million²⁶) their ‘liberation’ from Polish ‘landlord’ rule, while collectivizing and nationalizing land and abolishing Polish and non-Polish cultural organizations and political parties. Fearful of national, anti-Soviet elements and an educated class in the new lands, and of their potential influence on Ukrainians to the east, the NKVD entered the territory in force. Mass arrests and deportations of formerly Polish citizens ensued, targeting first Poles and Jews, and then Ukrainians. There is significant disagreement about the total number of deportees. According to Polish sources, in 1940-1941,

26 There are only approximate estimates of the number of Poles, Ukrainians, and Jews in Western Ukraine in 1939-1941. Volodymyr Kubijovyč concludes in his statistical analysis that the total population of Eastern Galicia, as of 1 January 1939, was 5,824,100, of which 3,727,000 (64.1%) were Ukrainians; 16,300 (0.3%) were Polish-speaking Ukrainians; 874,700 (15%) were Poles; 73,200 (1.2%) were Polish colonists; 514,300 (8.8%) were *Latynnyky* (Roman Catholics who spoke Ukrainian); 569,400 (9.8%) were Jews; and 49,200 (0.8%) belonged to other ethnic groups, mainly German (Volodymyr Kubijovyč, *Ethnic Groups of the South-Western Ukraine (Halyčyna – Galicia) 1.1.1939* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983), xxii-xxiii). According to Grzegorz Hryciuk, the population of Distrikt Galizien as of 31 December 1941 was: Germans 7686; Ukrainians 3,369,370; Poles 962,939; for a total of 4,339,995 (Grzegorz Hryciuk, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005), 205). For Volhynia, one needs to go back to the 1931 Polish census, according to which there were: Roman Catholics 327,900; Orthodox 1,455,900; Greek Catholics 11,100; Protestants 53,400; other Christians 27,900; Jews 207,800; nondenominational 1500; for a total of 2,085,600 (see *Drugi Powszechny Spis Ludności z dn. 9 XII 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe*, Statystyka Polski, Seria C, z. 70, *Województwo wołyńskie* (Warsaw, 1938), 26-27). If we take the 3,727,000 Galician Ukrainians and add to them the 1,455,900 Volhynian Orthodox, we get about 5 million Ukrainians (5,182,900 to be exact). The corresponding figures for Poles would be 874,700 plus 514,300 in Galicia and 327,900 for Volhynia, or about 1.5 million (1,716,900 to be exact). Jews amount to 569,400 for Galicia, 207,800 for Volhynia, and up to 200,000-300,000 refugees from Nazi-occupied Poland, for about 1 million. The figure for Jewish refugees from Poland comes from Wendy Lower, *The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia* (Lanham, MD: AltaMira Press, 2011), 28. In all three cases, we are using simple approximations of the numbers since the data are approximate and not quite comparable.

at least 1 million people were deported,²⁷ of whom 150,000-400,000 were Ukrainians.²⁸ The Ukrainian historian Iu.A. Kyrychuk places the number of deportees at 550,000.²⁹ According to Soviet secret police sources, the total number of deportees from Western Ukraine was 190,100, of whom 52 percent (100,000) were Poles, 32 percent (60,000) were Jews, and 13 percent (25,500) were Ukrainians.³⁰ The Soviets appear to have evacuated some 140,000 prisoners in late June 1941 for transfer to other prisons and camps – only to kill many of them en route or in killing fields further east.³¹

There is also disagreement about the total number of killed prisoners. NKVD sources place the number at 9,817.³² Orest Subtelny, a Canadian historian, says it was 15,000³³; two Ukrainian historians suggest the number was 22,000.³⁴ One Polish historian, Krzysztof Popiński, places it between

27 The 1 million figure is found in Wojciech Materski and Tomasz Szarota, *Polska 1939-1945: straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami* (Warsaw: Institute of National Remembrance, 2009), 30. The Cartographic Service of the Polish Army in the East placed the number at 1.5 million, while a 1944 Polish Ministry of Foreign Affairs memorandum put the number at 1.25 million (see Gross, *Revolution from Abroad*, 193-94). Gross suggests 'the grand total may have been in truth closer to 1.5 million' (*ibid.*, 194).

28 The Polish Ministry of Foreign Affairs estimated that 52 percent of deportees were Poles, 30 percent were Jews, and 18 percent were Ukrainians and Belarusians (see Gross, *Revolution from Abroad*, xxi; and Janusz Zajęczkowski, *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. 3. Druga wojna* (Lublin: Werset, 2013), 77). According to this estimate, if, say, 15 percent were Ukrainian (on the rationale that the Ukrainians were much more nationalist than the Belarusians), they would account for 150,000 of 1 million deportees, 187,500 of 1.25 million, and 225,000 of 1.5 million. If one considers that at least 550,000 deportees came from Western Ukraine, where Ukrainians comprised about two-thirds of the total population (5 million of 7.5 million), and if one believes that Soviet attitudes toward Western Ukraine's nationally conscious Ukrainian population could not have been more lenient than those toward Poles and Jews, then it seems reasonable to suggest that the Ukrainian share of 550,000 probably reflected the Ukrainian share of the total population, two-thirds, and therefore amounted to about 370,000. The 400,000 figure is Metropolitan Andrei Sheptytsky's (see Subtelny, 'The Soviet Occupation,' 5-14).

29 Iu.A. Kyrychuk, 'Radians'kyi teror 1939-1941 rr.,' in *Politychnyi teror i terorizm v Ukraini, XIX-XX st.: istorychni narysy*, ed. Volodymyr Lytvyn et al. (Kyiv: Naukova dumka, 2002), 585.

30 Volodymyr Baran and Vasyli Tokars'kyi, *Zachystka: Politychni represii v zachidnykh oblastakh Ukrainy, 1939-1941* (Lviv: Natsional'na akademiia nauk Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, 2014), 337.

31 V.A. Volkhonskii, 'Spravka Tiuremnogo upravleniia NKVD SSSR ob itogakh evakuatsii zakliuchennykh iz tiurem NKVD-UNKVD' (22 January 1942), in N.I. Vladimirtsev and A.I. Kokurin, eds., *NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym natsionalisticheskim podpol'em na zapadnoi Ukrainie, v zapadnoi Belorussii i Pribaltike, 1939-1956* (Moscow: MVD Rossii, 2008), 67-68.

32 *Ibid.*

33 Subtelny, 'The Soviet Occupation,' 12.

34 Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, 'Tiuremna vakkhanaliia agonizuiuchoho rezhymu,' in *Zakhidnoukrains'ka trahediia 1941* (Lviv: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 51-63.

20,000 and 24,000³⁵; two others, Witold Mędykowski and Bogdan Musiał, put it between 20,000 and 30,000.³⁶ Least plausibly, Gross notes that ‘the NKVD may have killed as many as 100,000 people during the evacuation of prisons in the Western Ukraine and Western Belorussia during June and July 1941.’³⁷ The NKVD number has the advantage of being derived from secret police documents, but its extreme precision at a time of chaos and mass flight before the advancing Wehrmacht warrants suspicion. Could the NKVD really have noted every single prisoner it executed, especially if it did so under the pressure of the advancing German army or while torturing prisoners?³⁸ We know, for example, that the NKVD number excludes the prisoners killed in Dobromyl’ and the slaughter in the neighboring Salina salt mine, as well as the scores of sporadic killings in smaller towns and villages, such as Bibrka and Zhovkva. Could the NKVD really keep track of all the people who were killed while trying to flee? Is it plausible to think it kept tabs on all those who died while being transported or during forced marches?³⁹ As one NKVD official in L’viv noted on 24 June 1941: ‘Since the start of the war many arrestees have been entering Prison No. 1 without the suitable paperwork.’⁴⁰ Another official described the extreme confusion that characterized the killings in Berezghany.⁴¹ Musiał points out that Soviet data exist for only twenty-eight of fifty-eight prisons and that there are

35 Krzysztof Popiński, ‘Ewakuacja więźniów kresowych w czerwcu 1941 r. na podstawie dokumentacji ‘Memoriału’ i Archiwum Wschodniego,’ in *Zbrodnicza ewakuacja więźniów i aresztów NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku: materiały z sesji naukowej w 55. rocznicę ewakuacji więźniów NKWD w głąb ZSRR, Łódź, 10 czerwca 1996 r.*, ed. Janina Mikoda (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997), 73-77.

36 Witold Mędykowski, *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (Warsaw: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012), 159; Musiał, ‘*Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschließen*,’ 135-38.

37 Gross, *Revolution from Abroad*, 228.

38 Andrii Zhyv’iuk makes this point with respect to the prison in Dubno. See *Za Moskovs’kym chasom: kontroversiï radianizatsii Rivnenshchyny (kinets’ 1930-kh-kinets’ 1950-kh rokiv)* (Rivne: Papirus-Druk, 2011), 41.

39 Volkhonskii, ‘Spravka Tiuremnogo,’ 67-68.

40 Report by Chief of the L’viv oblast’ NKVD Prison Department, Lieutenant Iosif Rafailovich Lerman, to Chief of L’viv oblast’ NKVD, Captain Nikolai Alekseevich Diatlov, on the status of prisoners in L’viv (24 June 1941), in *Zolochivshchyna: mynule i suchasne*, ed. Mykola Dubas, 2nd ed. (L’viv: Ms, 2006), 292.

41 Memorandum on the execution of prisoners in Berezghany, Ternopil’ oblast’ to Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov (8 July 1941), in *Represyvnokaral’na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil’no-politychni ta istoriko-pravovi analiz: u dvokh knyzhakh*, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid’, 1994), 248-49.

no statistics at all for local holding pens (*Arrestlokale*).⁴² The historians' estimates are not as exact as the NKVD's number, but they more accurately capture the full magnitude of the killings.

Whatever the exact number – 10,000, 20,000, 30,000, or what is likely, despite Gross's estimate, the highest possible number, 40,000 – there is general agreement that over two-thirds of the victims were Ukrainians and one-fifth (or slightly more) were Poles. Jews were also arrested in significant numbers, and accounted for 28 percent of prisoners during the twenty-one months of the Soviet occupation of Western Ukraine and 11 percent at the time of the Massacre.⁴³ Among the dead were also Czechs, Germans, Belarusians, and Russians.⁴⁴

A closer look at the statistical data suggests that these percentages may be in need of revision. Although Poles were overrepresented among the prisoners in 1939-1940 (41 percent of the prison population), most of them had been forcibly resettled to Siberia and Central Asia during the four mass deportation operations of February, April, and June 1940, and from mid-May to mid-June 1941 (or had died or been killed during the process). All of this transpired *before* the June 1941 Massacre. In February 1940 alone, 88,000-89,000 people were deported from Western Ukraine: Poles comprised over 80 percent of that number.⁴⁵ According to NKVD statistics, the monthly tally of arrests of Poles peaked at 2759 in April 1940 and then slowly declined. Monthly arrests of Ukrainians rose and reached their highest point, 2094, in September 1940, and then fell off, while remaining four times higher

42 Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*, 138.

43 Grzegorz Hryciuk observes that the high percentage of Jews among the prison population resulted from the arrests of single male Jewish refugees (i.e., *odinochki*) during the deportation operation of June 1940. See Hryciuk, 'Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland,' in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-occupied Poland*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Simon-Dubnow-Institut für Jüdische Geschichte und Kultur e.V.: Leipziger Universitätsverlag, 2007), 184. Rafał Wnuk notes that Jews accounted for nearly 85 percent of the 51,000-58,000 people deported from Western Ukraine during the third operation, which occurred 28-29 June 1940 (Rafał Wnuk, 'Resistance 1939-1941: The Polish Underground under Soviet Occupation and the Jews,' in *Shared History – Divided Memory*, 170n59).

44 O.A. Gorlanov and A.B. Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii i Ukrainy v 1939-1941 gg.,' in *Repressii protiv poliakov i pol'skikh grazhdan*, ed. A.É. Gur'ianov (Moskva: Zven'ia, 1997), 104.

45 'Represje 1939-41,' in Stanisław Ciesielski, Wojciech Materski, and Andrzej Paczkowski, *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, 2nd ed. (Warsaw: Karta, 2002), 15-16. The number of deportees from Western Ukraine during the final operation was about 11,000. The operation began on 22 May 1941 and was suspended when the Germans invaded and began their heavy bombardment campaign beginning 22 June (ibid., 17).

than the total number of arrests of Poles from October 1940 to May 1941 (9613 Ukrainians, 2293 Poles).⁴⁶ Ukrainians comprised 75 percent of the total number of inmates from January to May 1941.⁴⁷

The shift in emphasis from arresting Poles in 1939-1940 to arresting Ukrainians in 1940-1941 was not accidental, reflecting a growing realization by the Soviet authorities that Germany posed a serious threat. That realization implied both a relaxation of Soviet policy toward Poles⁴⁸ (and perhaps Jews) and an intensified crackdown on Ukrainian nationalists, viewed by Soviet authorities as being pro-German.⁴⁹ (As the large number of non-members of the Organization of Ukrainian Nationalists [OUN] among the massacred dead attests, the Soviets had a broad definition of Ukrainian nationalists.) Reinforcing this point statistically, O.A. Gorlanov and A.B. Roginskii note that, in January-June 1941, 90 percent of all arrests in the Soviet Union for 'anti-Soviet conspiracy' were made in Western Ukraine and 68.3 percent for 'insurgency and political banditism' were made in Western Ukraine and Western Belarus.⁵⁰ Less is known about the nationality of the persons arrested in the last week of June 1941, although it is very likely that most would have been Ukrainian nationalists perceived by the NKVD as allies of the approaching German forces. It is, thus, quite possible that Ukrainians comprised 75 percent or more of the victims of the Massacre. Until more reliable estimates are made, however, we think it wise to adopt the more conservative figure of 70 percent.

The percentages – when rounded to 70 percent for Ukrainians and 20 percent for Poles – translate into at least 7000, 14,000, 21,000, or 28,000 dead Ukrainians in eight days or, respectively, 875, 1750, 2625, or 3500 victims per day. Similarly, for Poles, these figures translate into 2000, 4000, 6000, or 8000 dead in eight days or, respectively, 250, 500, 750, or 1000 per day. If we consider that the total number of Ukrainians in Western Ukraine (about 5 million) was about three times that of Poles (about 1.5 million), then the

46 Derived from a table in Gorlanov and Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii,' 88. See also Ihor Derev'iany, 'Masovi rozstrily u v'iaznytsi No. 1 m. L'vova v kintsii chervnia 1941 roku,' *Ukraïns'kyi vyzvol'nyi rukh* 13 (2009): 98.

47 Calculated from Gorlanov and Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii,' 88.

48 Christoph Mick, 'Lviv under Soviet Rule, 1939-1941,' in *Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928-1953*, ed. Timothy Snyder and Ray Brandon (Oxford: Oxford University Press, 2014), 152-54.

49 Artur Wysocki, *Zderzenie kultur: polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2014), 280.

50 Gorlanov and Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii,' 91.

relative size of the population loss was as great for Poles as for Ukrainians. At the same time, the fact that the Massacre was an overwhelmingly Ukrainian tragedy, and thus an overwhelmingly Ukrainian shock and trauma, may go some way toward explaining why most observers appear to agree that Ukrainians, who were a minority in most Galician cities and towns, figured more prominently than Poles in subsequent anti-Jewish violence.

No less important than the number of dead is that they were discovered within the space of little more than one week, in a single sustained, relentless wave. Every time the Soviets evacuated and/or the Germans entered a city or town, heaps of rotting corpses were found in prisons, ditches, or rivers. And since this was the height of summer, memoirists and eyewitnesses invariably mention the unbearable stench. The fact that the NKVD spent scarce time and resources massacring and gratuitously torturing prisoners⁵¹ struck many Ukrainians and Poles as proof of their victimization at the hands of communists in general and Jewish communists in particular. And if, as we suggest, both Poles and Ukrainians were prone to victimization narratives, then it is highly likely that they viewed the Massacre in its totality as an outrage primarily directed against them.

The Impact of the Massacre

We cannot overemphasize how important was the impact that the seemingly unending discovery of thousands of decomposed and visibly tortured bodies had on many Ukrainians and Poles. Ukrainians in Poland had been used to everyday humiliations and discriminatory practices by the Polish authorities, and they had heard much about the famine of 1932-1933 and the Great Terror in Soviet Ukraine. But heaps of mangled, decomposing bodies, among which were their immediate relatives, many of whom lacked eyes, tongues, breasts, or genitalia, were something new. A Ukrainian eyewitness captures the horror of what he saw in his laconic testimony:

I can well recall searching for the body of a Ukrainian patriot who was a close friend of mine, amongst the corpses. The marks of dreadful tortures were clearly visible on most of the bodies; broken arms and legs, or their eyes had been put out, and in the case of some of the women, their breasts had been cut off. Many of the prisoners had been killed by large nails

51 Here we distinguish between torturing a prisoner for information versus torturing someone for the sake of inflicting pain.

driven through their nostrils into their brain, others by having their throats cut. In the prison yard three bodies were exhumed of persons who had apparently been buried alive.⁵²

Although many Western Ukrainians had welcomed the Soviet invasion of Poland in September 1939, whatever enthusiasm they retained after the NKVD crackdowns of 1940-1941 quickly dissipated and turned into profound moral outrage at everything Soviet. Poles generally felt differently about interwar Poland and the Soviet-Nazi destruction of their state, frequently blaming Ukrainians and Jews for welcoming and participating in its destruction, but they too reacted with horror to the corpses, mutilations, and stench. After Germany attacked the USSR, according to Artur Wysocki, Poles 'relatively frequently' engaged in 'acts of revenge' against 'representatives' of national minorities, 'especially on persons actively engaged in anti-Polish activity' during the Soviet occupation of eastern Poland.⁵³

Ukrainian and Polish outrage had two consequences. On the one hand, it enhanced Western Ukrainian enthusiasm for Germany, one that had its cultural roots in the Habsburg Empire where Ukrainians enjoyed cultural, religious, and educational privileges. Since the opening of the prisons coincided with Germany's invasion of the Soviet Union, it became as easy to associate Germany with liberation as the USSR with oppression (all the more so as strategic logic, which we discuss in greater detail below, dictated such a conclusion). On the other hand, Ukrainian and Polish hatred of the Soviets easily transferred to Jews. Importantly, anti-Jewish violence took place in what Elazar Barkan, Elizabeth Cole, and Kai Struve call a 'wave ... that swept across the entire region between the Baltic and the Black Sea, which had been occupied by the Soviets in 1939/40 and now fell to the invading Germans and their allies.'⁵⁴

There were several reasons for this transfer in Western Ukraine. First, the Nazi-Soviet division of Poland led some 200,000-300,000 Polish Jews to seek refuge from the Germans in Western Ukraine and Western Belarus.⁵⁵

52 Mykola K.'s testimony in *Russian Oppression in Ukraine*, 193-94.

53 Wysocki, *Zderzenie kultur*, 276-78, 285.

54 Elazar Barkan, Elizabeth Cole, and Kai Struve, 'Introduction,' in *Shared History – Divided Memory*, 31. See also Roger Moorhouse, *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939-1941* (New York: Basic Books, 2014), 272-75. Although Moorhouse notes that Soviet atrocities and anti-Jewish violence also occurred in Lithuania, Latvia, and Estonia, he, too, fails to make a direct causal connection between the two.

55 Lower, *The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia*, 28. According to Lower (pp. 37-38), the Jewish population of the town of Peremyshliany doubled, from 3000 to 6000.

Many Jews were simple refugees; many had pro-Soviet sympathies. For many Ukrainians and Poles, their arrival, together with the Soviet arrival, seemed to confirm the widespread belief that Jews supported communism and the Soviet Union. Second, throughout the 1930s, the ranks of the Communist Party of Poland, the Communist Party of Western Ukraine, and the Soviet NKVD contained disproportionately large numbers of Jewish names.⁵⁶ Although most Jews were not communists or NKVD agents, the fact that most visible communists in interwar eastern Poland and many Soviet activists in 1939-1941 (and especially members of armed Soviet militias) were Jews⁵⁷ led many Ukrainians and Poles to the conclusion that Jews were responsible for the Massacre (a perception that blurs the question of whether the subsequent violence was directed at communists who happened to be Jews or at Jews as Jews).⁵⁸ Stefan Petelycky, a Ukrainian eyewitness from Zolochiv, conveys this perception well:

We remembered all the Jews who had participated in the Soviet administration and had betrayed Ukrainian nationalists to the NKVD. We also held some of the Jews partly responsible for what had happened in that prison in the final weeks of the Soviet occupation. Local Jewish collaborators had helped the Soviets. It was not fair to blame all the Jews

56 Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton: Princeton University Press, 2004), 236-43, 254-55; Petrov and Skorkin, *Kto rukovodil NKVD, 1934-1941*, 495. As Petrov and Skorkin show, the high point of Jewish representation in the leading personnel of the NKVD came in 1936 (39.09 percent). The percentage progressively declined to 21.33 percent in late 1938; thereafter it dropped precipitously to 3.92 percent in mid-1939. Ukrainians and Poles based their perception that the NKVD was completely dominated by Russians and Jews on their experiences from the 1930s. As Gross notes with respect to Western Ukraine, 'there were proportionately more communist sympathizers among Jews than among any other nationality in the local population' (Gross, *Revolution from Abroad*, 32). Unsurprisingly, as Musial writes, the violence was directed 'not only against Jews, but also against those who had in some form collaborated with the Soviet occupiers. In the eyes of the local population, these people were co-responsible for the Soviet terror and for Soviet crimes' (Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*, 175).

57 As Wendy Lower writes of the Jews of the Peremyshliany region: 'Most Jews in the area were educated and lived in the town; they were prime recruits for the Soviet administration. The communist ideology was also intellectually appealing and the Soviet state a better alternative to the antisemitic platforms of the radical nationalist movements in Poland, Ukraine, and Germany' (see Wendy Lower, 'Anti-Jewish Violence in Western Ukraine, Summer 1941: Varied Histories and Explanations,' in *The Holocaust in Ukraine: New Sources and Perspectives, Conference Presentations* (Washington, DC: Center for Advanced Holocaust Studies, United States Holocaust Memorial Museum, 2013), 144.

58 Given the predilection of communities to focus on their own tragedies, Ukrainians and Poles generally disregarded the fate of Jewish prisoners who had been massacred alongside members of their own national communities.

for what had happened to our people. But you cannot imagine today what we saw in that prison yard. Think how you would feel to see the naked bodies of your loved ones, rotting in the heat, how you would react upon seeing how their flesh had been torn in chunks from their bodies by torture instruments ... We buried our victims together in a mass grave on the following Sunday at the Ukrainian cemetery. We paid no heed to the deaths of their murderers or to the number of the innocent Jews who were killed alongside the guilty ones. Some of them had been our neighbours, even friends. But now they were consigned to the ranks of our enemies. It was not entirely rational. It was not just or fair. But war was already hardening us, stripping away such basic human instincts as empathy, understanding, and forgiveness.⁵⁹

Third, some Poles and Ukrainians possessed distinctly anti-Semitic views and would have been inclined to associate Jews with evil. Fourth, the invading Nazi forces cleverly positioned themselves as champions of Ukrainian liberation from ‘Judeo-Bolshevism’⁶⁰ and not only encouraged but usually initiated the anti-Jewish violence – an important point that meant that Poles and Ukrainians frequently joined in already ongoing violence rather than actually starting it. As Reinhard Heydrich, the Chief of the Security Police and the SD, stated on 29 June 1941, ‘No obstacle is to be placed in the way of the self-cleansing efforts of anticommunist and anti-Jewish circles in the soon-to-be-occupied territories. On the contrary, these are to be aroused without a trace, intensified when necessary and directed in the right channels, so that these local “self-defense units” will not be

59 Stefan Petelycky, *Into Auschwitz, for Ukraine* (Kingston, ON: Kashtan Press, 1999), 12–13.

60 According to Snyder, ‘Political calculation and local suffering do not entirely explain the participation in these pogroms. Violence against Jews served to bring the Germans and elements of the local non-Jewish population closer together. Anger was directed as the Germans wished, toward the Jews, rather than against collaborators with the Soviet regime as such. People who reacted to the Germans’ urging knew that they were pleasing their new masters, whether or not they believed that the Jews were responsible for their own woes. By their actions they were confirming the Nazi worldview. The act of killing Jews as revenge for NKVD executions confirmed the Nazi understanding of the Soviet Union as a Jewish state. Violence against Jews also allowed local Estonians, Latvians, Lithuanians, Ukrainians, Belarusians, and Poles who had themselves cooperated with the Soviet regime to escape any such taint. The idea that only Jews served communists was convenient not just for the occupiers but for some of the occupied as well. Yet this psychic nazification would have been much more difficult without the palpable evidence of Soviet atrocities. The pogroms took place where the Soviets had recently arrived and where Soviet power was recently installed, where for the previous months Soviet organs of coercion had organized arrests, executions, and deportations. They were a joint production, a Nazi edition of a Soviet text’ (Snyder, *Bloodlands*, 196).

able to refer to orders or stated political assurances.⁶¹ Edmund Kessler, a Jewish eyewitness highly critical of Ukrainians, goes so far as to say that ‘the Germans were the conductors of all this. They decided when to begin a pogrom, when to end it, and how long the victims should be tormented.’⁶²

Fifth, suspicion of and hostility to Jews had been reinforced by the fact that, for much of the period of Poland’s independence, the Ukrainian, Polish, and Jewish communities lived side by side without much interaction, and with little mutual understanding of or sympathy for one another’s views. Sixth, nationally based suspicions were reinforced, or possibly even rooted in, religious and class differences: the resulting ‘overlapping cleavages,’ to use a social science term from the literature on ethnic violence, made ethnic conflict between and among all three communities a permanent possibility.⁶³ Seventh, to borrow a concept from John A. Armstrong and Anthony D. Smith, the three communities had incompatible ‘mythomoteurs’ that, if ignited, could result in conflict.⁶⁴ Finally, all these combustible factors were at play at a time of war, violence, brutality, fear, and chaos – conditions that are neither conducive to dispassionate fact collecting and rational thought by people living in them nor familiar to comfortably situated academics attempting to develop simple schemes of human behavior under extreme stress. Indeed, as Wysocki points out, the Soviet occupation of eastern Poland had already produced anti-Polish violence in 1939-1940, oftentimes promoted by communists and poor peasants hoping to settle scores.⁶⁵ In sum, the ethnic violence that followed the Massacre was a product of a variety of factors embedded in the ethnic relations between and among Poles, Ukrainians, and Jews – and not the simple effect of a single cause.

We leave it to historians, sociologists, anthropologists, and political scientists to decide how these multiple factors played themselves out on the ground after Nazi Germany occupied Western Ukraine. However, it seems clear that Ukrainian and Polish participation in anti-Jewish violence

61 Heydrich, Telegram to the commanding officers of the Einsatzgruppe (Arthur Nebe (B), Otto Ohlendorf (D), Otto Rasch (C), and Franz Walter Stahlecker (A)), dated 29 June 1941, *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42. Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*, ed. Peter Klein (Berlin: Edition Hentrich, 1997), 319.

62 Edmund Kessler, *Przeżyć Holokaust we Lwowie* (Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 2007), 33.

63 For excellent discussions of ethnic conflict, see Joseph Rothschild, *Ethnopolitics: A Conceptual Framework* (New York: Columbia University Press, 1981), and Donald L. Horowitz, *Ethnic Groups in Conflict*, 2nd ed. (Berkeley: University of California Press, 2000).

64 John A. Armstrong, *Nations before Nationalism* (Durham: University of North Carolina Press, 1982); Anthony D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford: Blackwell, 1986).

65 Wysocki, *Zderzenie kultur*, 277-79.

and subsequent indifference to German persecution of Jews were ‘sparked’ by the outrage that the Massacre both reinforced and created. Revealingly, Kessler points out that the Ukrainian ‘militia men shouted during the beatings [of Jews] that this was in response for their brothers and sisters murdered by the NKVD.’⁶⁶

The literature on the role of emotions in social movements and collective action can be very useful here. A ‘moral shock’ – which James M. Jasper defines as ‘an unexpected event or piece of information [that] raises such a sense of outrage in a person that she becomes inclined toward political action’⁶⁷ – can, given the appropriate moral, cognitive, and emotional context, both produce action and reinforce a We versus Them identity.⁶⁸ As James B. Rule points out, ‘shared emotional states have force of their own in explaining the outbreak and subsidence of violent action ... News of atrocities to a particular group, for example, may move members of the group to violent actions that would never otherwise have occurred. Such sequences are highly unlikely, however, in the absence of enduring tensions or clashes of interest that establish targets of such action.’⁶⁹

In light of the importance that social science theories of emotion, violence, rebellion, and revolution assign to moral outrage in general and outrageous ‘sparks’ in particular,⁷⁰ the ‘null hypothesis’ must be that the Massacre played an important causal role. Hence, the burden of proof falls on scholars who disagree. Indeed, we believe that the Massacre was the sufficient (as well as the necessary) condition of the widespread anti-Jewish violence that followed: that is, without the Massacre, *widespread* violence could not have occurred, and, with the Massacre conjoined to the other

66 Kessler, *Przeżyć Holocaust we Lwowie*, 35.

67 James M. Jasper, ‘The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements,’ *Sociological Forum* 13, no. 3 (September 1998): 409. See also Roger D. Petersen, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

68 See Ivan Gomza and Nadiia Koval, ‘The Winter of Our Discontent: Emotions and Contentious Politics in Ukraine during Euromaidan,’ *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal* 1 (2015): 39-62; James M. Jasper, *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements* (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 23-29; Elisabeth Jean Wood, ‘The Emotional Benefits of Insurgency in El Salvador,’ in *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*, ed. Jeff Goodwin, James M. Jasper, and Francesca Polletta (Chicago: University of Chicago Press, 2001), 272-73.

69 James B. Rule, *Theories of Civil Violence* (Berkeley: University of California Press, 1988), 268. See also Barrington Moore, Jr., *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt* (New York: Random House, 1979).

70 See Ekkart Zimmermann, *Political Violence, Crises, and Revolutions: Theories and Research* (London: Routledge, 2011).

factors listed above, *widespread* violence had to occur. (Nazi occupation policies and hostility to Jews were necessary conditions. The other factors qualify as facilitating.) It should go without saying that to explain hostility or indifference is not to 'blame' Jews, 'exonerate' their persecutors, or 'justify' pogroms.

Alexander V. Prusin argues that outrage could not have played an explanatory role, because anti-Jewish violence was excessive and also occurred in places where there were no prisons and no corpses: 'Although the NKVD massacres certainly contributed to the popular desire to punish the culprits, the extreme brutality against defenseless men, women, and children transcended any notion of score-settling. This is especially revealing since the real perpetrators were long gone, and violence also erupted in localities where no NKVD killings had taken place.'⁷¹ We beg to differ with this assessment. Without in any way suggesting that violence justifies violence, we wish to underline that the unimaginable horror of the 10,000-40,000 corpses, stench, and mutilations was more than 'equivalent' to the extreme brutality that followed. Moreover, Prusin overlooks the fact that the uncovering of the corpses occurred in a rolling wave in the course of about a week. As prisons, pits, and ditches were uncovered and corpses were discovered, news and rumors – whether with respect to Ukrainian nationalist complicity in the mutilations or Jewish responsibility for the deaths – spread to other localities. With time, it is reasonable to assume that all of Western Ukraine was seething with anger at the Soviets and their perceived henchmen, 'the' Jews. Poles and Ukrainians felt outrage and revulsion, because the killings were directed at their nation, their community, and hence indirectly at them and their families.⁷²

71 Alexander V. Prusin, 'A "Zone of Violence": The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914-1915 and 1941,' in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 372.

72 Since all human beings are presumably more or less equally susceptible to outrage, the moral outrage thesis we are propounding leads us to expect all social strata to have been affected. Lower agrees: 'According to Philip Friedman's pioneering research, the involvement of Ukrainians cut across class, educational, generational, and political lines.... This cross section of society contained "fringe" criminal elements or ruffians, thugs, and rabble-rousers, but these types were not the dominant force in summer 1941' (Lower, 'Anti-Jewish Violence in Western Ukraine, Summer 1941,' 146-47). We suspect that 'ruffians, thugs, and rabble-rousers' were more dominant than Lower claims, as there are too many eyewitness accounts to this effect to be easily ignored. Unfortunately, Lower appears to misunderstand Friedman who speaks of 'the aroused mob' and 'an inflamed populace' and states that the pogroms 'were mainly wild, spontaneous outbursts of the urban or rural population' (Philip Friedman, *Roads to Extinction: Essays on the*

The Massacre had other important consequences for the Ukrainian, Polish, and Jewish populations. As Ihor Derev'ianyî demonstrates in his study of the massacres in L'viv, the Ukrainian prisoners were generally young (under the age of 30) and nationally conscious, oftentimes members of the Organization of Ukrainian Nationalists.⁷³ Since the established Ukrainian political and cultural elites had been largely destroyed by the Soviets in 1940-1941, the Massacre effectively resulted in the decapitation of Ukrainian elites. Similarly destructive tendencies also affected the Polish and Jewish communities. It is therefore not surprising that none of them engaged in full-scale resistance to the Nazis until one to two years after the occupation: all three communities lacked the organizational wherewithal and the personnel, both leaders and followers. Western Ukrainians, of course, were also disinclined to resist immediately, inasmuch as they expected German occupation to bring liberation and independence. But even when it became manifestly clear by the late summer of 1941 that German intentions were at odds with Ukrainian national expectations and the Nazis cracked down on the OUN, Ukrainian society in general and the nationalist underground in particular required another year before they could engage in resistance.

The Ukrainian, Polish, and Jewish Dimensions

The Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941 came to have very different meanings for Ukrainians, Poles, and Jews. The Massacre fit into their 'victimization narratives' and strategic logics differently, thereby affecting their subsequent behavior and memories differently.⁷⁴

The Massacre is central to Ukrainian attitudes in general and Western Ukrainian attitudes in particular toward World War II, Germany, the Soviet Union, and Jews. For many Ukrainians, the Massacre – and especially the gratuitous torture of prisoners – appeared to confirm the indispensability of war against the Soviet Union, the liberation promised by Germany, the evil of communism, and Jewish complicity in Soviet crimes. Although the fact that the vast majority of the dead were Ukrainian was a function of Ukrainians' comprising the vast majority of prisoners at that point in

Holocaust (New York: Conference on Jewish Social Studies, 1980), 184-85). Friedman (pp. 192-93) also acknowledges the limitations of his primary sources.

73 Derev'ianyî, 'Masovi rozstrily u v'iaznytsi,' 98-99.

74 Wysocki discusses the strategic logics of Ukrainians, Belarusians, and Jews in 1939 (see Wysocki, *Zderzenie kultur*, 271).

time, Ukrainians, unsurprisingly, interpreted the Massacre as specifically directed against them. The sight of heaps of decaying bodies, the intolerable all-pervasive smell, and the obvious bodily mutilations went well beyond the kind of repressive measures they had experienced under Poland or heard about in the USSR. The physicality of the rotting flesh and the shocking mutilations represented a qualitatively different reminder of the precariousness of Ukrainian existence. That physicality was also an outrage, one that evoked an equally physical, 'gut' response from many Ukrainians. Significantly, even after Ukrainian nationalists launched an armed struggle against the Germans in Western Ukraine in 1942, the Soviet Union remained their primary enemy. Hostility to the Soviets was overdetermined for many Western Ukrainians, but the memory of the Massacre was certainly one of the reasons that the relentless Soviet advance after Stalingrad appeared to portend, not just occupation, but slaughter.

Moreover, the overall Ukrainian experience with the Soviet Union is incomprehensible without appreciation of the Massacre. The creation of Soviet Ukraine united Ukrainians in a single state structure, but it also devastated the population, particularly during the 1930s and 1940s, when Joseph Stalin and his accomplices systematically destroyed the political and cultural life of Ukraine in four stages. First came the genocide of 1930-1933, during which tens of thousands of political, cultural, and religious elites were killed and about 4 million peasants were intentionally starved in the Holodomor.⁷⁵ Then came the Great Terror of 1937-1938, during which, according to Werth, 270,000 Ukrainians were repressed and 125,000-130,000 were executed.⁷⁶ Next came the Prison Massacre of 1941. The final stage came in the immediate aftermath of World War II, when hundreds of thousands of Western Ukrainians were killed or deported during the Soviet assault on the nationalist resistance movement.⁷⁷ (In the interim, of course, Nazi extermination policies led to the deaths of millions of Ukrainian Jews, and Nazi occupation policies produced the deaths of millions of ethnic

75 Omelian Rudnytskyi, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, and Alla Savchuk, 'Demography of a Man-made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932-1933,' *Canadian Studies in Population* 42, nos. 1-2 (2015): 53-80; Jacques Vallin et al., 'The Great Famine: Population Losses in Ukraine,' in *A Sourcebook on the Famine of 1932-1933 in Ukraine*, ed. Bohdan Klid and Alexander J. Motyl (Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012), 54-59, and Oleh Wolowyna, 'The Famine-Genocide of 1932-33: Estimation of Losses and Demographic Impact,' in *The Holodomor Reader*, 59-64.

76 Nicolas Werth, paper presented at the Ukrainian-Jewish Encounter Initiative Meeting, Ditchley Park, Oxford, UK, 14-16 December 2009.

77 Levchuk et al., 'Ukraina stradaet.'

Ukrainians.⁷⁸) Although it is a fact that the Soviet authorities systematically destroyed Ukrainians, no less important is the fact that many Ukrainians came to view Soviet policy toward them as being systematically destructive.

The longer-term Polish historical encounter with the Soviet Union (and Russia) was quite similar to that of Ukrainians. First came the Miracle on the Vistula of 1920, when Polish armed forces repulsed the Red Army outside Warsaw. Next came the persecution of Soviet Poles during Stalin's repressions in the late 1930s, when, according to Snyder, 'ethnic Poles suffered more than any other group within the Soviet Union during the Great Terror.'⁷⁹ There followed the Katyń massacres in 1940 and the Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941. Not surprisingly, many Poles, like many Ukrainians, came to view Soviet policy toward them as systematically destructive. But there was one crucial contextual difference. Since Ukrainians could point to few instances of bona fide statehood in their past, they interpreted Soviet/Russian behavior as directed against their nation and its existence. In contrast, Poles were more likely to interpret Soviet/Russian policy as directed against their state, which had been destroyed twice, first by Russia (together with Prussia and the Habsburg Empire) at the end of the eighteenth century, and then by the Soviet Union and Nazi Germany in 1939. Both Ukrainian and Polish victimization narratives were therefore anti-Soviet and anti-Russian, but the former focused on the nation while the latter emphasized the state. As we have already argued, both narratives tended to view Jews as victimizers as well.

Interwar Polish and Ukrainian attitudes toward the Soviet Union differed from those of many Jews. Jewish victimization narratives drew on the Jewish historical experience of discrimination and pogroms and frequently assigned the victimizer role to Poles and Ukrainians with their supposed predilection for a primordial form of anti-Semitism. Moreover, many Jews viewed the Soviet Union as a hopeful experiment that promised to eradicate discrimination, anti-Jewish prejudice, and ethnic violence. As Snyder argues, Poles and Ukrainians were the 'losers' during much of the interwar period in the USSR, figuring very prominently among the victims of Stalinism. In contrast, as Yuri Slezkine demonstrates, Russians and Jews were the 'winners,' figuring very prominently among Soviet officialdom, especially within the upper echelons of the coercive agencies.⁸⁰ Unsurprisingly, many

78 Ibid.

79 Snyder, *Bloodlands*, 103-4.

80 According to Slezkine, 'the Soviet secret police – the regime's sacred center, known after 1934 as the NKVD – was one of the most Jewish of all Soviet institutions. In January 1937, on the

Jews (and Ukrainians) welcomed the Soviet invasion of Poland in 1939. For Jews, Soviet power meant the promise of equality. For Ukrainians, Soviet power meant national liberation. For Poles, of course, the Soviet invasion was the second time that Russia had destroyed the Polish state.

Victimization narratives were affected by the fact that Poles and Ukrainians knew and understood each other and Jews as little as Jews knew and understood Ukrainians and Poles. As Shimon Redlich rightly says, the three communities lived 'together and apart' in interwar Poland⁸¹ – a point also made persuasively by Wysocki, Rafał Wnuk, and Christoph Mick.⁸² In an ethnically segmented environment such as this, it was easy for all three sides to view one another through the lens of their own fears, hopes, expectations, and interests. As the selections in this book make clear, Jewish eyewitness accounts of the first days of the German occupation tend to downplay the awfulness of the Massacre and instead focus on the violence Jews experienced in its aftermath. Invariably, that violence is seen as a precursor, and within the context, of the Holocaust, a discursive move that reduces the Massacre to a footnote of the Shoah. Ukrainian eyewitness accounts emphasize the uniquely Ukrainian dimension of the Massacre and downplay the anti-Jewish violence. Polish accounts downplay both the Ukrainian dimension of the Massacre and the pogroms and emphasize their own traumatic experiences of sudden arrest, conscription, and forced deportations. This is not a conspiracy of morally obtuse communities – after all, if victims of one atrocity feel terribly victimized, they are not necessarily denying the terribleness of atrocities in which they were not

eve of the Great Terror, the 111 top NKVD officials included 42 Jews, 35 Russians, 8 Latvians, and 26 others. Out of twenty NKVD directorates, twelve (60 percent, including State Security, Police, Labor Camps, and Resettlement [deportations]) were headed by officers who identified themselves as ethnic Jews. The most exclusive and sensitive of all NKVD agencies, the Main Directorate for State Security, consisted of ten departments: seven of them (Protection of Government Officials, Counterintelligence, Secret-Political, Special [surveillance in the army], Foreign Intelligence, Records, and Prisons) were run by immigrants from the former Pale of Settlement. Foreign service was an almost exclusively Jewish specialty (as was spying for the Soviet Union in Western Europe and especially in the United States). The Gulag, or Main Labor Camp Administration, was headed by ethnic Jews from 1930, when it was formed, until late November 1938, when the Great Terror was mostly over' (Slezkine, *The Jewish Century*, 254-55).
81 Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002).

82 Wysocki, *Zderzenie kultur*, 269-85; Rafał Wnuk, 'Za pierwszego Sowietą: polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939- czerwiec 1941)' (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007), 365-67; and Christoph Mick, 'Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939-44,' *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (April 2011): 336-63.

victimized – but a fairly typical example of how solidary communities naturally remember their own tragedies more than those of their neighbors.

We see these dynamics play out in Piotr Wróbel's description of the 1941 pogrom in the town of Boryslav:

According to most Polish authors of oral and written testimonies, the Jews were brought to the former NKVD building by the Ukrainian militia, which assisted in unearthing and cleaning the bodies from the very beginning. The Jews were killed by the militia men, instructed and encouraged by the Wehrmacht officers and soldiers, participating in all the atrocities; by local Ukrainians and by Ukrainian peasants, who came to the town with axes and forks ... According to the dominant Ukrainian version, [it was] not the Ukrainian militia but the relatives of the murdered people [who] brought the Jews. Local hoodlums started beating them and robbing their houses, and since Poles were more numerous in the town than Ukrainians, they dominated numerically also among the murderers ... Also, the Jews believed that the Germans gave a free hand to the locals to start a pogrom and instructed them how to treat the Jews. Most Jewish testimonies indicate that the Ukrainians, helped, instructed, and photographed by the Germans, dominated among those carrying out the pogrom. Some Jews recall, however, that Poles also participated ... Soon many different rumors appeared among Poles, Ukrainians, and Jews.⁸³

Wróbel's analysis of Polish, Ukrainian, and Jewish memories of the Boryslav pogrom reinforces the point (as do, albeit inadvertently, many Jewish Holocaust narratives) that all three nationalities most clearly remembered the trauma that most affected their own community.

It is precisely because Poles, Ukrainians, and Jews viewed the Massacre through the lens of their own victimhood that the tragedy came to assume very different roles in the strategic logics of all three groups' 'national interests' vis-à-vis the USSR and Germany. In talking about strategic logics, we

83 Piotr Wróbel, 'Polish-Ukrainian Relations during World War II: The Boryslav Case Study: A Polish Perspective,' *East European Politics and Societies* 26, no. 1 (February 2012): 225. It is not for us to resolve the issue of whose role in the Boryslav or any other pogrom is greater. Suffice to say that, when two sets of accounts differ diametrically, it may be the case that both Poles and Ukrainians were implicated more or less equally in the anti-Jewish violence – not because any one side had some greater genetic (and therefore racist) disposition to bestiality or mendacity, but because both were equally affected by what they perceived as mass killing directed above all against their community.

are moving from the lived experience of actual individuals to the analytical claim – one quite similar to the claims made about national interests by the realist school of international relations studies⁸⁴ – that their interests as self-defined groups with common experiences implied certain rational behaviors that may have been at odds with their perceptions.⁸⁵

Thus, despite the shared experience by Ukrainians and Poles – repression, deportations, arrests, killings, and the eventual Massacre – these mutual sufferings did not unite them against the Soviets, and certainly not against the Germans. Although the Soviet Union and Nazi Germany had destroyed the Polish state in 1939, Operation Barbarossa immediately transformed the Soviets into a strategic ally of Poland in its struggle against Nazi imperialism and for a restoration of its pre-1939 state borders – all the more so as the USSR became an ally of the Western democracies. As a result, the Polish government-in-exile begrudgingly downplayed the Massacre and on 17 August 1941 signed the Sikorski-Maisky Pact with the Soviet Union, thereby invalidating the 1939 Soviet-Nazi partition of Poland and the Molotov-Ribbentrop Pact. In time, the Soviets even permitted a Polish army under General Władysław Anders to be established on Soviet territory.

For nationally conscious Western Ukrainians who aspired to an independent Ukrainian state, Germany was the obvious ally that promised liberation from enslavement by the Stalinist regime.⁸⁶ The Western democracies had been hostile to Ukrainian aspirations in the interwar period, as these aspirations were premised on a revision of Polish and Czechoslovak boundaries – something that only Germany and its allies welcomed. The democracies remained equally hostile to Ukrainian nationalism during the war, as many Ukrainians viewed the West's Soviet ally as a greater threat to them than Germany.

84 See, in particular, Barry R. Posen, 'The Security Dilemma and Ethnic Conflict,' *Survival* 35, no. 1 (Spring 1993): 27-47.

85 Subtelny argues along similar lines: 'For the Balts, Belorussians, and Ukrainians, foreign occupation during World War II presented a more complex problem than for the other occupied nations of Europe. Some tried to resist both the Nazis and the Soviets. (The Ukrainian Insurgent Army is a case in point.) Others considered this policy unrealistic and argued for the need, no matter how distasteful, of siding with one totalitarian regime in order to withstand the other. Since the Soviets had already occupied their lands once and were about to do so again, they were perceived by many Eastern Europeans as the greater long-term threat; hence the Baltic, Belorussian, and Ukrainian units that fought in the German army on the anti-Soviet front' (Subtelny, 'The Soviet Occupation,' 6).

86 See Alexander J. Motyl, 'The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews: Theoretical Reflections on Nationalism, Fascism, Rationality, Primordialism and History,' *Polin* 26 (2013): 275-95.

The national interest of Jews as a group was virtually identical to that of Poles as a group and directly antithetical to that of Ukrainians as a group. For Jews, there could be no question that Nazi Germany was hostile to their national aspirations and their very existence. *Faute de mieux*, the Soviets were the main strategic ally of Jews and Poles, just as the Soviets were the main strategic enemy of Ukrainians.

It is tragic but unsurprising that Poles and Jews on the one hand and Western Ukrainians on the other failed to find common cause during World War II. For starters, their strategic interests were contradictory. Moreover, trust, which is indispensable to any collective action, was almost nonexistent: the frequently incompatible memories Poles, Jews, and Ukrainians had of the interwar years were too deeply engrained, and enmities too deeply entrenched, to allow for mutual understanding and coordinated opposition to the occupation regimes. Finally, with the intellectual elites and moral authorities of all three nations for the most part deported or executed, there were few moderate leaders able and willing to form a jointly led campaign against their oppressors. More puzzling is that, despite their common strategic interests, Poles and Jews also failed to find common cause during the war. A possible reason for that failure was suggested by Gross's book⁸⁷ on the Polish pogrom of July 1941 in Jedwabne, in which he attributes the anti-Jewish violence to Polish anti-Semitism – a view that has caused a storm of controversy in Poland and elsewhere.⁸⁸

Methodological Errors

We have noted that there are serious methodological difficulties with some of the scholarly work dealing with the Massacre. We focus on three. First is the tendency to ascribe the ethnic violence against Jews to primordial anti-Semitism or to Ukrainian nationalists. The second is to suggest that the corpses of NKVD victims were mutilated by Ukrainian nationalists. The third is to ascribe the violence to 'the' Ukrainians or 'the' Poles. All three methodological errors tend to go together, forming a dehumanized image of Ukrainians (and less frequently Poles) in general and Ukrainian nationalists in particular as being driven by an essentialist savagery and a

87 Jan Tomasz Gross, *Sąsiedzi: historia zagłady żydowskiego miasteczka* (Sejny: Pogranicze, 2000); trans. into English as *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

88 Barkan, Cole, and Struve, 'Introduction,' 23-33.

primordial anti-Semitism. Needless to say, this representation, which is a mirror image of anti-Semitism and racism more generally, is inappropriate for academic discourse.

With respect to anti-Semitism's explanatory power, we reject explanations of Jewish, Polish, and Ukrainian behavior in terms of simplistic underlying, unchanging, essentialist impulses.⁸⁹ People are the products of a whole range of factors, and their attitudes and behaviors are as much attempts to change their environment as they are responses to that environment. Moreover, anti-Semitism, if it is indeed an unchanging, primordial impulse, explains nothing, for the simple reason that it claims to explain everything. In the social sciences and humanities, monocausal explanations of everything are epistemologically useless. Situational anti-Semitism – a disposition that somehow emerges at different times and in different places – is no less useless methodologically, as it begs the unanswerable questions of where it came from and why it emerged at one point in time and not some other. Enhancing the explanatory inadequacy of anti-Semitism is a serious definitional problem. Identifying the extent and causal importance of anti-Semitism in Western Ukraine – or anywhere, for that matter – presupposes a rigorous definition of the phenomenon. Unfortunately, the concept is used so loosely as to encompass everything from the hateful ravings of street thugs to the elaborate theories of Alfred Rosenberg to the dismissive mutterings of babushkas to the everyday dispositions of people who live together and apart. Such concept stretching is, obviously, of little analytical utility.

To understand why 'innate' anti-Semitism explains almost nothing, consider it in terms of conditional analysis. Anti-Semitism cannot be a sufficient condition of violence against Jews, for the simple reason that, if it were sufficient, then pogroms would have to be a permanent state of affairs, and not clustered in occasional outbursts. Anti-Semitism, like any other racist disposition involving the belief in some group's lack of humanity, cannot even be a necessary condition of violence, because, if it were, no violence against Jews or others could occur in the absence of anti-Semitism

89 Lower constructs just such a primordial narrative by arguing that '[t]hree centuries later, the memory of Khmel'nyts'kyi's campaigns resonated in the Ukrainian-Polish-Jewish violence in the German-occupied forests and villages of eastern Galicia' (Lower, *Diary of Samuel Galfard*, 30). There is, and can be, no empirical evidence of this remarkable claim. On the perils of essentialism, see Andriy Zavarnyuk, 'A Revolution's History, a Historians' War,' *Ab Imperio* 16, no. 1 (2015): 449-79, and Dariusz Skórczewski, 'Between Clichés and Erasure: Eastern and Central Non-Germanic Europe as an "Empty Syntagm" in Contemporary Political Discourse,' *The Sarmatian Review* 35, no. 2 (April 2015): 1919-31.

or other prejudicial dispositions. But we know, empirically, that even people with the best of dispositions can commit violence against others: after all, 'the road to hell is paved with good intentions.' These considerations therefore transform anti-Semitism into a facilitating condition of violence: that is, anti-Semitism, like any prejudice, makes violence more likely.⁹⁰

Ascribing the ethnic violence against Jews in the aftermath of the Massacre to Ukrainian nationalists fails for several reasons, not the least of which is that, first, it constructs a simplistic bogeyman and thereby distracts attention from the complexity of interethnic social relations. In general, this approach simply transposes the (relatively few) anti-Semitic statements or writings of (mostly émigré) nationalists and nationalist intellectuals to rank-and-file nationalists in Western Ukraine, without asking whether the latter even read and assimilated these writings and what the sources of their attitudes to Jews and other ethnic groups were. Second, Poles took part in the pogroms, and it makes little sense to claim that they were incited by their political adversaries, Ukrainian nationalists. (And in Belarus, Lithuania, and Latvia, Belarusians, Lithuanians, and Latvians – who were obviously not Ukrainian nationalists – also took part in pogroms.) Third, the accounts of many Jewish eyewitnesses and survivors emphasize that many of the people engaged in anti-Jewish violence were youngsters and peasants armed with primitive instruments, while Ukrainian accounts often stress that the perpetrators were hooligans and other 'scum.'⁹¹ Mick notes that,

90 According to Timothy Snyder, 'Without Hitler's anti-Semitism, his understanding and presentation of Jews as a global threat to Germany, the Holocaust would not have happened. To say so is to specify a necessary condition for the German attempt to exterminate the Jews of Europe. But a plausible historical explanation of any significant historical event must be plural, entangling in prose multiple lines of causality that together are not only necessary but *sufficient*. For the purposes of explaining the Holocaust, then, anti-Semitism is not enough; for the purposes of its commemoration, however, it is: and the bad news is that ours is an age of memory rather history. Commemoration requires no adequate explanation of the catastrophe, only an aesthetically realizable image of its victims. As cultures of memory supplant concern for history, the danger is that historians will find themselves drawn to explanations that are the simplest to convey' (Snyder, 'Commemorative Causality,' *Modernism/modernity* 20, no. 1 (January 2013): 77).

91 The moderate Ukrainian politician, Kost' Pan'kivs'kyi, wrote: 'Starting on 1 July, anti-Jewish excesses went through the city [Lviv] on the initiative of the German army.... The urban scum exploited this opportunity and joined this action.... [T]his scum [was] almost exclusively Polish, robbed and beat Jews, wore blue-and-yellow insignia, and tried to speak Ukrainian. I personally experienced such actions when the street toughs attacked our Jewish and non-Jewish coworkers' (Kost' Pan'kivs'kyi, *Vid derzhavy do Komitetu* (New York; Toronto: Kliuchi, 1957), 35-36). Pan'kivs'kyi, a critic of the OUN, is credible, and his claim that he 'personally experienced such instances' has to be taken seriously.

'As in most pogroms, an important motivation was greed. The Jews were not only beaten, but also robbed and blackmailed.⁹² Dr. Joachim Herman Allerhand of L'viv, for instance, was robbed of 250 rubles, his watch, and hat; his attackers also tried to take his shoes.⁹³ Kessler claims that the 'thieving bands' consisted 'primarily of illiterates.'⁹⁴ Mędykowski, meanwhile, stresses that many Soviet collaborators became enthusiastic German collaborators in order to hide their past.⁹⁵ Although it is possible for such elements to be nationalists, children, violence-prone peasants, thugs, petty thieves, illiterates, and Soviet collaborators were not the pools from which the OUN recruited its cadres.

Fourth, as Snyder points out,

A significant (and successful) effort has been made to document the role of Ukrainian nationalists in the Holocaust. But it is perfectly clear that this demonstration is chiefly of moral rather than practical importance. It means that Ukrainian nationalists do not have clean hands, which is not a great surprise; it does not at all mean that the Germans needed Ukrainian nationalists in order to perpetrate a Holocaust. In central and eastern Ukraine, which is to say in the occupied Soviet Union, Ukrainian nationalism was of little significance as a sentiment and no significance as a political movement. Yet here, as in the rest of the occupied Soviet Union, the Germans had no trouble finding local assistance and the murder rates of Jews were as high as, or higher than, in western Ukraine.⁹⁶

Fifth, the Bandera wing of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN-B) explicitly called on Ukrainians to eschew pogroms against Jews at its Second Great Congress, held in Kraków just two months before the Massacre – in April 1941.⁹⁷ This resolution does not necessarily mean that

92 Mick, 'Incompatible Experiences,' 351.

93 Maurycy Allerhand and Leszek Allerhand, *Zapiski z tamtego świata* (Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 2003), 37.

94 Kessler, *Przeżyć Holocaust we Lwowie*, 35.

95 Mędykowski, *W cieniu gigantów*, 160.

96 Snyder, 'Commemorative Causality,' 83-84.

97 'The Jews in the USSR are the most faithful prop of the ruling Bolshevik regime and the vanguard of Muscovite imperialism in Ukraine. The Muscovite-Bolshevik government uses the anti-Jewish sentiments of the Ukrainian masses to divert their attention from the true cause of their misfortune and to direct them at a time of upheaval into carrying out pogroms against Jews. The Organization of Ukrainian Nationalists combats the Jews as a prop of the Muscovite-Bolshevik regime, while simultaneously making the masses conscious of the fact that Moscow is the principal enemy' (*OUN v svitli postanov Velykykh zboriv, konferentsii ta inshykh*

the call was followed by individual members of the OUN-B, but it does mean that violence was not part of its declared program – especially at a time that promoting ethnic violence against Jews openly would have enhanced the nationalists' standing with Germany. Sixth, the primary goal of the nationalists was to seize power in Western Ukraine and to present the invading Germans with a *fait accompli*: it made little strategic sense for them to sow chaos by systematically engaging in ethnic violence in a region they were hoping to control. And seventh, it begs credulity to suggest that the nationalists who arrived in Western Ukraine from the Generalgouvernement purposely timed their entry into scores of localities with the uncovering by the local populations of the NKVD's victims.⁹⁸

To repeat: we are not claiming that members of the OUN were not involved in the violence; nor are we claiming that the OUN's attitude toward Jews was benign.⁹⁹ We are insisting only that to blame the violence on 'the' nationalists does as little justice to the complexity of the Ukrainian

dokumentiv z borot'by 1929-1955 r. (Munich: Zakordonni chastyny Orhanizatsiï ukrains'kykh natsionalistiv, 1955), 36).

98 The most concerted empirical effort to argue for the OUN's complicity in the killings, by John-Paul Himka ('The Lviv Pogrom of 1941'), signally fails to make a persuasive case, preferring to resort to highly circumstantial evidence and dubious inference. Himka's effort has been the target of a devastating point-by-point rebuttal by the Ukrainian scholar, Serhii Riabenko, who convincingly demonstrates that Himka consistently misinterprets facts, resolves ambiguities in favor of his thesis, and misuses his sources (Riabenko, 'Slidamy "Lvivs'koho pohromu" Dzhona-Pola Khymky,' *Ukrains'kyi vyzvol'nyi rukh* 18 (2013): 258-328). Another striking example of evidence stretching is found in Lower (*Diary of Samuel Golfard*, 5), who selectively cites the Ukrainian nationalist ideologue, Dmytro Dontsov, in order to make her point about some transhistorical, essentialist Ukrainian anti-Semitism. Dontsov, according to Lower, said the following: 'The Jews are guilty, horribly guilty, because they were the ones who helped secure Russian rule in Ukraine.' Lower adds a period where there is none in the original text, failing to acknowledge that Dontsov's sentence continues and, together with the next sentence, contradicts the selection she cites: '... but – the "Jew is not guilty of everything". Russian imperialism is guilty of everything' (Alexander J. Motyl, *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929* (Boulder, CO: East European Monographs, 1980), 73). No less important, just how Dontsov's sentiment, expressed in an intellectual journal in 1925, came to influence popular attitudes in Galicia in 1941 remains a mystery.

99 At the same time, the OUN's attitude toward Jews was complex and constantly evolving. One cannot easily reduce it to anti-Semitism. See Volodymyr V'iatrovykh, *Stavlennia OUN do ievreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy* (Lviv: Vyd-vo 'Ms', 2006), 50-86.

nationalist movement¹⁰⁰ as it fails to serve as a persuasive explanation of something as complex as interethnic violence.¹⁰¹

100 Dieter Pohl, for instance, feels emboldened to encapsulate the OUN with just three modifiers: 'authoritarian, anti-Semitic, underground movement' ('The Holocaust in Ukraine: History – Historiography – Memory,' in *Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928-1953*, ed. Timothy Snyder and Ray Brandon (Oxford: Oxford University Press, 2014), 192). In fact, OUN's attitude – as expressed in official resolutions or the published writings of individual, mostly émigré members (who may or may not have reflected the views of the younger rank and file in Poland that spent much of the 1930s in Polish prisons) – toward authoritarianism and Jews varied significantly over time. The attitude of its actual living members in Galicia have not been researched with any thoroughness. Nor was the movement in the underground: the vast majority of its members lived normal, open lives. Pohl appears to mean that it was illegal and that, as a result, its members could not openly admit to their affiliation with it. See V'iatrovych, *Stavlennia OUN do ievreiv*, and Motyl, 'The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews.'

101 Consider in this light Omer Bartov's laudable attempt at being evenhanded: 'Observing the dynamics of communal genocide through a local perspective reveals that not a few of those who perpetrated violence at one point became its victims at another. Ukrainian nationalists collaborated with the Germans in killing Jews and massacred Poles; they were in turn targeted by the prewar Polish state, the Soviet authorities, and eventually also the Germans. Poles benefited from their prewar state's discriminatory anti-Jewish and anti-Ukrainian policies; in turn they were subjected to Soviet deportations and Ukrainian ethnic cleansing. Jewish community leaders and educated youths tried to save themselves by becoming complicit in the victimization of poorer and weaker fellow Jews, only to have their illusions of power and security dispelled as they too were murdered' (Omer Bartov, 'Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941-1944,' in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 416). The obvious problem with this passage is that it contrasts Poles and Jewish community leaders and educated youths – in other words, regular folk – with Ukrainian nationalists, thereby implying that only the latter were primarily responsible for violence. The less obvious problem is logical. In both the Polish and Jewish cases, Bartov hews to the correct chronology: Poles benefited from discrimination in the interwar period and were then persecuted; Jews collaborated with the Nazi authorities and were then persecuted. In contrast, the structure of Bartov's sentence and his use of 'in turn' suggest that Ukrainians first committed violence and were then persecuted. In point of fact, the anti-Ukrainian persecution Bartov refers to occurred *before* Ukrainian violence and arguably was its cause. Christoph Mick engages in a similar kind of methodological error. In analyzing Polish, Jewish, and Ukrainian memories of Lviv under Soviet and German occupation, he draws on the notes, diaries, and eyewitness accounts of Jewish survivors, the 'diaries and documents from the Lviv Command of the Home Army (Armia Krajowa) and its predecessor organization, the Union for Armed Struggle (Związek Walki Zbrojnej),' which 'summarize the views of the local Polish population' and 'a few diaries and reports by the local group of the Organization of Ukrainian Nationalists,' supplemented by 'material taken from memoirs or from accounts which were written after the war.' Mick's choice of sources focuses on first-hand accounts of Jewish experiences, second-hand accounts of Polish experiences, and the first-hand accounts of Ukrainian nationalist experiences and a few second-hand accounts of remembered experiences. Needless to say, there are no grounds for comparison here (see Mick, 'Incompatible Experiences,' 339-40).

An equally egregious mistake is to suggest that the mutilations of the corpses were performed post-mortem by Ukrainian nationalists. The claim was given some prominence by Musial's book, *'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen'*,¹⁰² and it has since then been repeated, casually and carelessly, as if it were an established fact, by scholars committed to one of the above two explanatory approaches who therefore suspend their otherwise active critical faculties.¹⁰³ Musial insists that, in their haste to escape the oncoming Germans, the Soviets did not have the time to torture their prisoners. Just how Musial knows that to be empirically true is unclear. After all, how much time does it take to cut off a tongue, breast, or penis? How much time does it take to nail a body to a wall or immerse it in boiling water? And if the Soviets had so little time, why methodically shoot each prisoner in the back of the head? Why not machinegun them? Or why not blow them to bits with hand grenades – as the Soviets did in Dubno, where they actually were under time pressure?¹⁰⁴ Why, as in Zalishchyki, place prisoners in freight cars, move them out onto a bridge, and then blow it up, thereby sinking the cars? One Polish eyewitness, Ludomił Szubartowicz, explicitly describes NKVD killing methods: first the victims were ordered to remove their clothes, then they were subjected to assembly-line shooting.¹⁰⁵ Another Polish eyewitness describes coming upon a prisoner in Ternopil'

102 Musial, *'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen'*, 266–67.

103 Alexander Prusin cites three sources for his claim that Ukrainian nationalists mutilated the bodies of their own compatriots for propaganda effect. One is Alfred Jasiński, who claims the exact opposite – that the NKVD was responsible. ('Nie było najmniejszej wątpliwości, kto był sprawcą tego zbroczonego ludobójstwa' (Jasiński, 'Borysławska apokalipsa,' *Karta* 4 (April 1991): 112)). Another is Musial, but the page numbers Prusin cites are the wrong ones. A third is vaguely identified as belonging to a Polish émigré archive in London. John-Paul Himka cites two sources: Heer and Musial (Himka, 'Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation,' in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 393n23). Heer cites Musial, but at least Himka cites the correct pages in Musial. For Heer, see Hannes Heer, 'Lemberg 1941: Die Instrumentalisierung der NKVD-Verbrechen für Judenmord,' in *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, ed. Wolfram Wette and Gerd R. Ueberschär (Darmstadt: Primus Verlag, 2001), 168–70.

104 Zhyv'iuk, *Za Moskovs'kym chasom*, 43.

105 Ludomił Szubartowicz, 'Wspomnienia z Buska (Październik 1992),' in *Dzieci Kresów*, ed. Lucyna Kulińska, vol. 4 (Kraków: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich, 2013), 69–70.

who was buried, head down, up to his navel.¹⁰⁶ Such methods obviously took time.

Moreover, the German advance took time. The attack on the USSR was launched on 22 June and German troops entered L'viv, which is about 100 kilometers from the border, on 29-30 June. That meant that the Soviets had several days to evacuate L'viv and points east thereof. Unsurprisingly, the NKVD fled some towns, returned, finished the killing, and then fled a second time. But distance from the border did not necessarily deter the NKVD from devising fiendish methods of killing. As Piotr Chmielowiec shows, although the town of Dobromyl' was only 27 kilometers from the front in Przemyśl, the local NKVD initially killed prisoners by smashing their heads with hammers and then dumping their bodies in a salt mine. Only later, on 26 June, did the NKVD feel the pressure of the approaching Wehrmacht and adopt a faster means of killing: shooting in the back of the head.¹⁰⁷ Small wonder that Gross concludes: 'Clearly, there was bureaucratic supervision of the killings or, at least, of the order in which they were carried out ... Indeed, several episodes from the Lwów massacre indicate that the NKVD went about this madness in an orderly fashion ... Evidence of torture is especially abundant from smaller towns, whose relatively small and manageable prison populations could be killed leisurely.'¹⁰⁸

Musial overlooks another obvious objection. If the Soviets really did lack time, then why did the alleged nationalist perpetrators not lack time? Unlike the Soviets, they were not in charge of the prisons and had first to open them and discover the bodies. Indeed, they would have had to be devilishly clever to time their mutilations just after the Soviets departed and just before the locals discovered the corpses.

To ascribe such atrocities to the nationalists is also to evince ignorance of their *esprit*. Although they were fully capable of committing great violence against their perceived enemies, including Ukrainians accused of being turncoats and collaborators, the nationalists held the Ukrainian nation and its 'best' representatives – and the political prisoners killed by the NKVD, very many of whom were OUN members, automatically qualified for this role – as well-nigh sacred. Post-mortem mutilations of the Ukrainian nation would have been unacceptable to the nationalists.

106 Czesław Blicharski, 'Masakra więźniów w Tarnopolu,' in his edited volume *Tarnopolanie na starym ojców szlaku* (Gliwice: W. Wiliński, 1994), 203.

107 Piotr Chmielowiec, 'Zbrodnie sowieckie na więźniach w czerwcu 1941 r. – Dobromil, Lacko,' in *Kresy Południowo-wschodnie Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, ed. Piotr Chmielowiec and Irena Kozimała (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2014), 74-77.

108 Gross, *Revolution from Abroad*, 180-81.

Musial's sources are also suspect, amounting to a few accounts made by Polish and Jewish survivors of the Massacre. None actually witnessed the alleged mutilations; some even say they concluded the mutilations had to be the handiwork of the nationalists because they, the mutilations, were identical to those found on Polish bodies in Volhynia in 1943.¹⁰⁹ But that claim discredits itself by its retroactive nature; moreover, it proves our point that, while nationalists could have committed extreme violence against Poles, they would not have done so against 'true' Ukrainians.

It is, finally, significant that there is almost complete unanimity among Ukrainian, Polish, and Jewish eyewitness accounts about Soviet responsibility for the mutilations. The weight of the available evidence so obviously undermines Musial's claims as to make them appear irresponsible. It is important to note in this regard that the secret reports of the German Einsatzkommando also speak of discoveries of bodily mutilations. One might be inclined to view such reports as self-serving or mendacious, except that they were highly secret and thus in all likelihood accurate. Besides, there was no need for the Einsatzkommandos to lie so early in the war, when German victory seemed imminent.

Our final methodological concern involves ascribing the violence to 'Ukrainians' or 'the' Ukrainians (or 'Poles' or 'the' Poles). Such a move is an unacceptable form of ethnic stereotyping that we resolutely reject. No less important, it obscures a critically important question that should be asked, but cannot be answered: Just how many Ukrainians and Poles were implicated in the ethnic violence against Jews? Some Jewish accounts of the violence imply that the entire non-Jewish population was directly involved. Surely, that is an exaggeration, as all 5 million Ukrainians, or all 1.5 million Poles, could not possibly have engaged in pogroms. We have no idea how many Ukrainians and Poles took an active part in the violence, but we strongly suspect that they – as in all cases of ethnic violence – represented a tiny minority of both populations. Unsurprisingly, there is empirical evidence to suggest that Jews were less represented in the NKVD and other Soviet organs in Western Ukraine than Ukrainian and Polish victimization narratives suggest.¹¹⁰ By extension, Jewish victimization narratives probably overstate the extent of animosity by Poles and Ukrainians.¹¹¹

109 Musial, *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen*, 268.

110 See Kyrychuk, 'Radiants'kyi teror 1939-1941 rr.', 59; Himka, 'Ethnicity and the Reporting of Mass Murder,' 389.

111 Olia Hnatiuk emphasizes that relations between Ukrainians, Poles, and Jews in L'viv were far more complex than national narratives suggest (see Hnatiuk, 'Vidvaha i strakh,' *Zbruc* (8 September 2015), <http://zbruc.eu/node/41165>).

Similar kinds of unstated biases are evident in the writings of both scholars and memoirists, whether indigenous to Western Ukraine or not. Perpetrators of violence against Jews in mid-1941 are frequently said to have participated in 'the Holocaust.' In fact, they could not have, as the Final Solution had not yet been decided upon and the term, Holocaust, did not yet exist. A more accurate statement would be that their actions may be interpreted by historians as contributing to the Holocaust, even though they themselves did not consciously do so. Another bias concerns naming. All too often, if a Ukrainian or Polish peasant engages in violence against a Jewish communist, the actors concerned are defined as a Ukrainian or Pole on the one hand and a Jew on the other – a choice that fits easily with an explanatory narrative centered on anti-Semitism or the nationalists. By the same token, if a Jewish communist engages in violence against a Ukrainian or Polish peasant, the actors are usually viewed as a communist on the one hand and a peasant on the other – an odd, though revealing, reversal of the relationship.

Clearly, outrage at the Massacre affected different individuals and population groups differently. Some people responded with violence; others with passivity or indifference; still others with shock, fear, and anger. Omer Bartov captures the difficulty of navigating such extreme situations well:

But testimonies also tell us that just as perpetrators occasionally showed pity of compassion, rescuers were hardly always altruistic, as motivations for action ranged from pure goodness to cynical exploitation. While a few men with blood on their hands occasionally chose to save someone, others masqueraded as rescuers only to rob and betray those they sheltered; while many upstanding citizens became complicit in plunder and murder, some wretchedly poor peasants shared their last crumbs with the desperate remnants of destroyed communities. Some sought a postwar alibi, others paid back moral debts: generalizing about motivation is futile.¹¹²

We add that generalizing about motivation is not just futile, but also methodologically incorrect, because motivations varied from individual to individual and because we have no empirical evidence – no memoirs, no eyewitness accounts, no diaries – by perpetrators. As a result, the most we can do is to infer motives from behavior, a high-risk strategy prone to stereotyping and error. We therefore believe that generalizing about

112 Bartov, 'Communal Genocide,' 416.

motivation is also methodologically and morally wrong – as wrong as generalizing about guilt, responsibility, complicity, and criminality.

The Structure of the Sourcebook

The sourcebook is intended for both scholars and general readers with knowledge of English, German, and several Slavic languages. We decided against translating the materials into English, so as to enable readers – who, we suspect, will primarily be readers of Ukrainian, Polish, and/or Russian – to have access to the language of the originals and to make up their own minds about the interplay of texts, memory, and history. The sourcebook includes selections of already published scholarly and analytical materials on the Massacre; eyewitness accounts, survivors' testimonies, and memoirs by Ukrainians, Poles, Jews, and Germans; contemporary European, American, and Soviet newspaper reports; Soviet government directives and German and Polish reports; photographs; brief biographical information about the documents' authors, a glossary, and bibliography. In order to make the book more accessible to general readers, the scholarly selections are being reprinted without footnotes.

In addition, the documentary material includes two personal profiles of our relatives, Father Ivan Kiebus and Bohdan Hevko. Ivan Kiebus was arrested by NKVD agents on 23 June, tortured, and then executed on the 26th in the prison in Dobromyl', his mutilated body dumped in a shallow pit in the town's prison yard. His parishioners recognized him and took his body for burial in the cemetery of the village of Makowa, where he had served as their cleric. Members of the OUN witnessed the burial on 29 June, on their way from Bircza to Dobromyl'.¹¹³ Bohdan Hevko was arrested on 22 June, tortured, and then executed on the 30th in the prison in Peremyshliany, his mutilated body dumped in a deep pit in the town's prison yard. His relatives recognized him and took his body for burial in Peremyshliany's cemetery.¹¹⁴

In the quest for numbers, we often forget that it is the unique lives tragically lost that are at the core of the abstract category called 'Massacre.' The

113 Information based on the testimony of one of his surviving brothers who sent a letter describing the circumstances of his death to the Ukrainian Catholic University in Rome. See 'Sviashchenyky ispovidnyky i muchenyky (Sacerdotes confessores et martyres),' *Bohosloviia* 48 (1984): 229-30, and Bohdan Prakh, *Dukhovenstvo Peremys'koi Eparkhii ta Apostol's'koi administratsii Lemkivshchyny*, vol.1, *Biohrafichni narysy, 1939-1989* (L'viv: Ukraïns'kyi katolyts'kyi universytet, 2015), 8-9.

114 Mariia Vishchuk, 'Spohady,' *Zona* 13 (1998): 163-64.

accounts of the killings speak for themselves, yet the victims are silent, many even nameless. They did not die in battle, but were civil servants, retired officers, doctors, lawyers, judges, clergy, professors, journalists, politicians, engineers, masons, students, and peasants. They were men and women, young and old – ranging from teenagers to octogenarians – whose histories have vanished. They were Ukrainians, Poles, and Jews.

It is to their memory – and especially to Ivan Kiebus and Bohdan Hevko – that we dedicate this volume on this, the 75th anniversary of the Great West Ukrainian Prison Massacre.

Biography

Ivan Kiebuz (1905-1941)

Ivan Kiebuz (6 June 1905 in Pikulice, Przemyśl district – 26 June 1941, Dobromyl') was a Ukrainian Catholic priest. He was the third son, and the fourth of eight children, born to Iosyf and Anna Sanots'ka of Pikulice. His parents, five brothers, and two sisters grew up on a farm located in Pikulice, a village 5 km south of Przemyśl. By reputation, the Kiebuz farm was the second largest in this area. Factors that allowed for the farm's prosperity included its proximity to barracks of the Austrian garrison and to Przemyśl, an important administrative, military, and commercial center. The village's location was also physically favorable and its terrain, with its gently rolling hills and fertile soil, was suitable for the development of agriculture. The village was situated by the streams Jawor and Wisla, which enter the Wiar River, and the three middle Kiebuz brothers – Ivan, Hryhorii, and Iosyf – would fish in these waters regularly for river trout, grayling, and huchen. The geographically and economically advantageous location was not without drawbacks. In January 1913, a bomb went off at the local army garrison, wounding six in Pikulice, and in late July and early August of the same year heavy rains caused the Jawor to overflow its banks and inundate the village under two meters of water, carrying off hay, cows, and farm implements (and one villager, found 2 km away), and destroying homes, barns, and ovens.

Pikulice, at that time a village of about 700 to 900 residents, was predominately inhabited by Ukrainians of the Greek Catholic rite (70-85 percent), and their cultural-religious lives centered on their parish and a reading room run by the rival popular educational-enlightenment societies: Prosvita and the Mykhailo Kachkovs'kyi Society. The villagers received financial assistance from a self-reliance credit union that opened there in 1910. The local Greek Catholic church of the Nativity of the Blessed Virgin Mary had been established circa 1830, and by 1903 there stood a small but impressive masonry church. Here was where Father Ivan was baptized, and where he celebrated his first mass on 6 April 1930.

Prior to World War I, the villagers belonging to the Greek Catholic rite did not all share a common political identity, with some aligning themselves with Old Ruthenianism and loyalty to the Austrian emperor, others with Russophilism and closer ties to the Russian tsar, and the rest with the emerging Ukrainian populist movement. Village conflicts arose,

sometimes leading to intra- and interethnic violence (e.g., Russophiles against Populists, Poles against Jews, etc.). Illiteracy, drunkenness, and banditry were rampant. The childhoods of Ivan and his siblings were shaped by these vying allegiances, ideological orientations, and ethnic conflicts.

Their father, Iosyf, served as a sergeant in the Austrian artillery, and, before the war, held political views that often ran counter not only to the ruling Polish local government, but also to the majority of Pikulice's Ukrainian population. In 1895, Iosyf was arrested by the Polish police while trying to cast a ballot for the Ukrainian Radical Party's candidate for the Austrian parliament, Ivan Franko. During the first decade of the twentieth century, Ivan's father was frequently criticized by the Przemyśl Ukrainian populist press for being a Muscophile, or *katsap* (a pejorative term used by Ukrainians for Russians). Accusations were also leveled at him that he supported the Polonization of his village and that he sent his younger children to the newly established Polish grade school rather than the Ukrainian one. He, himself, considered himself a Ruthenian, and wore a *pereiaslo* (a twisted braid of straw) instead of a belt to let everyone know he was one of the people. Despite his membership in the Prosvita Society and support for the Ukrainian gymnasium in Przemyśl, Iosyf was listed on the roll of the district chief (*starosta*) as a Russian sympathizer (i.e., member of the Russophile organization Russian Brotherhood (*Russkaia druzhina*)). He was arrested on 3 August 1914, and with the August 22nd transport from Przemyśl to Linz was sent to the Thalerhof concentration camp to serve a fifteen-month sentence. The sentence was later revoked, but Iosyf was called up for military service, and he and his oldest son, Stefan, served in the Austrian army.

During World War I, the Kiebus household was run by the mother, Anna, with her eldest daughter, Maria. They were left with the charge over six children between the ages of five months and eleven years. Przemyśl and the surrounding fortifications endured several sieges by the Russian forces, the worst of which lasted from October 1914 to March 1915, at which time the Austrian defenders surrendered. The residents who did not evacuate were locked together in the claustrophobic confines of a besieged city, enduring daily artillery pounding of the nearby fortification systems, and flooded by the dead, sick, and wounded. People went hungry and starved. One of Ivan's brothers remembered seeing soldiers slaughter a horse with an axe, and then butcher it because they had run out of food. The city changed hands again in June 1915, but Austrian control did not last, as the Austro-Hungarian Empire collapsed in fall 1918. With the creation of the Republic of Poland, a Ukrainian-Polish war broke out. The defeat of the Ukrainian Galician

Army in 1919, and the Peace Treaty of Riga in 1921, led to eastern Galicia's being incorporated into the Polish state.

The former Austrian barracks in Pikulice in the years 1918 to 1924 served as detention center for Ukrainian civilians as well as soldiers from the Ukrainian Galician Army and the Ukrainian People's Republic. Ivan's older brother, Stefan, who served in the Ukrainian Galician Army's ranks, wisely remained in Vienna until 1923, before returning to Poland to work as a gymnasium teacher. From November 1918 to April 1921, the Pikulice camp at different times housed anywhere from 5,000 to 20,000 prisoners of war. The close quarters and poor sanitary conditions resulted in epidemics of typhus and dysentery during which anywhere from twenty to a hundred internees died each day. In all, several thousand prisoners died and were buried in four mass graves in the Austrian war cemetery in the northern part of Pikulice's countryside. Those who survived were fed and helped by the Samaritan Aid groups formed in Przemyśl and neighboring cities. The Pikulice women had their own group, and collected food and money and prepared meals daily for some 400 to 500 prisoners. The Kiebusz family donated apples, potatoes, and flour to the effort, and, after the closing of the camp, would help honor the dead on Pentecost Sunday with 10,000-20,000 area Ukrainians who took part in the annual procession from Przemyśl to the Pikulice cemetery.

Despite the consequences of the war, when 'no horses, no cows, no carts' were to be found, and the ensuing high inflation from 1921 to 1924, the Kiebusz farm must have still brought in a profit. Ivan, like all his brothers, was able to attend the Przemyśl Ukrainian State Gymnasium, from which he graduated in 1925. There he studied religion, languages (Ukrainian, Polish, German, Latin, and Greek), history, geography, natural sciences, physics, chemistry, mathematics, philosophy, art, music, and physical education. His fellow students were mostly sons of peasants from the Przemyśl area or of priests and urban professionals from neighboring districts. He was one of nearly 2,500 graduates over the forty-two-year history of the gymnasium, most of whom went on to careers in the Greek Catholic church, law, teaching, or medicine. While still a student, Ivan helped raise funds in Pikulice for the *Ridna Shkola* society in Przemyśl. This society promoted Ukrainian-language education. In all, the residents of Pikulice were able to collect 122,650 Polish marks. After his studies, Ivan served on the council of the *Vira* cooperative bank, where his youngest brother, Volodymyr, would end up working. *Ridna Shkola* and *Vira* were but two Ukrainian cultural-educational organizations that were active in Przemyśl during the interwar period; others included the Boian choir, a branch of the Lysenko Music Institute, a women's teaching seminary, the *Lesia Ukraïnka* dramatic

society, the Ukrainian Girls' Institute, Prosvita, the Stryvivor Museum, and several young people's and sporting organizations.

Following completion of the gymnasium, Ivan attended the Przemyśl Theological Seminary, where his older brother Vasyl' had studied for three years, only to abandon his plans when celibacy was introduced into the Przemyśl Eparchy. Ivan was ordained a Greek Catholic priest on 30 March 1930, and he served the following rural parishes: St. Ignatius Greek Catholic Church in Horbachi, Rudky District (1931); Nativity of the Blessed Virgin Mary in Bachórz, Dynów Deanery (1932); Saint Michael Greek Catholic Church in Majdan Sieniawski, Sieniawski Deanery (1933-1936); and St. John the Baptist Greek Catholic Church in Makowa, Dobromyl' Deanery (1937-1941).

Despite the distances, Ivan kept close ties to his family and likely prayed for their safety: his brothers Hryhorii and Iosyp were arrested by Polish authorities in August 1931 during a massive roundup of Ukrainians for an attack and robbery of a postal delivery truck in Bircza; Iosyp would be arrested again in September 1939 and sent to the Bereza Kartuska detention camp. While ministering to the Ukrainian Greek Catholics in Bachórz and Majdan Sieniawski, Ivan would receive visits from his brother Iosyp, who was practicing law in nearby Grodziszko and living in Dynów, and, together, the two of them would travel to other parishes and localities meeting with clergy and political activists. Father Ivan officiated at the marriage of his brother Vasyl' to Anna Roivs'ka in Klekotiv.

He returned home to help consecrate the Ukrainian national home in Pikulice. In 1938, after years of fundraising, the village's Ukrainian population opened a stand-alone national home, and Father Ivan assisted at its dedication on 30 August. The building was to be shared by the credit union, the women's league, and the Prosvita society, and was erected to sustain the cultural-educational and economic needs of the Ukrainian community in Pikulice. There were 2,000 guests present at the opening, and they had great hopes that the home would be for many years 'the pride and joy' of the village and that they had proven that 'no hostile venture, no hostile propaganda by Bolshevik henchmen, will break the spirit of a nation conscious of its tasks and aspirations.' One year and two days later, Germany invaded Poland, and the Germans reached Przemyśl on 14 September. The Soviets arrived on 28 September. The city was divided between the Germans and the Soviets, and Pikulice fell under the latter army's control until June 1941. Six years later, following the German occupation, and with the rise of the Polish People's Republic, the last fifteen Ukrainians in the village were resettled in western Poland. The rest had either been killed, fled to the west as refugees, or had been relocated to Soviet Ukraine.

In Makowa, under the Soviet occupation, Father Ivan faced considerable personal and pastoral hardships. The Soviet authorities, besides taking over church institutions – including schools, seminaries, monasteries, and publishing houses – and seizing church properties and lands, targeted priests with special discriminatory measures. Priests were issued special passports and identified as ‘socially unproductive’ elements of society. They ceased receiving state payments for their services (before, under Austrian and Polish rule, clergy had been considered public servants), and had to pay highly inflated taxes for electricity, water, and housing. Some, because of the nationalization of property, lost access to their churches and residences. They were barred from attending to the sick in hospitals and from hearing their confessions or administering the last rites. Many had to resort to holding religious services in private homes or outdoors and had to secretly offer the sacraments to the sick and dying. Father Ivan continued to serve his parish and probably received material assistance from his parishioners. He was also watched carefully by Soviet authorities who suspected that the Greek Catholic Church had ties with the nationalist underground movement and anti-Soviet elements abroad.

On 23 June 1941, Soviet NKVD agents arrested thirty-six-year-old Ivan Kiebus together with many other Ukrainians. Barefoot and wearing just a shirt, his hands and feet bound, he was thrown into a truck and transported along with the other detainees to the prison in Dobromyl'. There the NKVD agents sadistically questioned and tortured him for two days: breaking his hands and ripping out his tongue. He was executed the night of 26 June, and his body dumped along with other victims into one of two shallow pits dug in the town's prison yard. Fifty-one additional corpses were found in the prison itself, and the charred remains of others were discovered in the town's forest-management building. By far the greatest numbers of the dead were in the nearby salt mine shafts in Salina. By some estimates some 500 to 1,000 were brutally murdered there. Most of the bodies were beaten beyond recognition and were buried in a common mass grave. Father Ivan's body was identified by a local priest who recognized his gold tooth. The parishioners of Makowa recovered his body, and they buried their pastor in the village cemetery. The burial was witnessed on 29 June by members of the Organization of Ukrainian Nationalists who were on their way from Bircza to Dobromyl'. The rest of the details and circumstances were confirmed by the dean of Dobromyl', Reverend Iosyf Marynovych, and members of Reverend Kiebus's congregation.

Today the only reminder of Father Ivan's life and service is a plaque inside the Ukrainian Catholic Cathedral in Przemyśl commemorating him

and the other twenty-one clergymen of the Przemyśl Eparchy killed at the hands of the NKVD. In Pikulice, the church where his family prayed, and the cemetery where his parents are buried, were destroyed in the 1950s. Two of the three churches where Father Ivan served as pastor, in Horbachi and Majdan Sieniawski, lie in ruins. Where he spent his final days, in Makowa, the Ukrainian Catholic church was demolished in 1968, and only the foundations and a wrought iron cross remain. The grass grows tall in these places and so cows are brought there to graze.

Sources

- Bereza, Tomasz. *Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939-1941)*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2006.
- 'Sviashchenyky isповidnyky i muchenyky (Sacerdotes confessores et martyres);' *Bohosloviia* 48, no. 1/4 (1984): 229-30.
- Kozak, Mykhailo. *Pom'iiany, Hospody, dushi sluh tvoïkh*. Przemyśl; L'viv: Svichado, 2002.
- Krakivs'ki visti* (Kraków) (6 August 1941); (30 October 1941).
- Letters, Joseph Kebus, to Roman Rudawsky (1974-1986) held by Ksenya Kiebuszinski.
- Nadsians'ka zemlia* (Przemyśl, 1938-1939).
- Peremys'kyi vistnyk* (Przemyśl, 1909-1914).
- Selians'ka rada* (Przemyśl, 1907-1909).
- Shematyzm Hr. Kat. Dukhovenstva zluchenykh Eparkhii Peremys'koï, Sambirs'koï i Sianits'koï* (Przemyśl, 1930, 1932, 1934, 1936-1938/1939).
- Ukrains'kyi holos* (Przemyśl, 1919-1932).
- Vidnovlennia ukrains'koï derzhavy v 1941 rotsi: novi dokumenty i materialy*. Kyiv: Ukrains'ka vydavnycha spilka, 2001.

Bohdan Hevko (1914-1941)

Богдан Тимотей Гевко (31.VII.1914-30.VI. або 1.VII.1941), член ОУН, політичний в'язень. Народився і виріс у Збаражі, вступив до польської гімназії ім. Сенкевіча, де закінчив 1-4 класи в 1925/1926-1936/1937 рр.; 5-6 класи закінчив приватно. Отримав матуру 30 травня 1938 р. у Греко-Католицькій Малій Духовній Семинарії в Рогатині, де закінчив 7-8 класи. Став членом ОУН у 1929 р. Ув'язнений в 1930-1934 рр. за підпалення будинку п. Оборського, польського голови збаражських 'стшельцуф,' та в 1939 р. за націоналістичну діяльність. Познайомився з Стефанією Бойчук на початку 1940 р., одружився з нею 21 вересня 1940 р. у Церкві св. Миколая в Перемишлянах. Вінчанням провадив о. Е. Ковч. У 1941 р. працював у Держстраху Перемишлян. Згідно з Зеновією з Гевків Малевич, сестрою вбитого Богдана, Стефанія

приїхала до Гевків тиждень перед вибухом війни. Коли довший час не було вістки від Богдана, вона покинула Збараж і поїхала до родички у Львові, де довідалася, що його було вбито. Стефанія зразу написала Зеновії, що 'нашого Данка вже нема у живих.' Сестра Стефанії Бойчук, Марія, розповіла, що була присутня при відкритті могили, і що Б. Гевко лежав цілком внизу ями, напів покритий землею. Тому що він був ледь видний, вона спочатку зраділа, думаючи, що йому вдалося втекти – аж поки хтось з присутніх зауважив чиясь тіло, яке виявилось Гевка. На цвинтарі в Перемишлянах стоїть пам'ятник помордованим в'язням, а на стіні колишньої тюрми на вул. Підвокзальній стоїть табличка з словами: 'Пам'ятаймо тут у 1941 році містилася катівня НКВС. Кров'ю невинно замордованих синів і дочок Перемишлянщини просякнуті мури цього будинку. Вона волає про справедливість!' Один із замордованих, о. Олекса Боднар (1889-1941), спочиває на цвинтарі в Боршові.

Згідно з Марією Віщук ('Довідка Марії Віщук про Богдана Гевка,' *Америка*, 2 вересня 1989 р.): '22 червня 1941 р., у перший день війни був арештований мій швагер Богдан Гевко ... працівниками Міністерства внутрішніх справ. Його забрали з фризирні де він голився ... Вкінці червня 1941 року, коли увірвалася німота в місто Перемишляни Львівської області, я і мої товариші, яких рідні також були арештовані, побігли отворяти тюрму, бо знали, що там сидять наші близькі. Тюрма була вже відчинена, всюди було повно гармидру, зауважено сліди крові. Між всім цим я знайшла знимку з паспорту свого швагра, яку зберігаю до сьогодні. Слідами крові ми дійшли до саду в райкому партії, а там вже було декілька чоловіків. У саду було 2 свіжі могили, з яких ще піднімалася пара. Люди почали розкривати землю колишнього верхнього шару ґрунту. Зверху лежав страшно замордований о. Боднар, священник з сусіднього села Воршків [має бути Боршів]. Він мав вирізаний на грудях хрест, вибрані очі, і все тіло було повикручуване. П'ятим по черзі лежав мій швагер Богдан Гевко. Він мав зв'язані руки назад своїми підштанцями, мав вирваний язик, вибиті зуби, розбиту голову і все тіло в синцях. Страшна картина була коли прийшла старенька матір, яка втратила трьох синів – Трофим'яків Володимира, Йосифа та Івана. Два перші були жонатими, а Іван ще був хлопцем. Іван був страшно помордований. Нещасна матір вклала мозок сина в черепа, все це вивиливала в свою хустину, і гіркенько ридала. В тих двох могилах було 22 чоловіків. Деяких із них я запам'ятала, а саме: о. Боднара, трьох братів Трофим'яків, Богдана Гевка, Володимира Синичая, Богдана Прибилю, вчителя логіки

Склилика. Один чоловік, який був заарештований ... прізвища не пам'ятаю, йому вдалося втекти, він був легко поранений в руку. Він розказував, як всіх мордували.'

Подробиці про життя Гевка знаходимо в статті Олега Студницького (*Народне Слово*, 3 грудня 2004 р.): 'ОУН доручила Богдану з групою друзів [Василь Процишин та Леся Береза] поквитатися з Оборським за його безчинства. За це юних патріотів арештували. Суд відбувся у Львові. На суді Богдан взяв усю відповідальність на себе. За це одержав 8 років тюрми, але через те, що малолітній, йому скоротили термін до 4 років. Покарання відбував в Тарнові, де займався самоосвітою. Повернувся додому в кінці 1934 року. Рік готувався до здачі іспитів екстерном і одночасно займався революційною діяльністю. Через рік Богдана знову арештують, а згодом відпускають із забороною жити на відстані 50 км від кордону. У той час в Рогатині Преосвященний Андрій Шептицький відкрив українську духовну семінарію, і Богдана приймають до 6 класу. На канікули приїхати додому не міг, тому залишався працювати в маєтку Шептицьких у Підлютому в Карпатах. У 1937 р. захворів Богданів батько, і син відвідав його ввечері, але сусіди попередили, що йде поліція, тому змушений був утікати. Перед матурою батьки послали йому гроші на костюм, але він віддав їх на лікування бідному чоловікові, який скалічився на будові. 1938 р. здав матуру. Після закінчення семінарії ОУН направила Богдана в Перемишляни, де той легально працював ревізором у центрсоюзі, і одночасно займався вишколом молоді. На початку 1939 р. знову арешт. Сидів у Бережанській тюрмі, де зазнав знущань (до ніг прикладали гаряче залізо, прив'язували до дошки і кидали з висоти). З приходом радянських військ вийшов з в'язниці і відразу поїхав в Перемишляни, де працював керівником держстраху, що давало йому можливість їздити по селах. У червні [має бути у вересні] 1940 р. Богдан одружується з Стефанією Бойчук. Та недовгим було його подружнє життя і щастя. Першого ж дня війни, 22 червня, його арештовує НКВД і аж до приходу німців про його долю рідні не знали. 3 липня у Перемишляни вступили німецькі війська. Люди кинулися в НКВД і знайшли понівечені тіла 28 замордованих людей, серед яких був і Богдан. За свідченням єдиного ув'язненого, який вижив, Богдан перед мученицькою смертю сказав: "Вміли жити, то повинні вміти вмерти".'

У промові на відкритті пам'ятника закатованим у Перемишлянах в'язням, Зеновія Малевич, сестра вбитого Богдана, сказала: 'Шановна Громадо! Трагічна історія нашого народу позначена могилами, тисячами тисяч могил, що порозкидані по всій нашій славній Україні,

а то й по всьому білому світі. Сьогодні ми зібралися саме біля такої могили, в якій знайшли вічний спочинок 19 юнаків і молодих мужчин, яким тільки б жити, але жорстока рука червоного ката обірвала життя. Напевно дехто із старих перемишлянців пам'ятає страшну ніч із 30 червня на 1 липня 1941 року, коли в застінках НКВД в жахливий спосіб катували і вбивали цвіт і надію нашого народу. І так було не тільки в Перемишлянах, так було по всій Україні. А на другий день ридали матері, плакали дружини, тужили сестри і наречені над понівеченими тілами своїх синів, чоловіків, братів, коханих. А на цьому цвинтарі, як і на багатьох інших виросла ще одна свіжа братська могила. Серед закатованих лежить у ній і мій одинокий рідний брат, Богдан Гевко. Мабуть між присутніми є люди, які пам'ятають високу кремезну постать мужчини, який безмежно любив життя, але готовий був віддати його за волю, славу і честь України. 16-річним гімназистом, мій брат був заарештований польською поліцією і засуджений до 4 років ув'язнення за приналежність до ОУН. Повернувшись додому недовго тішився свободою, знову тюрма, знов страшні катування, потім постійний нагляд поліції. І цьому, здавалось, нема кінця. Але нарешті доля наче усміхнулась йому. Він приїхав у Перемишляни, мав багато друзів, однодумців, зустрів чудову дівчину, Стефу Бойчук, одружився з нею, чекали сина, якого мріяв назвати Левком. Та не так сталося, як мріялося. Кривава рука більшовицького чекіста в жахливий спосіб обірвала життя у ту страшну ніч 1941 року. А йому пішов тільки 27 рік. Затихла несподівана пісня, вмерла недомріяна мрія. Розминувся батько з сином. Не лягла батьківська рука на голівку немовляти. Вічна рана залишилась у серці ще юної дружини, тяжкою жалобою вкрилася передчасно посивіла голова матері. І мені назавжди залишився біль і туга. Даночку, рідний мій Брате! Сьогодні з родини Гевків біля твоєї могили тільки я зі своєю сімєю, але коли дивлюся на цей пам'ятник, то мені здається, що це твоя дружина, твоя Стефа стоїть у тяжкій скорботі. О, я знаю, сьогодні Вона і твій єдиний син Богдан з дружиною і твої чудові внучата, Христина і Марко, тут з нами, біля Тебе. Любий мій Богданчику з побратимами! Здійснилося те, за що ви боролися і вмирили. Над Україною лопотить на вітрі синьо-жовтий прапор – прапор волі і незалежності. Тож спіть спокійно, Друзі. Нехай рідна земля буде Вам м'якою постіллю, а дерева, що виросли біля Вашої могили, нехай наспівують Вам вічну пісню хвали людському подвигу. Слава тим, хто віддав життя за Україну.'

Scholarly Literature

Subtelny, Orest, 'The Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939-41,' in *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath*, ed. Yury Boshyk (Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986), 5-14.

When the North American media deal with the topic of occupied Europe during World War II, they usually present a predictable, if substantially correct, image of countries overrun by Nazi armies, populations terrorized by the *Gestapo*, summary executions, and concentration camps. The behaviour of the occupied peoples is also depicted in standard fashion: the 'good' people invariably resisted the Nazis while the 'bad' collaborated. The essence of this version of the war is that the Nazis were the universal and exclusive enemy and that the only acceptable behaviour during World War II was to fight against them.

This position is valid in certain respects but misleading in others. Although the Nazi regime was generally despised, its oppressiveness varied from country to country. Some countries were brutalized more than others. And while a small minority in the occupied lands joined the anti-Nazi resistance or chose to collaborate with the Germans, the vast majority engaged neither in heroics nor in evil deeds. Most people in the occupied lands simply tried to survive. But perhaps the greatest shortcoming of the popular North American view of occupied Europe is the implication that only the Nazis brutalized the lands which they occupied.

Many peoples of Eastern Europe, among them the Estonians, Belorussians, Latvians, Lithuanians, and Western Ukrainians, were persecuted not only by the Nazis but also by the Soviets. Tens of thousands were murdered by the NKVD, the Soviet secret police, as well as by the *Gestapo*, and hundreds of thousands more were dispatched to Nazi concentration camps and to the Soviet Gulag. In 1939-41, it was the Soviets who first inflicted the horrors of occupation on much of Eastern Europe. After the Nazi regime was defeated in 1944, the Soviets returned once again to these Eastern European lands with their own brand of inhumanity.

For the Balts, Belorussians, and Ukrainians, foreign occupation during World War II presented a more complex problem than for the other occupied nations of Europe. Some tried to resist both the Nazis and the Soviets. (The Ukrainian Insurgent Army is a case in point.) Others considered this policy unrealistic and argued for the need, no matter how distasteful, of siding with one totalitarian regime in order to withstand the other. Since

the Soviets had already occupied their lands once and were about to do so again, they were perceived by many Eastern Europeans as the greater long-term threat; hence the Baltic, Belorussian, and Ukrainian units that fought in the German army on the anti-Soviet front.

Unfortunately, the North American media have shown little appreciation for the unique dilemma of peoples caught between the Nazi and Soviet regimes. They judge the behaviour of Balts, Belorussians, and Ukrainians in World War II according to the political context of Western Europe, where the Nazis were the sole enemy. This approach has led to irresponsible accusations of 'collaboration,' made by those who had obvious choices in World War II against those whose alternatives were less clear-cut and, consequently, more difficult to make. It is therefore important to focus on the 'other side' of the occupation issue during World War II and to examine the conditions prevailing under Soviet rule and during the Soviet occupation of Western Ukraine in 1939-41.

Prelude to Occupation: The Hitler-Stalin Pact

On 23 August 1939 Nazi Germany and the Soviet Union concluded the Molotov-Ribbentrop Pact, one of the most astonishing treaties of the twentieth century. As a result of the pact, the two heretofore bitterly antagonistic regimes secretly reached an understanding that, in the view of many historians, led directly to the outbreak of World War II. The major components of this treaty were a declaration of nonaggression, friendship, and co-operation; a trade agreement whereby the Soviets were to supply the raw materials necessary for the Nazi war machine in return for German technological help and machinery; and a secret protocol, the most important part of the treaty. This protocol divided Eastern Europe into two spheres of influence: Estonia, Latvia, Lithuania, Bessarabia, along with Western Belorussia and Western Ukraine (the latter two areas belonged to Poland at the time), were to be handed over to the Soviets, while the remainder of Poland and a part of Lithuania were assigned to the Germans.

Why did Stalin agree to sign a treaty which allowed Hitler to begin the most terrible war in history? Why, in the months that followed, did the Soviets faithfully and regularly supply the Nazi war machine engaged against the Western Allies, with raw materials? And why did co-operation between the two regimes go so far that officers of the Nazi *Gestapo* and the Soviet NKVD regularly met to deal with matters of mutual interest? In short, why did the Soviets, for a period of almost two years, collaborate with the Nazis?

When these questions are put to the Soviets and their sympathizers, the response is usually that the collaboration was necessary because it served Soviet interests at the time. This view has some validity. In 1939, faced with diplomatic isolation, the Soviet leadership might have felt that it had few options other than to strike a political deal with Hitler. Today, Western scholars and the Western media in general are quite willing to take into account the Soviet dilemma and often obligingly bypass this embarrassing episode in the Soviet past.

This understanding attitude, this willingness to forgive and forget the Hitler-Stalin pact is noteworthy, especially today when the sensitive issue of collaboration has been brought up again, because it reflects a blatant double standard: while Soviet collaboration with the Nazis is explained away by both the Soviets and Westerners, the collaboration of various Eastern European peoples, which was on a much smaller scale, is denounced by the Soviets and the Western media as one of the worst crimes of the century. The same authorities who argue that one must take into account the context of the Hitler-Stalin pact and the problems that the Soviets faced in 1939 find it difficult to appreciate the context in which the Balts, Ukrainians, and others acted and the political dilemmas they had to face. Even more hypocritical is the attitude of the Soviets, who for years have been in the forefront of those who have made accusations of collaborationism.

The impact of the Hitler-Stalin pact on Ukrainians was to assign about 4.5 million Western Ukrainians, most of whom had previously lived under Polish rule, to the Soviet Union, without any choice or consultation. Nothing could have been worse for Western Ukrainians. Of all Ukrainians, they were the most fiercely nationalistic and desirous of independent statehood. And of all the great powers in Europe, none of whom cared the slightest about Ukrainian national aspirations, the Soviet Union was the most implacable enemy of Ukrainian nationalism and independence. Thus, on basic political issues, Western Ukrainians and the Soviets were uncompromisingly opposed to one other.

Western Ukrainian anti-Sovietism, however, was based not only on political and ideological differences. Only six years earlier, in 1932-3, millions of Ukrainians in the Soviet Union had starved to death as a result of Stalin's determination to carry out collectivization at all costs. And in 1937-8, hundreds of thousands of Ukrainians were either executed or exiled to Siberian concentration camps during the purges. Western Ukrainians therefore had good reason to fear the arrival of the Soviets in Galicia, and their fears proved to be well-founded.

Soviet Occupation

On 17 September 1939 the Soviet armies entered Western Ukraine. This first Soviet occupation, which lasted twenty-one months, can be divided into two distinct phases. In the early phase the Soviets went out of their way to 'win the hearts and minds' of the populace. Actually, they had little choice but to follow such a policy at the outset. Their formal justification for the occupation was that Soviet collaboration with the Nazis in the dismemberment of Poland was motivated by the desire to aid its oppressed minorities, the Ukrainians and Belorussians.

During this initial phase, the Soviets tried to impress Western Ukrainians with their regime's ostensible Ukrainianism. Soviet troops were led into Galicia by a general with an obviously Ukrainian name – Semen Tymoshenko. The segment of the Soviet armed forces that entered Galicia was called the Ukrainian Front. These symbolic gestures were meant to indicate that what was occurring was not a foreign invasion but a case of Ukrainians coming to the aid of fellow Ukrainians. The Soviets also put on a great show of being democratic. On 22 October 1939 they organized an election during which the populace was strongly encouraged to vote for the single slate of candidates supporting the annexation of Western Ukraine to the Soviet Union. (After World War II, similar 'democratic' elections would take place in Hungary, Romania, Bulgaria, and Poland.)

Some early Soviet policies, when compared with those of the Poles, were an improvement for the Ukrainians. Ukrainian culture, severely repressed by the Poles, was allowed to flower. Ukrainian became the official language of Western Ukraine. Great efforts were made to improve the school system. And whereas the Poles had discouraged Ukrainians from entering universities, the Soviets allowed Ukrainians to obtain a higher education and Ukrainianized the universities. Health care improved. But perhaps the most popular measure was the Soviet expropriation of the Polish landlords and the promise to redistribute the land among the peasants.

Yet simultaneously with these reforms, steps were taken to deprive Western Ukrainians of the means for political self-expression. When the Soviets first arrived, they undertook a systematic campaign of arrests and deportations eastward of the Western Ukrainian political leadership. Politicians who were not arrested were forced to flee to German-occupied Poland. The largest Ukrainian political parties, which were centrist and relatively liberal, were disbanded. These measures resulted in the elimination in Western Ukraine of individuals and political parties representing middle-of-the-road, liberal tendencies. Western Ukrainians were left with

only one viable political organization – the underground network of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN).

Along with the growing numbers of arrests and deportations came other repellent aspects of the Soviet regime. Even before Galicia was formally incorporated into the USSR, the Soviets introduced their own administrative structure and laws. During 1940 they began to dismantle systematically almost all of the educational, cultural, and economic institutions that Western Ukrainians had laboriously developed over generations and in the face of strong Polish opposition. Thus, the occupation forces set out to destroy the entire infrastructure of Western Ukrainian society.

At the same time, the less attractive side of the early Soviet reforms became more evident. Lands that had been expropriated from Polish landlords and 'given' to the peasants did not remain in their hands; instead, the Communists forced the peasants to combine their holdings in collective farms. Thus, the same intensely hated collectivization that had cost millions of lives in Soviet Ukraine was imposed on the Western Ukrainian peasantry. At this point, the vast majority of the peasantry, which had long been wary of the invaders, turned against them. The intelligentsia, many of whom were initially pleased by the jobs they found in the educational and cultural institutions, soon realized that they were expected to act as mouthpieces for ever more blatant Soviet propaganda, and that refusal to do so could mean arrest and deportation.

Because of the Western Ukrainians' strong commitment to their church, the Soviets initially treated the Ukrainian Catholic Church with a great deal of circumspection. They did not attempt to ban it but simply imposed what at first appeared to be relatively minor restrictions. However, in time these restrictions became more onerous. Priests were forced to carry special passports identifying them as clergy and were impeded in their attempts to fulfill their duties. The clergy was also saddled with much higher taxes. Anti-religious propaganda, present from the outset, steadily increased. By late 1940 it was evident that the future boded ill for the Ukrainian Catholic Church.

In the spring of 1940 the Soviets dropped their democratic guise, and repressions against both Ukrainians and Poles began on a massive scale. The most widespread and feared measures were the deportations. Without warning, without trial, even without formal accusations, thousands of supposed enemies of the people were arrested, usually at night, packed into cattle cars, and shipped to Siberia and Kazakhstan to work as slave labourers under horrible conditions. Many of the deportees, whose numbers included entire families, perished.

Who were these 'enemies of the people'? The first waves of deportees consisted of leading politicians, industrialists, landowners, merchants, bureaucrats, judges, lawyers, retired officers, and priests. Later, in cooperation with Nazi officials, the Soviet authorities also rounded up the families of Ukrainian political activists and the 20-30,000 Ukrainians who had fled to German-occupied Poland. However, anyone vaguely suspected of sympathizing with Ukrainian nationalism was liable to arrest. In the final stages, the deportations, which grew constantly in scale and brutality, seemed to lose all rhyme or reason. People who had relatives abroad or received letters from abroad (and almost every Western Ukrainian had relatives or friends in Canada or the United States), who were visiting friends when they were arrested, who were denounced for purely personal reasons or who, by accident, happened to be in the wrong place at the wrong time, were deported. The fear aroused by the deportations was described by an eyewitness:

During the war all of us had gotten used to the idea of death. When our town was bombed, many people got used to the bombing. They said that if someone was fated to die from a bomb, there was no way to avoid it. Therefore, instead of hiding in shelters, they moved about in the streets, oblivious to the shooting ... However, these very same people would lose their composure when they heard news that 'the Bolsheviks will be shipping more out in the next few days.' And no wonder. Those words encompassed one of the most horrible techniques of Bolshevik terror.

The deportations occurred in three waves. In December 1939 they were still selective and encompassed primarily the former leadership and elite. But on 13 and 14 April 1940 a new wave began that included vast numbers of people. 'From then on,' a survivor wrote, 'no one, literally no one, was sure whether his turn would not come the next night.' The final and most extensive wave of deportation occurred in June 1941, when the panic-stricken and suspicious Soviets herded thousands of arbitrarily chosen people on trains and shipped them eastward. Estimates of the population losses in Western Ukraine, which must rest on Soviet sources, are obviously difficult to come by. The Ukrainian Catholic Metropolitan Andrei Sheptytsky, in a letter to the Vatican dated 7 November 1941, provided the following statistics: in the Lviv eparchy alone an estimated 200,000 Ukrainians had been jailed, forcibly evacuated, or executed. He put the losses of Ukrainian population for Galicia as a whole at approximately 400,000. The Polish government-in-exile in London placed total population losses for Poles, Ukrainians, and

others in the Soviet-occupied areas of the former Polish state at about 1.5 million people.

The deportations, however, were not the worst of what the Soviet occupation inflicted upon Western Ukraine. A journalist who witnessed the final days of this occupation recalled how the NKVD carried out widespread massacres of political prisoners shortly before it fled the invading Germans:

During the twenty-one-month Bolshevik rule in Western Ukraine we had ample opportunities to become well acquainted with all the tricks of the Red regime and all of the repressions it inflicted upon the innocent population. People from Western Europe simply could not imagine the methods which they [the Soviets] applied. However, it was only in the final week of their stay in Lviv that we realized the extremes of horror and sadism that the cruelty of the Bolsheviks was capable of reaching.

Months before the outbreak of the Nazi-Soviet war, the NKVD began to arrest increasing numbers of people suspected of being potentially politically unreliable. However, the sudden advance of the Germans into Galicia caught the NKVD by surprise, and it did not have time to evacuate prisoners. The solution applied was simple and brutal: during the week of 22-29 June 1941 the NKVD set about slaughtering the inmates of its prisons, regardless of whether they were incarcerated for minor or major offences, or whether they were already convicted or merely awaiting questioning. Major massacres occurred in the following places: in Lviv (about 1500 victims), in Sambir (about 1200), in Stanyslaviv (about 2500), in Zolochiv (about 800), in Chortkiv (about 800), and Dobromyl (about 500). These figures do not include the many small towns and villages where dozens of prisoners died. Thus, an estimated 10,000 prisoners were killed in Galicia. In neighbouring Volhynia, particularly in the towns of Rivne and Lutske, about 5000 more were executed.

It was not only the numbers of the executed but also the manner in which they died that shocked the populace. When the families of the arrested rushed to the prisons after the Soviet evacuation, they were aghast to find bodies so badly mutilated that many could not be identified. It was evident that many of the prisoners had been tortured before death; others were killed en masse. In Sambir on 26 June 1941 the NKVD dynamited two large cells crammed with female prisoners. In Stanyslaviv three huge cells were stacked to the ceiling with corpses that were so badly decomposed that no attempt was made to bury them. The townspeople simply cemented up the cells. In Zolochiv the people found cells full of mutilated bodies next to

torture chambers strewn with tongues, ears, eyes, and tufts of hair. These and similar findings, coming on the heels of months of growing terror, filled Western Ukrainians with a deep revulsion for the Soviets and reinforced their conviction that the Soviets were, and would always be, their worst enemy. These experiences later encouraged Ukrainians to join the German fight against the Soviets, and these bitter memories of 1939-41 impelled tens of thousands of Western Ukrainians to flee their homeland in 1944 when the Soviets were about to occupy it again.

In analyzing the events of 1939-41 in Western Ukraine, three points are most important. First, because Western Ukrainians had to deal with not one but two alien totalitarian invaders during World War II, they were forced to make choices that other peoples did not have to confront. Second, based on very recent and painful experiences – the Soviet crushing of attempts to establish Ukrainian independence in 1917-20, the famine of 1933, the purges of the 1930s, and especially the occupation of 1939-41 – Ukrainians had good reason to view the Soviets as their primary enemy and, after the German defeat at Stalingrad in 1943, as the greatest threat they would face in the future. Third, when many Western Ukrainians chose to side with the Germans to fight against the Soviets, they acted in what they perceived to be their best interests, as have other nations in similar circumstances.

* * *

Zajączkowski, Janusz, *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. 3, Druga wojna światowa* (Difficult neighborhoods: Poland and Ukraine, and Russia and Germany: Vol. 3, Second World War) (Lublin: Werszet, 2013), 117-19.

Wybuch wojny niemiecko-sowieckiej. Masowe mordy na więźniach

22 czerwca 1941 r. o godzinie 3,30 190 niemieckich i sprzymierzonych dywizji – w sumie 5,5 miliona żołnierzy, zgrupowanych od Bałtyku do Morza Czarnego – uderzyło na ZSRR. Armia Czerwona, dysponująca 5 milionami ludzi, została całkowicie zaskoczona. Liczne ostrzeżenia o spodziewanym ataku Niemców, przesyłane przez aliantów na Kreml, Stalin odrzucał, traktując je jako dywersję zachodnich kapitalistów. Do końca wierzył w trwałość paktu Ribbentrop-Mołotow.

W takiej sytuacji niemieckie dywizje, nie napotkawszy silniejszego oporu, posuwały się w dużym tempie. Już 25 czerwca został zajęty Łuck, 27 czerwca – Dubno, 28 czerwca – Równe, 30 czerwca – Lwów i Tarnopol,

1 lipca – Drohobycz i Stryj, 2 lipca – Stanisławów, 8 lipca – Płoskirów, a 9 lipca – Żytomierz.

Bolszewicy, uciekający w popłochu z zajętych we wrześniu 1939 r. terytoriów, znaleźli dość czasu, by dokonać mordów na tysiącach więźniów, głównie politycznych. Rozkaz wydany przez szefa NKWD Ławrientija Berię był wyraźny: wszyscy więźniowie z zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi (ok. 150 tys. ludzi) musieli być ewakuowani na wschód lub zamordowani. Nie wiadomo, czym kierowano się decydując o ich losie. We Lwowie większość więźniów zamordowano na miejscu. Nie lepszy był los ewakuowanych. 22 czerwca 500-1000 osób wywieziono koleją do Berdyczowa, gdzie były likwidowane. Dalszych 800 więźniów wyprowadzono pieszo przez Tarnopol, Czortków, Berdyczów aż do Moskwy dokąd zdziesiątkowani dotarli 28 sierpnia. Ci, którzy nie mogli nadążyć, byli zabijani. Pozostałych załadowano w Moskwie do wagonów i przewieziono do Pierwouralska. Wielu zmarło jeszcze w drodze na tyfus, a do celu dotarło tylko 248 więźniów.

Największej masakry dopuścili się bolszewicy we Lwowie. Po wybuchu pierwszych niemieckich bomb enkawudziści rozpoczęli rozstrzeliwanie osadzonych w więzieniu Brygidki. Egzekucje trwały całą niedzielę 22 czerwca 1941 r. W poniedziałek zapanował względny spokój, ale, ponieważ wojska sowieckie znajdowały się w mieście, niewielu z aresztowanych zdecydowało się przekroczyć bramy więzienia. Według szacunków NKWD zbiegło 220-362 więźniów. W nocy z 23 na 24 czerwca bojówka OUN napadła na więzienie przy ulicy Łąckiego, dzięki czemu blisko 300 więźniów różnych narodowości odzyskało wolność. Rankiem 24 czerwca strażę więzienne wróciły, wprowadziły porządek wśród więźniów i przystąpiły do egzekucji. Trwały one cały tydzień – do 28 czerwca. Dla zagłuszenia strzałów w garażach więziennych włączono silniki samochodowe. Gdy cele zapełniły się ciałami, więźniów wyprowadzano i rozstrzeliwano na podwórzu. Przez cały tydzień nie rozdawano żadnego pożywienia. Wielu osadzonych oszalało. W pierwszym rzędzie likwidowano więźniów politycznych, choć brak jest dowodów, aby oszczędzano kryminalnych – normalnie nie było między nimi wyraźnego rozróżnienia. W praktyce jednak każdy wiedział, do której kategorii należał. Więźniowie kryminalni byli traktowani lepiej od politycznych. Znamienne, że przy tej akcji masowych morderstw osadzeni byli wywoływani do egzekucji imiennie. Mimo to można mieć wątpliwości, czy ktokolwiek miał być oszczędzony. Gdy wreszcie enkawudziści zostali zmuszeni do ucieczki, z ok. 5000 więźniów przebywających w więzieniach: nr 1 ('Brygidkach'), nr 2 przy ulicy Zamartynowskiej, oraz nr 4 przy ulicach Jachwicza Łąckiego, przy życiu zostało wg raportów naczelnika Zarządu

Więziennego NKWD USRS kpt. b. p. Andrieja Filippowa 1546 osób. Byli to głównie pospolici przestępcy, z których 300 zbiegło w nocy z 23 na 24 czerwca. Sowietci utworzyli także więzienia w budynku Sądu Apelacyjnego przy ulicy Batorego oraz w budynkach sądowych przy Sądowej. Ocenia się, że zamordowali we Lwowie ok. 7000 osadzonych Polaków i Ukraińców. Wielu z nich było przed śmiercią torturowanych, np. zakładzie przy ulicy Łąckiego. Wśród ofiar znalazło się m.in. wielu wybitnych Ukraińców: znany tenor ze Lwowa Jurij Szuchewycz (brat Romana, późniejszego dowódcy UPA) rozstrzelany 27 czerwca 1941 r.; ppłk armii URL Wasyl Beń aresztowany i rozstrzelany 26 czerwca 1941 r.; Eustachy Struk, były dyrektor instytutu medycznego; profesor literatury Kyryło Studynskij – ten sam, który 14 października 1939 r. wraz z innymi przedstawicielami inteligencji lwowskiej podpisał się pod listem do Chruszczowa z wyrazami wdzięczności pod jego i Stalina adresem, a następnie został wytypowany, aby jako przewodniczący Zgromadzenia Ludowego we Lwowie postawił 26 października 1939 r. wniosek o przyłączenie zachodniej Ukrainy do ZSRS; redaktor Mychajło Studynskij; poseł z ramienia UNDO na sejm w latach 1928-1930, dyrektor Centrosojuszu, Orest Radłowski, a z duchownych prof. Mykoła Konrad.

W prowincjonalnych miastach enkawudziści znęcali się nad więźniami, stosując najbardziej wyszukane tortury. W Bóbrce wielu z nich zamordowano przez oblanie wrzątkiem; w Berezowcu obcinano ofiarom nosy, uszy, palce (wśród zamordowanych znalazły się także dzieci). Podobnie postępowano w Przemyślanach, gdzie ponadto wielu więźniom wylupano oczy. W Drohobyczu powiązano skazanych drutem kolczastym. W Łucku przed egzekucją rozdzielono Polaków i Ukraińców, gdyż podejrzewano, że Polacy zostaną zgładzeni, a Ukraińcy wywiezieni, tymczasem zamordowano jednych i drugich. Wśród 2000 ofiar było 1000-1200 więźniów ukraińskich, podejrzanych o przynależność do OUN. Zwłoki wrzucono do trzech masowych, niezasypanych dołów na więziennym podwórzu.

Podobne okrucieństwa miały miejsce w Samborze, Stanisławowie, Stryju i Żłoczowie. W przyratuszowym więzieniu w Dobromilu zaraz na początku wojny niemiecko-rosyjskiej zamordowano, przeważnie uderzeniami młotkiem w głowę, 70 osadzonych ewakuowanych z Przemyśla. Kilkaset osób pochodzących z tego miasta zgładzono wraz z więźniami z Dobromila w warzelnii soli 'Salina' w pobliskim Lacku, a masowe groby odkryto w sztolniach kopalni soli. Zmasakrowane ciała znaleziono także w budynku nadleśnictwa. Egzekucje przeprowadzali: naczelnik miasta Piotrowski, sekretarz partii Bubnow i milicjant Kremer. W Tarnopolu w masakrze więźniów brali udział 3 Żydzi z Trembowli: dorożkarz Kramer, Dawid Kummel i Dawid Rosenberg. Przeszło 700 więźniów ewakuowanych

z Czortkowa zamordowano w Humaniu. Gdy wojska niemieckie wkroczyły do Borysławia, na ulicach natychmiast pojawili się Ukraińcy z opaskami na ramionach i karabinami. Wypędzali Żydów do pracy polegającej na wynoszeniu z cel więziennych ciał pomordowanych. Byli to ludzie aresztowani w ostatnim tygodniu przed zajęciem miasta przez Niemców. Niektóre twarze były spalone. Większość ofiar nie zginęła od strzałów, ale została zamęczona. Tak było na wszystkich ziemiach zajętych przez Sowiety: w Przemyślu, Rudkach, Brzeżanach, Żółkwi, Kołomyi, Dolinie, Tarnopolu, Kałużu, Winnicy, Humaniu. W Czortkowie uciekający enkawudziści zamordowali 8 bernardynów z miejscowego klasztoru. Sowietci nie ograniczali się oczywiście do mordów na więźniach tylko w Galicji Wschodniej. Zabijali na całym terytorium przyłączonym do ZSRR po 1939 r. W Sarnach na Wołyniu enkawudziści wymordowali wszystkich skazanych znajdujących się w tamtejszym więzieniu. W Dubnie zgładzono 1000 osób. Ginęli Polacy i Ukraińcy. Dokładnej liczby ofiar nie da się ustalić. Ocenia się, że na anektowanych terenach Polski Sowietci zamordowali 35,000 z 40,000 znajdujących się tam więźniów, z tego na zachodnią Ukrainę przypało ok. 21,000.

* * *

Kyrychuk, Iu. A, 'Radians'kyi teror 1939-1941 rr.' (Soviet terror, 1939-1941), in *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraïni, XIX-XX st.: istorychni narysy* (Political terror and terrorism in Ukraine, 19-20th centuries: Historical essays), ed. Volodymyr Lytvyn et al. (Kyïv: Naukova dumka, 2002), 576-77, 579, 581-83, 585, 587-88, 589-90.

Створивши для свого режиму видимість легітимності, більшовики різко прискорили 'радянизацію' західноукраїнських земель. Швидкими темпами формується карально-репресивний апарат. В листопаді 1939 р. Л. Берія видає накази 'Про організацію НКВС Західної України' та 'Про організацію територіальної й залізничної міліції Західної України та укомплектування її кадрами.' На території західноукраїнського регіону було створено чотири обласних управління і 60 повітових (пізніше районних) відділів міліції. Керівний склад органів НКВС комплектувався переважно з росіян. В Західну Україну на роботу було скеровано 400 осіб начальницького складу за рахунок випускників училищ НКВС: Ленінградського – 60 осіб, Саратовського – 40, Смоленського – 50, Рязанського – 30, Горьківського – 35, Новочеркаського – 35, Воронежського – 40, інших закладів – 110.

Але цієї кількості для розгалуженої мережі репресивних органів виявилось замало, тому додатково в Західну Україну було направлено 100 кадрових професійних працівників з наркоматів внутрішніх справ інших республік, управлінь НКВС країв та областей; 250 працівників з особливих відділів НКВС КОВО; 100 працівників з прикордонних округів, а також 150 випускників оперативно-чекістських шкіл. За цим же принципом було укомплектовано колективи народних судів, районних і обласних прокуратур. Водночас створювалася мережа в'язниць, зокрема, у Волинській обл. діяла в'язниця у Луцьку із штатом 105 осіб і лімітом в'язнів 640 осіб, у Володимирі-Волинському – 44/114, в Ковелі – 68/237.

Каральні органи приступили до ліквідації основних осередків суспільно-політичного та економічного життя українців. Так, про ліквідацію головної ідейно-організаційної і контрольної установи західноукраїнського кооперативного руху – Ревізійного союзу українських кооперативів – просто оголосили на зборах її працівників 12 грудня 1939 р., не скликаючи представників кооперативів. Організаційно-технічний та торговий центр української сільськогосподарської кооперації 'Маслосоюз' 1 січня 1940 р. був реорганізований, а в 1941 р. на його базі створено Маслопром – класичне радянське підприємство. Було ліквідоване діюче у Польщі Наукове товариство ім. Т. Шевченка, яке мало великі заслуги в розвитку української науки і яке, незважаючи на старання його провідних діячів, не було введено до складу Академії наук УРСР. Внаслідок вимушеного саморозпуску 14 січня 1940 р. НТШ перестало існувати. Його майно перейшло до АН УРСР.

Із книгарень і бібліотек була вилучена майже вся українська друкована після 1917 р. продукція: белетристика, публіцистика, мемуарна література, наукові публікації з історії України, преса. Частково ця література потрапила до спецфондів, а більшість її було знищено. В багатьох районах Львівщини працівники НКВС спалили всі видання 'Просвіти.'

Реорганізація музеїв і бібліотек, що велась 'стахановськими' темпами, завершилася закриттям переважної більшості з них, тоді як новостворені функціонували часто погано. У Львові було прикрито як націоналістичні 'Музей українського війська,' 'Музей молодії громади,' а їх фонди передано до Центрального архівного управління НКВС. З музею художнього промислу забрано військові цінності (срібло) і передано на зберігання Держбанку. Всього у Львівській обл.

з 22 різних музеїв, що існували на весні 1940 р., залишилося 8, із них лише 2 розпочали свою роботу.

Маючи величезний досвід боротьби з 'ворогами народу,' відомство Берії в буквальному розумінні почало вишукувати таких у Західній Україні. Нагніталась атмосфера масової недовіри. У постанові Дрогобицького обкому партії, прийнятій у квітні 1940 р., зазначалося, що в області понад три тисячі ворожих елементів пробралось на відповідальні посади у промислові підприємства, кооперативи, торговельні та ін. організації. Перед партійними організаціями та відділами НКВС на місцях ставилося завдання вести з ними рішучу боротьбу. На першій обласній партконференції Львівщини наводились дані, що обком КП(б)У, маючи факти про 'засміченість' установ і підприємств класово ворожими елементами, розробив заходи щодо проведення їх чистки. За неповними даними, станом на 15 квітня 1940 р. з установ і підприємств Львова та області було звільнено 13,847 осіб, із навчальних закладів – 1820. Подібна 'чистка,' тобто звільнення з роботи і наступні арешти, відбувалася в усіх західних областях УРСР. [...]

Поступово набирав обертів планомірний наступ на греко-католицьку церкву. Восени 1939 р. припинено діяльність Богословської академії у Львові, перемишльської, львівської й станіславської духовних семінарій. Заборонено видання церковних газет і журналів. Священникам не дозволялось відвідувати хворих у лікарнях із метою сповіді, причастя або поховального обряду. Держава трактувала це як кримінальний злочин, що карався шістьма місяцями ув'язнення.

Радянська влада націоналізувала всі церковні землі. Тільки Львівська архієпархія втратила 36,003 га землі. У багатьох місцевостях забирали церковні приміщення, будинки священників, де влаштовували канцелярії сількомів, клуби тощо.

Священники зазнавали соціальної дискримінації. Їм видавали паспорти спеціальної серії, їхні будинки та церковні споруди офіційно розглядалися як 'нетрудові заклади.' Священнослужителі як 'нетрудові елементи' сплачували більші, ніж інші громадяни, податки за електроенергію, воду та житлову площу. [...]

Активну боротьбу з новим режимом повела ОУН. Цілеспрямовані зусилля керівників організації, насамперед прибічників її бандерівської частини, призвели до поступової активізації українського підпілля. Так, на Волині за відновлення організаційної структури ОУН взявся І. Скоп'юк. З'явилися нові осередки (станіції), районні, повітові, окружні проводи ОУН. Лише у Луцькому окружному

проводі робота велась приблизно у 100 селах. Загальна кількість членів тут становила 250-300 чол.

Оунівці провели низку терористичних актів щодо громадян і радянських службовців, які загрожували ОУН. Як таємні співробітники НКВС були вбиті в с. Піддубці Луцького р-ну Л. Дарницька та голова Боївської сільради на Волині Я. Левчук. Член ОУН Кушніриха у с. Золотниках Тернопільської обл. розстріляв трьох працівників НКВС.

Органи радянської державної безпеки, використовуючи агентурну інформацію, зізнання заарештованих, змогли повною мірою локалізувати український конспіративний рух, захопити частину його членів. Методом підступу та шантажу ї[м] вдалося заарештувати понад 30 активних членів ОУН Волині, були вбиті районний провідник М. Микитюк, підрайонні провідники Ю. Харченко та І. Гайдюк. Особливо відчутного удару націоналістичному підпіллю було завдано в 2-й половині 1940 р. – чекісти ліквідували Володимир-Волинський надрайонний провід, заарештували майже весь провід Устилузького р-ну. Втрат зазнала ціла низка районних і станичних організацій ОУН західноукраїнських земель.

Окремі структури ОУН змушені були перейти в глибоке підпілля і звідси вести боротьбу. Проводився розшук майже тисячі нелегалів організації. Чекісти давали їм таку характеристику: 'Оунівці-нелегали добре навчені в розумінні нелегальної техніки, загартовані і досить агресивні кадри. Як правило, при арештах оунівці чинять збройний опір, намагаються покінчити самогубством.'

У лютому 1941 р. оунівський нелегал Я. Кляштофорський ночував у жителя с. Ягольниця Тернопільської обл. А. Яремка. Чекісти оточили хату і намагалися взяти їх живцем. Після запеклого опору боївки загинули. Трупів відвезли до м. Чорткова і закопали в безіменних могилах. Навесні цього ж року в с. Скородинцях Тернопільської обл. у перестрілці був убитий підпільник А. Шевців. Тіло сім днів лежало у Чортківському моргу, а потім було захоронено на місцевому цвинтарі. 10 квітня 1941 р. близько 70 чекістів обложили хату у с. Струсівська Слобідка Тернопільської обл., де переховувався місцевий конспіратор М. Прусак ('Сава') із дружиною Стефанією. Бій тривав дві доби. Було вбито 13 співробітників НКВС. Чекісти знищили подружжя лише з допомогою отруйних газових гранат. Трупів покійників чекісти жахливо понівечили. 21 квітня 1941 р. група енкавееців оточила будинок К. Новосада на полях між селами Буків Луцького та Іваничі Рожищанського районів Волинської обла., в приміщенні якого переховувався районний провідник ОУН О. Степаненко, члени ОУН

Л. Степаненко, Л. Рак, О. Королюк та В. Королюк. Жорстокий бій тривав з 10 год. ранку до 12 год. ночі. Оунівці знищили гранатою кулемет, поранили й вбили кількох чекістів. У бою загинув Л. Рак, іншим вдалося через потаємний вихід вирватися з оточення.

Своєрідним терористичним методом залякування населення Західної України служили політичні судові розправи над членами ОУН. Так, великий розголос у краї одержав 'Процес-59,' що відбувся 15-19 січня 1941 р. у Львові. 42 чол. засудили до розстрілу, 17 – на 10 років важких робіт у концентраційному таборі і 5 років заслання. Після прохання голови Народних зборів Західної України, депутата ВР СРСР академіка К. Студинського Президія ВР СРСР замінила жінкам смертну кару на тривалий термін ув'язнення.

7 травня 1941 р. розпочалось судилище над 62 оунівцями Дрогобицького, Добромисьького, Стрийського і Турківського р-нів. Розправа проходила у тодішньому обласному центрі Дрогобичі. 30 учасників цього процесу засуджено до розстрілу, 24 – на 10 років тюремного ув'язнення, а стосовно 8-ми вирішено провести нове слідство. ВР СРСР змінила вирок: 20 – на розстріл (між ними 3 жінки), 13 – на 10 років, 19 – по 7-8,5 роки тюремного ув'язнення. Решті відновлено слідство і тільки В. Марчишина звільнили з-під варті.

Згодом там же, у Дрогобичі, наприкінці травня 1941 р. НКВС організував ще одне судилище над 39 українськими націоналістами. Судив їх Київський військовий трибунал під головуванням генерала Константинова. Підсудних піддали жорстоким тортурам: на допитах хапали за волосся, товкли головою об стіл, вбивали піднігті грамофонні голки, елек[т]ризували, вибивали зуби, били по хребту, виводили на лжерозстріл. 22 чол. присудили до розстрілу, 8 – до 10 років каторжної тюрми, 4 – до 5 років, 5 чол. вивезено на заслання в Казахстан.

Безумовно, рух українських націоналістів носив переважно екстремістський характер, проте він об'єктивно відображав негативне ставлення населення до радянської влади та прагнення до незалежної Української держави. Значна частина жителів Західної України симпатизувала оунівцям. Не випадково генерал НКВС П. Мешик вважав, що ОУН готується до відвертого збройного виступу.

Своєрідну панацею для придушення будь-якого антикомуністичного опору радянська влада вбачала у масовому насильницькому виселенні населення. Депортація мешканців Західної України проходила кількома етапами. [...]

Усього за 1939-41 рр. з колишніх Волинського, Львівського, Тернопільського Станіславського воеводств було вивезено мало

не 550 тис. осіб. Жертвами насильницького переселення став майже кожний десятий житель Західної України. [...]

Завершальну терористичну сторінку у хроніку взаємовідносин з населенням Західної України окресленого періоду сталінський режим вписав у перші дні німецько-радянської війни. У тюрмах західного регіону перебувала велика кількість в'язнів. З початком воєнних дій органи державної безпеки УРСР намагалися вивести їх у глиб території.

Так, 23 грудня 1941 р. [sic] начальник тюремного управління НКВС УРСР Філіппов направив командирі 13-ї дивізії військ НКВС полковнику Зав'ялову план евакуації в'язнів, де зазначив: 'На підставі розпорядження наркома внутрішніх справ УРСР Василя Сергієнка із в'язниць західних областей України необхідно евакуювати в'язнів у тиллові області.' Передбачалося вивезення 23,394 чол., для чого необхідно було понад 700 залізничних вагонів.

В. Сергієнко декілька разів звертався з телеграмами в НКВС СРСР за інструкціями щодо евакуації в'язнів, але ствердної відповіді з Москви не надійшло. Невдовзі в НКВС УРСР все ж прибула телеграма, в якій зазначалося, що 'згідно з розпорядженням Л. Берії, за списком, затвердженим прокурором, розстріляти всіх осіб, що перебували під слідством, засуджених за контрреволюційні злочини, а також осіб, що скоїли розтрата у великих розмірах.' Певною мірою дане рішення мотивувалося швидким наступом німецьких військ та активізацією оунівського підпілля. Наприклад, бандерівські відділи з метою відбиття арештованих вчинили атаки на в'язниці у Львові та Бережанах.

Збереглися численні свідчення, особливо мемуарного характеру, про способи нищення людей. В'язнів розстрілювали в тюремних камерах, подвір'ях тюрем, у різних урочищах за межами міст, над шурфами шахт і т. ін. Пізніше, відразу після вступу німців, для західних українців відкрились жахливі картини. [...]

Загалом було страчено близько 10,000 в'язнів: так, у в'язницях Львівської обл. було розстріляно 2464, у двох в'язницях Дрогобицької обл., у містах Самборі і Стрию – 1101; у тюрмах Станіславської обл. – 1000; м. Луцька – 2000, Дубно – 200, Ковеля – 194, Володимира-Волинського – лише засуджених до вищої міри покарання. Із Чорткова Тернопільської обл. було евакуйовано 954 в'язні, із яких по дорозі розстріляно 123, а в м. Умані – 767. У Перемишльській тюрмі страчено 267 в'язнів.

Після початку німецько-радянської війни розпочався призов населення західних областей УРСР до Червоної армії. Проте не

всі призовники потрапили до війська. Є свідчення про розстріли мобілізованих українців.

Під час відступу із західного регіону органи НКВС намагались евакуювати представників елітарних верств населення – державних чиновників, фахових робітників, інтелігенцію. У випадку з інтелігенцією радянській владі йшлося не лише про те, щоб схоронити її перед наступом німецьких військ, а й про те, щоб усунути можливість її перетворення на антирадянську політичну силу в тилу ворога. Відправлення на Схід найвідоміших представників місцевої інтелігенції витворило у Західній Україні вакуум еліти. Евакуація супроводжувалась людськими втратами. Зокрема, безслідно зникли (найімовірніше, були знищені НКВС) академік К. Студинський, син І. Франка Петро та ін.

Підрахунки депортованих, ув'язнених та вбитих мешканців Західної України виявили, що радянська влада репресувала у 3-4 рази більше людей, ніж гітлерівці, причому на території, удвічі меншій, ніж зона німецької окупації. Ці дані дають найкраще уявлення про істинний характер сталінського режиму як безпрецедентного розтратника людського матеріалу й держави-вбивці. Слід зауважити, що карально-репресивна радянська машина у 1939-41 рр. ще не працювала на повну силу.

* * *

Gur'ianov, Aleksandr, and Aleksandr Kokurin, 'Èvakuatsiia tiurem' (Evacuation of prisons), *Karta: Rossiiskii nezavisimyi istoricheskii i pravozashchitnyi zhurnal* (Riazan') 6 (1994): 16-27.

В выявленных архивных документах НКВД цель 'операции' не сформулирована в явном виде. По-видимому, фактически она состояла, прежде всего, в том, чтобы не оставить противнику живых свидетелей преступной практики НКВД, как в довоенное время, так и в дни войны. Во многих местах эта цель достигалась уничтожением заключенных – главным образом подследственных и осужденных по 'контрреволюционным' статьям. О массовых убийствах заключенных и ужасающих зверствах в тюрьмах и во время пешего конвоирования в первые дни военных действий известно из рассказов и свидетельств уцелевших. Об этой стороне 'операции,' не отраженной в термине 'эвакуация тюрем,' в ряде документов НКВД говорится иносказательно ('убытке по первой категории'). [...]

Из приведенных документов следует, что случаев расстрела заключенных на Украине было значительно больше, чем в Белоруссии. Согласно таблице – справке о количестве заключенных, выбывших в ходе эвакуации (по учтенным данным на 22 января 1942 г.), подписанной зам. начальника 1-го отдела Тюремного управления НКВД СССР Волхонским, расстреляно в тюрьмах: в УССР – 8789 и в БССР – 530 человек; убито при попытке побега: в УССР – 48 человек (в строке БССР – прочерк); расстреляно конвоем в пути при подавлении бунта и сопротивления: в УССР – 123 человека (в строке БССР – прочерк); незаконно расстреляно конвоем в пути: в УССР – 55 и в БССР – 714 человек. [...]

Эвакуация тюрем[м] на Украине отражена в документах 13 дивизии Конвойных войск НКВД, которая 'обслуживала' всю территорию УССР (штаб дислоцировался в Киеве, позже в Броварах под Киевом и затем в Харькове), а также в документах входящих в ее состав конвойных частей: 233 полка со штабом во Львове и подразделениями во Львове, Перемышле, Владимир-Волынске, Луцке, Дубно, Тарнополе, Станиславе и Коломые (но внутренняя тюрьма НКГБ в Коломые находилась под охраной 154 отдельного батальона); 154 отдельного батальона со штабом в Черновцах; 227 полка со штабом в Киеве; 249 полка со штабом в Одессе.

Кроме перечисленных частей, в состав 13 дивизии КВ НКВД входил еще 228 конвойный полк со штабом в Харькове, 229 конвойный полк, который с осени 1939 г. был полностью занят охраной и конвоированием польских военнопленных (с начала 1941 года штаб полка – во Львове) и 237 конвойный полк со штабом в Кишиневе. [...]

Документы Конвойных войск свидетельствуют о том, что с самого начала военных действий обстановка во Львове была неустойчивой вследствие германских бомбардировок и артобстрелов, диверсионных действий против частей Красной Армии внутри города и панических опасений, что противник может войти в город неожиданно. По-видимому, эта неустойчивость обстановки, в сочетании с отсутствием необходимых для эвакуации транспортных средств, попытками побегов из тюрьмы №1, перерывами связи с вышестоящим начальством и убеждением в недопустимости оставления 'контрреволюционеров' противнику, предопределила решение о судьбе заключенных. [...]

На основании документов Конвойных войск можно также заключить, что массовое уничтожение заключенных было осуществлено в течение 25 июня и не позднее 10 часов утра 26 июня, когда 233 конвойный полк стал выполнять уже совсем иные

задачи – по обороне города и поддержанию в нем порядка, а также по защите тюрем от нападения извне (последнее – по-видимому, с целью скрыть содеянное). Очевидно также, что решение о расстреле было принято прибывшими 25 июня 1941 г. во Львов заместителями наркомов внутренних дел и госбезопасности Украины. В выявленных документах их фамилии не упоминаются, однако известно, что в тот момент заместителями наркома внутренних дел УССР были: Ратушный Николай Тимофеевич и Строкач Тимофей Амвросиевич, а заместителями наркома госбезопасности УССР – Савченко Сергей Романович и Ткаченко Иван Максимович (одновременно начальник управления НКГБ УССР по Львовской области). Это тот самый Ткаченко, который менее чем через месяц отдал в Умани распоряжение о расстреле 767 заключенных из Черткова. [...]

Железнодорожные перевозки заключенных проходили в условиях налетов немецкой авиации, летней жары и огромной скученности людей из-за нехватки вагонов. Изложенный ниже трагический эпизод, связанный с подобными обстоятельствами, строго говоря не относится к западной Украине, однако, по-видимому, характеризует условия эвакуации заключенных по железной дороге во всей прифронтовой полосе летом 1941 г. [...]

В этом гигантском эшелоне заключенные были заперты по 40 и более человек в вагоне (для сравнения: в 1940 году эшелоны с заключенными редко насчитывали более 1000 человек и более 50-60 двухосных вагонов, примерно по 20 человек в вагоне). Что собой представляли ‘энергичные действия’ конвоя, предотвратившего попытки заключенных покинуть атакованные с воздуха, набитые людьми вагоны – в документах не указано. [...]

Вопрос ответственности

Трагическая эвакуация тюрем НКВД продолжалась в течение всего 1941 года (а затем в 1942). Описанные выше события относятся к самому началу эвакуации. Последующие этапы также отражены в архивных документах. При изучении представленных выше документов возникает вопрос об ответственности за расстрелы заключенных. Как уже отмечалось, до сих пор не обнаружены директивные материалы о порядке эвакуации, которые относились бы к рассматриваемому периоду – первым десяти дням войны. Не исключено, что местные органы НКВД-НКГБ (включая конвойные части) основывались на устных распоряжениях и инструкциях,

или на собственной инициативе. В некоторых документах имеются сведения, кто из работников НКВД, НКГБ и Конвойных войск отдавал в ходе эвакуации приказы о расстреле заключенных в конкретных случаях: начальник тюрьмы г. Глубокое Приемышев (чьи действия были одобрены секретарем ЦК ВКП(б) Белоруссии Пономаренко), начальник Тюремного управления НКВД БССР Степанов, политрук тюрьмы г. Ошмяны Клименко и уполномоченный Авдеев, зам. наркома госбезопасности УССР Ткаченко, командир взвода 233 полка Каневский. Руководители самого высокого ранга в найденных документах почти не упоминаются, хотя, по-видимому, основополагающие решения могли исходить только от них. Выявлены приказы и инструкции 1942 года о порядке эвакуации заключенных из тюрем прифронтовой полосы. Инструкция содержит обтекаемые (без термина 'расстрел' или 'убытие по 1-й категории'), но фактически недвусмысленные формулировки о действиях в случае окружения противником. Этот документ подписан тогдашним начальником Конвойных войск генерал-майором Кривенко, начальником Тюремного управления НКВД СССР майором г/б Никольским, заместителем начальника ГУЛАГа майором г/б Добрыниным и введены в действие заместителем наркома внутренних дел СССР комиссаром г/б 3-го ранга Кругловым. Даже в более 'безобидном' приказе заготовка для подписи наркома Берия зачеркнута и переделана 'под Круглова.' А несут ли ответственность непосредственные исполнители казней – в их числе надзорсостав тюрем, другие низовые работники НКВД и НКГБ, военнослужащие Конвойных войск (например, упомянутого выше Владимир-Волынского взвода, пофамильный список которого сохранился в открытых архивных документах 233 конвойного полка)? Ведь они могли бы сослаться на условия войны и отступления перед немецкой армией, свою подневольность, распоряжения руководства, ведомственную инструкцию или Устав, приказ командира и воинскую дисциплину. В связи с этим можно вспомнить случаи, когда заключенных 'всего лишь' оставили в тюрьме или даже распустили. Значит все же было возможно не расстреливать заключенных (даже если это было сделано только по растерянности в условиях поспешного отступления и отсутствия приказов вышестоящего руководства)?

* * *

Galiński, Antoni, 'Więżenia NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 na podstawie dokumentacji Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej' (NKVD prisons in the Eastern Borderlands of the Second Republic in 1939-1941 on the basis of documentation by the Regional Commission for the Investigation of Crimes against the Polish Nation in Łódź, Institute of National Remembrance), in *Zbrodnicza ewakuacja więzień i aresztów NKWD na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku* (Criminal evacuation and detention of prisoners by the NKVD in the Eastern Borderlands of the Second Republic in June-July 1941), ed. Janina Mikoda (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997), 52-54 (Annex 2).

Zapełnienie więzień w zachodnich obwodach [...] USRR (marzec-czerwiec 1941 r.)

Nr więzienia	Lokalizacja	Limit miejsc	20 III	1 IV	10 IV	20 IV	1 V	10 V	20 V	1 VI	10 VI
1	Drohobycz	137	416 (304%)	413 (301%)	400*** (292%)	400*** (292%)	400*** (292%)	400*** (292%)	400*** (292%)	400*** (292%)	400*** (292%)
2	Przemysł	170	1022 (601%)	1033 (608%)	999 (588%)	921 (542%)	911 (536%)	880 (518%)	819 (482%)	840 (494%)	856 (504%)
3	Sambor	420	1158 (276%)	1229 (293%)	1304 (311%)	1447 (345%)	1280 (305%)	1385 (330%)	1343 (320%)	1354 (322%)	1310 (312%)
4	Stryj	227	922 (406%)	911 (401%)	923 (407%)	943 (415%)	816 (360%)	874 (385%)	820 (361%)	878 (387%)	916 (404%)
	Razem	954	3518	3586	3626	3711	3407	3539	3382	3472	3482
1	Lwów	1500	4120 (275%)	4024 (268%)	3932 (262%)	4224 (282%)	3639 (243%)	3772 (252%)	3827 (255%)	3603 (240%)	3638 (243%)
2	Lwów	270	1032 (382%)	1043 (386%)	1045 (387%)	863 (320%)	932 (345%)	932 (345%)	801 (297%)	804 (298%)	801 (297%)
3	Złoczów	350	522 (149%)	534 (153%)	534 (153%)	485 (139%)	800 (229%)	630 (180%)	555 (159%)	611 (175%)	625 (179%)
4	Lwów	300	734 (245%)	1009 (336%)	772 (257%)	760 (253%)	672 (224%)	604 (201%)	650 (217%)	593 (198%)	706 (235%)
	Razem	2420	6408	6610	6283	6332	6043	5938	5833	5611	5770

Nr więźnienia	Lokalizacja	Limit miejsc	20 III	1 IV	10 IV	20 IV	1 V	10 V	20 V	1 VI	10 VI
1	Równe	247	631 (256%)	578 (243%)	599 (243%)	645 (261%)	701 (284%)	717 (290%)	720 (292%)	743 (301%)	659 (267%)
2	Dubno	572	922 (161%)	942 (165%)	763 (133%)	807 (141%)	685 (120%)	673 (118%)	753 (132%)	620 (108%)	816 (143%)
3	Równe	135	356 (264%)	419 (310%)	334 (247%)	378 (280%)	315 (233%)	323 (239%)	316 (234%)	273 (202%)	277 (205%)
4	Ostróg	178	104 (58%)	117 (66%)	74 (42%)	85 (48%)	81 (46%)	64 (36%)	59 (33%)	58 (33%)	57 (32%)
Razem			1132	2056	1770	1915	1782	1777	1848	1694	1809
1	Stanisławów	472	2280 (483%)	2312 (490%)	2421 (513%)	2605 (552%)	2576 (546%)	2363 (501%)	2391 (507%)	2557 (542%)	2555 (541%)
2	Kołomyja	206	423 (205%)	371 (180%)	366 (178%)	388 (188%)	417 (202%)	433 (210%)	391 (190%)	418 (203%)	357 (173%)
3	Peczeniżyn	115	77 (67%)	130 (113%)	118 (103%)	109 (95%)	106 (92%)	108 (93%)	105 (91%)	106 (92%)	105 (91%)
Razem			793	2813	2905	3102	3099	2904	2887	3081	3017
1	Tarnopol	446	1571 (340%)	1616 (362%)	1519 (341%)	1571 (352%)	1664 (373%)	1656 (371%)	1587 (356%)	1464 (328%)	1592 (357%)
2	Czortków	275	1202 (437%)	1120 (407%)	1152 (419%)	1225 (445%)	1400 (509%)	1471 (535%)	1302 (473%)	1372 (499%)	1292 (470%)
3	Brzeżany	160	290 (181%)	282 (176%)	292 (183%)	303 (189%)	333 (208%)	354 (221%)	355 (222%)	323 (202%)	351 (219%)
4	Krzemieniec	160	490 (306%)	413 (258%)	420 (263%)	465 (291%)	526 (329%)	540 (338%)	474 (296%)	452 (283%)	452 (283%)
Razem			1041	3499	3383	3564	3923	4021	3718	3611	3687

Nr więzienia	Lokalizacja	Limit miejsc	20 III	1 IV	10 IV	20 IV	1 V	10 V	20 V	1 VI	10 VI
1	Łuck	640	2204 (344%)	2215 (346%)	2087 (326%)	2119 (331%)	2082 (325%)	2044 (319%)	2005 (313%)	2055 (321%)	2055 (321%)
2	Włodzimierz	115	404 (351%)	384 (334%)	384 (334%)	334 (290%)	354 (308%)	343 (298%)	348 (303%)	360 (313%)	318 (277%)
3	Wołyński	237	812 (343%)	879 (370%)	922 (389%)	787 (332%)	862 (364%)	912 (385%)	821 (346%)	836 (353%)	836 (353%)
	Kowel										
	Razem	992	3420	3478	3393	3240	3298	3299	3174	3251	3209
	Ogółem Zachodnia Ukraina	7332	21,638	21,974	21,360	21,864	21,552	21,478	20,842	20,720	20,974

*** Brak danych. Przyjęto jako przeciętną liczbę 400.

Source: State Archive of the Russian Federation (GARF), sygn. 9413s-1s-6, k. 165-166; 175-176; 186-189

* * *

Gross, Jan T., *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton: Princeton University Press, 1988), 179, 180, 181, 182, 185.

The general orders binding on NKVD personnel in this matter must have been clear: with very few exceptions, all prisoners in the Western Ukraine and Western Belorussia on June 22, 1941 (some 150,000 people by my estimates), were moved east, or killed, or both. But who decided what to do in each case and according to what criteria will probably never be known. It cannot be argued that summary killings were carried out only as a last resort, after attempts to evacuate prisoners had failed. In the Lwów prisons, for example, where many thousands were killed, there is no record that evacuation was ever contemplated. On the other hand, several hundred prisoners from Czortków, were evacuated – only to be killed at their destination, in Uman. Ukrainians, Poles, Germans, Jews, and a Belorussian have identified no less than twenty-five prisons in the Western Ukraine and Lithuania where inmates were summarily executed by the Soviet authorities prior to the Wehrmacht's occupation of the area in the summer of 1941. There is abundant evidence about the evacuation of these prisons and the widespread killings of prisoners there. But mysteriously, no testimony concerning events in Western Belorussian prisons during the summer of 1941 can be found. [...]

Clearly, there was bureaucratic supervision of the killings or, at least, of the order in which they were carried out. For one thing, calling prisoners for execution by name rather than taking them cell by cell shows that the treatment was individualized and that, given the paper work this procedure must have entailed, there was some form of accounting. Indeed, several episodes from the Lwów massacre indicate that the NKVD went about this madness in an orderly fashion. [...]

After the Germans entered the city, the grieving population of Lwów went to its prisons to search for relatives and friends. There were heaps of bodies everywhere, many unidentified, many mutilated. Bricked-up cellars full of corpses in the Brygidki and the Zamarstynów prisons were not even opened for fear of epidemics.

Evidence of torture is especially abundant from smaller towns, whose relatively small and manageable prison populations could be killed leisurely. In Bóbrka, many inmates were scalded with boiling water; in Berezecz, people's noses, ears, and fingers were cut off, and there were also children's corpses in the prison compound; in Czortków, female prisoners' breasts were cut off; in Drohobycz, prisoners were fastened together with barbed

wire; in Łuck, a drum lined with barbed wire stood next to one of the three mass graves unearthed in the prison yard; in Przemyślany, victims' noses, ears, and fingers were cut and their eyes put out; similarly in Sambor, Stanisławów, Stryj, and Złoczów.

The *Ukrainian Daily News*, which began publication after the Soviet withdrawal from the Western Ukraine, carried a story about Dobromil mass graves in its August 3, 1941, issue. We learn that not all the bodies were recovered from the salt mine shaft, but survivors found seventy-seven corpses in the first five meters. More corpses were discovered in the prison compound, as well as in the city hall and in the building of forestry administration. These victims were mutilated and killed just before the Soviet authorities fled from Dobromil. [...]

We cannot escape the conclusion: Soviet state security organs tortured their prisoners not only to extract confessions (which we have come to accept as a commonplace and 'understandable' procedure in a police state) but also to put them to death. Not that the NKVD had sadists in its ranks who had run amok; rather, this was a widespread and systematic procedure. [...]

Many prisoners were evacuated by train, notably those from Pińsk, Równe, Łuniniec, Nowogródek, and Stanisławów. But the conditions under which prisoners journeyed were appalling, and the loss of life among them was often comparable to that during evacuation on foot. One group of prisoners from Czortków was evacuated by train to Gorki (another group from the same prison was marched to Umań, only to be killed there). The journey lasted seventeen days. People were packed into freight cars with horse manure all over the floor. In a wagon with 135 prisoners, 34 had died by the time the train reached its destination; in a wagon with 89, 5 died; in still another, where 130 began the journey, 41 perished, many strangled by Soviet soldiers (now imprisoned) who terrorized their fellow inmates. And the dead traveled for days with the living in hot July weather.

* * *

Gorlanov, O.A., and A.B. Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii i Ukrainy v 1939-1941 gg.' (About the arrests in the western oblasts of Belarus and Ukraine in 1939-1941), in *Repressii protiv poliakov i pol'skikh grazhdan* (Repressions of Poles and Polish citizens), ed. A.Ė. Gur'ianov, vol. 1 (Moscow: Zven'ia, 1997), 77, 87-91, 95-96, 102, 104-5, 108.

Числовые данные, приведенные ниже, извлечены нами в основном из общесоюзных статистических сводок НКВД за 1939-1941 гг. Эти сводки составлялись в виде таблиц в Москве, в Первом (учетно-статистическом) спецотделе Центрального аппарата НКВД на основе статистических отчетов, присылаемых с мест: из НКВД союзных и автономных республик, управлений НКВД (УНКВД) краев и областей РСФСР, из органов НКВД в армии и на флоте (Особые отделы НКВД военных округов, армий, флотов и флотилий) и на транспорте (Дорожно-транспортные отделы НКВД на железных дорогах). [...]

Данные о национальном составе арестованных у нас так же неполны, как и о социальном составе – из союзных статистических отчетов мы имеем сведения лишь за 1939 и 1941 гг. (Таблицы 7 и 8).

Однако, кроме них, мы располагаем специальной обобщенной справкой (далее – Справка), посвященной как раз национальному составу арестованных на бывших польских землях. По чьему указанию и с какой целью она была составлена в Первом спецотделе НКВД, нам установить не удалось. К сожалению, Справка охватывает не всех арестованных в западных областях Украины и Белоруссии, а только представителей четырех самых многочисленных национальностей – поляков, украинцев, евреев и белорусов. В Справке, как и в наших таблицах, нет сведений об арестованных Особыми отделами военных округов. Кроме того, данные 1941 г. в ней приведены только за январь и февраль – следовательно, 'отстают' от нашей статистики на три месяца. Несмотря на это, только благодаря Справке восстанавливается сравнительно полная картина. Поэтому мы приведем сведения из нее полностью:

	Всего арестовано	в том числе:											
		западные области УССР						западные области БССР					
		поляков	украинцев	евреев	белорусов	поляков	украинцев	евреев	белорусов				
за 1939 г.	18,260	5406	2779	1439	43	5256	254	661	2422				
за 1940 г.	69,517	15,518	15,024	10,924	119	13,414	575	9482	4461				
январь	2213	499	313	146	3	926	5	83	238				
февраль	4982	1734	979	768	11	1147	8	240	95				
март	6278	2759	1077	494	12	1443	31	230	232				
апрель	5350	2704	985	378	9	597	44	271	362				
май	6009	2255	1149	198	8	1603	71	274	451				
июнь	8530	1154	1253	975	13	2725	97	1764	549				
июль	12,258	1233	1509	1262	13	1564	171	5946	560				
август	3501	658	1412	242	9	549	45	353	233				
сентябрь	10,552	1287	2094	5689	18	879	35	127	423				
октябрь	3535	496	1471	378	7	700	27	64	392				
ноябрь	3181	370	1197	187	7	754	23	83	560				
декабрь	3128	369	1585	207	9	527	18	47	366				
за 1941 г.	4723	525	2179	332	16	940	53	190	488				
январь	2177	246	1019	155	8	467	24	72	186				
февраль	2546	279	1160	177	8	473	29	118	302				
ВСЕГО	92,500	21,449	19,982	12,695	178	19,610	882	10,333	7371				

Сопоставление информации из таблицы 7 с соответствующими данными за 1939 г. из Справки выявляет расхождения, свидетельствующие о том, что сведения в таблице и Справке основаны на разных источниках. Возможно, что для Справки специально истребовались сведения с мест. В то же время расхождения данных для 1939 г. относительно невелики. Это убеждает нас в том, что данными Справки можно пользоваться и за 1940 г., сведения о котором в 'регулярной' отчетности у нас отсутствуют.

Есть, однако, одно сомнение, касающееся не только Справки, но и других документов, содержащих сведения о национальном составе арестованных: можем ли мы быть уверены, что все записанные в НКВД поляками действительно являлись поляками, украинцы – украинцами и т.п.? По правилам, в учетах НКВД национальность определяли по двум признакам – родному языку и происхождению. Это, впрочем, не помешало в 1937-1938 гг., когда по некоторым направлениям репрессии носили ярко выраженную национальную окраску, в массовом порядке выдавать за поляков, латышей или греков людей совсем других национальностей. Однако, как нам кажется, на бывших польских землях в 1939-1941 гг. у работников НКВД таких резонансов не было. Отдельные случаи, конечно, могли иметь место, как и противоположные, когда арестованные из каких-то своих соображений заявляли о принадлежности к другой нации (такие эпизоды известны), но вряд ли их было так много, что они сильно повлияли на наши данные.

Конечно, невозможно на основании представленных здесь данных делать какие-то серьезные заключения. Но нельзя хотя бы не попытаться ответить на вопрос, была ли в репрессиях на бывших польских территориях какая-либо определенная этническая направленность. Для этого совместим в небольшой таблице сведения по национальному составу арестованных, взятые из общесоюзных сводок, и данные за 1940 г., взятые из Справки (в скобках мы указываем процент от общего числа арестованных):

Год	Всего арестовано	в том числе:			
		поляков	украинцев	евреев	белорусов
1939	19,382	10,557 (54.5%)	3033 (15.6%)	2100 (10.8%)	2489 (12.8%)
1940	75,448	28,932 (38.3%)	15,599 (20.7%)	20,406 (27.0%)	4580 (6.0%)
1941	12,310	3459 (28.1%)	5554 (45.1%)	1084 (8.8%)	1022 (8.3%)

Сопоставление этих данных с данными по социальному составу арестованных и отчасти с данными по предъявленным обвинениям (см. ниже), кажется, позволяет высказать предположение, что аресты в первую очередь были связаны с социальным и политическим прошлым (и настоящим) людей, а уже во вторую, косвенно, с их национальной принадлежностью. Если бы мы привели не сводную, а две отдельные таблицы по территориям (что может с легкостью сделать читатель), то картина была бы еще более очевидной. Национальная политика у новой власти, разумеется, была, и она была разной в разные годы и на разных территориях по отношению к полякам, украинцам или белорусам, но аресты определялись не ею. Конечно, для того чтобы сделать шаг от этих предварительных рассуждений в направлении серьезных выводов, необходимо сопоставление представленных нами данных со многими другими – с общей численностью различных национальностей на бывших польских землях, с реальным статусом каждой из них там, с целым рядом общественно-политических факторов, в частности, с масштабом движения национального сопротивления и т.д. Но это уже выходит за пределы задачи настоящей работы.

Таблицы 9-12 демонстрируют, в чем обвинялись арестованные. В НКВД этот вид статистической отчетности назывался еще с 1920-х гг. – ‘разбивка по характеру преступлений.’

В 1939-1941 гг. статистические работники НКВД при внесении данных о ‘характере преступления’ в учетную карточку должны были основываться на Постановлении на арест – специальном документе, где излагались мотивы, по которым следует произвести арест. На основании этого документа выписывался Ордер на арест. Отсутствие Постановления являлось формальным препятствием для регистрации арестованного. Известно, впрочем, немало случаев, когда данные в учетную карточку заносятся со слов, а в следственное дело вкладывалось Постановление, написанное задним числом.

Перед передачей дела на судебное решение данные о 'характере преступления' должны были перепроверяться по обвинительным заключениям.

При наличии нескольких статей обвинения в статотчетности показывалась самая серьезная из них. То есть, если человека обвиняли одновременно в контрреволюционной агитации и диверсии, то в отчетность он попадал как 'диверсант.' 'Содействие в выполнении преступления' (ст. 17) или 'покушение на преступление' (ст. 19) в статотчетности не показывались, и, например, обвинение по ст. 17-58-8 ('содействие в совершении террористического акта') в статформах отражалось как ст. 58-8.

При внимательном рассмотрении таблиц мы замечаем небольшие изменения в статформе 1941 г. по сравнению с 1939 и 1940 гг. Частично они были связаны с изменившимися политическими реалиями. Так, в 1941 г. из списка стран, в пользу которых осуществлялся шпионаж, была наконец исключена Польша (несмотря на абсурдность этого обвинения уже с конца 1939 г., по нему успели 'пропустить' более 1600 человек), а вместе с ней и присоединенные в 1940 г. страны Прибалтики.

Интереснее возникновение в 1941 г. новой графы 'антисоветские заговоры' и корректировка графы 'участие в массовых беспорядках и бандитизм,' преобразованной в 'повстанчество и политбандитизм.' 'Повстанцы и политбандиты' долгие годы присутствовали в статотчетности ОГПУ-НКВД (самые большие цифры по ним приходятся на эпоху коллективизации) и исчезли из нее только к 1939 г., когда было, вероятно, сочтено, что репрессиями предшествующих двух лет с этой категорией покончено. Полагаем, что возвращение их в статистику 1941 г., как и появление там 'заговорщиков,' напрямую связано с ростом движения сопротивления на новых территориях СССР во второй половине 1940 г. и стремлением власти отслеживать этот процесс. (Косвенным образом наше предположение подтверждается сопоставлением данных 1941 г., когда в январе-июне по обвинению в антисоветских заговорах по всему Союзу было арестовано 827 человек, из них на Западной Украине в январе-мае – 748 (90%), а по обвинению в 'повстанчестве и политбандитизме' по всей стране – 2266 человек, из них в западных областях Украины и Белоруссии – 1548, или 68,3%.)

Среди всех данных, представленных в таблицах, поражает масштабом число арестованных за нелегальный переход границы – примерно 43,5 тысячи человек за весь период. Это еще один из тех весьма редких случаев, когда сведения из статистических данных НКВД по 'характеру преступлений' имеют отношение не только к

тенденциям карательной политики власти, но и к явлениям реальной жизни. Давление на границу, действительно, было громадное, причем с обеих сторон. Бежали в СССР из германской зоны оккупации опасавшиеся за свою жизнь евреи. Не желая жить 'под немцами,' бежали в СССР многие поляки из центральной Польши. Значительным был и встречный поток. Важным стимулом для нелегального перехода границы и в ту и в другую сторону было стремление к воссоединению семей. Вкусив в течение нескольких месяцев советской жизни, многие из благополучно перешедших границу в сторону СССР пытались пересечь ее вторично – в обратном направлении. Многочисленная категория нарушителей границы – люди, в результате войны лишившиеся постоянного заработка и промышлявшие мелкой контрабандой и торговлей по обе стороны границы. Поначалу границу было перейти довольно просто, но примерно с середины февраля 1940 г. с советской стороны была налажена плотная охрана и подавляющее большинство нарушителей стали арестовывать. Арестовывали не только на границе, но и на советской территории, при регистрации или за уклонение от нее – к 'перебежчикам,' по крайней мере с начала 1930-х гг., в СССР относились с подозрением, в терминологии НКВД эта категория была 'базой иноразведок' (неслучайно в 1937-1938 гг. практически все бывшие перебежчики из Польши были арестованы). Большинство нарушителей границы были осуждены Особым совещанием на 3 года, тем же из них, кто был кроме того 'подозрителен по шпионажу' давали обычно 8 лет лагерей. [...]

Мы полагаем, что в 1939-1941 гг. на территориях Западной Белоруссии и Западной Украины и аресты с предъявлением обвинения, и депортации, проведенные в административном порядке, были подчинены одним и тем же задачам. Первой из них была 'советизация.' Репрессии, с точки зрения власти, были хотя и не единственным, но необходимым (и традиционным) методом нивелирования социально-политического лица бывших польских земель со всей остальной территорией СССР. Специфика в западных областях заключалась в особой интенсивности репрессий. Борьба с 'враждебными классами,' 'националистической контрреволюцией,' 'ликвидация кулачества' и т.д. – то есть все то, что делалось в 'старых' регионах непрерывно в течение двадцати лет, здесь надлежало осуществить в самые сжатые сроки. Другая задача, вполне прагматическая и, может быть, важнейшая, резко увеличившая масштабы арестов и депортаций, состояла в необходимости (с точки зрения власти) провести генеральную чистку новых приграничных территорий от

‘неблагонадежного элемента’ (или – ‘потенциально неблагонадежного’) в условиях ясно осознаваемой предвоенной ситуации. Соединение этих двух задач и обусловило грандиозный размах репрессий на бывших польских землях, определило их характер и направленность. Не случайно такой высокий процент в репрессиях приходится на депортации – функционально именно они представлялись власти наиболее эффективным способом проведения чистки. Устрашение же было скорее естественным следствием массовой операции, чем ее основной задачей.

Проведенная операция была действительно *массовой*. Арестам и депортациям было подвергнуто более 400 тысяч человек, то есть по крайней мере 3% от общего числа жителей бывших польских земель. Более интенсивными за весь довоенный период советской истории были только репрессии эпохи коллективизации.

* * *

Таблица 6. Массовые операции в западных областях,
Социальный состав арестованных за январь-май 1941 г.

	ВСЕГО	УНКВД Западной Бенаруси	УНКВД Западных областей Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Брест- Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.
Бывшие кулаки, помещики, царские чиновники, торговцы, офицеры и т.д.	935	404	514	7	1	1	8
Деклассированный элемент (уголовники, без определенных занятий, нищие и т.д.)	117	30	87				
Служители культуры	40	15	25				
Промышленность и транспорт	761	283	357	25	16	35	45
Сезонные, с-хоз. и прочие	596	151	435	9		1	
Рабочие							
Инженеры	7	2	4	1			
Научные работники	2		2				
Педагоги	208	77	127	4			
Врачи	17	9	7	1			
Работники литературы и искусства	19	2	17				
Агрономы	10	6	4				
Руководящий состав учреждений и предприятий	38	21	16			1	
Прочие служащие	966	386	514	29	21		16

	УНКВД Западной Белорусии	УНКВД Западных областей Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Брест- Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.
ВСЕГО						
Командо-политический состав	1	1				
Красноармейцы, мл. нач. состав, курсанты	3	2				
Адм.-хоз. состав	15	12				
Оперативный состав НКВД	9	8				
Оперативный состав милиции	17	10				
Военнослужащие						
Колхозники	160	143				
Единоличники	5895	4534	9	10	4	2
Кустари	483	384			1	
Прочие (дом. хозяйки, пенсионеры и т.д.)	2011	1014	4	9	5	14
ИТОГО:	12,310	8217	89	57	48	85

Таблица 8. Массовые операции в западных областях. Национальный состав арестованных за январь-май 1941 г.

	ВСЕГО	УНКВД Западной Белоруссии	УНКВД Западной Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Брест- Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.	
Национальности Союза СССР	Русские	423	134	277	4	3	2	
	Украинцы	5554	118	5360	1	17	35	
	Белорусы	1022	962	23	16	18	3	
	Грузины	1		1				
	Армяне							
	Татары	3	3					
	Молдоване	88		88				
	Евреи	1084	280	797	2	1	3	
	Эстонцы	6	2	4				
	Литовцы	19	18			1		
	Прочие	24	7	17				
	Национальности Других государств	Немцы	24	7	17			
		Поляки	3459	2256	1058	65	17	16
Финны								
Латыши		1			1			
Румыны		481		481				
Греки		1		1				
Прочие	120	27	93					
ИТОГО:	12,310	3814	8217	89	57	48	85	

Таблица 9 (сводная). Массовые операции в западных областях. Обвинения, предъявленные арестованным ('характер преступлений') за сентябрь 1939 г.-май 1941 г.

	ВСЕГО	УНКВД Западной Белоруссии	УНКВД Западной Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Брест- Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.
Террор, ст.58 п.8 УК	634	209	419			2	4
Диверсия ст.58 п.9 УК	315	127	79	12	28	15	54
Вредительство, ст.58 п.п.7, 14 УК	87	27	34	2	6	2	16
Антисоветские заговоры, ст.58 п.п.2, 3, 4, 5, 11 УК	748		748				
Повстанчество и политбандитизм, ст.58 п.п.2, 59, п.п.2, 3, 36 УК	1603	1426	122	42		13	
Германии	573	179	380		6	7	1
Англи	4		4				
Франции	2		2				
Румынии	344		343				1
Польши	1680	1358	269	5	8	10	30
Латвии	1	1					
Других разведок	208	41	165			1	1
Измена родине	517	10	507				
Эмиссары и белоэмигранты	5	3	2				

Измена родине и
шпионаж (агенты
иноразведок и их
посланники), ст.58 п.п.
1а6, 2, 3, 5, 6, и 193 п.24 в
пользу;

	ВСЕГО	УНКВД Западной Беноруссии	УНКВД Западной Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.
Бывшие агенты и гласные сотрудники разведки и полицейских органов, ст.58 п.13 УК	787 1	545 1	209	4	17	9	3
Принадлежность к к/р организациям и группам, ст.58 п.п.2, 4, 11 УК	18,924	5089	12,902	242	140	114	437
К/р агитация, ст.58 п.10, 59 п.7	5815	3050	2216	187	92	105	165
Участие в массовых беспорядках и бандитизм, ст.59 п.п.2, 3, 36 УК	1430	886	520				24
Нелегальный переход границы, ст.ст.59 п.10, 84 УК	43,464	10,392	32,585	192	35	39	221
Контрабандная деятельность, ст.ст.59 п.9, 83 УК	347	153	163	21	8		2
Воинские преступления, ст.193 УК (кроме п.п.17 и 24)	49	1	44		3		1
Должностные преступления, ст.ст.59 п.3в, 109-121 и 193 п.17 УК	203	5	21	51	14	29	83
Разные преступления, ст.58 п.п.1в, г, 12, 13 и другие ст.ст. УК	29,399	16,887	11,134	336	225	250	567
ИТОГО:	107,140	40,390	62,868	1094	582	596	1610

Таблица 12. Массовые операции в западных областях. Обвинения, предъявленные арестованным ('характер преступлений') за январь-май 1941 Г.

	ВСЕГО	УНКВД Западной Белоруссии	УНКВД Западной Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Брест- Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.
Террор, ст.58 п.8 УК	105	32	73				
Диверсия, ст.58 п.9 УК	42	25	2				15
Вредительство, ст.58 п.п.7, 14 УК	22	5	10				7
Антисоветские заговоры, ст.58, п.п.2, 3, 4, 5, 11 УК	748		748				
Повстанчество и политбандитизм, ст.ст.58 п.2, 59 п.п.2, 3, 36 УК	1603	1426	122	42		13	

	ВСЕГО	УНКВД Западной Белоруссии	УНКВД Западной Украины	ДТО НКВД Белостокской ж.д.	ДТО НКВД Литовской ж.д.	ДТО НКВД Ковельской ж.д.	ДТО НКВД Львовской ж.д.
Принадлежность к к/р организациям и группам, ст.58 п.п.2, 4, 11 УК	3711	191	3452	13	30		25
К/р агитация, ст.ст.58 п.10, 59 п.7	570	146	378	11	5	17	13
Нелегальный переход границы, ст.ст.59 п.10, 84 УК	2742	767	1964	3	3		5
Контрабандная деятельность, ст.ст.59 п.9, 83 УК	37	21	16				
Воинские преступления, ст.193 УК (кроме п.п.17 и 24)	6		6				
Должностные преступления, ст.ст.59 п.3в, 109-121 и 193 п.17 УК	40	3	21	5	1	2	8
Разные преступления, ст.ст.58 п.п.1в, г, 12, 13 и другие ст.ст. УК	875	485	365	11	1	5	8
ИТОГО:	12.310	3814	8217	89	57	48	85

Hryciuk, Grzegorz, 'Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland,' in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland*, ed. Elazar Barkan, Elisabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2007), 182-84.

Arrests

Following hard on the heels of the Red Army in September 1939, special operational groups of the NKVD, with lists of suspect persons, forwarded by Soviet intelligence, began arresting Polish, Ukrainian, Belarusian and Jewish activists, but also emigrants from the Soviet Union. The Red Army's Special Departments also carried out arrests. By the end of 1939, nearly 20,000 persons were imprisoned. Gradually, the circle of persons persecuted and arrested widened. The lists of wanted persons were supplemented by means of data from the archives of the Polish police and counter-intelligence service. A special NVVD operational group analysed this material. As a consequence, warrants were issued for 3168 former agents and employees of the Polish intelligence service and police as well as 55,125 members of 'nationalist organisations and police officers.' Of these, 2101 persons had been seized by the end of March 1941. Among those imprisoned, an increasingly large group came from Polish conspiratorial organisations, which had begun taking shape in 1939 after the September defeat. They made up a considerable part of all Poles arrested in 1940 and 1941.

In general, according to Soviet data, from September 1939 until May 1941, 109,400 persons were arrested in the western oblasts of the Belarusian and Ukrainian SSR – together with those detained by the Special Departments of the Western and Kievan Special Military District. To this number, it is necessary to add at least 2500 persons arrested in June 1941 and some 2500 persons arrested in the pre-war Polish territory which became a part of the Lithuanian SSR. According to data concerning the period from September 1939 to May 1941, among the 109,485 persons arrested in western Belarus and western Ukraine – including the pre-war Romanian territories which became the Chernivtsi and Izmail oblasts of the Ukrainian SSR in August 1940 – there were 42,948 Poles (39.23 percent), 24,186 Ukrainians (22.09 percent), 8091 Belarusians (7.39 percent), and 23,590 Jews (21.55 percent). If we add about 4000 arrested in the Wilna region of the Lithuanian SSR and still imprisoned in June 1941, the actual number of those arrested in Soviet-occupied Poland in 1939-1941 probably amounted to roughly 110,000, with the percentage of the Ukrainian population, as well as that of the Jewish population, being undoubtedly somewhat lower (taking into account

at least 4000 persons arrested in Bukovina and in the Izmail and Akerman region, inhabited by Ukrainians, Romanians, Moldovians and Jews).

Of the approximately 110,000 arrested persons, 9465 persons were released in the course of investigations; 612 inmates died as a result of torture, harsh living conditions and illness; and 43 prisoners escaped. By May 1941, 1208 death sentences had been issued. Part of these were carried out by 22 June 1941, another part immediately after the German invasion of the Soviet Union. To this number, it is necessary to add 7305 persons murdered on the basis of a decision made by a special 'troika' of the NKVD leadership in spring 1940. In the period between September 1939 and June 1941, 33,200 prisoners were transferred from western Ukraine into the Soviet interior, for the most part after sentencing. Of 20,094 prisoners in custody as of 10 June 1941, around 4500 persons were transferred east, more than 8700 were murdered, the rest – no fewer than 7000 persons who were as a rule suspected of commonplace offences or criminal acts – remained on the spot and regained their freedom. From September 1939 to June 1941, 22,000 persons were transferred from western Belarus to the Soviet interior. Of the 16,375 prisoners in custody as of 10 June 1941, around 2800 were evacuated, over 700 were murdered (mainly those in prison in Głębokie), around 12,800 persons were left behind and escaped by exploiting the chaos of the first days of the German invasion. Of the 1679 persons in Wilno prisons no. 2 and no. 3 as of 20 June 1941, 606 persons were transferred to Gorkovsky Oblast', while 89 of the 105 prisoners in Świąciany ended up in Vologda Oblast'. The rest of the prisoners in Wilno managed to escape transfer under dramatic circumstances: their wagons – loaded with over 1000 prisoners – became decoupled from the evacuation transport at the Wilno railroad station.

An analysis of the national make-up of those arrested in Soviet occupied Poland in 1939-1941 reveals an overrepresentation of Poles that is noteworthy, but the high percentage of the Jewish population arrested arouses surprise. Despite the NKVD's active struggle against Jewish nationalist, Zionist organisations, especially in 1940 and 1941, the high percentage of Jews resulted from the inclusion in the overall number of several thousand so-called *odinochki* – 6600 persons in Ukraine and 7000 in Belarus – in the period from June to September 1940. These were male refugees without families, who were detained mostly during the deportation of refugees in June 1940.

Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin* (New York: Basic Books, 2010), 194-96.

East of the Molotov-Ribbentrop line, the Germans encountered the fresh traces of Soviet statebuilding as they began to build their own empire. The signs were even starker in what had been eastern Poland than in the Baltics. Whereas Estonia, Latvia, and Lithuania had been incorporated by the Soviet Union a year before the German invasion, in June 1940, eastern Poland had been annexed by the Soviets nine months before that, in September 1939. Here the Germans found evidence of a social transformation. Industry had been nationalized, some farms had been collectivized, and a native elite had been all but destroyed. The Soviets had deported more than three hundred thousand Polish citizens and shot tens of thousands more. The German invasion prompted the NKVD to shoot some 9817 imprisoned Polish citizens rather than allow them to fall into German hands. The Germans arrived in the western Soviet Union in summer 1941 to find NKVD prisons full of fresh corpses. These had to be cleared out before the Germans could use them for their own purposes.

Soviet mass murder provided the Germans with an occasion for propaganda. The Nazi line was that suffering under the Soviets was the fault of the Jews, and it found some resonance. With or without German agitation, many people in interwar Europe associated the Jews with communism. Interwar communist parties had in fact been heavily Jewish, especially in their leaderships, a fact upon which much of the press throughout Europe had commented for twenty years. Right-wing parties confused the issue by arguing that since many communists were Jews therefore many Jews were communists. These are very different propositions; the latter one was never true anywhere. Jews were blamed even before the war for the failings of national states; after the war began and national states collapsed during the Soviet or German invasion, the temptation for such scapegoating was all the greater. Estonians, Latvians, Lithuanians, and Poles had lost not only the independent states made for their nations but their status and local authority. They had surrendered all of this, in many cases, without putting up much of a fight. Nazi propaganda thus had a double appeal: it was no shame to lose to the Soviet communists, since they were backed by a powerful worldwide Jewish conspiracy; but since the Jews were ultimately to blame for communism, it was right to kill them now.

In an arc that extended southward from the Baltic Sea to the Black Sea, the last week of June and the first weeks of July 1941 brought violence against Jews. In Lithuania and Latvia, where the Germans could bring local

nationalists with them, and could pose at least for a moment as a liberator of whole states, the resonance of propaganda was greater and local participation more notable. In some important places in what had been eastern Poland, such as Białystok, the Germans carried out large-scale killings with their own forces, thereby setting a kind of example. Białystok, just east of the Molotov-Ribbentrop line, had been a city in northeastern Poland, then in Soviet Belarus. Immediately after it was taken by the Wehrmacht on 27 June, Order Police Battalion 309 began to plunder and kill civilians. German policemen killed about three hundred Jews and left the bodies lying around the city. Then they drove several hundred more Jews into the synagogue and set it on fire, shooting those who tried to escape. In the two weeks that followed, local Poles took part in some thirty pogroms in the Białystok region. Meanwhile, Himmler journeyed to Białystok, where he gave instructions that Jews were to be treated as partisans. The Order Police took a thousand Jewish men from Białystok to its outskirts and shot them between 8 and 11 July.

Further south in what had been eastern Poland, in regions where Ukrainians were a majority, Germans appealed to Ukrainian nationalism. Here the Germans blamed the Jews for Soviet oppression of Ukrainians. In Kremenets, where more than a hundred prisoners were found murdered, some 130 Jews were killed in a pogrom. In Lutsk, where some 2800 prisoners were found machine-gunned, the Germans killed two thousand Jews, and called this revenge for the wrongs done to Ukrainians by Jewish communists. In Lviv, where about 2500 prisoners were found dead in the NKVD prison, Einsatzgruppe C and local militia organized a pogrom that lasted for days. The Germans presented these people as Ukrainian victims of Jewish secret policemen: in fact, some of the victims were Poles and Jews (and most of the secret policemen were probably Russians and Ukrainians). The diary of a man belonging to another of the Einsatzgruppen recorded the scene on 5 July 1941: 'Hundreds of Jews are running down the street with faces covered with blood, holes in their heads, and eyes hanging out.' In the first few days of the war, local militias, with and without various kinds of German aid and encouragement, killed and instigated others to kill about 19,655 Jews in pogroms.

Political calculation and local suffering do not entirely explain the participation in these pogroms. Violence against Jews served to bring the Germans and elements of the local non-Jewish population closer together. Anger was directed, as the Germans wished, toward the Jews, rather than against collaborators with the Soviet regime as such. People who reacted to the Germans' urging knew that they were pleasing their new masters,

whether or not they believed that the Jews were responsible for their own woes. By their actions they were confirming the Nazi worldview. The act of killing Jews as revenge for NKVD executions confirmed the Nazi understanding of the Soviet Union as a Jewish state. Violence against Jews also allowed local Estonians, Latvians, Lithuanians, Ukrainians, Belarusians, and Poles who had themselves cooperated with the Soviet regime to escape any such taint. The idea that only Jews served communists was convenient not just for the occupiers but for some of the occupied as well.

Yet this psychic nazification would have been much more difficult without the palpable evidence of Soviet atrocities. The pogroms took place where the Soviets had recently arrived and where Soviet power was recently installed, where for the previous months Soviet organs of coercion had organized arrests, executions, and deportations. They were a joint production, a Nazi edition of a Soviet text.

* * *

Berkhoff, Karel C., *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2004), 13-16.

As soon as the war with Germany started, the NKVD – or more precisely, the People's Commissariat of State Security, or NKGB, which had come about from the NKVD early in 1941 but reunited with it in July while retaining its separate name – became feverishly active. It ordered office workers to keep guard against 'German spies' around the clock, in groups of at least two persons, and demanded likewise from factories and farms, where somebody always had to stay in the fields. While some city dwellers organized their own vigilantes against possible neighborhood looters, from June 24 the NKVD organized extermination battalions. Each battalion had between one and two hundred armed members, mainly from the Communist party and the Komsomol, and they were supposed to guard important objects and catch parachutists and saboteurs. Within a month there were around 650 such battalions in Ukraine. German military intelligence gave a plausible explanation for their popularity among volunteers: the battalions did not move about and the only other legal alternative for men who did not enlist in the army was trench digging, away from home.

As before the German invasion, the Soviet political police devoted special attention to what it called 'the unreliable element.' Those males deemed unreliable – often people whose relatives had been persecuted, or who

merely had studied in Germany years ago – were not placed in the army or in the irregular People's Home Guard and were told to carry out other tasks or at least to stay put. As for prisoners, on June 23 Vsevolod N. Merkulov, the head of the NKGB in Moscow, apparently instructed his subordinates in Kiev and other western Soviet cities to review all of the persons on record and to 'compile lists of those whom you deem necessary to shoot.' He wanted the lists within a month, presumably for approval, but time was too short. For the entire territory of the 1941 Ukrainian SSR, Soviet documents state that 'during the evacuation,' 8789 prisoners were 'executed in the prisons.'

As for the massacres in the territory that later constituted the Reichskommissariat Ukraine, the evidence is most conclusive for western Volhynia. Here the authorities were naturally very pressed for time. As villagers were drafted into the army, NKVD officers in Lutsk told the 'unreliables' to stay home and to show up immediately when ordered to do so. During the first night of war, the organization busied itself with 120 prisoners whom it had earlier condemned to death, killing them with bayonets. On June 22, a German bomb hit the local prison. It became the signal for the at least two thousand Ukrainian, Polish, and Jewish inmates to stage a revolt, during which they managed to take control of the building. But NKVD troops with tanks and what the sources call armed Komsomol members – evidently a precursor of an extermination battalion – surrounded them. On the morning of June 23 (or perhaps June 24), an NKVD lieutenant read out loud to them in Ukrainian an order, supposedly from Stalin, that closed the cases of those accused of political offenses and mobilized these people into the army. The prisoners lined up outside. Suddenly the tanks' machine guns started firing at them, and grenades hit them from the windows. After the barrage, a call went out in Russian: 'Those still alive, get up! We won't shoot anymore!' The survivors numbered about 370, and spent the rest of the day and the day after burying the hundreds of bodies. Then, in the afternoon, their overseers fled and a German advance unit arrived. Casualty estimates regarding the Lutsk massacre range between 'some 1500 Ukrainian political detainees' (the German Foreign Office), 2800 'Ukrainians' of a total of 4000 prisoners (the SS and German military intelligence), and 3862 to 4000 prisoners (a local priest and a survivor).

The three-story prison of Dubno, somewhat more to the east, was the site of a still hastier bloodbath, amply documented by contemporary German reports based on interrogations of at least four named survivors and by postwar survivors' accounts. On the evening of June 24, the inmates were ordered to go to sleep against the wall facing the door. Half an hour later, the guards started going from cell to cell, killing everyone with gunshots or

bayonet stabs. When cells had many inmates, or only males, the guards shot through the peephole or threw in grenades. Valentyna Petrenko recalled after the war that 'particularly startling were the screams of children, of whom there were many downstairs – those screams one can never forget.' (Three other sources confirm the killing of children.) After at least forty and possibly as many as ninety minutes, the killers fled for a while, apparently because a local who had dressed up as one of them ran into the building and shouted that the Germans were coming. To enhance the effect, others outside shot weapons into the air. The interlude allowed for a number of escapes, although many prisoners were nonetheless shot near or on top of a wall. Inside the jail the shooting resumed in the early hours of the next day. In this way, altogether around 550 detainees, including about a hundred women, died at the Dubno prison.

Information about other western localities is less detailed. In Volodymyr-Volynsky, the atrocities took place on the very first day of the German invasion. That day, Stepan Ianiuk, a Baptist who had been under arrest as an alleged 'kulak,' told a young Ukrainian (who later documented their conversation) about shootings in the city prison that morning, which he had miraculously survived when two bodies covered him. The young man then saw bodies himself and estimated that only twenty of some five hundred prisoners had survived. In Sarny in northern Volhynia, hundreds of male and female prisoners died; in the southern town of Kremenets, the death toll was about 150.

In central and eastern Ukraine, the NKVD had more time to evacuate its prisoners, but still it shot many in the days before fleeing. In the town of Chyhyryn just west of the Dnieper, according to a man from there, the agency rounded up ten people, including a teacher of German and the son of a priest, shot them in the back of the head, and buried the bodies. A woman who apparently used to work in the local jail in Kirovohrad later told another local that the NKVD had released criminals but had shot 'political' inmates, and other locals later spoke to a Ukrainian Wehrmacht interpreter of recent shootings of prisoners. At the prison of Uman there were hasty shootings of people who had been marched from Chortkiv in Galicia, and there are accounts of haphazard killings in Berdychiv and Vinnytsia. In Poltava's prison 240 people apparently were burned alive, and in Proskuriv, eleven were shot, along with thirteen German pilots; twenty-two other prisoners were abandoned and starved to death. In general, in central Ukraine, more people than in the western regions may have been aware of the danger and have gone into hiding. The former Soviet camp inmate Mykola Prykhodko successfully hid for weeks. Had he been found, undoubtedly he would have

received a bullet in the back of his head, like the 148 unfortunates later found in a prison in an unidentified nearby town on the lower Dnieper.

In Kiev, the first arrests of 'unreliables' came in early July, when the German army was still 250 kilometers away, and reached their climax in September, during the two weeks before the city's fall to the Germans. Merkulov's order did allow for the possibility of evacuating prisoners, but it seems likely that many arrested Kievans were shot, either in jail or at prewar burial pits east of the city, near the hamlet of Bykivnia. A man from Lviv heard shots while under arrest in Kiev, and several other authors – not themselves survivors or eyewitnesses – have mentioned atrocities at that time. Moreover, an archivist of independent Ukraine's Security Service has written that at least 473 prisoners initially held in Kiev were shot during this period.

* * *

Romaniv, Oleh, and Inna Fedushchak, 'Tiuremna vakkhanaliia agonizuiuchoho rezhymu' (Prison orgy of a dying regime), in *Zakhidnoukrains'ka trahediia 1941* (The Western Ukrainian tragedy, 1941) (Lviv: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 54-55, 57-63.

Про масштаби червоного терору в початковий період війни в умовах відступу большевицьких військ із теренів Західної України можна судити за такими трьома групами джерел інформації.

– Свідчень очевидців масакри про побачене після відходу большевиків та відкриття тюрем й місць поховань жертв червоного терору. На жаль, ті свідчення, хоча, можливо, й дають найповнішу картину злочину, проте не завжди в цілому об'ємі, оскільки ще й сьогодні невідомі всі місця поховань, деякі з них були відкриті вже в 90-х роках, деякі ще не досліджені або невідомі. Це стосується насамперед жертв розстрілів до початку війни, оскільки виконавці мали час і всі умови для приховання свого злочину. Ймовірно, це стосується не тільки земляних поховань, а й також поховань у будівлях катівень і тюрем.

– Офіційних документів та рапортів, пов'язаних з евакуацією тюрем, перевезеннями в'язнів на Схід та їх ліквідацією на місцях. Певні, інколи суперечливі та, безперечно, неповні дані про винищення в'язнів дають відомі нам документи ... В цих документах використовується специфічний чекістський жаргон для характеристик екстермінації ув'язнених, зокрема: 'расстреляно,' 'выбыли по 1 категории,'

‘приговорены к ВМН’ (‘высшей мере наказания’), ‘убито при попытке побега,’ ‘произведено разгрузку тюрьмы,’ ‘расстреляны в связи с военными действиями.’

– Додатковим третім джерелом є оприлюднені сьогодні списки жертв розстрілів, які були передані СБУ пошуківцям та, зокрема, ‘Меморіалові.’ Хоча вони далеко не повні, часто суперечливі, проте, незважаючи на всі недоліки, найповніше розкривають контингент жертв за прізвищами, віком, також дають часто додаткові характеристики, важливі для оцінки причин арешту (хоча рідко повідомляється про місце народження, що має велике значення для пошуку родин жертв).

[...] тут ми обмежимося тільки загальними характеристиками злочину прикінцевого етапу терору 1941 р. за територіальним принципом.

Львів та Львівська область

Епіцентром в'язничних трагедій наприкінці червня 1941 р. було місто Львів, у якому за номенклатурою НКВД було 4 тюрми ... [...]

Громадськість Галичини приголомшили повідомлення про масакру в'язнів у так зв. Львівській тюрмі № 3 у м. Золочеві, де віднайдено тіла 649 осіб, з того 432 в'язнів поховано в одній ямі, попередньо обливши бензином. В іншій ямі 217 тіл, лиця багатьох обрито карболовим квасом, що робило неможливим пізнання жертв. Численні жертви були жахливо катовані, про що свідчать відрізані частини тіла, повиколювані очі, чимало в'язнів закопано живцем. Частину в'язнів (близько 100 осіб) етаповано й розстріляно на фільварку. В Золочеві ідентифіковано 47 осіб. Опізнано розстріляних майже 20 громадян м. Красного та околиць, яких арештували на початку війни.

Буськ. Після утечі большевиків на подвір'ї тюрми виявлено 46 трупів, серед яких опізнано місцевих інтелігентів (директор школи, дяк, просвітяни). У газетах також повідомлялося, що в каплиці прилеглого маєтку Баденіх знайдено 50 трупів молодих жінок.

Городок. Перед відступом кати НКВД убили в тюрмі чотирьох відомих громадян, яких опізнано. В час панічної втечі тюремників з тюрми виломалося 29 ув'язнених.

Комарно-Рудки. У подвір'ї в'язниці Комарна, що в центрі міста, 30 червня відкопано могилу, в якій виявлено 23 трупи в'язнів, які, судячи з останків, були підданні жорстоким тортурам, серед них відомі громадяни міста. В рудківському селі Воцанці забито 9 селян, які

працювали на полях і городах. Німецькі джерела повідомили про 200 жертв різного віку та статі.

Щирець. Після відступу большевиків у stodолі, що недалеко місцевої тюрми, виявлено захоронення біля 30 осіб, серед яких розпізнано 20 свідомих громадян містечка. Тіла засвідчують про передсмертні катування жертв.

Бібрка. В камері біля приміщення суду вбито 9 в'язнів. Преса повідомила про знайдення 17 трупів.

Жовква. В жовківській тюрмі закатовано 21 особу. Німецькі чинники подали інформацію про 60 убитих.

Кам'янка-Бузька. В тюрмі віднайдено 70 жертв, з яких опізнано 20.

За польською книжкою 'Drogi śmierci' подано ще такі відомості про жертви агонізуючого режиму в місцевостях Львівської області: Судова Вишня – 70 замордованих, Яворів – віднайдено 32 трупи, Лопатин – 12 загиблих.

Дрогобицька область

Тут через прикордонне розміщення тюрем, зокрема, в м. Перемишлі, уже з перших годин війни розпочалися несанкціоновані дії тюремників та мартиролог ув'язнених. Перемиська тюрма була евакуйована в перші години війни під артилерійським обстрілом, в'язнів відводили від кордону пішки, двома колонами. Одна з них (близько 200 осіб) була обстріляна і звільнена німцями. Другу колону тюремники, за їхніми словами, доправили до Самбора.

Доброміль. Це мале містечко стало своєрідним символом великої трагедії, яка звершилася у перші години війни. В тюрмі, де утримували до 1000 осіб, почалися масові розстріли як на в'язничному подвір'ї, так і в камерах. Переважну більшість в'язнів відведено з тюрми в сторону села Ляцького, там розстріляних в'язнів кидали у глибоку соляну шахту (саліну) завглибшки 36 м. З саліни ексгумовано згодом понад 500 трупів. Також відбувався 'відстріл' в'язнів по дорозі на місце екекції.

Самбір. Самбірська тюрма перед початком війни налічувала до 5000 ув'язнених, яких систематично вивозили та, ймовірно, знищували, оскільки більшість з них слід розглядати як пропалих безвісти. Екекції у тюрмі почалися 26 червня, коли було висаджено у повітря жіночий відділ тюрми, де загинуло 30 осіб. 27 червня почалися масові екекції на подвір'ї з використанням автоматів та гранат. Також помордовано, змасакровано зі слідами тортур у пивницях

до 200 осіб. 117 останків знайдено в окремій могилі над Дністром. За газетою 'Українські щоденні вісті,' в Самборі закатовано близько 1200 ув'язнених. Серед жертв, імовірно, частина в'язнів Перемиської тюрми, які були етаповані до Самбора, але знищені в Саліні, 400 в'язнів тюрми врятувалися втечею.

Стрий. Велика Стрийська тюрма була вщерть наповнена у зв'язку з повальними арештами громадян перед початком війни та вилученням неблагонадійних у перші дні війни. Розстріли та катування проходили як у в'язниці на вул. Трибунальській, так і в Управлінні НКВД. Розстрілювали в камерах, підвалах та особливо у в'язничній лазні. Жертв четвертували, відрубуючи голови, руки, ноги. Частина жертв вбито без пострілів – тупим ударом по голові. Налічено понад 200 трупів, розпізнано 46 осіб. Дані про жертви, які подавала тогочасна галицька преса, близькі до відомостей, які подані в рапорті начальника тюремного управління НКВД України Філіппова, де сказано, що з тюрми в Самборі та Стрию 'по I-й категорії убило 101 человек.' Згаданий нелюд і кат у цьому ж рапорті скаржиться, що не зміг закрити всіх трупів, оскільки 'на просьбу нач. т-мы к руководству НКВД оказать ему помощь в закрытии трупов ответ был получен отрицательный.'...

Дрогобич. За даними збірки 'Drogi śmierci,' знищення в'язнів тут відбулося на повір'ї тюрми та в камерах. Екстимовано 1000 останків, які були закопані в підвалах, на повір'ї НКВД і на кладовищах.

Стаииславівська область

Своєрідним епіцентром винищення українства став теж обласний Станиславів (нині Івано-Франківськ). Галицька преса 1941 р. повідомляла про 1500 знайдених жертв, їх теж катовано, у тюрмі знайдено великий 'інструментарій' катувань у кімнаті тортур. Жертви виявлено у великій ямі на повір'ї тюрми, а також у підвалах у трьох великих камерах. Але попередні оцінки 1941 р. виявилися явно неповними, оскільки вже в 90-х роках, після розпаду імперії, виявлено комплекс захоронень, відомий під назвою 'Дем'янів Лаз,' де згодом споруджено меморіальний комплекс. Приблизна кількість жертв 2000-2500 осіб. За одною із записок НКВД, у Станиславові розстріляно 1000 в'язнів.

Також у 1941 р. повідомлялося про відкриття локальних гекатомб у містечку Отинії (три великі підвали з трупами, понад 300 жертв) та у трьох великих могилах у Пасічній (до 300 осіб).

Коломия. Згідно з доповідною запискою начальника тюремного управління НКВД СРСР, у тюрмі міста Коломиї утримувалося 453 ув'язнених. Як видно з цього донесення, в'язнів етаповано до станції Жмеринка. Внаслідок бомбардувань значна частина в'язнів розсіялась. 30 в'язнів застрілено при спробі втечі, ще 11 вбито і поранено під час бомбардувань.

Надвірна. Хоча в самому місті фізичного знищення в'язнів не спостерігали, на південній околиці міста 26 липня випадково косарі виявили велику збірну могилу, де було закопано 82 жертви. Судячи з одягу, це люди з різних суспільних верств, переважно інтелігенти. Найімовірніше, це частина станиславівського етапу ув'язнених, яких прізвища і походження встановити було неможливо.

Тернопільська область

Як стверджує той же Філіппов, на початку війни в тюрмі Тернополя було 1790 в'язнів, з яких 500 'убыло по I-й категории.' Є підстави вважати ці дані заниженими, бо за іншими джерелами у Тернополі знищено до 1000 осіб (підвали, подвір'я, ями), ще стільки ж етаповано на Схід.

Чортків. Місцева тюрма стала своєрідним вузловим місцем мартирологу подільської землі. За 'Українськими щоденними вістями,' значна частина ув'язнених була знищена у великій тюрмі, що за містом, з них частину виявлено в підвалах, а переважно на великому тюремному подвір'ї в ямах або в ровах навколо в'язниці. Газета називає 800 віднайдених жертв. Але це була лише перша фаза чортківської трагедії, оскільки велику колону в'язнів з чортківської тюрми етаповано в Умань. Як було недавно опубліковано, колона, що вирушила 12 липня 1941 р., налічувала 954 в'язнів, головно політичного характеру. На етапі, що тривав 8 днів, розстріляно 187 в'язнів. Решту етапу в кількості 767 осіб розстріляно в Умані 20 липня 1941 р.

Бережани. Неповні, хоча промовисті дані про бережанську тюрму знаходимо в доповідній Філіппова. Там сказано, що на 28.06 в тюрмі утримували 376 осіб, 'убыло по 1-й категории 174 чел.' Проте місцеві дані, а також польські публікації творять набагато повнішу картину злочину: у в'язниці знайдено 150 тіл, в ямах біля замку приблизно 70, кілька десятків трупів спущено рікою. Ще знайдено тіла в пивницях, отже разом понад 270 жертв.

Крем'янець. За даними з книги 'Drogi śmierci,' у тюрмі знайдено 150 тіл, хоча пропало декілька сотень громадян.

Заліщики. Кати НКВД вдалися до особливо оригінального способу ліквідації політичних зеків: поїзд з в'язнями у товарних вагонах підірвано на мості через р. Дністер. Щоб унеможливити людям порятунку, на березі встановили кулемети. Кількість жертв не названа.

Волинська область

Луцьк. Інформації про масакру в Луцькій тюрмі приголомшили цілу Україну та були передані у пресу й ефір численними європейськими агенціями. Вона відбулася на подвір'ї ущент наповненої тюрми, де большевицькі кати утримували в неймовірній тісноті понад 4000 в'язнів, по 200 в'язнів в одній камері. Опричники відкривали камери та зганяли ув'язнених на тюремне подвір'я. За однією з версій, вони оголошували, що звільнять усіх причетних до українського національного руху і казали їм гуртуватися в одній частині подвір'я. Тоді з натовпу вийшло 1500 в'язнів. Їх почали розстрілювати з кулеметів, змасакровані групи жертв добивали гранатами. За німецькими джерелами вбито 2754 в'язнів. Далі почали виявляти вцілілих в'язнів, яких виявилось 46. Їх змушували спалювати одержу та викопувати захоронні траншеї, де скинено і закопано всіх убитих. У спецповідомленні того ж Філіппова вказано, що після початкових вибіркового розстрілів було прикінцево розстріляно у 'прогулочном дворі' 2000 ув'язнених.

Ковель. У спецповідомленні сказано, що тут 'вибуло по І-й категорії' 195 осіб.

Володимир-Волинський. У цьому ж повідомленні говориться про розстріл 36 в'язнів, тоді як 280 осіб не встигли вивезти чи розстріляти, вони залишилися у камерах.

Рівненська область

Дубно. У в'язниці цього міста відбулася найжорстокіша масакра ув'язнених. 'Українські щоденні вісті' подають відомості про 1500 вбитих, серед них малолітні жертви, тіла яких садистично понівечено. В документах НКВД повідомлено про розстріл 230 осіб, а крім того, сказано, що '60 человек расстрелять не успели.'

Рівне. Українські газети повідомили, що в тюрмі обласного міста виявлено 150 останків жертв. Відбувалися передевакаційні розстріли також у тюрмі м. Острога.

Мартиролог жертв в'язничного терору на подіях у цих західних областях не закінчувався, він знайшов своє продовження при

етапуванні в'язнів далі на схід у Чернівецькій, Житомирській, Харківській та інших областях, і хоча ексекуючі на цих етапах не такі масштабні, вони налічують також сотні жертв спеціально розстрілюваних, а також убитих унаслідок обстрілів ешелонів, піших колон тощо. Про ці розправи засвідчують навіть скупі інформації доповідних НКВД.

Хоча наші дані далеко не повні, можна скласти уявлення про масштаби в'язничного терору при відступі большевиків із Західної України. Виходячи з вищенаведених локальних інформацій, підбито підсумкові дані, які наводимо в таблиці. З неї випливає, що в тюрмах Західної України на початковому етапі війни закатовано орієнтовно 22,000 осіб.

**Зведені дані про винищення в'язнів тюрм НКВД у Західній Україні
в червні-липні 1941 р.**

Львів (1, 2, 4) 4000	Стрий 1101
Яворів 32	Луцьк 2754
Тернопіль 1000	Бібрка 17
Золочів 749	Дрогобич 1000
Лопатин 12	Ковель 195
Чортків 800	Жовква 60
Буськ 96	Станиславів 2500
Перемишль 1000	Володимир-Волинський 36
Умань 954	Кам'янка-Бузька 70
Биківня 110	Отинія 300
Городок 4	Дубно 1500
Добромилль 1000	Судова Вишня 70
Бережани 270	Коломия 41
Комарно, Рудки 200	Рівне 150
Самбір 1200	Пасічна 320
Крем'янець 150	Надвірна 82
Щирець 30	

Орієнтовна кількість жертв близько 22,000 осіб

* * *

Derev'iany, Ihor, 'Masovi rozstrily u v'iaznytsi No. 1 m. L'vova v kintsi chervnia 1941 roku' (Mass shootings in Prison No. 1, L'viv, at the end of June 1941), *Ukrain's'kyi vyzvol'nyi rukh* 13 (2009): 91-94, 95, 96, 97, 98-99, 101, 102.

22 червня 1941 р., з початком німецько-радянської війни, тюрми, переповнені політичними в'язнями, перетворилися для радянської влади на гостру проблему. Особливо це стосувалося тюрем прифронтової зони, зокрема львівських.

На той час у Львові було три в'язниці: № 1 – в'язниця на вул. Комсомольській (тепер Степана Бандери) з головним входом із вул. Лонцького (тепер Брюллова), № 2 – Замарстинівська в'язниця (на вул. Замарстинівській), № 4 – в'язниця 'Бригідки' на вул. Казимирській (тепер Городоцька). В'язниця № 3 розташовувалась у м. Золочеві (у тогочасних документах – Злочів) – у внутрішніх приміщеннях замку. Згідно з довідкою про 'Дислокацію, ліміт і наповнення тюрем Української РСР станом на 10 червня 1941 р.', у Львові перебувала така кількість арештованих: у в'язниці № 1 за ліміту 1500 осіб – 3638 в'язнів, у в'язниці № 2 при ліміті 270 осіб – 801, у в'язниці № 4 при ліміті 300 осіб – 706, у в'язниці № 3 при ліміті 350 осіб – 625. Отож, у Львові станом на 10 червня 1941 р. утримували 5145 в'язнів, із них 70.7% – у тюрмі № 1.

Першими офіційними заходами у вирішенні проблеми стали наказ № 2445/М наркома державної безпеки В. М. Меркулова від 23 червня 1941 р. та наказ начальника тюремного управління НКВД УРСР капітана державної безпеки Філіппова також від 23 червня 1941 р.

У першому документі йшлося про терміновий облік усіх в'язнів у тюрмах та розподіл їх на тих, що підлягають депортації в ІТЛ [виправно-трудова табори] у центральних та східних районах СРСР, і тих, кого необхідно розстріляти (це завдання покладалося на місцеве керівництво НКГБ [Комісаріат, виокремлений у березні 1941 р. з НКВД, щоб організувати та проводити оперативну роботу проти антирадянського руху]) ... У другому документі йшлося про евакуацію в'язнів, до нього додавався 'План евакуації', датований 24 червня. Згідно з ним, щоб вивезти в'язнів із тюрми № 1, необхідно було 139 вагонів, але виділялося 144.

Зі Львова було заплановано евакуювати 4591 особу, а саме: 1000 – до в'язниць НКВД Башкирської АРСР, 1000 – до тюрем управління НКВД Орджонікідзевського краю, 1000 – до тюрем управління НКВД Архангельської області, 1000 – до тюрем НКВД Іванівської області та 591 – до тюрем управління НКВД Молотовської області. За іншими

даними, планувалося вивезти 5000 в'язнів. Порівнюючи кількість осіб, що підлягали вивезенню зі Львова, з відповідними даними інших обласних центрів Західної України, констатуємо, що саме у Львові зосереджувалося найбільше політичних в'язнів. До порівняння: зі Станіслава (тепер Івано-Франківськ) підлягали евакуації 2511 осіб, із Тернополя (у тогочасних документах – Тарнопіль) – 1577, із Луцька – 1999, із Чернівців – 2060 ...

Проте вже 27 червня 1941 р. начальникові ВОСО [‘Военный особый отдел’] штабу фронту був надісланий запит від начальника тюремного управління НКВД УРСР про надання ще 90 вагонів для вивезення в'язнів зі Львова. Очевидно, всупереч плану, засобів для евакуації бракувало ...

Отже, евакуювати заплановану кількість в'язнів можливості не було ...

22 червня 1941 р. розпочалися розстріли в'язнів у в'язниці № 1. Було виконано вироки щодо 108 осіб, засуджених до розстрілу – ВМН [‘высшая мера наказания’].

Згаданий вище наказ Меркулова № 2445/М про розподіл в'язнів для виселення та для розстрілу розв'язав працівникам НКГБ руки. 23 червня розпочалися масові розстріли з ініціативи місцевого керівництва.

Начальник тюремного відділення управління НКВД Львівської області Лерман доповідав, що в тюрмі № 1, де підлягало розстрілу 1355 в'язнів, було розстріляно 924 (ймовірно від 22 червня, враховуючи 108 осіб, засуджених до ВМН). У тюрмі № 2, де підлягали розстрілу 471 в'язень, розстріляно всіх; так само розстріляно всіх в'язнів, що підлягали розстрілу, у тюрмі № 4 – 413 осіб. Тих, котрі підлягали звільненню, в тюрмі № 1 налічувалося 505, а звільнено було 320, у тюрмі № 2 – 31, звільнили всіх; у тюрмі № 3 – 63, звільнили всіх (причому це були лише кримінальні злочинці). [...]

За офіційним документом НКВД – звітом начальника тюремного управління НКВД УРСР заступникові НКВД СРСР та начальникові тюремного управління НКВД СРСР ‘Про евакуацію в'язнів з тюрем Західної України та інших областей УРСР’ від 12 липня 1941 р. – у Львові протягом 22-28 червня було знищено 2464 в'язні. Всі документи та архіви у в'язниці спалено, за винятком журналів обліку в'язнів та карток обліку цінностей. Збережені документи направлено до Києва. Натомість науковці оцінюють кількість жертв у Львові протягом цього часу приблизно в 4000 осіб, а отже, загинув в'язниці № 1 – 1681 особа – складають 42% від усіх розстріляних в'язнів тюрем Львова.

[...] За офіційними даними, кількість заарештованих НКВД осіб у Західній Україні в 1939 р. становить: 5406 поляків, 2779 українців, 1439 євреїв; у 1940 р. – 15,518 поляків, 15,024 українці, 10,924 євреї; у січні-травні 1941 р. – 1058 поляків, 5360 українців, 797 євреїв. Отже, всього в 1939-1941 рр. органами НКВД було заарештовано 21,982 поляки, 23,163 українці, 13,160 євреїв.

Аналізуючи динаміку арештів, кількісний і національний склад в'язнів, можна стверджувати, що 1939 р. арештам підлягали здебільшого поляки (військовики, представники владних структур, інтелігенція та підприємці), менше – українці (інтелігенція, представники дрібного підприємництва) та євреї (у чіїх руках переважно зосереджувався бізнес). У 1940 р. посилюється опір радянській владі з боку і поляків, і українців, про що свідчить кількість арештованих. У 1941 р. основна діяльність НКВД та НКГБ була спрямована проти ОУН.

Серед 757 в'язнів, розстріляних у в'язниці № 1 в кінці червня 1941 р., було 509 українців, що складає 67.2%, 177 поляків – 23.4%, 53 євреї – 7%, 11 росіян – 1.5% та 7 осіб інших національностей – 0.9%.

Розглядаючи соціальний склад розстріляних, наштотуємося на брак джерельного матеріалу. Із 757 осіб кримінальні справи в архіві наявні на 253, та й у них часом не згадується про соціальний статус в'язня. Більшість поляків були безробітними, тому їхньої належності до того чи іншого соціального стану не зазначалося. Безробіття в'язнів-поляків пов'язане з їхнім перебуванням у нелегальному становищі через переслідування з боку радянської влади. Серед українців найбільший відсоток складають службовці та безробітні, менший – студенти та селяни, незначний – священники.

Умовно виділяємо серед розстріляних три вікові категорії. Перша – це люди до 30 років, друга – від 31 до 59 років, третя – від 60 років. До першої категорії належать 359 осіб, що становить 47% від загальної кількості (757 осіб); до другої категорії – 376, або 50%; до третьої – 21, або 3%. [...]

Серед розстріляних віком до 30 років було 249 українців, що становить 69.4% від загальної кількості цієї вікової категорії (359 осіб); 84 поляки (23.4%), 14 євреїв (3.9%), 9 росіян (2.5%) та 3 представники інших національностей – 0.8%. У другій віковій категорії було 248 українців (66%), 86 поляків (22.9%), 36 євреїв (9.6%), 2 росіян (0.5%) та інших – 4 особи (1%). У третій – 12 українців (57.1%), 6 поляків (28.6%) та 3 євреї (14.3%). Отже, у кількісному та віковому співвідношенні більшість розстріляних становили українці.

Перша категорія (віком до 30 років – молодь) кількісно поступається другій (віком від 30 до 60 років – люди середнього віку) лише на 3%. [...]

Протягом першої радянської окупації звіти НКВД неодноразово відзначали напади членів ОУН на тюрми з метою звільнити в'язнів. У ніч з 23 на 24 червня 1941 р. відбувся напад на тюрму № 1, що спричинив втечу групи арештантів. Весь особовий склад тюрми разом із конвойною ротою, що несла зовнішню охорону в'язниці, покинув місто за наказом Військового штабу і через 4 години повернувся назад. За цей час бойовики ОУН напали на приміщення тюрми та звільнили, за різними даними, від 220 до 362 осіб. [...]

Ці документи, створені в різний час, на жаль, не розкривають достовірного перебігу втечі. За ними неможливо чітко встановити ні кількість в'язнів, що втекли, ні їхній національний, соціальний склад; у них навіть не вказано, якого характеру злочини інкриміновано втікачам. Неможливо визначити, який із цих документів описує реальний ланцюг подій, адже під час їхнього створення могли відбуватися фальсифікації з метою виправдати співробітників органів НКГБ. Сумнівним видається той факт, що члени ОУН рятували кримінальних злочинців.

* * *

Chmielowiec, Piotr, 'Zbrodnie sowieckie na więźniach w czerwcu 1941 r. – Dobromil, Lacko' (Soviet crimes against prisoners in June 1941 – Dobromyl', Lacko), in *Kresy Południowo-wschodnie Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, ed. Piotr Chmielowiec and Irena Kozimała (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2014), 76-77, 79-80, 84, 85-86.

Prawdopodobnie większość z więźniów, jeżeli nie wszyscy, trafili od razu na teren żupy solnej, gdzie zamordowano ich uderzeniami tępych narzędzi, używano też broni palnej. Jednym z nielicznych, któremu udało się przeżyć likwidację, był dwudziestokilkuletni mieszkaniec miejscowości Podmojsce, leżącej 3 kilometry od Niżankowic. Jego ówczesną relację usłyszał 13-letni wtedy Dmytro Łapyczak, który przekazał ją po 53 latach. Niestety upływ czasu zatarł w jego pamięci nazwisko tej osoby. Wspomniany mężczyzna został zatrzymany przez enkawudzistów na terenie swojej wioski (leżącej przy drodze z Przemyśla do Dobromila) i przewieziony na teren Lacka, po czym miał podzielić los innych więźniów. 'Przywieźli [go] na teren kopalni, uderzyli młotkiem po głowie i poleciał do szybu. Szyb był wypełniony trupami i półżywymy jeszcze ludźmi, gdyż wszystko to oddychało, poruszało

się, ale solanki było niewiele, więc chłopak się nie utopił. Na niego padały jeszcze trupy, ale on żył i po trupach przesuwiał się na wierzch. [Wspominał, że] Między innymi, po głowie biła go młotkiem kobieta enkawudzistka. Po pewnym czasie wszystko ucichło i w nocy wydostał się na świat Boży. Było cicho, wokół nie było nikogo. Zaczął wydostawać się z obozu śmierci. Wyszedł na drzewo, żeby przedostać się przez drut kolczasty otaczający salinę. Wpadł na drut kolczasty i mocno poorał sobie brzuch, ale w nocy udało mu się dotrzeć do domu.'

26 czerwca 1941 r. mieszkający w pobliżu więzienia w Dobromilu mogli zaobserwować samochody wyjeżdżające z bramy więziennej, których skrzynia ładunkowa była nakryta brezentem. Mieszkańcy mieli świadomość tego, że dzieje się coś, co władze chcą ukryć, gdyż funkcjonariusze NKWD nakazali zasłonięcie kocami okien wychodzących na ulicę Armii Czerwonej, prowadzącą do więzienia (przed wojną ulica Kolejowa). Powtarzające się co kilka godzin wyjazdy ciężarówki wzbudzały zainteresowanie pomimo grożącego niebezpieczeństwa. 'Po którymś kolejnym wyjeździe samochodu, w koleinach po kołach samochodu zauważyłem krew. Zainteresowany tym faktem wspólnie z moją matką obserwowaliśmy przez okienko na strychu [następny] wyjeżdżający samochód. Spod odsłoniętej plandeki na samochodzie zobaczyliśmy ciała ludzkie. Żadnych strzałów z więzienia nie było [jednak] słychać i to dawało nam dużo do myślenia.' Relacja ta jest dowodem na to, że w więzieniu prowadzono wtedy likwidację więźniów. W obecnym stanie badań nie dysponujemy wiedzą, czy decyzja o jej przeprowadzeniu została podjęta na miejscu, w oparciu o wcześniej posiadane dyrektywy, czy też rozkaz przyszedł wraz z więźniami. Można sądzić też, że mogło się to stać na ustny rozkaz przekazany przez wysokiego stopniem funkcjonariusza Zarządu Więziennictwa (?) NKWD ('ruski generał'), o którym wiemy, że rozmawiał z dyrektorem żupy, Prokopcem, w przeddzień przywiezienia pierwszych więźniów.

Na tym etapie likwidacja więźniów prowadzona była w ten sposób, że doprowadzani byli na dziedziniec więzienia, gdzie znajdowało się pomieszczenie gospodarcze na drzewo. Tutaj więźniów zabijano uderzeniem żelaznego młota (oprawca uderzał w głowę ofiary od tyłu, zza otwartych drzwi), a następnie ich zwłoki wywożono samochodem ZiS-5 i wrzucano do szybu 'Johann' warzelni soli przy ulicy Salinarnej w Lacku. Pośrednio potwierdził to Henryk Madej, którego ojciec, inżynier Władysław Madej, pracował do 1940 r. w dyrekcji żupy solnej w Lacku: 'Moja nieżyjąca mama [Maria] widziała, jak enkawudziści czy też żołnierze rosyjscy wynosili zwłoki ludzkie z samochodów ciężarowych i wrzucali ciała do szybu.' Zmiany w sposobie mordu nastąpiły w nocy z 26 na 27 czerwca, czyli w

momencie kiedy władze więzienia zostały poinformowane o zarządzonej odwrocie Armii Czerwonej. Zdając sobie sprawę, że pozostało im niewiele czasu, rozpoczęto pospieszną likwidację więźniów, którzy – oprócz metody dotychczasowej – byli zabijani również strzałami w tył głowy. Przeprowadzano to w celach, ale także podczas wyprowadzania więźniów na zewnątrz, na korytarzach oraz nad dołem, który wykopany został na placu spacerowym; do niego wrzucano także zwłoki. Łącznie na terenie więzienia znaleziono około 180 zwłok (relacja Stefana Karola Bandasa). Odgłosy dramatycznych wydarzeń z terenu więzienia dochodziły także do mieszkańców Dobromila, którzy w tym momencie nie mieli jeszcze pojęcia o skali dokonanej zbrodni. 'Przez całą noc słychać było z więzienia strzały oraz krzyki ludzkie i jęki. Około godziny 5-tej rano [27 czerwca] w więzieniu ucichło, a usłyszeliśmy głośny tętent koni. Byli to odjeżdżający z więzienia oprawcy NKWD. Wyjechali w kierunku Chyrowa [i Sambora].' [...]

Szczegółów dotyczących likwidacji więźniów dostarczył mieszkańcom Dobromila Józef Kręta, który przeżył rozstrzelanie. Pochodził z Paclawia i zbierał opłaty od sprzedających na miejskim targowisku w Dobromilu. Opowiadał, że w nocy z 26 na 27 czerwca przebywał zamknięty w celi na piętrze. Kiedy przyszedł strażnik i zapytał: 'Kto chce iść do pracy?' – zgłosił się jako pierwszy. Już na korytarzu zobaczył kręcących się wielu funkcjonariuszy, co wzbudziło jego zaniepokojenie. Przy zejściu na podwórze otrzymał postrzał w tył głowy, który nie spowodował jednak śmierci – pocisk utkwiał w głowie i zatrzymał się pod prawym oczodołem. Pamiętał moment ciągnięcia za nogi i wrzucenia do dołu, następnie wrzucanie na niego kolejnych zwłok. Udało mu się przesunąć na skraj wykopu, a później samodzielnie wydostać na wierzch i przeczołgać pod mur więzienny. Wyraźnie słyszał dokonujące się w jego sąsiedztwie rozstrzeliwania. Stał się także świadkiem rozmowy naczelnika więzienia z oficerem rejonowego wydziału NKWD w Dobromilu, Aleksandrem Malcewem. Na polecenie tego pierwszego skierowane do strażników 'żeby nie mordować młotkiem, a strzelać,' padła odpowiedź Malcewa: 'Jeżeli tak mówisz, to jesteś taki sam jak oni.' W tym momencie padł też strzał. Zabitym miał się okazać naczelnik więzienia, którego zwłoki znaleziono na samym wierzchu dołu z pomordowanymi. Osobą, która według Józefa Kręty mordowała więźniów uderzeniem młota w głowę, był pochodzący z Dobromila Żyd Grauer (Grawer). Czesław Płader przekazując tę informację, przyznał: 'Widziałem, że Grauer kręcił się koło NKWD, ale jaka była jego rola i funkcja tego nie wiem. Widziałem, że wchodził do [siedziby] NKWD [w budynku dawnego sądu grodzkiego] i chodził z nimi.' Według Alfreda Kwołka, mordercą więźniów był pochodzący z Dobromila Żyd o nazwisku Kramer [Grawer?]. Źródłem tej wiadomości

miał być uratowany Eustachy Pysaryk, jego relacja została przekazana Kwołkowi przez osoby trzecie. [...]

Pierwsze pododdziały Wehrmachtu wkroczyły do miasta od strony Paportna, po południu 27 czerwca 1941 r. (następnego dnia wieczorem od strony Kwaszeniny do miasta wkroczyły także oddziały słowackie Rýchlej Skupiny). Niemcy po odnalezieniu zwłok więźniów nagłośnili całą sprawę propagandowo, wykonywano zdjęcia miejsca mordu, sprowadzono wojskową ekipę filmową, informację o odkryciu ofiar NKWD w Dobromilu podano w lipcowym 'Gońcu Krakowskim,' później informacje zamieszczono w pierwszym numerze 'Gazety Lwowskiej' i wychodzących we Lwowie w języku ukraińskim 'Ukrajnińskich Szczodennich Wistach.' Okoliczna ludność mogła przychodzić do więzienia, aby odnaleźć swoich bliskich. Zostali oni pochowani 28 czerwca na cmentarzu w Dobromilu, pozostałe ciała nierozpoznane przez rodziny złożono we wspólnej mogile. Do kopania grobów, transportu ciał i układania ich w mogiłach wykorzystano miejscowych Żydów. Ciągnęli oni platformy, na których umieszczano po kilkanaście trumien. Miejscowi Ukraińcy wykorzystali pogrzeb jako nacjonalistyczną manifestację, podnosili też okrzyki antypolskie ('wyrzezat Lachiw'). [...]

Część Żydów nie wytrzymała psychicznie ekshumacji i odmówiła dalszej pracy, po czym została przez Niemców zastrzelona i wrzucona do szybu. 27 lipca 1941 r. na miejscu pochówku w lesie zorganizowano nabożeństwo żałobne, z licznym udziałem mieszkańców Dobromila i okolicznych miejscowości. Wziął w nim udział administrator parafii rzymskokatolickiej w Dobromilu ks. Włodzimierz Surmiak i 9 innych księży, wśród których byli duchowni obrządku greckokatolickiego, a także przedstawiciele lokalnych władz, w tym policji niemieckiej. Najpierw ks. Surmiak odprawił uroczystości w języku polskim, następnie odprawiono nabożeństwo w języku ukraińskim. Podczas przemówień wygłoszonych w jego trakcie podnoszono kwestię narodowości pomordowanych, twierdząc, że większość z nich była Ukraińcami.

* * *

Zhyv'iuk, Andrii, 'Mizh evakuatsiieiu i "dotsil'nyim rozstrilom": dolia v'iazniv tiurem Rivnenshchyny na pochatku Nimets'ko-radians'koï viiny' (Between evacuation and "expedient shooting": The fate of NKVD prisoners in the Rivne region at the start of the German-Soviet war), in *Za moskovs'kym chasom: kontroversii radianizatsii Rivnenshchyny (kinets' 1930-kh-kinets' 1950-kh rokiv)* (On Moscow time: Controversies of Sovietization of the Rivne region (late 1930s to late 1950s)) (Rivne: Papirus-Druk, 2011), 37, 38, 39-41, 42.

Напад Німеччини на СРСР 22 червня 1941 р. і стрімке просування військ вермахту вглиб радянської території поставили керівництво НКВС-НКДБ СРСР перед необхідністю термінового вирішення питання щодо подальшої долі заарештованих осіб, які утримувалися в тюрмах, розташованих неподалік західного кордону. Зокрема, на 10 червня 1941 р. у тюрмах УНКВС по Рівненській області утримувалось 1687 в'язнів, з них у тюрмах № 1 та № 4, м. Рівне – 896; у тюрмі № 2, м. Дубно – 738; у тюрмі № 3, м. Острог – 53. [...]

Однак наступ німецьких військ у напрямку Володимир-Волинський, Луцьк, Броди, Дубно, Рівне розвивався настільки стрімко, що до вечора 24 червня 1941 р. частини 1-ї танкової групи генерала Клейста увійшли на станцію Дубно. Тому евакуація заарештованих, що утримувались у в'язниці № 2 НКВС м. Дубна, фактично не відбулась. Лише 250 засуджених і підслідних встигли відправити до тюрми № 4 м. Рівного з частиною наглядачів і охоронним взводом (з них 2 хворих та інвалідів кинуто в дорозі). [...]

О 20 год. 24 червня розпочалося знищення засуджених і підслідних по контрреволюційних статтях, яких нараховувалося 320 осіб. Однак розстріл не був закінчений, оскільки супротивник продовжував наступ на місто. Закритими в камерах залишилось близько 60-70 чоловік. О 22 год. 30 хв. особовий склад залишив в'язницю і відправився до Рівного. Звідси зробимо висновок, що 24 червня розстріляно було 200-260 осіб, що розстріли проводились безпосередньо в камерах, і що тіла ніхто не прибирав, а значить серед них могли бути поранені.

Зі спогадів командира ВО 'Буг' Василя Левковича – 'Вороного,' який на початку липня 1941 р. з похідною групою ОУН, керованою Омеляном Грабцем, опинився в Дубні, довідуємось що адміністрація й охорона Дубенської тюрми покинули її, припинивши розстріли в'язнів, і подалися втікати в напрямі Рівного після нападу на в'язницю бойовиків з с. Рачин (2 км від Дубна) на чолі з Гавриїлом Кривичуном. За словами В. Левковича, 'рачинські хлопці', довідавшись про розстріли

і роздобувши зброю, обстріляли в'язницю, змусивши охорону до втечі. Тоді порозбивали двері камер з ще живими в'язнями і звільнили їх (серед звільнених був брат Гавриїла Кривичуна Арсен). В. Левкович зазначає, що коли більшовики, зорієнтувавшись у ситуації, повернулись до тюрми, то застали там лише розстріляні ними жертви (автор, посилаючись на місцевих людей, називає цифри 700 розстріляних чоловіків і 211 жінок).

За даними інших джерел, 25 червня, під час руху до Рівного, особовий склад в'язниці № 2 зустрівся з керівництвом Дубенського РВ НКВС і НКДБ, яке слідувало в Дубно 'для розвідки' (ймовірно, що повернутись до міста дубенські чекісти змушені були на вимогу обласного керівництва). До них приєднались 10 працівників в'язниці. Супротивником вони пропущені в Дубно, після чого взяті в оточення.

З'явившись вранці 25 червня в Дубенській в'язниці, чекісти на чолі з начальником РВ НКВС Я.Д. Винокуром продовжили розстріли уцілілих і поранених в'язнів, що підтверджують майже всі ті, кому вдалося врятуватися. За деякими свідченнями, він організував також розстріл новобранців до війська, зібраних на території замку. Повертаючись до Рівного, начальник Дубенського РВ НКВС Я. Винокур, інші працівники НКВС та НКДБ, радянського, партійного і господарського активу в основному загинули під час бою з німецькими військами біля с. Панталія (шосе Луцького перехрестя).

З доповідної записки начальника в'язниці № 2 м. Дубно незрозуміло чи складались, а потім передавались тюремному управлінню НКВС УРСР 'розстрільні списки,' але очевидно, що ніхто не вів і не міг вести, в умовах, які склались, обліку виконання вироків. Тому встановити точну кількість розстріляних у Дубенській в'язниці 24-25 червня 1941 р. не видається можливим. [...]

Вцілілі в'язні, очевидці і родичі розходяться у визначенні дати початку розстрілів (22, 23 і 24 червня), але сходяться в тому, що розстріли проводились у камерах. Серед виконавців називають в'язничну охорону, енкаведистів і цивільних; Валентина Крещенко (Петренко) свідчить, що розстрілював 'корпусовий' з автоматом та загін чекістів з рушницями; поміж ексекуторами багато хто бачив жінку, Олексій Сацюк називає її ім'я – Хана Беренштейн. Як правило, більші камери, де були чоловіки (в окремих до 30 осіб), боялись відчиняти і стріляли та кидали гранати через 'кормушки' в дверях, тому гинули не всі, було багато поранених. Живі залишались навіть під час розстрілу безпосередньо в камері (з восьми жінок у камері Валентини Крещенко спочатку загинуло п'ятеро). В камерах-одиначках або двійках стріляли переважно в голову – так були вбиті Филімон

Вознюк, Влас Ольховський, Іван Войтюк. Племінниця І. Войтюка Ольга Фенюк згадувала у 1989 р.: '... дядька вбили. Мабуть із пістоleta. Мабуть впритул ... Ніколи не забуду маленької круглої дірочки на високому дядьковому чолі.'

Після відходу в'язничної сторожі увечері 24 червня, вцілілим і пораним допомагали визволитись з камер інші в'язні та люди, що жили біля в'язниці. Частина ув'язнених, скориставшись відсутністю охорони, врятувалась втечею через мур у бік болота; мур долали, зв'язуючи коври (коци). Після вступу до Дубна німецьких військ родичі забрали тіла рідних і поховали на місцевих цвинтарях, решта тіл була похована на в'язничному подвір'ї.

* * *

Musial, Bogdan, *'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* ('Counterrevolutionary elements are to be shot': The brutalization of the German-Soviet war in the summer of 1941) (Berlin: Propyläen, 2001), 105, 129, 135-36, 137-38.

Der Ablauf dieses Massakers ist auf der Grundlage der heute zugänglichen NKWD-Akten nicht zu rekonstruieren. Es sind nur Kurzmeldungen überliefert, die indirekt auf dieses Verbrechen verweisen. So heißt es in einer Meldung vom 27. Juni: 'In Lemberg wurden am 25. und 26. Juni alle Gefängnisse geräumt. Aus dem Gefängnis des Volkskommissariats des Innern wurden 200 Häftlinge über Kiew ins Landesinnere evakuiert.' Sicher ist aber, daß die 'Räumung' der Gefängnisse – im Klartext: die Ermordung der Gefangenen – bis zum 28. Juni andauerte. In einem anderen Bericht ist von 2464 Häftlingen die Rede, die aus den Lemberger Gefängnissen 'nach der ersten Kategorie abgegangen' seien, das heißt ermordet wurden. Diese exakt anmutende Zahl ist aber offenkundig das Ergebnis der üblichen sowjetischen Berichterstattung, der es vor allem darum ging, bei den Vorgesetzten den Eindruck präzisen und planmäßigen Handelns zu erwecken. Diese Art von Berichterstattung wich jedoch in den meisten Fällen stark von der Realität ab. [...]

Todesmärsche

Aber nicht nur in Gefängnissen fanden Mordaktionen an Häftlingen statt. Tausende von Gefangenen kamen auf sogenannten Todesmärschen ums Leben, besonders viele auf dem Gebiet des heutigen Weißrußland. In den

ersten Kriegstagen stellte man in zahlreichen Gefängnissen Marschkolonnen zusammen, die nach Osten geschickt wurden. Zuvor erschoss man diejenigen, die als besonders gefährlich galten. Das Schicksal der Gefangenen, die auf diese Weise evakuiert wurden, war unterschiedlich. Einige Kolonnen erreichten nach Gewaltmärschen und unter schweren Verlusten ihre Zielorte im Osten. Viele Häftlinge wurden 'auf der Flucht erschossen.' In der Regel exekutierte man jeden, der nicht weiter marschieren konnte. Viele Häftlinge wurden durch deutsche Bomben getötet, manche konnten das bei Luftangriffen entstehende Chaos aber auch zur Flucht nutzen. [...]

Das Ausmaß des Massenmords

Wie viele Häftlinge im ehemaligen Ostpolen in diesen Tagen insgesamt ermordet wurden, läßt sich heute nicht mehr ermitteln. Auch eine Schätzung ist ein schwieriges Unterfangen, weil die Angaben der Zeitzeugen voneinander abweichen oder überhöht sind und es nicht immer möglich ist, sie anhand zeitgenössischer Dokumente nachzuprüfen. Es gibt nicht einmal zuverlässige Angaben über die Zahl der Gefängnisinsassen in diesen Tagen. Aus den heute zugänglichen NKWD-Dokumenten geht zwar hervor, daß am Tag des Kriegsausbruchs im ehemaligen Ostpolen 36,389 Personen in Gefängnissen festgehalten wurden. Diese Zahl ist aber nicht vollständig.

Die genau erscheinenden Angaben in den NKWD-Berichten sollten den Vorgesetzten den Eindruck vermitteln, der Berichterstatter sei kompetent und arbeite gewissenhaft und zuverlässig, auch wenn dies nicht der Fall war. Darüber hinaus waren Tausende von Menschen in Arrestlokalen inhaftiert, die in den NKWD-Statistiken, die sich auf die Gefängnisse beschränken, nicht auftauchen. Außerdem verhafteten die Sowjets unmittelbar vor und nach dem Kriegsausbruch in den ehemaligen ostpolnischen Gebieten Tausende von tatsächlichen und angeblichen Feinden des sowjetischen Systems. In Gefängnissen und Arrestlokalen, beispielsweise in Berezwecz, Boryslaw, Oszmiana, Busk, Stryj, Drohobycz, Sambor, Dobromil, Zloczów und Lemberg, wurden Tausende von Menschen eingesperrt, die nicht mehr registriert wurden, weil dafür keine Zeit mehr war. [...]

Daher ist davon auszugehen, daß am 22. Juni 1941 in den Gefängnissen im ehemaligen Ostpolen tatsächlich weit mehr als 40,000 Häftlinge festgehalten wurden. Zählt man noch die nach Tausenden zählenden Insassen der Arrestlokale hinzu, dürfte die Gesamtzahl von 50,000 Häftlingen nicht zu hoch gegriffen sein. Das Schicksal von 36,389 Häftlingen läßt sich anhand der heute zugänglichen NKWD-Quellen belegen: 9689 wurden getötet und 16,340 ins Landesinnere evakuiert. Die übrigen 10,360 sind

entweder freigelassen worden (die Mehrheit), geflüchtet oder bei deutschen Luftangriffen umgekommen. Diesen Zahlen liegen allerdings die unzuverlässigen und unvollständigen NKWD-Angaben zugrunde. So gab es für 28 von insgesamt 58 Gefängnissen in den ehemaligen ostpolnischen Gebieten keine Informationen über das Schicksal der Häftlinge. In den meisten dieser Gefängnisse wurden aber nach übereinstimmenden Zeugenaussagen Häftlinge ermordet. Zudem blieben die Gefangenen in den Arrestlokalen, wie erwähnt, in den NKWD-Statistiken unberücksichtigt. Allein im Arrestlokal von Dobromil wurden aber etwa achthundert Menschen ermordet, die in den genannten Zahlen nicht enthalten sind.

Der polnische Historiker Krzysztof Popiński hat versucht, eine Bilanz der Massenmorde an Gefängnisinsassen im früheren Ostpolen zu ziehen. Auf der Grundlage von Zeugenaussagen schätzt er die Zahl der Getöteten auf 20,000 bis 24,000. Er hebt hervor, daß die Aussagen der Zeitzeugen von zeitgenössischen Berichten deutscher Stellen bestätigt würden. Doch er hat bei seinen Berechnungen ebenso wie der NKWD die Arrestlokale ignoriert, und da Minsk nicht in Vorkriegspolen lag, hat er auch die Opfer der Todesmärsche von Minsk nach Ihuman nicht berücksichtigt. Viele der auf den Märschen Ermordeten stammten aber aus dem ehemaligen Ostpolen und waren nur nach Minsk verlegt worden, weil sich dort das Zentralgefängnis der BSSR befand.

Vor diesem Hintergrund ist jede Schätzung riskant. Meiner Ansicht nach muß man zu den von Popiński genannten 20,000 bis 24,000 Opfern die umgebrachten Insassen der Arrestlokale und einen Teil der Opfer der Todesmärsche hinzuzählen, so daß allein für das ehemalige Ostpolen eine Zahl von 20,000 bis 30,000 ermordeten Häftlingen realistisch ist.

* * *

Barkan, Elazar, Elizabeth Cole, and Kai Struve, 'Introduction,' in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2007), 23-33.

Before the end of the Cold War, the Polish territories under Soviet occupation during 1939-1941 rarely attracted the attention of historians. Mostly a taboo in communist Poland, this topic was the subject of only occasional attention by a few Polish exiles and certain Jewish historians. The initial interest during the 1980s was directed principally at the history of the

respective national communities in this period and the mechanism of Soviet rule.

In Poland up until 1989, this interest was mainly a part of underground activity, or could be pursued only in the shielded space of Catholic churches, but after 1989, the previously suppressed interest in the history of this period could be expressed publicly, and resulted in a large number of publications and new research. This renewed interest, however, focused almost exclusively on the history of the Poles in a narrow sense of the word, i.e. the Soviet aggression against the Polish state and the resistance and suffering of the ethnic Polish population under Soviet rule.

Since the war, the central symbol of Polish suffering and Soviet crimes in 1939-1941 had been Katyn' (in Polish: Katyń): in the spring of 1940, more than 4000 Polish officers who had been taken prisoner by the Soviets in 1939 were murdered by the NKVD at this site in the forest fifteen kilometers northwest of Smolensk. The mass murder at Katyn' was the most notorious case in a larger campaign in this period that resulted in the killing of more than 15,000 officers. During the 1990s, because of access to newly opened archives, the crime associated with Katyn' could be fully researched and documented for the first time. Previously, the Soviet version – which claimed that the officers had been killed by the Germans – was officially mandated in Poland as well. Katyń was perhaps the single most important oppositional *lieu de mémoire* in communist Poland. Polish relations with the other nationalities under Soviet occupation were the subject of a growing literature during the 1990s as well, but the focus was largely on the Belarusians and Ukrainians, while the relationship with the Jews was only of marginal interest.

The prevalent view among Poles was that the Jews had joyously welcomed the Soviet invasion in September 1939; in addition, Jews supposedly had played an important role in the local Soviet power apparatus in the subsequent period, and in this role had contributed significantly to the persecution of the Poles, profited from their suffering and thus had committed 'treason.' This narrative was already widespread among the Polish population during World War II. Apparently, it also constituted a central factor in the hostile attitude during the war toward the Jews under German occupation. After World War II, it remained alive in Polish memory. These anti-Semitic tropes ('treason,' 'war profiteering'), as well as the question of whether the picture of the Jews as pro-Soviet, and/or anti-Polish during the Soviet occupation was actually historically accurate, were hardly ever questioned. Thus, for example, Aleksander Smolar accepted this stereotype as a fact in his widely acclaimed essay *Tabu i niewinność*, published in 1986,

which otherwise dealt quite critically with the Polish attitude toward the Jews and the dominant view in Poland of the relations between Jews and Poles.

The thesis about the pro-Soviet attitude of the Jews was then questioned by Paweł Korzec and Jean-Charles Szurek in an article in the journal *Polin* in 1989, in which they rejected the concepts 'collaboration' or 'treason' and tried to sketch a differentiated picture of the behavior of different groups within the Jewish population. In addition, they compared the attitudes among Jews to those of Belarusians and Ukrainians. Most significantly, they began to illuminate the motives underlying the behavior of those Jews who displayed a positive attitude toward the Soviets: in contrast to the salient factors shaping popular Polish perceptions, which emphasize that Jews harbored communist sympathies and anti-Polish feelings, Korzec and Szurek stressed the Jewish fear of the Germans and of the lawless conditions which the collapse of the Polish state brought. They also pointed out the attraction of the civil equality promised by the Soviet Union to all nationalities. For Jews, the latter was a positive prospect quite different from their widespread experience of discrimination in the Polish state. In addition, Korzec and Szurek emphasized that for many individuals, especially refugees from the German-occupied areas, it was also simply necessary to ensure their livelihood, and for that reason many Jews accepted work in the Soviet institutions.

More comprehensive was the approach and scope of Ben-Cion Pinchuk and Dov Levin. In contrast to Korzec and Szurek they did not focus on a critical confrontation with the dominant perception of the Jews among Christian segments of the population, but rather analyzed the situation of the Jews under Soviet rule in these regions in general. Yet their studies likewise emphasized the aspect of Jewish suffering under the Soviet restructuring of society, the arrests and deportations, and contrasted it with certain improvements that Soviet rule also brought for the Jews. They argued that the enthusiasm for the Soviet regime was limited to a small group among the Jews and that the positive attitude, which initially encompassed larger circles of the Jewish population, dissipated after a short period of direct experience with Soviet rule. However, their nuanced text has been exploited by writers like Marek Jan Chodakiewicz and Bogdan Musiał, who selectively use evidence from Pinchuk's and Levin's books about cases of these positive attitudes and the comparatively privileged position of the Jews in the period of Soviet occupation, while largely ignoring their overall thesis and comprehensive argument.

The historical debate intensified in 1993 when Jan Gross strongly criticized as a stereotype the view that the Jews had welcomed the Soviet occupation, and had willingly collaborated with the Soviets or had enjoyed a privileged position under their rule. In regard to the events that were emblematic in Polish eyes of the Jewish attitude, namely the festive greeting of the Soviet troops by welcoming committees after their invasion of the Polish territories on 17 September 1939, Gross argues that this behavior was not limited to Jews. In many localities, Ukrainians, Belarusians and even Poles had organized and participated in these festivities. In addition, he also stressed the suffering of the Jews under Soviet rule, noting that many Jews who initially may have entertained hopes regarding the character of the Soviet regime were soon disillusioned when they encountered the real Soviet oppression rather than the promised civic equality. He argues here that, with regard to community life, it actually may have been the Jews on whom Sovietization had the most negative impact. Despite these studies, even during the 1990s the question of the purported or actual collaboration of Jews with the Soviet occupiers in the years 1939-1941 remained a topic which attracted little scholarly attention.

The dramatic shift occurred following the publication by Jan Tomasz Gross's *Sąsiedzi* (*Neighbors*), which described in detail the pogrom in the small town of Jedwabne on 10 July 1941. As Gross presented it, the Christians murdered almost all of the Jews in town, approximately 1600, who made up half of the population. The Germans, who had occupied the area in the first days after the beginning of the German-Soviet war on 22 June 1941, did not take an active part in this slaughter. Gross's book triggered an unprecedented public discussion in Poland. The Polish public had never experienced such a vehement dispute about a historical topic and it occupied the interest of broader segments of the population than had all previous discussions of World War II-era Polish-Jewish relations.

The multifaceted discussion has been studied as a cultural phenomenon on its own terms. Two of the topics that were central to the debate – the relation between the Jews and the Soviet occupiers, and the role of the Germans in the pogroms in the region – are at the heart of the present volume.

Gross had argued in *Neighbors* that there was nothing to suggest that relations between Poles and Jews in Jedwabne were particularly tense at the time of Soviet occupation, nor was the festive welcome for the Red Army primarily organized by Jews. Furthermore, there is no evidence, Gross insisted, that there had been a special collaboration between the Jews and

the NKVD in the region. His local study enabled Gross to refute once more the claim that the Jews were uniquely supportive of the Soviets during the occupation, arguing that this claim was a cliché.

The question of general Jewish collaboration did not play a central role in the book *Sqsiedzi*, but as a result of the book it became a central focus of unprecedented vehement controversy, exposing tensions over the question of guilt in the Polish-Jewish relationship. If there had been significant Jewish collaboration with the Soviets, especially with the NKVD, it could be regarded as 'extenuating circumstances' for the perpetrators of the pogrom. If the Jews were responsible through their pro-Soviet action for the suffering of Poles, they could not be seen as 'innocent victims.' However, such perceptions and arguments, as loaded with anti-Semitic stereotypes as they often may be, have a background in the fact that Poles and Jews apparently experienced the Soviet occupation quite differently. For Jews, it was the 'lesser of two evils,' as Dov Levin put it in the title of his book, while for Poles the Soviet invasion and occupation were as catastrophic and destructive as the German ones.

In the Jedwabne debate, Gross's interpretation of the role played by the Jews at the time of Soviet occupation has been questioned by the prominent historian Tomasz Strzembosz, among others. He not only emphasizes that it was especially Jews in Jedwabne and other localities who had welcomed the Soviets with great celebration, but also points out their central role in the formation of communist militias and the uprisings in many localities in support of the Red Army invasion on 17 September 1939 against the Polish army.

Strzembosz dealt with this topic only in short newspaper articles, and it was left to his student Marek Wierzbicki to publish a more fully elaborated treatise in a book. The focus of Wierzbicki's study – at the time of its publication, the most extensive treatment of Polish-Jewish relations during this period – centers on the early months of the Soviet occupation, that is, from the time the Red Army invaded Poland until December 1939. On the one hand, Wierzbicki tries to take into account the arguments put forward by Gross and others on the behavior and motives of Jews faced with Soviet occupation. Nevertheless, he emphasizes the pro-Soviet (and thus disloyal) attitude of many Jews, detailing the role of the Jews in pro-Soviet uprisings in September 1939 in eastern Poland, an aspect of collaboration and participation by Jews in Soviet occupation that had not been treated comprehensively in previous research. Wierzbicki emphasizes that in most cases these were indeed Soviet-inspired military activities, while other scholars have put more stress on the element of

spontaneous social unrest or see these uprisings here rather as nonpolitical self-defense activities of Jews. Wierzbicki regards the actions of the Polish military against what were, in his view, pro-Soviet uprisings as a legitimate step, whereas in Jewish memory such actions often appear as pogroms.

In 2003, Krzysztof Jasiewicz presented new findings on Jews in the northeastern Polish areas in 1939-1941 in the Soviet ruling elites. He argued that the Jews generally did not have a higher percentage within this group than their proportion in the overall population, and that most of the key higher-level positions were occupied by *vostochniki*, the 'easterners,' sent in as cadre from the Soviet Union. However, it should be borne in mind that these findings relate primarily to the time frame 1940-41, while the earlier period of Soviet occupational rule in 1939 is more poorly documented, and in that period local forces exercised a greater influence. Jasiewicz believes, too, that the proportion of Jews in the militias that arose in the towns in this period was relatively high.

Knowledge about the first months of Soviet occupation is based largely on the reports collected from members of the Anders Army by the Polish government-in-exile, on which Wierzbicki's work also relies heavily. However, Jasiewicz, on the basis of a detailed quantitative evaluation of these reports for some districts, concludes that they cannot necessarily be used as credible source material to substantiate the claim of a large-scale collaboration of Jews with the Soviet occupiers. In his book, Jasiewicz strongly criticizes the image of Jewish treason and collaboration in Polish historiography and collective memory.

The second point in Gross's study that drew critique concerned the role of the Germans. According to Gross, the Germans had no active role in the murder of the Jedwabne Jews, although prior to the pogrom several Gestapo officers had held talks with the mayor. Other statements, however, which Gross does not consider credible, do speak of a far larger number of Germans who played a more active role in the killing, or who even forced Poles to take part in the slaughter.

This latter point was emphasized by Gross's critics: they argued that there had been a large number of Germans in Jedwabne who forced Poles to participate in the massacre. But the critics could not substantiate the claims with convincing evidence. They were more justified, however, in arguing that Gross had accorded the German context too little importance in his narrative. Although at various points in his book Gross stressed that the precondition for the violence against the Jews had been the German invasion, and noted that 'the overall undisputed bosses over death and life

in Jedwabne were the Germans,' this element had only a minor place in his narrative of the events; Gross had also not tried to find relevant German sources.

This lacuna was filled through the investigation begun in the summer of 2000 by the *Instytut Pamięci Narodowej* (IPN), which uncovered some striking findings. They were published in two extensive volumes in the spring of 2002. The first volume contains studies by historians, the second a large portion of the available documentation. Two longer essays by Edmund Dmitrów and Andrzej Żbikowski in the first volume deal with the events of the summer of 1941. They concentrate not only on the localities of Jedwabne and Radziłów, which Gross described in his book, but also take into account the entire region around the cities of Łomża and Białystok; they also look at the German activities in the region and draw more extensively on German source materials. Edmund Dmitrów's essay explores the operations of the German Security Police, while Andrzej Żbikowski presents rich material on a large number of additional localities in the region.

These essays show that there were violent attacks on Jews by local Christians in many other places, and make clear that in most localities the Germans played a greater role than Gross had attributed to them in his description of the pogrom at Jedwabne. But nowhere does the number of victims seem to have been as great as in Jedwabne. In regard to the events in Jedwabne itself, however, Żbikowski and Dmitrów arrive at slightly different conclusions. Dmitrów, against the backdrop of the events in other localities, puts more emphasis on the German influence; Żbikowski, on the other hand, remains closer to Gross'[s] account. In any case, the study by the IPN yielded no findings to prove that Gross's presentation of the events in Jedwabne was incorrect, although it threw into question the number of victims, which Gross suggested as 1600 and which he also defended after the presentation of the IPN findings.

The general conclusions of the IPN studies underscore the overall trend of violence against Jews by Poles. They show that the pogroms in Jedwabne and Radziłów were part of a wave of anti-Jewish violence in the first few weeks of the German-Soviet war that swept across the entire region between the Baltic and the Black Sea, which had been occupied by the Soviets in 1939/40 and now fell to the invading Germans and their allies. But they show also that the pogroms in Jedwabne and in the neighboring town of Radziłów were exceptional in the degree of violence by the local population and the number of Jews who were killed, and that in many other places pogroms were more clearly directed by Germans or more

closely connected with German killing operations. Thus, the IPN research, more so than Gross's study, corresponds with international Holocaust research, which has studied German actions against the Jews following the beginning of the German-Soviet war in great detail, because this period has been regarded in recent years increasingly as a transitional phase, and one of core significance, leading to the systematic murder of the Jews.

It has long been known in Holocaust research that there had been pogroms in this region, but the focus of these was thought to be in eastern Galicia and Lithuania and in those areas which the Romanian army occupied in summer 1941. Before Gross's study, the pogroms in eastern Poland and Lithuania were believed to have been largely instigated as part of German anti-Jewish policies in areas that were not majority Polish, and with the assistance of Ukrainian and Lithuanian nationalists, rather than of Poles.

In the context of Ukrainian-Jewish and Lithuanian-Jewish relations, the pogroms had long played a central role in the controversies concerning Ukrainian and Lithuanian collaboration with the Nazi regime, and the active co-operation of Ukrainians and Lithuanians in perpetrating the Holocaust. Lithuania, encouraged by its wish to become a member of the EU, confronted to a certain degree these difficult aspects of the national past as part of the construction of its post Cold War national identity. Ukraine has been slower to confront difficult aspects of its past, but there are some signs that the topic may emerge as part of a new critical discourse. The heated public discussions in Poland about the Jedwabne pogrom appear to have had an impact in Ukraine.

In any event, the widespread interest Gross's study has attracted and the subsequent research it has generated have contributed to a clearer picture of the pogroms in the summer of 1941 in eastern Poland. It has become increasingly clear that the pogroms resulted from a complex set of circumstances, including the German 'pacification operations,' which targeted primarily Jews, because Jews were seen as agents of Bolshevism. Within the local population, the cause was the extreme nationalism and anti-Semitism that had developed in the region, especially in the interwar period, as well as the older imagery of Jews in indigenous folk culture, all of which amplified the violence of the pogroms.

Wnuk, Rafał, *'Za pierwszego Sowiet': polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)* ('Under the first Soviet': Polish conspiracy in the Eastern Borderlands of the Second Republic (September 1939-June 1941)) (Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007), 365-67, 369-70, 371-72.

Polskie podziemie na Kresach z przyczyn niezależnych od tamtejszych liderów ZWZ od początku było skazane na brak sukcesów w kontaktach z przedstawicielami mniejszości narodowych. Oficjalne stanowisko rządu zakładało nienaruszalność terytorialną II RP, stało zatem w sprzeczności z ukraińskimi, białoruskimi i litewskimi aspiracjami państwowymi. Jak długo Polska nie była gotowa do ustępstw terytorialnych lub zaakceptowania federalistycznego charakteru państwa, tak długo rzeczywista współpraca była niemożliwa. Część polskiej klasy politycznej zdawała sobie sprawę z konieczności porozumienia z mniejszościami narodowymi, zwłaszcza szybko radykalizującymi się Ukraińcami, niemniej żadne liczące się ugrupowanie nie wystąpiło z projektem w minimalnym choćby stopniu uwzględniającym aspiracje niepodległościowe innych narodowości. Strona polska pozostawała zaś zakładnikiem sytuacji międzynarodowej. Obrona integralności terytorialnej II RP stanowiła kamień węgielny działalności polskiego rządu na uchodźstwie i wszelkie ustępstwa mogły być i niemal na pewno byłyby wykorzystane przez Kreml. [...]

Jedyną grupą narodowościową, której interesy w tym okresie, teoretycznie przynajmniej, pokrywały się z interesami polskimi, byli Żydzi. Ponieważ nie mieli oni aspiracji tworzenia własnego państwa, nie istniał problem zagrożenia integralności terytorialnej II RP. Skrajnie antysemicki charakter nazizmu sprawiał, że Polacy mogli liczyć na poparcie przez polskich Żydów wszelkich działań kierowanych przeciwko niemieckiemu okupantowi. Na przeszkodzie stały jednak wzajemne uprzedzenia z okresu międzywojennego i pierwszych dni okupacji. Silny na wschodzie kraju polski ruch narodowy był zdecydowanie nieprzychylny podejmowaniu jakiegokolwiek współpracy z Żydami, a jego działacze dysponowali znacznymi wpływami w polskiej konspiracji. Ze względu na etniczną strukturę kresowego proletariatu oraz zdominowanie przez komunistów żydowskich KPZB i KPZU, we wrześniu 1939 r., w momencie wkraczania wojsk sowieckich, radujący się Żydzi stanowili grupę szczególnie widoczną. Akces części młodzieży żydowskiej do tzw. czerwonej milicji pogłębiał wzajemne uprzedzenia. Wprawdzie, jak zauważył Krzysztof Jasiewicz, 'Początkowa euforia części społeczności żydowskiej w 1939 r. bardzo szybko zaczęła słabnąć

w konfrontacji z rzeczywistością sowiecką, wzajemna nieufność czy wręcz wrogość jednak pozostały. Polacy i Żydzi koncentrowali się na własnych cierpieniach, nie dostrzegali represji spadających na przedstawicieli innych narodowości, nie próbowali też zrozumieć sytuacji ludzi spoza własnej grupy etnicznej. Obie strony nie widziały istniejącej wspólnoty interesów i nie wykorzystały szansy na porozumienie.

Rok 1939 przyniósł rozpowszechnienie się stereotypu żydokomuny, sowiecka propaganda czyniła zaś wiele wysiłków dla wzmocnienia mitu nacjonalistycznej 'pańskiej Polski.' Trafna wydaje się diagnoza Jasiewicza, że wystąpiły wówczas: 'dwie wielkie dynamizujące się wzajemnie fale niechęci i nienawiści – polska i żydowska, w latach 1939-1941 każda rozwijająca się w dwu odrębnych trendach.' [...]

Konsolidacja podziemia pod okupacją sowiecką w ramach ZWZ nastąpiła bardzo szybko, znacznie szybciej niż w Polsce centralnej. Przy okazji wystąpiły znaczące różnice regionalne o charakterze ilościowym i jakościowym. Siły Obszaru Lwów ZWZ-1 na marzec 1940 r. szacować należy na 10-15 tysięcy ludzi, ZWZ-2 liczył zaś 1-2 tys. członków. Tak więc ZWZ-1 budowany był od początku jako organizacja masowa. [...]

ZWZ w Galicji i na Wołyniu miał głównie charakter miejski, a ludzie z reguły zrzeszali się według klucza polityczno-społecznego, rzadziej zawodowego. Najsilniejsze były liczące 7-10 tys. ludzi siatki w województwie lwowskim. [...]

Do konspiracji pchały Polaków również radykalne przemiany społeczno-gospodarcze. Na przełomie 1939 i 1940 r. chłopci, niezależnie od narodowości, zostali poddani różnorodnym naciskom administracyjnym, stanowiącym wstęp do kolektywizacji wsi. W polską wieś jako najzamożniejszą silniej niż w pozostałe grupy narodowościowe uderzyła decyzja o znacznym ograniczeniu wielkości gospodarstw rolnych. Głównie Polacy padli też ofiarą likwidowania rolnych majątków państwowych i dworskich. W miastach błyskawiczna pauperyzacja klasy średniej dotknęła w największym stopniu Polaków i Żydów, z kolei likwidacja polskiej administracji państwowej uderzyła niemal wyłącznie w Polaków. Odgórnie wprowadzane 'reformy' sprawiły, że znaczący odsetek ludności polskiej poczuł się dyskryminowany społecznie, ekonomicznie i narodowościowo. Choć komunistyczna propaganda głosiła formalną równość wszystkich mieszkańców Związku Sowieckiego, to wśród Polaków rozpowszechnione było przekonanie, że prześladowani są właśnie za swą polskość. W tym okresie również na ziemiach wcielonych do III Rzeszy i w GG zmiany ekonomiczne przyniosły pauperyzację wybranych grup społecznych, nie miały one jednak rewolucyjnego charakteru i niemal nie dotknęły wsi. Jedynie poziom dyskryminacji

narodowościowej był równie silny, a z upływem czasu silniejszy niż pod okupacją sowiecką. [...]

Gdy przeciwnik stawał się 'przejrzysty,' funkcjonariusze NKWD dokonywali masowych aresztowań. Znamy ich dynamikę w okresie od września 1939 r. do końca marca 1941 r. Z oskarżenia o uczestnictwo lub współpracę z polskim podziemiem aresztowanych zostało 16,758 ludzi. Na tzw. Zachodniej Ukrainie aresztowano kolejno: w 1939 r. – 623, w 1940 r. – 9244, w 1941 r. – 82, na terenie zachodnich obwodów BSRS w 1939 r. – 1541, w 1940 r. – 3550, w 1941 r. – 1013, zaś w LSRS w 1940 r. – 549, w 1941 r. – 156 osób. [...]

Z dostępnych dokumentów sądowych wynika, że znakomita większość aresztowanych otrzymywała wyroki kilku-kilkunastu lat łagru. Karę śmierci orzeczono wobec zaledwie kilku procent schwytanych konspiratorów, liczba rozstrzelanych jest jednak wielokrotnie wyższa niż liczba osób skazanych na śmierć. Już pierwszego dnia wojny niemiecko-sowieckiej we Lwowie wykonano wyroki na 108 więźniach. Podobne rozstrzeliwania miały miejsce również w innych miastach leżących w zasięgu niemieckiego lotnictwa. Masowe egzekucje były jednak efektem decyzji Ławrientija Berii, który 24 czerwca 1941 r. – wobec trudności z realizacją planów ewakuacyjnych – przesłał do obwodów NKGB tajny telegram z rozkazem, by rozstrzelać wszystkich więźniów wcześniej skazanych oraz tych, przeciwko którym prowadzone są śledztwa za działalność 'antysowiecką,' 'kontrewolucyjną,' 'sabotaż' lub 'dywersję.' W czerwcu 1941 r., przy czwartej deportacji, w więzieniach znalazło się wiele osób, które w chwili ataku Niemców nie trafiły jeszcze do rejestrów aresztowanych. Zarządy więzienne NKWD nie dysponowały więc zaktualizowanymi danymi dotyczącymi wypełnienia więzień na 22 czerwca 1941 r. W momencie ewakuacji i likwidacji więzień funkcjonariusze przed ucieczką na wschód zniszczyli poważną część dokumentów, nie wiemy więc, jak wielu aresztowanych zostało zamordowanych. Albin Głowacki na podstawie niepełnych danych NKWD szacuje, że w więzieniach NKWD na obszarze tzw. Zachodniej Białorusi z ok. 16,500 więźniów zabito ok. 7 proc. (nieco ponad 1000), na tzw. Zachodniej Ukrainie spośród ok. 20,000 aresztowanych zabito ok. 50 proc. (10,000-11,000). Do tego dodać należy nieznaną liczbę zabitych w trakcie tzw. marszów śmierci. Prowadzeni pod silną eskortą więźniowie szli w pieszych kolumnach po kilka dni niemal bez wytchnienia. Ci, którzy nie wytrzymywali forsownego marszu, umierali z głodu i zmęczenia, innych dobijali konwojenci NKWD. Zdarzały się też mordy na więźniach w związku z prawdziwymi lub rzekomymi próbami ucieczki. Pewna część eskortowanych zginęła w wyniku niemieckich bombardowań i ostrzału z samolotów.

Stosunkowo mała liczba zabitych w północno-wschodniej części II RP to efekt błyskawicznej w tej części frontu inwazji wojsk niemieckich. Wśród zamordowanych znaleźli się przedstawiciele wszystkich grup narodowościowych. Trzeba pamiętać, że z ok. 100 tys. przetrzymywanych w latach 1939-1941 w więzieniach na terenach włączonych do ZSRS 60 tys. to etniczni Polacy (w tym 18 tys. członków polskich organizacji podziemnych). Funkcjonariusze NKWD w pierwszej kolejności dokonywali egzekucji na najbardziej niebezpiecznym 'elemencie kontrrewolucyjnym.' Wziąwszy pod uwagę powyższe zmienne, liczbę zabitych polskich konspiratorów szacować należy na co najmniej 2.5 tys. ludzi.

* * *

Wysocki, Artur, *Zderzenie kultur: Polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków* (The collision of cultures: Polishness and Sovietness in the eastern lands of the Polish Republic in 1939-1941 in the memories of Poles) (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2014), 269-72, 273-74, 275-79, 280, 281-82, 285.

Inni wobec sowietyzacji

Do momentu uderzenia sowieckiego 17 września 1939 roku żołnierze narodowości niepolskiej walczyli w oddziałach Wojska Polskiego nie gorzej od Polaków. Do tego czasu również nie stwierdzono nasilenia wystąpień antypolskich ze strony mniejszości narodowych. Sytuacja ta zmieniła się po wkroczeniu wojsk Armii Czerwonej na ziemie wschodnie. Wśród wycofujących się na wschód jednostek WP pojawiały się coraz liczniejsze dezercje, a od momentu, kiedy niemal pewna była klęska militarna państwa polskiego, zjawisko to nasiliło się jeszcze bardziej i dotyczyło przede wszystkim mniejszości narodowych, a w ograniczonym zakresie także Polaków. Pod koniec kampanii wrześniowej jednostki WP operujące w województwach wschodnich złożone były niemal wyłącznie z Polaków. W tym czasie dochodziło również do coraz częstszych wystąpień mniejszości narodowych przeciwko ludności polskiej. Przyjmowały one różne formy – od łagodnych (np. odmowa nakarmienia żołnierzy WP bądź ludności migrującej z Polski centralnej) do krańcowo drastycznych (ataki zbrojne przyjmujące niekiedy charakter zorganizowanej akcji dywersyjnej). Akcją antypolską po 11 września przeprowadziły grupy OUN wraz z pojawieniem się w Galicji Wschodniej wojsk Wehrmachtu. Była ona skierowana głównie

wobec uchodźców, osadników wojskowych i małych grup żołnierzy. Po 17 września uaktywniły się ponadto bojówki Komunistycznej Partii Zachodniej Ukrainy. Na ziemiach północno-wschodnich wystąpienia antypolskie były organizowane i koordynowane m.in. przez członków Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi i Komunistycznej Partii Polski. W ich wyniku doszło do ataków na kilkadziesiąt osad i miasteczek przeprowadzonych przez różne grupy 'samoobrony' i oddziałów tymczasowej milicji.

Jeszcze przed wkroczeniem oddziałów Armii Czerwonej organizowały się komitety rewolucyjne i różnego rodzaju bojówki, które przejmowały władzę w imieniu Związku Radzieckiego. Ich zadaniem było wywołanie fermentu wśród niższych warstw społecznych i w pewnym stopniu związanie ich z nowym ustrojem, który miał za chwilę zapanować. Towarzyszące temu mordy i grabieże były wymierzone przeciwko grupom 'wrogim ludowi.' Dotykały one przedstawicieli miejscowej administracji, ziemiaństwa i inteligencji. Niszczenie dotychczasowej infrastruktury społeczno-instytucjonalnej tworzyło pustą przestrzeń, którą miał wypełnić nowy, 'sprawiedliwszy' ustrój społeczny.

Postawy ludności niepolskiej wobec aneksji terytorialnej wschodniej Polski, a później rządów sowieckich i procesu sowietyzacji, ujawniały się w wielu sytuacjach dyktowanych logiką wprowadzania nowego porządku społecznego. Obraz Ukraińców, Białorusinów i Żydów – największych mniejszości narodowych na ziemiach wschodnich RP, najczęściej obecny i najlepiej zapamiętany w analizowanych pamiętnikach Polaków, można podzielić na cztery zasadnicze elementy. Na obraz ten składa się ocena zachowań tej ludności podczas: 1) wkraczania Armii Czerwonej (łącznie z definiowaniem 'obecności' sowieckiej na zajętych terenach); 2) krótkiego okresu 'bezkrolewia' między wkroczeniem wojsk sowieckich i rozkładem instytucji państwa polskiego a okrzepnięciem instytucji nowej władzy oraz 3) rządów sowieckich i wprowadzanych reform. Czwartym elementem składowym obrazu jest konstatacja przez ludność polską, nie bez satysfakcji, 4) zmiana stosunku ludności niepolskiej do Sowietów jako efektu ich rządów i porównań z rządami polskimi.

Wybuch drugiej wojny światowej, a w szczególności agresja sowiecka na Polskę 17 września 1939 roku otwierały Ukraińcom, Białorusinom i Żydom zamieszkałym w województwach wschodnich II RP szansę na realizację określonych postulatów politycznych, społecznych i ekonomicznych, które z różnych względów nie były lub nie mogły być spełnione ze względu na sprzeczność z racją stanu państwa polskiego. Każda z wymienionych grup artykułowała swoje nadzieje na swój sposób. Ogólnie można przyjąć, że nasilenie poszczególnych postulatów było związane ze składem społecznym

poszczególnych mniejszości – im bardziej posiadały one charakter chłopski, tym bardziej na pierwszy plan przebijały się postulaty o charakterze ekonomiczno-bytowym. Dotyczyło to przede wszystkim Białorusinów i wołyńskich Ukraińców. W przypadku Ukraińców z Galicji, gdzie inteligencja była liczniejsza i ruch narodowy lepiej rozwinięty, dominowały hasła polityczno-narodowej autonomii. Ludność żydowska natomiast, zwłaszcza o niższym statusie ekonomicznym, z nową sytuacją wiązała nadzieję na poprawę warunków bytowych i większy udział w życiu publicznym.

Sytuację ludności wiejskiej na ziemiach wschodnich II RP charakteryzowały w tamtym okresie takie czynniki, jak: zacofanie cywilizacyjne, bieda, analfabetyzm, przeludnienie wsi, głód ziemi, słaby rozwój przemysłu, relatywnie niskie ceny zbytu żywności itd. Za niski status ekonomiczny i społeczny obarczano w dużej części, jeśli nie całkowicie, przedwojenne państwo polskie. Uznawano, że jest on skutkiem prowadzonej polityki, jak też zaniedbań władz dotyczących wprowadzenia niezbędnych reform, mających na celu rozwój i wzrost stopy życiowej ludności ziem wschodnich. Wśród chłopów i najbiedniejszych warstw miejskich istniało stosunkowo dużo osób o poglądach i sympatiach komunistycznych.

Warunki społeczne i ekonomiczne mniejszości narodowych oraz polityka narodowościowa prowadzona na ziemiach wschodnich w dwudziestoleciu międzywojennym [...] powodowały, że trudno było oczekiwać od ludności ukraińskiej, białoruskiej czy żydowskiej postaw lojalnościowych wobec państwa polskiego w sytuacji jego kryzysu i zagrożenia. Wkroczenie Armii Czerwonej dawało nadzieję na poprawę warunków bytowych i społecznych, tym bardziej że wśród wielu przedstawicieli grup niepolskich panowało przekonanie o ZSRR jako państwie realizującym zasady sprawiedliwości społecznej, w którym realny współudział w rządzeniu posiadają robotnicy i chłopci. Mitu tego nie były w stanie nadwątlić np. wśród Białorusinów ani doświadczenia z miesięcy letnich 1915 roku (przesiedlenie prawie półtora miliona, niemal wyłącznie prawosławnej, ludności z terenów na wschód od Kongresówki i palenie całych wsi przed ofensywą wojsk niemieckich), ani doświadczenia kilkumiesięcznych rządów z lat 1919-1920 (intensywna eksploatacja regionu), ani polityka realizowana w sowieckich republikach w latach 30. (masowe mordy wśród inteligencji, aresztowania i deportacje czy przymusowa kolektywizacja wsi).

We wspomnieniach ludności polskiej zachował się dość jednoznaczny obraz wkroczenia wojsk sowieckich – mniejszości narodowych witających żołnierzy kwiatami, bramami tryumfalnymi, owocami, mlekiem czy cukierkami, a w późniejszym okresie współdziałających z sowieckimi politrukami i komisarzami w represjach przeciw ludności

polskiej oraz współtworzących instytucje nowego porządku społecznego. W największym stopniu wrażenie takie wywarła ludność żydowska, zaś w stopniu mniejszym – białoruska i ukraińska. [...]

Tylko nieliczne wspomnienia mówią o postawach nieufności, wrogości ze strony Ukraińców, Białorusinów czy Żydów wobec Armii Czerwonej i władzy sowieckiej. [...]

Dla ludności polskiej było oczywiste, że 'obecność' Sowietów jest aktem agresji, okupacją ich państwa. Ludzie nie wierzyli i z reguły nie ulegali sowieckiej propagandzie podpowiadającej, że jest to 'wyzwoleńczy marsz' mający na celu ochronę braterskiej ludności białoruskiej i ukraińskiej, uciskanego i wyzyskiwanego przez polskich kapitalistów i obszarników. Pogląd taki niekiedy próbowano przypisywać jako powszechny również ludności niepolskiej zamieszkującej te tereny. W przestrzeni publicznej propaganda sowiecka zaimplementowała terminologię mówiącą o wyzwoleniu Ukrainy i Białorusi Zachodniej i te pojęcia: 'wyzwolenie' oraz 'Ukraina Zachodnia' i 'Białoruś Zachodnia,' weszły na stałe jako niepodważalne do sowieckiej interpretacji omawianych wydarzeń.

W warstwie faktograficznej trudno jednoznacznie zweryfikować zasięg entuzjastycznych powitań Armii Czerwonej przez ludność niepolską. Wśród historyków toczą się na temat wciąż żywe spory. Bardziej spontaniczne powitania jednostek Armii Czerwonej w większym natężeniu występowały bliżej granicy polsko-sowieckiej. Powitania mające charakter w większym stopniu zorganizowanych miały częściej miejsce na pozostałych obszarach, gdzie wojsko docierało później lub po kilkudniowym jego pobycie w danej miejscowości. Przebiegały one z reguły według podobnego scenariusza, niekiedy z daleko rozwiniętym ceremoniałem. Ustalono, że tego rodzaju przedsięwzięcia odbywały się głównie tam, gdzie istniały wcześniej struktury komunistycznych partii Zachodniej Białorusi i Ukrainy. Podkreśla się przy tym, że w miastach i miasteczkach środowiska komunistyczne były zdominowane przez ludność żydowską, natomiast na wsi – przez ludność białoruską i ukraińską. W zależności od miejsca organizowanych uroczystości powitalnych przeważali i przez to 'rzucali się bardziej w oczy' przedstawiciele takiej czy innej mniejszości narodowej. Warto ponadto pamiętać o tym, że w niektórych przypadkach uczestnictwo w powitaniach Armii Czerwonej było wymuszane siłą bądź wynikało ze względów koniunkturalnych.

W odniesieniu do postaw ludności żydowskiej część badaczy, takich jak: Marek Wierzbicki, Andrzej L. Sowa, Wojciech Śleszyński, Ben-Cion Pinchuk czy Dov Levin, uważa, że manifestacje radości wśród Żydów miały charakter raczej powszechny. Odrębnego zdania są np. Krzysztof Jasiewicz

czy Andrzej Żbikowski, którzy twierdzą, że udział ten był stosunkowo niski, a przypisywanie powszechności takich zachowań ludności żydowskiej jest wynikiem rozpowszechnionych stereotypów i należy do polskiej mitologii narodowej o czasach okupacji. [...]

Podsumowując te zagadnienia, Rafał Wnuk doszedł do wniosku, że 'w Galicji wśród witających dominowała ludność żydowska. W północnej części Kresów z kwiatami, chlebem i solą występowali przede wszystkim miejscowi Białorusini i Żydzi, w południowej części Polesia i na Wołyniu Żydzi i Ukraińcy.' Wśród Polaków powitania należały do rzadkości i dotyczyły osób z marginesu społecznego. Powitania Sowieców przez mniejszości zawierały w sobie elementy jawnie antypolskie (np. zrywanie polskiego godła i flagi) i nierzadko objawiały się agresją w stosunku do Polaków, którzy pojawiali się w tłumie ze zwykłej ciekawości, zwłaszcza wobec niejasności intencji wkraczającej Armii Czerwonej. Polacy, orientując się w sytuacji, z reguły szybko rezygnowali z udziału w tych zgromadzeniach.

Wydarzenia rozgrywające się w ciągu kilku dni (a niekiedy dłużej), licząc od momentu wkroczenia wojsk sowieckich na ziemie wschodnie II Rzeczypospolitej i mniej lub bardziej postępującego rozkładu dotychczasowych struktur państwowych do momentu względnego opanowania sytuacji i zainstalowania się instytucji nowej władzy, zaznaczyły się ciekawymi zjawiskami z punktu widzenia stosunków społecznych istniejących na tym obszarze. Okazało się, że dotychczasowy system społeczny miał dla części ludności szczególnie opresyjny charakter [...]. Rozpad starego porządku społecznego i obowiązujących dotąd norm prawnych spowodował bowiem ogólne rozluźnienie dyscypliny społecznej i upust niezadowoleniu społecznemu, poczuciu dotychczas odczuwanej niesprawiedliwości czy beznadziei. Część osób wykorzystała okres 'bezkrólestwa' do osobistych porachunków i zadośćuczynień. Niekiedy rozgrywające się wówczas wypadki przyjmowały postać międzygrupowego wynagradzania narosłych krzywd i konfliktów. W okresie tym odbyła się cała seria napadów na ludność cywilną, zatrzymania, rabunki, rozboje, pobicia i morderstwa. [...]

We wspomnieniach ludności polskiej dominuje właśnie taki obraz tych wydarzeń. Podkreśla się w nich przy tym ich podłoże narodowościowe. Choć trudno na obecnym etapie badań ukazać pełen obraz przebiegu, zasięgu i składu społecznego zjawiska samosądów na ziemiach wschodniej Polski we wrześniu 1939 roku, to jednak udział w nich ludności ukraińskiej i białoruskiej (na wsi), i żydowskiej (w miasteczkach i miastach) wydaje się znaczny, choć zapewne dotyczył niewielkiego odsetka osób w skali całych tych społeczności. Brali w nich udział także sporadycznie Polacy. Wielu zwolnionych z więzień działaczy i sympatyków komunistycznych

oraz ukraińskich i białoruskich działaczy politycznych, społecznych i kulturalnych, a także zwykle osoby nierzadko samorzutnie tworzyły Rewolucyjne Komitety Włociańskie, a następnie wchodziły w skład formalnie zawiązywanej Milicji Ludowej i Gwardii Robotniczej. Struktury te, często bez rozporządzeń powiatowych bądź wojewódzkich Zarządów Tymczasowych, wdrażały w życie rozwiązania zgodne z sowieckim porządkiem społecznym (np. parcelacja ziemi, konfiskata i podział własności należącej do ziemiaństwa czy związków wyznaniowych). Ofiarami napadów i represji były grupy społeczno-zawodowe uznane przez system sowiecki za 'wrogów ludu' bądź związane ze strukturami państwa polskiego. Dotknęły one osobiście rodziny: oficerów i żołnierzy Wojska Polskiego, policjantów, urzędników, ziemiaństwo, osadników wojskowych, kler, bogatszych chłopów i mieszczan, kupców i fabrykantów.

W przygniatającej większości wymienione grupy społeczne składały się na omawianym obszarze z przedstawicieli ludności polskiej, ale także, choć w mniejszym stopniu, innych narodowości. W efekcie tego w okresie 'bezkrólewia' (ale także później) powstawało wrażenie, że na terenach zajętych przez Armię Czerwoną po 17 września 1939 roku wystąpił przede wszystkim konflikt o charakterze narodowościowym, a nie klasowym, choć w rzeczywistości o przebiegu konfliktu decydowały w pierwszym rządzie podziały klasowe – te zaś nakładały się z reguły na podziały narodowe. [...]

Z tego powodu ofiarami grabieży stawali się także bogatsi chłopci wszystkich narodowości.

Wydaje się również, że większość napadów była nie tyle spontaniczna, ile inspirowana lub wprost zaplanowana przez zorganizowane wokół komunistycznych liderów grupy napastników. Możliwość rozliczenia osobistych animozji oraz wzbogacenia się kosztem ofiar napadów były w tym przypadku traktowane jako zachęta i jednocześnie nagroda za udział w konkretnych akcjach. Z tego powodu, obok zdeklarowanych komunistów i ich sympatyków (podkreśla się tu nadreprezentację młodzieży), stosunkowo duży był w nich udział osób z marginesu społecznego lub biedoty, dla których otwierała się szansa (oczywiście poza przypadkami osób skrajnie zdemoralizowanych) na rehabilitację w oczach nowej władzy czy szybką i stosunkowo łatwą poprawę własnego statusu społecznego.

W północno-wschodniej Polsce zjawisko samosądów (kończących się niekiedy śmiercią ofiar) najsilniej wystąpiło na Polesiu (z wyjątkiem części wschodniej) oraz w powiatach Grodno i Wołkowysk. Co ciekawe, jak ustalił Krzysztof Jasiewicz, we wrześniu i październiku 1939 roku z rąk Białorusinów zginęło więcej polskich ziemian (62 osoby) niż z rąk Ukraińców na ziemiach południowo-wschodnich (23 osoby).

Stosunek ludności wiejskiej biorącej udział w samosądach do konkretnych osób był uzależniony nie tylko od pozycji społecznej i zawodowej ofiar, ale także od 'ułożenia stosunków ze wsią.'

Tam, gdzie nie umiał dany obywatel ziemski, dany ziemianin, ułożyć sobie stosunków ze wsią, gdzie zachowywał się wobec chłopów nieraz i brutalnie i niesprawiedliwie, tam zdarzały się rzeczy nieraz i drastyczne. [...]

Okres rządów sowieckich z lat 1939-1941 to przede wszystkim gruntowna i dość szybko postępująca reorganizacja niemal każdego elementu porządku społecznego, której celem było wprowadzenie zasad państwa komunistycznego. We wspomnieniach ludności polskiej odchodzenie od polskości we wszystkich praktycznie wymiarach życia społecznego oceniane jest w kategoriach tragedii narodowej pozostawiającej nie mniejszą traumę niż wydarzenia z września 1939 roku ukazujące stosunek innych narodowości do polskiej państwowości. Rządy sowieckie radykalnie przeobraziły obowiązującą dotychczas na tych terenach stratyfikację społeczną. Zmiana ta polegała, zwłaszcza w pierwszych miesiącach, głównie na obniżeniu statusu społecznego dotychczasowych elit, czyli przeważnie ludności polskiej, przy jednoczesnym wzmocnieniu pozycji społecznej ludności z niższych pięt hierarchii społecznej – warstw najuboższych, chłopów i robotników. Dotyczyło to więc przede wszystkim ludności białoruskiej, ukraińskiej, żydowskiej i w mniejszym stopniu również polskiej. [...]

Od lata 1940 roku, wraz ze zmianą sytuacji międzynarodowej i coraz realniejszą perspektywą konfliktu z hitlerowskimi Niemcami, następuje w pewnym stopniu zawieszenie procesu depolonizacji. Politykę władz sowieckich wobec ludności polskiej od tego momentu cechuje pewna liberalizacja – zaprzestano wywózek, zwiększono liczbę szkół początkowych z polskim językiem nauczania, chętniej przyjmowano w szeregi WKP(b) polskich działaczy komunistycznych. Cel jednak ciągle pozostawał ten sam – sowietyzacja zajętego terytorium. Dla ludności wiejskiej polityka sowiecka miała przede wszystkim znaczenie ekonomiczne. Od względów ideologicznych większe zainteresowanie budził problem podziału konfiskowanych majątków ziemskich, wielkość szarwarku i kontyngentów czy późniejszej kolektywizacji wsi. Białoruskość i w nieco mniejszym stopniu ukraińskość zostały sprowadzone do wymiaru folkloru regionalnego – tak jak we wschodnich częściach poszczególnych republik. Narodowe języki wykładowe w szkołach początkowych i

niepełnych średnich były stopniowo zastępowane językiem rosyjskim (w szkołach pełnych średnich i ponadśrednich – kształcących nauczycieli – od początku dominował język rosyjski). Podobny proces odchodzenia od białoruskości i ukraińskości obserwowano także w przypadku kadr urzędniczych napływających w coraz większym stopniu ze wschodu – dominujący wśród nich zswietyzowani działacze partyjni posługiwali się nierzadko lepiej językiem rosyjskim niż białoruskim czy ukraińskim. [...]

Zmiana władzy politycznej niosła powszechne oczekiwanie wśród ludności niepolskiej na zmianę dotychczasowych stosunków społecznych i poprawę sytuacji ekonomicznej i politycznej. Pod koniec 1940 roku rozpoczęła [się] walka z kułactwem. Nasilony proces kolektywizacji, stopniowa rusyfikacja szkolnictwa, a także systemowe rugowanie religii z życia społecznego, aresztowania i akcje deportacyjne wybranych grup społecznych oraz wiele innych działań represyjnych (aresztowania działaczy ruchów narodowych i komunistycznych, ale również dotyczących zakazów elementów obyczajowości chłopskiej) przyczyniały się ostatecznie do stale rosnącego zniechęcenia ludności ukraińskiej, białoruskiej i żydowskiej do władzy sowieckiej. Niezadowolenie wśród chłopów najczęściej wyrażało się w jawnym, niekiedy ostentacyjnym manifestowaniu niezadowolenia i krytyce rządów radzieckich, niedostarczaniem nakazanych kontyngentów zbożowych i pozostałych płodów rolnych czy uchylaniem się od szarwarku lub przynajmniej symulowaniem jego wykonania.

W pamiętnikach ludności polskiej fakt zmiany nastawienia ludności niepolskiej nie mógł pozostać niezauważony, a nawet wyeksponowany. Potwierdzał on bowiem zasadność silnie wyrażanych obaw przed nową władzą i ustrojem oraz niesprawiedliwość poniesionych krzywd, nie mówiąc o tym, że był istotnym argumentem za bezpodstawnością sowieckiej agresji i odbudową państwowości polskiej.

Wspomnienia dotyczące zmiany stosunku Białorusinów, Ukraińców i Żydów do okupacji sowieckiej widzianego [sic] z perspektywy ludności polskiej mają zaskakująco podobną strukturę i wymowę. Łączy je przekonanie, że początkowy entuzjazm słabnie wraz z ujawnianiem się prawdziwego oblicza sowieckiego 'raju' i poszczególne społeczności zaczynają tęsknić do przedwojennej Polski. W większości przyjmują one charakter anegdotyczny. Wariant 'żydowski' pochodzący ze Lwowa jest dość wulgarny i dosadny:

[...] Otóż kiedy Sowietci do nas wkraczali, Żydzi podobno całowali czołgi. A teraz by ich chętnie w d ... pocałowali, żeby sobie tylko poszli – a oni nie chcą!

Żydzi w pierwszych dniach sprzyjali okupantowi, ale jak nie pozwolono im handlować, zmienili front. Niektórzy nawet uciekali do Guberni, gdzie jeszcze nie było prześladowania ludności żydowskiej. [...]

W pamięci zbiorowej Polaków zachował się dość jednoznaczny obraz ludności niepolskiej z czasów pierwszej okupacji sowieckiej. Polacy odznaczający się z reguły bardzo silnym poczuciem tożsamości narodowej, zachowania wymierzone w siebie i instytucje państwa polskiego interpretowali często nie w kategoriach klasowych (tak jak np. Białorusini), lecz w kategoriach kulturowo-narodowych. Stąd reakcje te miały silnie emocjonalny charakter i były powiązane z zarzutem zdrady i niszczenia polskości. Wśród poszczególnych grup narodowościowych zamieszkujących ziemie północno-wschodnie II RP najgorzej oceniano postawy Żydów, w dalszej kolejności zaś Białorusinów i Ukraińców. Polityka sowiecka prowadzona wobec różnych grup, której wynikiem, zwłaszcza w początkowym okresie, było obniżenie statusu polskości i wzrost znaczenia innych grup narodowych, wpływała na odmienną ocenę rządów sowieckich przez ludność polską i niepolską. Kiedy okazało się, że celem tej polityki jest niezmiennie sowietyzacja zajętych terenów, również Ukraińcy, Białorusini i Żydzi zaczęli w większym stopniu przejawiać bardziej negatywne postawy wobec rządów i ludności sowieckiej. Niemniej okres pierwszej okupacji sowieckiej z lat 1939-1941 przyczynił się w swoich skutkach do znacznego pogorszenia stosunków Polaków z Żydami, Ukraińcami i Białorusinami oraz ujawnił między nimi istotne rozbieżności (a często sprzeczności) całej gamy interesów natury ekonomicznej, społecznej i politycznej. Zgeneralizowany na całą ludność niepolską negatywny wizerunek mniejszości narodowych stał się integralną częścią świadomości historycznej Polaków o pierwszej okupacji sowieckiej. Dał on o sobie szczególnie znać w momencie rozpoczęcia się wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 roku i przesuwania się frontu na zachód. Zdarzały się wówczas stosunkowo często akty odwetu Polaków na przedstawicielach poszczególnych przedwojennych mniejszości narodowych, zwłaszcza na osobach czynnie zaangażowanych w akcje antypolskie po 17 września 1939 roku.

Mędykowski, Witold, *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy* (In the shadow of giants: The pogroms of 1941 in the former Soviet zone of occupation: The historical, social, and cultural context) (Warsaw: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012), 149-62.

Początek wojny niemiecko-sowieckiej

22 czerwca 1941 r. Niemcy hitlerowskie rozpoczęły realizację operacji 'Barbarossa' przeciwko ZSRS. Wojska sowieckie, zaskoczone silnym atakiem przeciwnika i nieprzygotowane do wojny, nie były w stanie stawić silnego oporu. Pod wpływem ataku Wehrmachtu i Luftwaffe jednostki Armii Czerwonej poczęły wycofywać się w nieładzie. W ciągu kilku pierwszych tygodni wojska niemieckie posunęły się daleko w głąb terytorium i zajęły większość terenów okupowanych przez wojska sowieckie po 17 września 1939 r., które należały do Polski. W ich skład wchodził także obszar na którym utworzono dystrykt Galicja, obejmujący wschodnią część dawnego województwa lwowskiego, województwa stanisławowskie i tarnopolskie. Również w innych kierunkach siły niemieckie posuwały się szybko, na przykład na Kowno i Wilno. Tereny Polesia były natomiast omijane ze względu na utrudnienia terenowe w rejonie bagien Prypeci.

Od pierwszych godzin wojny Armia Czerwona, nie mogąc powstrzymać wojsk niemieckich, rozpoczęła bezładny odwrót. Tylko w niektórych umocnionych punktach trwał dłuższy opór, na przykład w Twierdzy Brześć. Luftwaffe zdołała w zasięgu swego działania zniszczyć większość samolotów sowieckich na lotniskach, co umożliwiło jej prawie całkowite panowanie w powietrzu. Lotnictwo niemieckie nie tylko niszczyło obiekty wojskowe, ale też inne o znaczeniu strategicznym, na przykład mosty drogowe i kolejowe, węzły komunikacyjne i inne ważne obiekty. Szybkie parcie wojsk pancernych spowodowało, że w wielu przypadkach mniejsze jednostki sowieckie nie zdążyły się ewakuować i pozostały na tyłach przeciwnika. Pojedynczy żołnierze czy mniejsze jednostki byli wylapywani przez jednostki tyłowe. Tysiące żołnierzy sowieckich dostało się do niewoli niemieckiej. Podczas lata 1941 r. liczba ta przerodziła się w miliony.

Władze sowieckie, w świetle nagłej i bezładnej ucieczki swoich wojsk przed przeciwnikiem, poczęły ewakuację administracji państwowej, aparatu partyjnego i ludności przybyłej z głębi ZSRS. Również Żydzi, członkowie Komsomołu lub aktywni komuniści, uciekali z ewakuującymi się władzami sowieckimi. 'Niektórzy z aktywnych

żydowskich komunistów uciekli z miasta i udali się na wschód. Inni, którym się nie udało, wrócili do miasta, gdzie panowali już Niemcy, musieli się więc ukrywać.' Oprócz ewakuowanych cywili, najczęściej komunistów, miejscową ludność cywilną pozostawiono na pastwę losu. Dotyczyło to przede wszystkim ludności żydowskiej, niezależnie od jej poglądów politycznych. Stosunek Niemców do Żydów był większości znany. Świadczą o tym liczne ich wypowiedzi. Niektórzy czerpali informacje z bezpośredniego spotkania z prześladowanymi, którym udało się przekroczyć granicę niemiecko-sowiecką wyznaczoną w wyniku porozumień niemiecko-sowieckich z jesieni 1939 r. Inni mieli styczność z wojskami niemieckimi, które we wrześniu 1939 r. dotarły aż do przedmieść Lwowa. Wojska te na swoim szlaku dokonały licznych mordów na ludności cywilnej oraz dopuściły się aktów gwałtu, grabieży i zniszczenia. Jeden ze świadków pisał na przykład o uciekinierach z Przemyśla, którzy byli bezpośrednimi uczestnikami tych mordów. Inny tak wspominał: 'Gdy się niemieckie wojska zaczęły zbliżać do Złoczowa, zaczęliśmy się pocieszać [...] w ostateczn[ości cóż] Niemcy mogą nam zrobić. Uważaliśmy się za prześladowanych przez Sowietów. Słyszeliśmy, że Niemcy w okupowanej Polsce czasami zbili jakiegoś Żyda i to wszystko.' Jednakże powszechnym uczuciem był strach. 'Jak grom z jasnego nieba spadła na nas wojna i wtargnięcie Niemców. Strach owładnął mą duszę. Niemcy, uciec nie ma już jak i nie ma gdzie. Mój ojciec pociesza się – nie taki diabeł straszny jak go malują.'

W wielu miejscowościach sytuacja była niejasna i także sowieckie władze lokalne były zaskoczone rozwojem sytuacji, dlatego naprędce zdecydowano o ewakuacji. Oto fragmenty relacji opisujących tamte wydarzenia i reakcje Żydów: 'W częściach miasta bardzo gęsto zamieszkiwanych przez ludność żydowską powstało ogromne przygnębienie i panika. Ludność została rozbita na dwa wielkie obozy, jedni, a to przeważnie starsi, którzy pamiętali czasy cesarza Franciszka Józefa, trzymali się mocno i zapewniali, że wszystkie opowiadania o morderstwach niemieckich są zmyślone, ponieważ znano ich naród, który był zachodnim *Kulturträgerem* i nie może być zdolny do takich czynów. Ale słuszniejsza była koncepcja ludzi młodszych, którzy rwali się do czynów lub ucieczki przeczuwając, że mają przed sobą strasznych zbrodniarzy i sadystów.'

Inny relacjonujący wspominał: 'Nagle w nocy 22 czerwca 1941 r. Hitler napadł na Związek Sowiecki. I teraz nietrudno sobie wyobrazić jakie nastroje zapanowały wśród Żydów, tym bardziej że złe wieści nadchodziły z frontu [...]. Sama władza sowiecka na miejscu, też zaskoczona biegiem wydarzeń, rozpoczęła wprawdzie w pierwszych dniach mobilizację i

przestawienie się na gospodarkę wojenną, ale niebawem, w kilka dni później, zaczęła się ewakuacja przybyłej ludności cywilnej sowieckiej, a z nią samej władzy sowieckiej z miasteczka. Zwołał wtedy przed ewakuacją I-szy sekretarz partii Dymidow, Rosjanin, człowiek bardzo zacny, wielki wiec w centrum miasteczka i nawoływał wszystkich Żydów do ewakuowania się w głąb Rosji wraz z nimi, bez względu na wiek i płeć. Obiecał dać wszystkim furmanki i według wszelkiej możliwości pełną opiekę aż do osiągnięcia bezpiecznego miejsca. Ostrzegał Żydów, by nie zostali w miasteczku, przedstawiając otwarcie położenie Żydów u Hitlera i że w razie pozostania czeka ich tylko zagłada. Prócz zmobilizowanych kilkunastu Żydów do Czerwonej Armii ewakuowało się jednak, z cywilnej ludności żydowskiej, tylko kilkanaście osób, przeważnie ludzi młodych. Reszta Żydów uważała, niestety, za lepsze zostać na miejscu medytując, że w Rosji trzeba ciężko pracować, w warunkach z dala od domu, a w razie okupacji hitlerowskiej wprawdzie nie czeka ich nic dobrego, ale rzekomo mieli wiadomości od Ukraińców, że Hitler pracującym Żydom nic nie robi i że zostawia ich w domu. Takiej też kontragitacji używali Ukraińcy, nacjonaści, przeciw wywodom sekretarza partii. Władza sowiecka, zwłaszcza sekretarz partii Dymidow dotrzymał słowa i faktycznie ewakuowanych Żydów miasteczka nie zostawił bez opieki swojej, aż do miejsca przeznaczenia, zaopatrując ich w podwozy, wikt, a następnie, gdy stało się możliwe, wystarał się o dalszy transport pociągiem w miejsce bezpieczne [...]. Niestety, niektórzy ze zmobilizowanych i cywilnych wrócili się z drogi, a tych w czasie drogi powrotnej zabili ukraińscy nacjonaści, jak np. Nuchoma Schorra, a innych którzy wrócili z drogi i dotarli do Obertyna, jak Benia Schwimmera i Goldę Kühn, oraz córkę Schulima Starka i Chaima Sprunga spotkał ten sam los co innych Żydów, spędzonych później do getta.'

W innych relacjach znajdujemy również opisy mordów na uciekających cywilach na drogach, oto jeden z nich: 'Wspólnie z czterema towarzyszami opuściłem Lwów piechotą dnia 28.VI.41 dla udania się na wschód, celem kontynuowania czynnej walki w szeregach Armii Czerwonej. Niestety, nie doszliśmy daleko, bo tylko do miasta Tarnopola. Droga dalsza została przecięta przez pancerne oddziały niemieckie. Chcąc nie chcąc musieliśmy wracać z powrotem do Lwowa. Droga powrotna była okropna. Byliśmy świadkami strasznych zbrodni hajdamaków, którzy rekrutowali się z młodych chłopców i dziewcząt, mieszkańców wsi i miasteczek przy głównym trakcie Lwów-Tarnopol. Zaznaczam, że na całej drodze początkowo nie widzieliśmy jeszcze ani jednego Niemca, a już ci zbrodniarze z siekierami i kosami powyłazili ze swoich legowisk oczekując

na ofiary. Ofiar było dużo. Masa młodzieży wracających jak my, czy to byli żołnierze, którzy wpadali w okrążenia i jedynym wybawieniem z tej sytuacji był dom rodzinny. Widocznie każdemu z nich przypisana była śmierć i to tak straszna, nie z rąk Niemców ale z rąk byłych sąsiadów i współobywateli. Jedynie fizjonomia zasądająca pochodzenie semickie była już powodem do zarabania siekierą na śmierć lub męczenie i torturowanie w straszny sposób. Myśmy też po drodze oddali tym hienom ofiary. Dwóch naszych towarzyszy zdradzających wybitnie swoje pochodzenie i jedynie dlatego, że chcieli żyć i oddychać tym samym powietrzem co ci bandyci, musieli zginąć śmiercią męczeńską. Pochowani zostali na górze przy drodze. Setki było takich grobów albo tysiące. Leżą w nich ludzie młodzi, starsi, kobiety i dzieci, których pasmo niewinnego życia zostało przerwane zbrodniczą ręką hajdamaków, zaś ich krew przelana niewinnie nigdy im tego nie przebaczy.'

Z powyższej relacji wynika, że wiedza na temat prześladowań Żydów przez Niemców była bardzo różna. Jednak zasadniczym problemem nie są wiadomości na temat prześladowań, lecz raczej ich interpretacja. Informacje o prześladowaniach Żydów w Niemczech hitlerowskich istniały, pisano o tym w prasie, znane było wypędzenie Żydów polskich z Niemiec w 1938 r., gdyż na pomoc wypędzonym zbierano datki w gminach żydowskich w całej Polsce. Podobnie były znane prześladowania, prawodawstwo nazistowskie i masowa emigracja Żydów z Niemiec. Również wiadomości o zachowaniu się Niemców w okupowanej Polsce po 1939 r. docierały na wschód. Tysiące uciekinierów przybyło na te ziemie. Nie wszyscy z nich mieli styczność z wojskami niemieckimi. Ci, którzy przeszli przez granicę już po wejściu Niemców, mieli bardzo różne doświadczenia. Wielu było świadkami pierwszych dni okupacji, kiedy w sposób powszechny znęcano się nad Żydami. Inne mieli ci, którzy zetknęli się z *Einsatzgruppen*, operującymi w Polsce we wrześniu 1939 r. Szczególnie krwawo zaznaczyła się *Einsatzgruppe* pod dowództwem Udo von Woyrscha, działająca na południu Polski.

Na obszarze działania niektórych *Einsatzgruppen* przeprowadzono wiele akcji rozstrzeliwania Polaków i Żydów. Do tych aktów zbrodniczych dołączyć należy próby przymusowej ewakuacji ludności żydowskiej na tereny zajęte przez ZSRS jesienią 1939 r. Jednak większość nie wiedziała, jaki będzie ich los, gdyż masowe mordy Żydów na szeroką skalę rozpoczęto dopiero po wkroczeniu wojsk niemieckich na tereny okupacji sowieckiej po 22 czerwca 1941 r.

Reakcje Żydów

Wiść o wybuchu wojny wprowadziła Żydów w stan zaniepokojenia, który przeradzał się w strach na wieść o tym, że Armia Czerwona nie jest w stanie stawić oporu armii niemieckiej i ciągle się cofa. 'Paniczny odwrót Armii Czerwonej i ucieczka lokalnych osobistości i ich współpracowników pozostawiła nas w stanie niepewności. Moja teściowa kontemplowała ich ucieczkę i powiedziała z zadowoleniem: "Dzięki Bogu, że ci Rosjanie w końcu odchodzą." Nie wiedziała, co nas jeszcze czekało ...'

Starsi ludzie pamiętali jeszcze czasy władzy niemieckiej z I wojny światowej i w ich oczach utrwalił się pozytywny wizerunek Niemców oraz Austriaków, dlatego usiłowali przekonać innych, a może najbardziej samych siebie, że nie będzie aż tak źle. W tym wypadku mamy do czynienia z typowym zastosowaniem do nowych sytuacji doświadczeń z poprzednich, podobnych wydarzeń. Starsi czy też dorośli ludzie próbowali zaszeregować wojnę sowiecko-niemiecką w tych samych kategoriach co I wojnę światową. Ponadto okres władzy sowieckiej był trudny i oczekiwano zmian, które mogłyby przynieść polepszenie sytuacji i wyjście ze swego rodzaju stagnacji. Tylko w taki sposób można interpretować poniższy cytat. 'Gdy wybuchła w 1941 r. wojna niemiecko-rosyjska ludność we Wschodniej Małopolsce z mieszanymi uczuciami oczekiwała wkroczenia niemieckich wojsk. U nas w rodzinie panowało pewnego rodzaju zadowolenie z tego, że bolszewicy odchodzą. Życie na dłuższą metę pod tym ustrojem było niemożliwe.' Należy przy tym zaznaczyć, że operacja 'Barbarossa' przynosiła nieoczekiwane zmiany, których nikt nie był w stanie przewidzieć. Z pewnością nikt nie mógł oczekiwać masowych mordów i prześladowań Żydów oraz komunistów. Obraz wojny w 1939 r. w Polsce, jak też wojny na zachodzie Europy w 1940 r., nie był tak drastyczny, jak ten, który przyniosła właśnie operacja 'Barbarossa.'

Po wybuchu wojny reakcje były różne. Młodzi ludzie próbowali szukać drogi na wschód. Jednak sytuacja w czerwcu 1941 r. na okupowanych terenach wschodnich była inna niż na terenach polskich zajętych we wrześniu 1939 r. Podobnie jak w czasie kampanii wrześniowej, ludność przygraniczna nie miała najmniejszych szans ucieczki, gdyż armia niemiecka posuwała się bardzo szybko. Znajduje to odzwierciedlenie w relacjach świadków. Jeden z nich wspominał: 'U nas nie było mowy o ucieczce całej rodziny przed Niemcami. Ich zwycięstwo było tak szybkie, że ucieczka wydawała się niemożliwa. Oprócz tego wszystkie środki lokomocji zostały zarekwirowane przez władze sowieckie.' Mówiąc o ucieczce czy ewakuacji przed Niemcami, należy wziąć pod uwagę wiele czynników. Jednymi

z ważniejszych były problemy logistyczne – możliwości transportowe, organizacja zaprowiantowania, czas do dyspozycji między decyzją o ewakuacji a przybyciem Niemców i inne. Przede wszystkim sprawa transportu była czynnikiem ograniczającym. Mógł on być zapewniony tylko dla niewielu. Jak już wspomniano powyżej, pierwszeństwo miał aparat władzy sowieckiej, działacze komunistyczni i ich rodziny, władze policyjne i wojsko. Była to stosunkowo niewielka liczba ludności, w poszczególnych miejscowościach setki, najwyżej tysiące. Nie było możliwości zapewnienia transportu tysiącom Żydów. Natomiast ludność nieżydowska nie miała powodów, aby się ewakuować, poza wspomnianymi wyżej członkami aparatu partyjnego i administracji. Mówienie o ucieczce czy ewakuacji jest raczej anachronizmem i pochodzi z okresu późniejszego, kiedy władza nazistowska pokazała swe prawdziwe oblicze. Żydzi próbowali wtedy poddawać analizie okres poprzedzający okupację niemiecką i rozważać, czy była możliwość ucieczki, jakie czynniki na to wpływały, w jaki sposób podejmowano decyzje. Podobne rozważania pojawiają się w relacjach z okresu powojennego, wpływały na nie pytania osób przeprowadzających wywiady. Z pewnością nie miało możliwości ucieczki tysiące czy dziesiątki tysięcy mieszkańców w poszczególnych miejscowościach.

Należy przy tym wziąć pod uwagę proces podejmowania decyzji o ucieczce, która była bardzo trudna, nawet w przypadkach, kiedy był dostępny transport. Wprawdzie wiedziano o prześladowaniach Żydów przez Niemców w samych Niemczech i na terenach okupowanych przez nich, jednak nie były to wiadomości o masowych mordach. Podobnie wydarzenia pogromowe na terenach polskich we wrześniu 1939 r. były rzadkie. Wiele aktów zbrodni przypisywano chaosowi wojennemu czy samowoli oraz demoralizacji wśród wojska i policji niemieckiej. Uważano, że niemieckie siły porządkowe były zainteresowane zaprowadzeniem spokoju na zajętych terenach i dlatego stosowano terror.

Aby podjąć decyzję o ewakuacji całych, często bardzo licznych i wielopokoleniowych rodzin, potrzeba było silnych czynników zmuszających do takich decyzji. Terror czy prześladowania, które nie wiązały się z mordami na szeroką skalę, nie były wystarczającą motywacją. Ponadto naturalna, ludzka inercja, zwłaszcza ludzi starszych, nie pozwalała na ucieczkę. Pozostawienie dobytku całego życia, a czasem nawet kilku pokoleń, na pastwę losu i podróż w nieznaną z bagażem ręcznym nie była dla nich opcją do rozważenia. W sytuacji wojny nie było możliwości spieniężenia majątku w krótkim czasie, bez poniesienia ogromnych strat. Pozostawienie znanego sobie środowiska i warunków życia było trudne. Nie należy przy tym wykluczać możliwości emigracji, która była zjawiskiem

znanym i powszechnym, dotyczącym często całych rodzin. Takie zjawiska obserwowano po I wojnie światowej, kiedy tysiące Żydów migrowało w głąb Austrii, a szczególnie do Wiednia. Podobnie w wyniku fali pogromów w 1918 i 1919 r. na terenach Ukrainy migrowało [sic] do Austrii i Niemiec, a później dalej – do Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych i Palestyny – setki tysięcy Żydów, często całe rodziny. Jednak było to zjawisko rozciągnięte w czasie.

Na ucieczkę decydowali się przeważnie ludzie młodzi, nie mający rodzin. Jednak i ta możliwość wiązała się z określonym niebezpieczeństwem ze strony miejscowej ludności, jak na przykład: 'Tylko jednemu z kolegów udało się wyruszyć w drogę, ale został bestialsko zamordowany przez Ukraińców. Ciało jego naszpikowane gwoździami znaleziono w odległości kilkudziesięciu kilometrów od miasta.'

Na terenach bardziej oddalonych od frontu wielu próbowało szczęścia w drodze na wschód. Podobnie jak na terenach polskich we wrześniu 1939 r. samoloty niemieckie bombardowały kolumny uciekinierów, nie było jednak wtedy tak wrogiego nastawienia ludności cywilnej do uchodźców. Na terenach Galicji taka ucieczka, która nie była zorganizowana w pociągu ewakuacyjnym czy kolumnie pojazdów, była ryzykowna. Wśród ludności ukraińskiej utworzyły się grupy mniej lub bardziej uzbrojone, które atakowały uciekinierów, pojedynczych żołnierzy sowieckich, Żydów. 'Nasza sąsiadka, dr Diamentstein i jej córki uciekły na wschód. Towarzyszył im przyjaciel rodziny, aktywny komunista, który u nich mieszkał. Po kilku dniach wróciły do Chodorowa. Miasto było już zajęte przez Niemców. Opowiedziały o przeszkodach, jakie napotkały po drodze, o trupach ludzi i koni, zabitych podczas bombardowań, które leżały w przydrożnych rowach. Natknęły się na objawy brutalności i nędzę. Tak szły na wschód, aż nagle dosięgła je armia niemiecka. Nie widząc wyjścia z tej sytuacji, postanowiły wrócić do domu.'

Fragment powyższej relacji ukazuje trudności, na jakie napotykali uciekinierzy. Komentarza wymaga jednak sprawa ataków na nich i brutalności. Wiąże się to częściowo z działalnością dywersyjną na zapleczu sowieckim. Przygotowując się do wojny, Niemcy formowali grupy dywersyjne. Miały one atakować przede wszystkim obiekty strategiczne. Jednak przygotowania nie ograniczały się tylko do działań grup specjalnych. W porozumieniu z nacjonalistami ukraińskimi przygotowano grupy paramilitarne, które rozpoczęły działalność antysowiecką. Do tego należy dodać odrodzenie się różnych grup 'partyzanckich,' które w chwili rozpoczęcia wojny sięgnęły po broń. W chwili ataku na ZSRS wróciły Ukraińcom nadzieje na uzyskanie niepodległości poprzez walkę

zbrojną przeciwko ZSRS u boku Hitlera. Dla nacjonalistów ukraińskich Niemcy byli tylko czynnikiem stwarzającym sytuację, w której mogliby uzyskać niepodległość. Byli czynnikiem pomocniczym, a nie zasadniczym. Świadczyć może o tym ogłoszenie niepodległości Ukrainy we Lwowie 30 czerwca 1941 r. oraz utworzenie rządu ukraińskiego bez zgody samych Niemców. Było to działanie mające na celu stworzenie faktów dokonanych, które okazały się krótkotrwałe.

Oprócz organizacji paramilitarnych, w sytuacji chaosu i bezprawia, utworzyły się grupy o charakterze bandyckim. Charakteryzowały się one dużą brutalnością, spowodowaną między innymi używaniem białej broni. Celem ich była grabież i mordy na uciekinierach. Wycofujące się wojska sowieckie w sposób zdecydowany rozprawiły się z dywersantami i grupami o charakterze bandyckim. Nawet podczas ewakuacji były one atakowane, a w przypadku schwycenia bezwzględnie rozstrzeliwane.

W chwili rozpoczęcia wojny nastąpiła na terenach ukraińskich polaryzacja postaw. Ci, którzy chcieli być neutralni, zostali wepchnięci na pozycje czasami przez nich niechciane. W przypadku Żydów były to pozycje wrogie Niemcom, choć zdefiniowane w ten sposób przez samych Niemców oraz ich sprzymierzeńców. Mimo że pamiętano pozytywne zachowania Austriaków i Niemców podczas I wojny światowej, kiedy to większości rabunków i pogromów dokonywały wojska rosyjskie, a Żydzi chronili się ucieczką w kierunku zachodnim, sytuacja w 1941 r. była diametralnie różna. Znając położenie Żydów w Niemczech, obawiali się oni o swój los. Tak jak w przypadku innych konfliktów, pozbawiona jakiegokolwiek ochrony mniejszość starała się przyjmować postawy neutralne.

Z postawami Żydów kontrastowało zachowanie Ukraińców, którzy z radością witali wkraczających Niemców. Oto opis jednej z takich scen: 'Wkroczenie Niemców do wsi. Ksiądz ukraiński wychodzi z procesją i chorągiewkami, z chlebem i solą, naprzeciw pierwszym oddziałom niemieckim przechodzącym przez naszą wieś. Witają ich serdecznie z owacjami – stoimy koło naszego podwórka – ja i mój ojciec, mama nie chciała wyjść nawet z mieszkania i patrzymy się. Serce nasze ściśnięte bólem i smutkiem. Ale jakoś bez strachu – mój ojciec nigdy nie bał się niczego. Jadą zdrowi, młodzi, pełni niemieckiej buty. Śpiewają [...] na razie nie wiedzą, kto my jesteśmy. Ale to też niedługo. Jest nas 5 rodzin żydowskich w tej wiosce i wszyscy się zajmują rolnictwem. A teraz co nas czeka [...]. Wiemy, że nic dobrego. Nasza wieś jest czysto ukraińska – zajadli faszyci. Teraz myślą, że dostaną niepodległą (*samostijną*) Ukrainę i po pierwsze wyróżną swoich Żydów – już dawno nas tym pocieszali. Teraz spełnią swoje zamiary. To będzie ich triumfem.'

Praktyka witania wojsk niemieckich przez Ukraińców została też odnotowana przez samych Niemców. Oto fragment jednego z raportów pułku Waffen SS: 'W wielu przypadkach, gdy wkroczyły wojska, zobaczyliśmy, że zgodnie ze zwyczajem ukraińskim został przygotowany stół nakryty białym obrusem z chlebem i solą, który był ofiarowany dowódcom. W jednym przypadku był nawet mały zespół muzykantów witający żołnierzy.' W innych miastach było podobnie, a według relacji świadków również w Borysławiu '[...] ludność polska i ukraińska przyjaźnie przywitała wkroczenie Niemców do [...] miasta.'

Mimo że w wielu miejscowościach nie było pogromów, ludność cywilna przeżyła chwile grozy po wkroczeniu wojsk niemieckich, gdyż faszyci charakteryzowali się brutalnością, aresztowali zakładników, rabowali. Powszechna był[a] sympatia Ukraińców do wkraczających wojsk i natychmiastowa gotowość 'pomocy' w prześladowaniu Żydów. Poniższy fragment relacji przedstawia chwile grozy po wkroczeniu wojsk niemieckich.

'Promienny poranek. Godzina 4-ta. Jak dobrze, że dziś niedziela. Nagle buch ..., buch ..., buch ... Co to? Bombardowanie! Nie może być! Kto? Dlaczego? Wtem gwałtowne pukanie [...] "Mamy wojnę!" [...] W mgnieniu oka jesteśmy obie na nogach, obie ubrane na ulicy. Tak się zaczął dzień 22-gi czerwca 1941 r., dzień, który rozpoczął drugi akt krwawej europejskiej tragedii. Tydzień, a raczej 10 dni minęło do wtorku 1-go lipca, kiedy przysła nadzieja na wydostanie się, na wyjazd. Krótkie, bo 2-3 godziny trwające ostrzeliwanie przez armaty niemieckie i pierwsze oddziały "zwycięzców" wkroczyły do miasteczka [Busk, pow. Kamionka Strumiłowa, woj. tarnopolskie – W.M.]. Dzień minął jako spokojnie. Wieczorem rozpoczęło się piekło. Pijane żołdactwo wdzierało się do domów, chwyciło dziewczęta. Biło mężczyzn, lecz to było robione jeszcze po dyletancku, bez systemu. Planowo akcję zaczęto dopiero w piątek. Po nocy, jak zwykle nieprzespanej, zdrzemnęliśmy się nad ranem. Przed 5-tą obudził nas dziki, nieprzytomny krzyk. Gestapowcy wdzielali się do mieszkań, wyciągali wszystkich mężczyzn, gdzie niegdzie również kobiety i pędzili na rynek. Krzyk, a raczej zwierzęcy ryk zapanował nad całym miasteczkiem. To był wstęp trwający 12 godzin. Mężczyzn trzymano do wieczora na rynku, grożono im rozmaitymi represjami, ale pod wieczór puszczono do domu. Po tygodniu nowa grupa gestapowców zabrała ponad 30 osób wskazanych przez Ukraińców, jako współpracowników władzy sowieckiej i komunistów. W rzeczywistości zaś było to wyrównanie porachunków osobistych. [...]

'Ludność żydowska miasteczka przejrzała na oczy. W ciągu 10 dni poprzedzających wkroczenie Niemców Żydzi pocieszali się wzajemnie: przecież żyją ludzie po tamtej stronie [...] prawda w getcie [...] ale trudno

[...] jakoś się przetrwa [...]. Lecz bezpośrednie zetknięcie się z Niemcami i z ich ukraińskimi pomocnikami rozproszyło złudzenie. Zorganizowana w międzyczasie policja ukraińska dokonywała aresztowań. Cała młodzież szkolna (począwszy od 14-latek) została uwięziona i w nieludzki sposób katowana przez współuczniów przeważnie, gdyż policja rekrutowała się z szeregów młodzieży szkolnej. Naczelnikiem jej został nauczyciel pan Roman Czuczman, który za czasów sowieckich udawał wielką gorliwość i oddanie dla ustroju sowieckiego. Burmistrzem był znów inny nauczyciel, pan Ołeksy Baj, Ukraińiec, mniej obłudny poprzednio oraz mniej czynny obecnie.

‘Znaleźli się jednak i inni, Polacy i Ukraińcy, tacy którzy starali się wpłynąć na tłum, aby nie dopuścić do masowych gwałtów. Jakoś im się udało. Na pierwsze miejsce trzeba wysunąć księdza unickiego Kaliniewicza i dzięki kazaniom, które głosił, gospodarze rolni zaczęli donosić do miasteczka żywność i sprzedawać Żydom, mimo zakazów niemieckich i przeszkód stawianych przez policję. Dzięki szlachetnej postawie tegoż księdza i kilku nauczycieli, między innymi Grzegorza Mihała i Nazara, nie doszło do pogromu w miasteczku i wspomniany piątek zakończył się tylko ofiarą 30 osób, listę których podpisał pan burmistrz. Ale gwałty, sporadyczne grabieże, masowe pędzenie do robót (na prz[ykład] przekładanie stosu kamieni na szosie z jednego miejsca na drugie) trwało to i odbywało się w sposób najbardziej brutalny.’

Mordy więźniów

W chwili rozpoczęcia wojny 22 czerwca 1941 r. więzienia sowieckie były przepełnione, przebywały w nich osoby zatrzymane podczas ostatniej, czerwcowej fali aresztowań. Służby więzienne i wojska konwojowe NKWD, nie mogąc ewakuować więźniów, ale też nie chcąc ich wypuścić na wolność, podjęły decyzję o zlikwidowaniu części z nich. Ocenia się, że w więzieniach zginęło od 20 do 30 tysięcy więźniów. Szczególnie duża liczba na terenach Małopolski Wschodniej. Na terenach położonych bardziej na północ, na przykład w Brześciu i Grodnie, czas na ewakuację był zbyt krótki. Nadejście wojsk niemieckich nastąpiło bardzo szybko po rozpoczęciu działań wojennych i dlatego wojska konwojowe NKWD nie miały czasu ani na ewakuację, ani nawet na rozstrzelanie więźniów. Dzięki temu wielu więźniów zdołało przeżyć i uwolnić się lub zostali oswobodzeni przez ludność miejscową albo wojsko.

Szczególnie okrutnych mordów dokonano na terenach Małopolski Wschodniej.

Zamordowano tysiące więźniów we Lwowie, Stanisławowie, Tarnopolu i wielu innych miejscowościach. Na krótko przed wejściem Niemców zamordowano kilkanaście tysięcy więźniów, a zwłoki ich pozostawiono na terenie zamkniętych więzień. W niektórych miejscowościach zwłoki próbowano spalić lub zakopać.

Wśród aresztowanych było wielu nacjonalistycznych działaczy ukraińskich. Gdy, najczęściej tuż po wkroczeniu Niemców, rozeszły się lotem błyskawicy wiadomości o dokonanych mordach, spowodowało to wstrząs wśród miejscowej ludności. Z jednej strony budziły one uczucie żalu, a z drugiej nienawiści. Próbowano szukać winnych, których już nie było. Spowodowało to więc szukanie 'zastępczych' winnych, którymi okazali się Żydzi. Nastąpił powrót do sytuacji stereotypowej – Żydzi zostali oskarżeni o to, że byli komunistami, współpracowali z władzą sowiecką, jako agenci lub funkcjonariusze NKWD wykonywali egzekucje. Ogólnie mówiąc, nie było to zgodne z rzeczywistością. Przede wszystkim nie wzięto pod uwagę, że wielu Żydów było prześladowanych przez komunistów, szczególnie syjoniści, znacjonalizowano im majątki, niektórych wywieziono w głąb ZSRS, innych aresztowano. Nawet jeśli pojedynczy Żydzi współpracowali z tajnymi służbami, nie mogło to być publiczną wiadomością. Było to bardziej produktem wyobraźni niż rzeczywistością. Ponadto nie tylko Żydzi współpracowali z władzą sowiecką, czego w takich wypadkach nie brano pod uwagę. Żydzi w tym wypadku znów odgrywali rolę kozła ofiarnego, gdyż służyli jako obiekt zastępczy, umożliwiający 'samooczyszczenie' Ukraińców. Niezależnie od tego, czy Ukraińcy współpracowali z władzą sowiecką, czy nie, jakie stanowiska zajmowali – stali się wszyscy nagle antykomunistami i wrogami ZSRS. Przy tym należy wskazać na inne zjawisko, którego nazwę można zaczerpnąć ze świata zwierząt – jest to 'mimikra.' W okresie władzy sowieckiej (od 17 września 1939 do 22 czerwca 1941) w administracji miejscowej i władzach było niemało Ukraińców i nie chodzi tu o przywiezionych z Ukrainy Sowieckiej, lecz spośród miejscowej ludności. Władze sowieckie nie mogły stworzyć lokalnej administracji wyłącznie spośród urzędników sprowadzonych z innych terenów. Nie było to także ich celem. Zasadą było budowanie administracji na szczeblu lokalnym na bazie miejscowej ludności. Dlatego wielu Ukraińców udzielało poparcia systemowi sowieckiemu. Po wkroczeniu Niemców szybko rozplynęli się w środowisku i przybrali barwy otoczenia. Część z nich natychmiast przeszła na stronę Niemców i rozpoczęła nowy okres kolaboracji, tym razem z władzą niemiecką. Nie są znane na szerszą skalę akty zemsty, aresztowania, akty samosądów czy mordów Ukraińców, którzy współpracowali z Sowietami. Wszyscy oni stali się nagle 'dobrymi' Ukraińcami.

W czasach, kiedy działają stereotypy, trudno mówić o racjonalności. Podobnie było i w tym przypadku. Postrzegano społeczeństwo żydowskie jako monolit, bez wnikania w wewnętrzne różnicowanie, problemy, podziały. Takie widzenie Żydów było o wiele wygodniejsze i łatwiejsze. Jako całość zostali oni oskarżeni o zbrodnie na więźniach. W tym przypadku stereotypy ukraińskie i niemiecka oraz rasistowska wizja Żydów sprzęgały się. Niemcy zachęcali do ataków na Żydów i przyzwalali na to, chociaż jako władza okupacyjna, w świetle prawa międzynarodowego, byli odpowiedzialni za los ludności cywilnej. Mimo że wśród ludności ukraińskiej istniały silne nastroje antyżydowskie, Niemcy starali się je jeszcze bardziej podsyć. Gdzie to wydawało się konieczne, skierowano nastroje ludności przeciwko Żydom zarówno przy pomocy milicji ukraińskiej, propagandy, jak i poprzez aresztowania Żydów na ulicach miast i skierowanie ich do ewakuacji więzień. Pozwolono miejscowej ludności, przede wszystkim Ukraińcom, znęcać się nad Żydami. Jednak w pogromach brały udział także inne grupy etniczne, między innymi Polacy. Zachęta do skierowania nienawiści przeciwko Żydom padała na podatny grunt, gdyż spotkała się z istniejącym już wrogim nastawieniem miejscowej ludności do Żydów.

Mordy więźniów na terenie Małopolski Wschodniej wynikały z wewnętrznych decyzji władz sowieckich, przede wszystkim służb więziennych i NKWD. Akt mordy był charakterystyczny dla represyjnego systemu sowieckiego. Jednakże mordy więźniów miały daleko idące konsekwencje. Przede wszystkim zginęły dziesiątki tysięcy ludzi, co samo w sobie było morderstwem porównywalnym ze zbrodnią katyńską. Jednak ten ostatni mord został zaplanowany i wykonany w innych warunkach. Teren masowych mogił skrzętnie zamaskowano. Sama zbrodnia przez długie lata owiana była tajemnicą, a po jej odkryciu stała się przyczyną wzajemnych oskarżeń i dezinformacji. Zbrodnia na więźniach była dokonana w pośpiechu, niektórzy więźniowie przeżyli, pozostali świadkowie. Próby maskowania zbrodni były nieudane. W niektórych miejscowościach nawet nie było takich prób. Podpalenie więzienia Brygidki we Lwowie czy zamurowywanie piwnic nie mogło ujść uwadze różnych obserwatorów, zwłaszcza że więzienia zazwyczaj znajdowały się w większych miastach, a mieszkańcy wiedzieli, gdzie przebywali ich bliscy. W rezultacie odkrycie zbrodni nastąpiło bardzo szybko, tuż po wejściu wojsk niemieckich i zostało użyte w celach propagandowych. Nie tyle by obwinić władze sowieckie – faktycznych sprawców zbrodni – które do tego czasu już się ewakuowały, lecz w celu rozprawy z Żydami. Wykorzystano zbrodnię więzienną do zbliżenia ku sobie ludności ukraińskiej poprzez przyzwolenie na dokonanie aktów zemsty. Pogromy, które miały nastąpić później, były też sposobem

na rozładowanie napięcia i zezwolenie na grabież. Niemcy odegrali rolę wyzwolicieli ludności miejscowej spod jarzma sowieckiego.

Konsekwencje mordów więziennych dla społeczności żydowskiej były ogromne. Po wykorzystaniu wielu z nich w aparacie władzy, społeczność ta została pozostawiona na łasce losu. Wielu Żydów zaangażowanych w sowiecki aparat administracyjny zdążyło się ewakuować, 'zemsta ludu' została przeniesiona na tych, którzy pozostali. Nastąpił proces kumulacji czynników – antysemityzmu, 'zemsty' za mord więzienny oraz rasistowskiej polityki okupanta i aktów mordów przy użyciu *Einsatzgruppen*.

Ważny podkreślenia jest fakt, że wśród więźniów zamordowanych przez NKWD byli również Żydzi. Podczas fali aresztowań czerwcowych 1941 r. uwięziono wielu działaczy syjonistycznych, podobnie jak nacjonalistów ukraińskich. Wprawdzie ich liczba nie jest znana, jednak z przeglądu list zidentyfikowanych ofiar wynika, że we Lwowie mogło ich być kilkudziesięciu. Mimo niewielkiego procentu, fakt zamordowania Żydów przez NKWD został przez propagandę niemiecką i ukraińską pominięty.

Mordowanie więźniów na innych obszarach poza Ukrainą było ograniczone. W miejscowościach, gdzie ewakuowano więźniów w konwojach, zdarzały się przypadki rozstrzelania ich w czasie transportów. Były to jednak wydarzenia w miejscach oddalonych od miast i nie miały takiego wpływu na nastroje ludności, jak w Małopolsce Wschodniej. W wielu więzieniach tzw. Zachodniej Białorusi nie nadążono z ewakuacją i rozstrzelaniem, a więźniowie uciekli bądź zostali oswobodzeni.

* * *

Mick, Christoph, 'Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939-44,' *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (April 2011): 338-40, 340-55.

Jewish, Polish and Ukrainian memories of the war contradict each other. Piotr Wróbel spoke of the 'double memory' of Poles and Jews, and the Holocaust survivor and historian Philip Friedman wrote of the 'wide gulf separating the Jewish and Ukrainian interpretations.' Similar mechanisms occur in the debate on Ukrainian-Polish relations, with Ukrainians and Poles accusing each other of having started the ethnic cleansing of the Polish-Ukrainian borderlands.

These multiple, often conflicting memories of the war can be traced back to contradictory experiences. I take these experiences seriously, as an expression of how the groups perceived themselves and others. The

article focuses on the multiethnic Eastern Polish, now Western Ukrainian city of Lviv. Located in an ethnographically mostly Ukrainian region, in the interwar period the city was part of the Second Polish Republic, with a Polish majority population. In 1939, 157,490 of the 312,231 inhabitants were Polish, 49,747 were Ukrainian and 99,595 Jewish.

Diaries, memoirs and other autobiographical documents are the most important sources for war experiences in this city. This article uses wartime documents created by eyewitnesses of events. The main sources for Jewish views are the notes and diaries of refugees from Eastern Poland collected in the Warsaw ghetto by Emanuel Ringelblum and his co-workers. Many of them have been published in the third volume of the Ringelblum archive. I also use some published diaries and eyewitness accounts of Jewish survivors, which were collected or inspired by the Jewish Historical Institute in Warsaw in the immediate postwar period. They give trustworthy accounts of events after July 1941, but are less useful for the period of Soviet occupation. In postwar Poland most authors did not dare to write about Soviet repressions or the prison murders of June 1941. For the Polish side I used diaries and documents from the Lviv Command of the Home Army (*Armia Krajowa*) and its predecessor organization, the Union for Armed Struggle (*Związek Walki Zbrojnej*). The reports summarize the views of the local Polish population. For the Ukrainian side I have very few suitable wartime documents. Here my main sources are a few diaries and reports by the local group of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera faction) OUN-B. In a few cases I have supplemented these sources with material taken from memoirs or from accounts which were written after the war. The sources cannot do justice to the multitude of different experiences of Polish, Ukrainian and Jewish societies, but they represent discourses which were prevalent during the war and were to deeply influence the postwar memory. [...]

The Soviet Army invaded eastern Poland under the pretext of liberating Belarusians and Ukrainians from the 'Polish yoke' and of bringing social liberation to the toiling masses. And indeed, the end of Polish domination pleased Osyp Nazaruk, the editor-in-chief of the Greek-Catholic weekly newspaper *Nova Zoria*, but his joy was clouded by the uncertain future ahead. Soon, the occupiers turned against the pre-war elite, including the leaders of the Ukrainian political parties. Nazaruk fled to the Germans.

During the Soviet occupation, class theoretically mattered more than ethnicity, but in everyday life class and ethnicity were interlinked and ethnic categories played an important role. The Soviet authorities attempted to win the allegiance of the lower classes, the younger generation and parts

of the intelligentsia. In government-controlled elections, the population elected a western Ukrainian national assembly, which voted for union with the Ukrainian Socialist Soviet Republic. The Ukrainians were the titular nationality, which meant that they took precedence in the administration, and in culture and education over Poles and Jews.

The city was sovietized, flooded with Soviet symbols and inundated with propaganda directed against the Second Polish Republic. Newcomers from eastern Ukraine and other parts of the Soviet Union occupied key positions in the administration and economy, but local Ukrainians were also given positions which had previously been the sole province of Poles. The Ukrainian scholar Myroslav Semchyshyn writes in his recollections how beautiful it was to hear Ukrainian words and songs on the street and to read Ukrainian inscriptions.

The Soviet policy changed once it became apparent that its aggressive strategy to win the sympathies of western Ukrainians was doomed to disappointment. Once the occupied territories had been incorporated into the Ukrainian Socialist Soviet Republic, many local Ukrainians supported the anti-Soviet OUN. After the summer of 1940 the Soviet Union turned more towards the Poles, who were courted in their turn and granted concessions in the area of cultural policies.

Terror and repression were an integral part of sovietization. Victims were defined either exclusively by their class status (as members of the pre-war social and political elite); by the combination of ethnicity and social status (e.g., Polish military settlers); by their status as aliens (e.g., the mostly Jewish refugees from German-occupied Poland); or by their political convictions (Jewish socialists – *Bundists*, Zionists or Ukrainian nationalists). Poles, Ukrainians and Jews were affected differently and at different points in time by the waves of repression.

Initially, a large part of the social pre-war elite was arrested or deported. Many of them, such as the Polish officers who were taken by the Red Army as prisoners of war, were later shot. The Polish population was therefore most deeply affected by this first wave of arrests and deportations, followed by the Jewish population. On the night of 12-13 April 1940, some 7000-8500 Poles, mostly family members of officers and policemen, were deported from the city of Lviv. The second wave primarily hit the economic elite; Jews and Poles in particular, but also the few existing Ukrainian entrepreneurs were imprisoned or deported. The last wave of arrests and deportations was specifically directed against Ukrainian nationalists. When the Germans invaded, many Ukrainians were still in the jails of the People's Commissariat for Internal Affairs (*Narodnyj Komissariat Vnutrennikh Del, NKVD*).

Additional groups of victims included Polish peasants who had settled in the eastern areas as part of the population policy of the pre-war Polish government, well-to-do Ukrainian and Polish peasants and about 70,000 refugees, the majority of them Jews, who had fled from German-occupied territories in the autumn of 1939 to the Soviet sphere of influence. No group escaped Soviet repression, but Poles and Jews were proportionately more affected by the terror than the Ukrainian population.

It is not surprising that the Polish population was broken-hearted. An eyewitness wrote in his diary of 'complete chaos' and 'immeasurable tragedy.' The Polish resistance organizations in Lviv reported that Poles and Ukrainians did not differ much in their reception of the new Soviet power. The working class was initially quite enthusiastic, while the middle class was hostile to the Soviet occupiers. Some reports noted that the majority of the Jewish population had received the Soviets with open pleasure, even enthusiastically, and that some Jews had turned against Polish soldiers, disarmed and bound them.

Jewish authors paint a more differentiated portrait of the behaviour of the Jewish population. While the persecution of Zionists, *Bundists* and the destruction of the Jewish middle class are mentioned, all reports agree that a large part of the Jewish youth greeted the Soviets enthusiastically and later participated in Soviet events. One Jewish eyewitness even confirmed that after the entry of the Red Army, Jews declared their aversion to Poles:

For us Jews it was politically very unwise that a part of Jewish society behaved very badly to the Polish population and to Polish soldiers.

Some Jewish Polish authors severely censured the friendly behaviour of fellow Jews towards the Soviet power. One refugee from Warsaw believed the tense relationships of other nationalities with the Jews were due 'exclusively to the Jews seeking top positions,' and another refugee reported that Jewish teachers went to the country to propagate collectivization; thus, for the peasants, the impression was given that everything was the fault of the Jews. Jewish authors account for the friendly reception of the Red Army by pointing to the unpopular German alternative and recalling the experiences of antisemitism and discrimination suffered by Jews in the Second Polish Republic. The equal treatment vouchsafed to Jews and the fight against antisemitism are repeatedly given as the most important reasons justifying Jewish pro-Soviet sympathies.

The Polish resistance monitored the behaviour of the Jewish population. High-ranking members of Polish resistance organizations located in Warsaw were usually more understanding than the local resistance organizations in Lviv. General Michał Tokarzewski-Karaszewicz, for example, reported in January 1940 that the Jewish population had welcomed the Soviet occupation not out of pro-communist sympathies but in the hope of improving their situation. Tokarzewski also noted a growing antisemitism in the general Polish and Ukrainian population. The Polish population especially hated the Soviet militia, with its overwhelmingly Jewish and Ukrainian members. Two months later, Colonel Stefan 'Grot' Rowecki, commander of the ZWZ in the German zone of occupation, reported that the occupiers threatened the propertied Jewish classes, but he also confirmed that the hatred directed against the Bolsheviks had unleashed a hatred of Jews.

Members of the Polish underground in Lviv shared this hatred, even as late as 1942. Although they were aware that many wealthy Jews, Zionists, members of the *Bund* and other socialist parties had been arrested and deported, they quickly passed over such incidents, as they considered the Zionists as having 'no influence over the masses.' The reports took the behaviour of some Jewish youths as the basis for more general accusations. Jewish communists in particular were accused of having used meetings to incite the 'hatred of the Jewish masses' against the Polish population under the pretext of fighting the Polish bourgeoisie. The 'Jewish masses' was shorthand for the general threat posed by Jews. Jews were accused of collaborating with the Soviets, of denouncing Poles, profiting from their misery and taking over their positions. This was interpreted as the outbreak of a secret and long-standing Jewish hatred of Poles. Only Jewish Polish patriots were excluded from this collective accusation. The reports leave no room for doubt that Poles believed that the Jews were following a policy which was hostile to Poland. In a memorandum from the summer of 1942, the Jewish population was still considered to form a 'natural sphere of influence for Soviet Russia' and as the principal supporters of Bolshevik rule in eastern Poland. Some counter-examples were noted; however, these had no impact on the general opinion:

Among the Jews there are cases of active aid given to persecuted Poles, their liberation from the hands of furious and shouting Jewish mobs, but this behaviour on the part of certain Jewish groups can never take away the blame for the behaviour of Jews during the Bolshevik invasion.

Ukrainian reports also linked the Jews with Soviet rule. The Ukrainian press appearing in the *Generalgouvernement* took up the old propaganda slogan of 'Judeo-communism' and accused the Jews of profiting from the Soviet occupation and of denouncing Ukrainian resistance fighters to the Soviet security forces. This was consistent with the antisemitic attitude of the OUN. Jews were seen as a 'second-rate enemy' linked to Bolshevism and collectively held responsible for Soviet measures. The Second General Congress of the OUN-B in April 1941 stated in its resolution:

The Jews in the U.S.S.R. constitute the most faithful support of the ruling Bolshevik regime and the vanguard of Muscovite imperialism in the Ukraine. The Muscovite-Bolshevik government exploits the anti-Jewish sentiments of the Ukrainian masses to divert their attention from the true cause of their misfortune and to channel them in times of frustration into pogroms on Jews. The OUN combats the Jews as the prop of the Muscovite-Bolshevik regime and simultaneously it renders them conscious of the fact that the principal foe is Moscow.

However, other voices also persisted. Milena Rudnytska, the chairwoman of the women's organization *Soiuz Ukraïnok*, did not agree with the general accusation of collaboration levelled against the Jews.

In the authorities they [the Bolsheviks, CM] have employed Jews, but with the exception of them they often have nobody else on whom they can depend.

Rudnytska believed that the 'Jews in general are as dissatisfied as we are.' The Jewish middle class had been destroyed, as had their trade. However, Rudnytska does find something positive in the latter:

This is more important for us from a national standpoint than the dissolution of large landed properties.

This is a reference to a Polish and Ukrainian nationalist discourse which went back to the end of the nineteenth century. In this discourse, the strong position of Jews in the free professions and in the middle class was perceived as hindering the rise of a Polish or Ukrainian middle class and preventing the modernization of both societies.

The Polish underground organization accused not only Jews but also Ukrainians of disloyalty to the Polish state, of collaborating with the

Soviets and driving out Poles from the administration, from industry, trade, the universities and the education system. However, this behaviour by Ukrainians was not interpreted as an expression of communist or pro-Soviet feelings and differs fundamentally from the Polish interpretation of Jewish behaviour. One report explicitly stated that the Ukrainian elite remained thoroughly nationalist and kept its distance to the regime, despite being granted privileges. Jewish authors also accused the Ukrainians of opportunism, but they also realized that it was an opportunism which took advantage of the additional freedoms obtained to pursue their own nationalist interests. Ukrainian nationalism – one author noticed – survived under the cloak of collaboration (*pod płaszczykiem współpracy*).

Almost all inhabitants shared the hatred of the NKVD, of the political commissars and the party bigwigs. The Galicians – according to one Jewish author – were united by their distrust of the new colleagues from the Soviet Union. This is confirmed by the Ukrainian scholar Semchyshyn: ‘In short – it was US and the newcomers were THEM.’ But for the Jewish population, Soviet rule was – as the Jewish Pole Stanisław Różycki underlines – the only hope.

Only the Jews do not waver, regardless of their feelings or their rational and moderate attitude towards the Union, although they suffered, although their possessions were seized, their families were deported, nevertheless they counted solely on Russia, because everything is better than the Germans.

The Polish and the Ukrainian population were – according to reports from the Polish underground – not just united by their common hostility against the regime but also by a shared hatred of Jews, who were perceived as having profited from Soviet rule. Indeed, Jews were collectively linked with Soviet communism. A Polish eyewitness called it a ‘sad paradox’ that the hatred of Jews represented practically ‘the only bridge of communication between Poles and Ukrainians.’ This hatred – he continued – extended even beyond the hatred of the Bolsheviks, and the pressure was only waiting for the right moment to be released.

The Jews did not yet know the terrible fate awaiting them, but the German attack horrified them. The refugees prepared for another flight and the local Jewish communists left. Jewish eyewitnesses observed that the mood of the Polish population appeared to be contradictory. On the one hand there was a certain *Schadenfreude* vis-à-vis Jews, Bolsheviks and Russians; on the other hand the Poles secretly feared the Ukrainians and Germans.

Already, prior to the entry of the *Wehrmacht*, Ukrainian nationalists had attempted an uprising and taken advantage of the confusion to attack Soviet officials, but also to carry out the first attacks against Jews. The uprising failed, but immediately after the withdrawal of the Red Army the Ukrainians controlled – according to Różycki – every house, and handed Jews and Poles over to the newly founded Ukrainian militia. Long queues formed in front of grocery shops. Jews standing in the queues were insulted by Poles and Ukrainians and pushed out of the queue. Some Ukrainians and Poles stopped greeting Jews. However, not everybody behaved like this. Różycki noticed that many workers and intellectuals had not changed their behaviour. He came to the conclusion that the Ukrainians actually only hated Poles. But, acting from base motives, they were also prepared to carry out anti-Jewish pogroms. Every day he expected a pogrom to break out, a fear – he believed – which was also shared by Poles. Another witness, writing in Yiddish, feared not only the Ukrainians, but also the Poles, considering both groups ‘capable of sinking their teeth into the Jews.’

The first German troops reached the outskirts of Lviv on 30 June 1941. The Jewish population, which had increased in the last two years to more than 150,000, remained fearfully inside their homes. Opinions differed regarding the behaviour of the Polish population. Some reported that the Poles – with individual exceptions – remained indifferent. One Jewish author reported that the Poles greeted the German soldiers joyfully and that the whole Polish population hurried to them with flowers in their hands. No other eyewitness reports such a reception, but the Lviv Command of the Home Army confirms that after the experiences under Soviet occupation the Germans were received in a friendly manner, sometimes even with sympathy.

All Jewish authors were agreed that the overwhelming majority of the Ukrainian population greeted the German units enthusiastically or, in the words of an eyewitness, ‘The Ukrainians welcomed the Germans with flowers, laughter, joy, full of hope and illusions, as rescuers and liberators.’ The gold and blue Ukrainian flag flew next to the swastika. Posters of the Bandera faction of the OUN calling for a ‘Ukraine for the Ukrainians’ were everywhere.

The *Nachtigall* battalion – a Ukrainian unit of the German military counterintelligence service *Abwehr* – and several Ukrainian so-called expeditionary groups (*pokhidni hrupy*) entered the city together with the German troops. The Ukrainian expeditionary groups worked for the German Army as translators and functioned as intermediaries to the local population, but they had a hidden agenda. Stepan Bandera, the leader of the

OUN-B, had ordered them to establish a Ukrainian administration and lay the foundations for a Ukrainian state. The intention was to confront the German authorities with a *fait accompli*. Bandera's emissary Yaroslav Stets'ko ignored German orders and met local Ukrainian leaders in the *Prosvita* building to form a Ukrainian government and proclaim a Ukrainian state. Shortly afterwards, two German *Abwehr* officers (Hans Koch and Ernst zu Eickern), who had learned of Stets'ko's intention when they had arrived at the residence of the Greek-Catholic archbishop, succeeded in entering the building through a side entrance. The main entrance was blocked by a large crowd. The assembly greeted them with 'unmeasured enthusiasm.' Hans Koch addressed the meeting but carefully avoided offering any recognition of the proclamation. Later, the local Ukrainians were informed that the proclamation had not been approved by the German government. In the next few days Stets'ko tried to obtain German approval of the proclamation, but failed. In the German plans for the '*Lebensraum im Osten*' there was no space for an independent or even semi-independent Ukrainian state.

At the same time as Stets'ko was proclaiming a Ukrainian state, members of the Ukrainian expeditionary groups (*pokhidni hrupy*) and local people went to the prisons to look for friends and relatives. Before the Red Army had left the city, the NKVD had murdered at least 3000 prisoners. The mass graves were discovered a short time later. The real culprits – the Soviet prison guards – had already left the city, but many Ukrainians and Poles believed that the NKVD was dominated by Jews. Jewish eyewitnesses understandably rejected the suggestion of any collective responsibility of the local Jewish population for the NKVD murders in the Lviv prisons, or for other Soviet crimes. But the emissaries of the OUN had formed a local militia which turned against the Jewish population. Ukrainian militiamen and civilians chased down Jews, took them to the prisons, forced them to exhume the bodies, mistreated and finally killed them.

Różycki was shocked that local Ukrainians were accompanying German officers through the streets and helping them to hunt out 'hostile elements': that is, Jews. Rumours of terribly tortured and crucified prisoners circulated in the city. Ukrainian patrols rounded up Jews in the street and beat men and women, young and old. From the window of his house, on 1 July 1941, retired law professor Maurycy Allerhand saw Ukrainians beating Jews, using sticks and whips. He recognized them as Ukrainians not just by their blue and gold armbands, but also by the Ukrainian insults they used against the Jews. In front of the prisons an enormous crowd had assembled; Jews were made to run the gauntlet of the crowd. Allerhand's grown-up son Jonatan was captured by Ukrainians. A German soldier took him to the Brygidka

prison. While his wife and son were able to escape with the help of a German officer, in the Brygidka Jonatan Allerhand was forced to help remove and clean the corpses. The German soldiers wore gas masks and watched the scene. Ukrainian militiamen beat Jews and constantly threatened them with shooting. Jonatan Allerhand was one of the very few who survived. After his return 12 wounds were counted on his body. It is not known how many Jews were murdered in this pogrom. Estimates range from 4000 to 8000 victims.

The German military authorities tolerated this antisemitic violence. A secret order by Reinhard Heydrich, the SS Chief of Security Service and Security Police and head of the *Reichssicherheitshauptamt* (Reich Security Main Office), had recommended inciting the local population to anti-Jewish violence, but there is no evidence that German agitators were responsible for the Lviv pogrom. The first [N]azi killing squad, the *Sonderkommando 4b*, arrived after the pogrom had already started.

Some observers reported that the Ukrainian *Nachtigall* battalion had marched through the streets chanting 'death to the Moscow-Jewish commune.' For Różycki, the Ukrainians collectively were responsible for the pogrom. Other authors did not blame the entire Ukrainian population. They accused 'janitors, Ukrainian youths, hysterical women and simple people from the underworld,' absolving the Polish population and the Ukrainian intelligentsia of any responsibility for such acts:

The pogrom and repressive activities were carried out only by lower classes, the scum of the Ukrainians.

This was also the standpoint – according to Maurycy Allerhand – of the Ukrainian elite, even if they did not directly accuse antisocial Polish elements of being the offenders. Allerhand believed that the German front-line soldiers had not behaved badly on the first day, but that the military had given the Ukrainian population a free hand to carry out this 'legal pogrom.' Another eyewitness believed that 'sinister Ukrainians, Petliura supporters and old pogromists' had begun the pogrom on their own initiative. But Allerhand and other eyewitnesses also reported the active participation of German soldiers, who, in some streets, helped Ukrainians to round up Jews. German soldiers and officers watched the atrocities; some took photographs and even a film crew was present. The actual killing was done by the Ukrainian militia, and members of the local population participated in beating up the victims. Often the Jews had to run a gauntlet before they could enter the prison yard. According to a report of the Polish underground,

the pogrom had been ordered by the Germans and 'had been carried out by Ukrainian and Polish scum.' However, no other Polish sources mention any participation of Poles in the pogrom.

In the first days of the occupation the Germans began flooding western Ukraine with antisemitic pamphlets, posters, caricatures and proclamations. Their arguments were taken up and disseminated further by radio and in the legal Ukrainian press. Apart from propaganda articles in the press, it is difficult to find any contemporary Ukrainian documents which refer to the pogrom against Jews or discuss Jewish-Ukrainian relations during the war. Therefore I must rely here mostly on memoirs. Semchyshyn held 'urban scum' to be responsible for the bloody pogrom, believing that many wore badges in the Ukrainian colours yellow and blue without being Ukrainian. How difficult it was for the urban Ukrainian elite to accept the fact that the pogrom was carried out by Ukrainians is shown by reports of conversations between Jewish eyewitnesses and their Ukrainian acquaintances. The Greek-Catholic archbishop Andrii Sheptyts'kyi evaded the question of the participation of Ukrainians in his letter to Pope Pius XII, written in August 1942. He merely noted that at the beginning of the war the German occupying forces had tried to prove that local citizens or policemen were the offenders, but then the Germans began to kill their victims on the streets in front of all eyes without any shame. In Lviv the NKVD prison murders seemed to be an important motivation for the pogrom, but pogroms also occurred in villages and towns where no prison murders had taken place. We therefore have to look for additional reasons. The Ukrainian *pokhidny hrupy* seemed to have played an important role in inciting the local population, but it is not clear whether they were executing German orders or whether they had been instructed by leaders of the OUN. As in most pogroms, an important motivation was greed. The Jews were not only beaten, but also robbed and blackmailed.

Shortly after the German invasion the Ukrainian militia was dissolved and the occupying power created a Ukrainian auxiliary police. This police force participated in the day-to-day chicaneries and cruelties against Jews, as well as in many murders. It searched houses and harassed Polish passers-by. It is therefore not surprising that, next to the Germans, the Ukrainian auxiliary police became the chief object of hatred for Poles and Jews alike. One Jewish author believed that the Ukrainian police were recruited from the lowest classes of society. Their members had low moral standards, no sense of responsibility and bestial instincts, inclining them to robbery and acts of terror. Another author believed, on the contrary, that the Ukrainian police was recruited in part from among the academic Ukrainian youth, who

only shortly before had held – together with young Jewish men – positions in the Soviet youth organization *Komsomol*. Now they were showing their true bloody, nationalist and anti-Semitic face. On 25 and 26 July the German authorities allowed three days during which it was permissible to torture, kill and rob Jews without fear of reprisal. The auxiliary policemen were joined by Ukrainian peasants and by individual Poles greedy to rob and murder. These so-called Petliura days – the name given to them by the occupiers – were not spontaneous; the auxiliary police specifically targeted members of the Jewish intelligentsia. Policemen went from house to house, driving men, women and children like cattle to the Gestapo prisons. In the prisons the Jews were tortured and often subsequently murdered.

Jewish eyewitnesses noted that the relationship between Germans and Ukrainians had already begun to cool after the Germans annulled the proclamation of a Ukrainian state, took over the city, and began to give it a German appearance. The Ukrainian flag disappeared from the streets, leaving only the swastika. However, Ukrainians were again given positions of authority in the city administration. One Jewish witness remarked that Poles were very busy trading, smuggling and speculating.

And once again dreams come true: Poles are busy in ‘trade,’ the Ukrainians are in the administration and the Jews do the physical work.

All the documents tell of endless hours of work, cruelty, murder, hunger, epidemics and innumerable casualties among the Jewish population. Right from the start, the Jews were given much less food than the Poles and Ukrainians; by the middle of July 1941, Jews had to wear special armbands and were only permitted to use the last car in trams; later on they were not allowed to use trams at all. Some Poles and Ukrainians took advantage of the emergency, buying valuable goods for little money and selling food for a lot of money to the Jews. Blackmail was common. When the Jews had to move to the ghetto, on their way there they were robbed and beaten by Germans, Poles and Ukrainians. The perpetrators went to Jewish houses and took anything they wanted. Jewish eyewitnesses confirm that, without the help of locals, the Germans would not have been able to find so many of the Jews in hiding.

Maurycy Allerhand believed that only in exceptional cases did Poles participate in the plundering of Jewish homes. He placed all the blame on the Ukrainians, who were trying to get rich by any means possible. Thus, for example, they would go from house to house asking the caretakers whether any Jews lived there. Then they would enter the houses and claim the flats

for themselves, allowing themselves to be paid off with high sums of money. Poles – according to Allerhand – never participated in such activities. But some Ukrainians also helped Jews:

In an atmosphere of brutal racist hatred, there were some cases, if not many, of humane behaviour on the part of Poles and Ukrainians.

Jewish eyewitnesses were also critical of the Jewish ghetto police, the Jewish *Ordnungsdienst*, who helped the German authorities to control the ghetto before its members themselves became victims of the Holocaust. This police force was a great misfortune for the Jewish population, because it included many corrupt elements. Leon Weliczker Wells echoed this view in his memoirs: ‘Those who had any self-respect did not join this group, and it was composed essentially of those from the Jewish rabble.’

In these inter-ethnic relationships Jews appear exclusively as the victims of violence and attacks. Jewish society itself underwent an internal restructuring, which thereafter only partially reflected the old pre-war structures of Jewish society. From June to September 1941, many Lviv Jews were killed in pogroms and by German *Einsatzgruppen*. From October 1941 to June 1942, as the ‘*Endlösung*’ was prepared, members of the Jewish intelligentsia and ‘unproductive’ people were murdered, the Lviv ghetto was established, mass murders intensified and many Jews were deported to the Bełżec death camp. From July 1942 to June 1943 the ghetto was scaled down and finally liquidated. Almost all Jews in the city or surrounding villages were killed – only about 800 survived the war, either with the help of Poles and Ukrainians or by successfully hiding their identity.

After the establishment of the Lviv ghetto, the Jewish eyewitness accounts of the war break off or change in character. Now reports focus predominantly on hunger, misery, murders and fear. Reflections on Jewish relations to other ethnic groups become rare. With the destruction of the Lviv ghetto they stop altogether. On his flight by train to Warsaw, one author of a report who was travelling with fake papers met Aryan smugglers. Despite the whole-scale murders of Jews they were still full of hatred against Jews: ‘The only area where we profit from the Germans is when they deal with the Jews.’

Numerous actions against Jews who had fled to the forests show that, even after the murder of hundreds of thousands of Jews, Ukrainian partisan groups were still strongly antisemitic. Nevertheless, it should not be assumed from this that the entire Ukrainian population supported such exterminatory antisemitism. At least 100 death sentences were passed

against Ukrainians who had aided Jews. Hundreds of Jewish adults and children were hidden in the residence of Archbishop Sheptyts'kyj and in Uniate monasteries.

Despite the murder of tens of thousands of Jews from Lviv, a memorandum by the local Command of the Home Army still considered the Jews in Spring 1942 to be a danger to the Poles. In this memorandum, stereotypes from the arsenal of Polish pre-war antisemitic accusations are combined with [N]azi antisemitic tropes. Jews were seen as the most important internal enemy, whose final plan it was to replace the Poles as the ruling class. The argument was that the Jews had not been defeated, only weakened, as only the weakest parts of the Jewish society had been murdered. Indirectly, this had even somehow strengthened the Jews, because those who had survived were 'not weighed down in the struggle for existence by this ballast.'

One can say without reservation that the problem of the Jewish minority has the aspect of a difficult chronic disease among us which complicates the normal functioning of the social organism.

Traditional national-democratic antisemitic arguments are used here, even though the context had changed fundamentally. The Jewish minority prevented – the report continued – the development of an independent third estate and thereby prevented the modernization of society. The rise of talented Poles from the lower classes was being hampered by Jews. In this way Jews not only weakened the Poles but also stood in the way of a democratization of society.

Yet this does not mean that the Polish population supported the murder of the Jewish population which took place directly before their eyes. The Lviv Command of the Home Army called the German plan to destroy the Jews in Lviv 'ultrabestial' (*ultrabestialski*) and gave a detailed description of the so-called 'August action' in 1942, in the course of which the German police and Ukrainian auxiliary police murdered at least 40,000 Jews or had them deported to the extermination camp at Bełżec. The scenes witnessed moved even people who were hostile to Jews:

The Aryan population witnessed this action with pain, even if in the relationships to Jews a strong aversion had developed after the Bolshevik invasion, nevertheless, when their own eyes saw what was done to Jews, it made a pitiable impression on them.

The reaction of the masses to the murder of Jews was relatively uniform:

All condemn the bestiality and the premeditation with which the Jews are being murdered, but generally it is said that the Jews are getting the punishment of history.

Deep sympathy was often felt for individual Jews, to whom help was at times given even at the risk of the helper's own life. But in 'relation to the Jews generally there is a subconscious satisfaction that there will be no more Jews in the Polish organism.'

* * *

Himka, John-Paul, 'Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation,' in *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*, ed. Omer Bartov and Eric D. Weitz (Bloomington: Indiana University Press, 2013), 381-82, 385, 386-87, 389-90.

The Reporting of Atrocities

The first report of the NKVD murders stated that in L'viv thousands of corpses were found in the prisons and on the streets with marks of torture. Dr. Beyer reported an initial tally: 4000 were shot in L'viv, 600 in Ternopil', 300 in Iavoriv. There was, he said, evidence of torture.

As the reporting developed, the description of the atrocities grew more elaborate. A report on 8 July translated from *Berliner Illustrierte Nachtausgabe* stated that so far 700 corpses had been recovered in L'viv, among them women, children, and elderly citizens. There were perhaps 2000-3000 victims in L'viv altogether. In the police presidium on Sapieha Street, 20 Ukrainians had been locked in a narrow cell. The 'Bolshevik butchers' shot at them through the doors with machine guns and revolvers. They finished off some of the victims with knives and axes. In the investigative prison on Kazymyryvs'ka Street the Chekists threw the victims, dead or alive, into basement cells, then locked up the doors to the cells and walled them in. The retreating Bolsheviks set the prison on fire to hide their crimes, but the basement cells remained intact and were later opened. According to the article translated from *Völkischer Beobachter*, 'the animals in human form' ripped open the bellies of pregnant women and nailed the embryos to the

wall. The torture chamber in the secret police headquarters was covered with bloodstains up to the ceiling. An unattributed report from Berlin said that first the victims in L'viv were crowded into cells and given little food or water. The ones who were buried according to this account were not shot, but instead their stomachs were cut open or their throats cut. Their bodies displayed marks of torture with sharp hooks. Some had their noses cut off, others their faces smashed in. Many victims were burned alive; perhaps they were thrown into boiling water. The skin was just hanging from some of the corpses. The torments were exacerbated by the so-called 'red-glove': the victims' arms and legs were placed into boiling water, then their skin was flayed from the joints to the fingers and toes. Another report from L'viv said that women had their noses and breasts cut off, their wombs ripped open. Priests were found with crosses carved into their chests; some were crucified. Prisoners were shot in the basements and then hand grenades were thrown in. They were now counting 8000 victims in L'viv.

Similar atrocities were found elsewhere. A translation from *Berliner Illustrierte Nachtausgabe* stated that on the night of 24-25 June the Bolsheviki-Jewish officials in Dubno shot 527 men and women and bestially stabbed infants. A translated article from *Völkischer Beobachter* stated that 1500 Ukrainians were killed by machine guns in Luts'k prison. The executioners started shooting them with machine guns, then threw hand grenades at them, then finished them off with pistols. A correspondent from *Völkischer Beobachter* toured the citadel in Zolochiv. The ditch surrounding it was full of corpses. 'Whatever could be cut off, the executioners cut off, whatever could be extracted or pulled out, they extracted it, pulled it out.' One of the mourners pointed out his 15-year-old son among the victims. Perhaps over 400 persons were murdered there. In Stryi the basements of the NKVD offices contained victims missing heads, arms, legs, and other parts of their bodies. A sewer there was found to be packed with corpses. In Sambir over 50 children were shot. In the prison kitchens, kettles were discovered with boiled human arms and legs, and the prisoners had been fed some strange meat since March. Fifteen-hundred Ukrainians were killed in Kremianets', including eight priests and a bishop. The Bolsheviks marched the bishop naked through the streets to the prison. There they set fire to his beard, cut off his heels, nose, and tongue, and plucked out his eyes. In Shchyrets', a small town near L'viv, 27 Ukrainians were discovered buried in a stable. The bodies were without hands, legs, noses, ears. About 700 were killed in the Dobromyl' region, and 800 in Chortkiv. [...]

As *Krakivs'ki visti* reported the NKVD murders, all the victims were Ukrainians. What might have been meant as a singular exception came in

a report about the executions in the Dobromyl' region: 'Among those killed was also found a Bolshevik prosecutor.' In this case, the nationality of the victim was passed over in silence. Otherwise, the paper was monolithic in its presentation. A translation from *Berliner Illustrierte Nachtausgabe* stated that the victims 'were no criminals, but loved their Ukrainian Fatherland and hated the Jewish-Bolshevik insanity.' In Luts'k, the paper reported, the Ukrainians, 1500 in all, were singled out from a total of 4000 prisoners and put to death.

It is not possible to reconstruct the actual national composition of the victims, but the lists compiled by the NKVD itself leave no doubt as to the general picture. In L'viv, the nationality of the victims was mixed. The lists for L'viv have many characteristically Polish first names and fathers' names and some Jewish names as well. Grzegorz Hryciuk estimates from the NKVD lists of victims that a minimum of 25 percent of the victims in L'viv prisons were Polish, and Christof Mick writes that 'up to two thirds' of the L'viv victims were Ukrainians. In some localities outside L'viv the victims were also ethnically mixed, for example, in Drohobych, and in others the overwhelming majority of the victims were Ukrainian, for example, in Ternopil'. In sum, the evidence contradicts the paper's contention that the victims were all or with few exceptions Ukrainians. [...]

So whom did *Krakivs'ki visti* identify as the perpetrators of the 1941 massacres and the Vinnytsia shootings?

One of the earliest statements on the NKVD murders was made by Professor Kubijovyč, the head of the Ukrainian Central Committee and the person with the most influence on the *Krakivs'ki visti* milieu. He placed an editorial in the paper on 8 July under the title 'Before the Majesty of Innocent Blood.' He placed the blame for the murders squarely on the shoulders of 'the eternal enemies of the Ukrainian people' (*vidvichni vorohy ukrains'koho narodu*) and called, as we shall see below, for stern retribution against them. But he was not explicit about whom he meant. 'The eternal enemies of the Ukrainian people,' he wrote, 'did not let pass the opportunity to vent their rage and in a bestial manner spill the innocent blood of thousands of defenseless sons and daughters of the Ukrainian people ... In these bloody orgies a whole league (*tsila spilka*) of our eternal enemies took part.' Kubijovyč probably had in mind a broad set of others: the Russians, Jews, and Poles.

The Poles were omitted from the ranks of perpetrators for the rest of the time the newspaper reported on the murders, but Kubijovyč was probably reacting to certain passages in the initial reports, found in the previous issue of the paper (of 6 July; there was no issue on 7 July). One of these, the one communicated by [Gennadii] Kotorovych [a correspondent] by

telephone from Berlin, said that the massacred Ukrainians displayed 'signs of terrible bestial abuses of NKVD sadists and the bestial Jewish-Polish mob.' In his interview, [Hans Joachim] Beyer [a Ukraine expert and SS *Obersturmbannführer*], said: 'Also other elements [besides Jews] took part in this, in which connection it is particularly necessary to remember that a part of the Polish intelligentsia, under the leadership of former president Bartel, was definitely favorably disposed to the Soviets.' The Poles soon disappeared as perpetrators, but the other 'eternal enemies' remained.

Russians were blamed for both the NKVD murders of 1941 and the shootings at Vinnytsia. In connection with the NKVD murders, the Russians were always linked with the Jews. Thus in Mariian Kozak's interview with a former prisoner who survived the Luts'k massacre, reference is made to 'Muscovite-Jewish executioners.' Another article ascribed the crimes to 'Muscovy,' which had now become 'the kingdom of the Judeo-commune'; yet another blamed atheistic Muscovite Bolshevism as well as the Jews. An eyewitness from Sambir said the shooters in the prison were 'a Jew from Sambir, two Muscovite Jews, two Georgians, two Muscovites (*moskali*), and even one of our own, a Cain from the village of Turchynovychi, Sambir county.' This, incidentally, was the only mention of a perpetrator of Ukrainian nationality (notably a West Ukrainian). According to the testimony of many Poles, West Ukrainians often functioned as perpetrators, collaborating with the Soviet authorities in deportation actions and outright plunder during the 1939-1941 period. They are invisible in *Krakivs'ki visti* reporting as well as in representative narratives of the postwar Ukrainian diaspora. Moreover, there is some ethnic sleight of hand in the reporting regarding ethnic Ukrainian perpetrators from pre-1939 Soviet Ukraine, whom the West Ukrainians call *Skhidniaky* (Easterners). When they are victims, as in Vinnytsia, they are categorized as Ukrainians. When they are perpetrators, as they were in both Western Ukraine and Vinnytsia, they are categorized as Russians. The administration of Soviet Western Ukraine in 1939-1941 was largely made up of Communists recruited from pre-1939 Ukraine, where, as a result of the extensive violent purges and need to take in new members, almost two-thirds of the party was composed of ethnic Ukrainians. Ukrainians were not a majority in the NKVD, but they were by no means absent from its ranks. [...]

The image of Jews as perpetrators was exaggerated. The Germans' translator at Vinnytsia, Mykhailo Seleshko, has left an account of how frustrated the German police commission was when it reconstructed the composition of the NKVD personnel in Vinnytsia and discovered that 'among the supervisors and commissars of the NKVD there were fewer Jews than Muscovites.' (Similarly, in Latvia, where an identical propaganda campaign was being conducted,

there was 'only one person of indisputably Jewish origin' working in the NKVD in 1940-1941.) Throughout the period 1937-1945, the percentage of Jews in the NKVD was declining, and the percentage of Ukrainians growing. [...]

We can exclude the possibility that the inflammatory anti-Jewish materials published in *Krakivs'ki visti* in connection with the NKVD murders of 1941 served as an incitement for the pogroms that were perpetrated in Western Ukraine in late June and early July. Most of the pogroms occurred before *Krakivs'ki visti* began writing about the NKVD murders and blaming them on the Jews. Also, the pogroms all took place before it was even logistically possible to distribute the newspaper in the affected localities. It is clear, however, that the antisemitic propaganda of the paper contributed to create an atmosphere conducive to the mass murder of the Jews that was already underway. [...]

The pogroms were never directly mentioned in *Krakivs'ki visti*, but there are some passages that allude to them. An article about how L'viv had changed since the collapse of Soviet rule remarked that the Soviet bayonets and NKVD trucks had disappeared from the city.

Now you meet on L'viv streets smiling, happy German soldiers, whom no one fears, to whom on the contrary the whole population gravitates ... In today's L'viv one more phenomenon strikes the eye: nowhere on the streets will you see Jews, with whom every corner of the city roiled until recently. 'The chosen people' have hidden in their mouse holes, afraid of the people's anger and retribution for the past two years of abuse.

The pogroms usually began with having Jews retrieve the corpses of the victims. This activity is mentioned in a few accounts. After the German army entered Chortkiv, 'the Jews began under guard to excavate the large courtyard and take corpses out of the earth.' An article translated from *Völkischer Beobachter* described the results of an NKVD massacre in an unnamed village. 'The local people quickly brought the Jews, who are digging up the earth and finding the sadistically massacred corpses.' An article by the same correspondent to *Völkischer Beobachter* appeared in the next issue of *Krakivs'ki visti*. Again he mentioned an instance when the Jews were brought out for the exhumation. 'As one might expect, the despair of the population was directed against the Jews who in their majority were employed as officials in Soviet offices and were precisely those who were instigating these crimes.'

Redlich, Shimon, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945* (Bloomington: Indiana University Press, 2002), 86, 87, 88, 89, 90, 92, 104-7.

The Soviet Interlude, 1939-1941

The expectations of and the reactions to the arrival of the Soviets among Poles, Jews, and Ukrainians in Brzezany and its vicinity varied. They depended a great deal on the conditions and perceptions of everyday life during both the years before the war and those confused and at times dangerous weeks of interregnum preceding the appearance of the Red Army. [...]

The arrival of the Red Army in Brzezany signified for its Polish population more than the disintegration of Polish statehood. It also portended subjugation to the feared and hated Bolshevik empire, whose ideology and values were believed to be completely alien and threatening. Tolek Rap spoke of the mood prevailing at that time among his Polish neighbors and acquaintances. 'The Russians were barbarians, rabble, Asians, another world. When the Bolsheviks entered Brzezany, terrible times started for us Poles. They arrived as our diehard enemies.' Tolek's 15-year-old sister, Halszka, recalled hearing faraway shots. Together with her ailing father, she stepped out of the house into the front garden of their villa. Soon they spotted a Soviet tank. 'Holy God! I remember how this Bolshevik tank, rolling along Iwaszkiewicza Street, approached our house. The turret and the barrel seemed to aim directly at us, and then it stopped. It only aimed, it didn't fire.'

The mood of Brzezany Jews prior to the Soviet occupation of the town was ambivalent. Some apprehensions prevailed, mostly among older people, orthodox Jews, and the prosperous. However, quite a number of younger Jews, those who harbored a grudge toward the Polish state because of its anti-Jewish discriminatory policies in higher education and employment and the few Jewish Communists in particular, experienced a sense of relief. A vague fear of the German alternative had also some effect. [...]

For many Ukrainians, the very prospect of a change from Polish rule and domination seemed to promise a measure of relief. Polish-Ukrainian tensions in eastern Galicia and in the Brzezany region intensified in the late thirties. Ukrainian community and cultural activities were being increasingly suppressed by the Polish administration. In spite of Stalin's oppressive policies in Soviet Ukraine, some Ukrainians, especially the poorly informed peasants in villages around Brzezany, hoped for better days.

According to Iulian Pavliv, Ukrainian peasants knew very little about Soviet intentions. 'They were confused. There were high expectations of meeting the Red Army. There was talk of our brother Ukrainians coming to liberate us.' OUN people took over the Narajow police station when the Poles retreated and hoisted the blue-and-yellow Ukrainian national flag. A triumphal arch was erected and adorned with flowers. 'Next day, when the first Soviet soldiers arrived in Narajow, things became clearer. The Ukrainian flag was torn down and replaced by a red banner.' [...]

As everywhere else, life in Brzezany changed considerably, mostly for the worse. Confiscation of property, the closing of stores, and the requisition of houses and apartments affected mostly the upper and middle layers of the population, regardless of ethnic affiliation. Still, it was the Brzezany Poles, who formed the social and economic elite of the town, who suffered most. [...]

Arbitrariness and terror became quite common. Most of it was directed from above, but there were also some provocations and retaliations against the Soviets. Arrests and deportations conducted by the NKVD, the Soviet security police, affected mainly Poles and Ukrainians. Tolek traveled to Lwow sometime in November 1939 and was staying with his crippled uncle, an ex-colonel of the Polish army. He recalled a traumatic event. 'Two NKVD officers, accompanied by three young Jews wearing red armbands, came at night and arrested my uncle. They made offensive and disgracing remarks, pointing to a painting of Jesus and a picture of Pilsudski.' Wladyslawa recalled that several Polish students in her class just disappeared. 'They were deported with their families to Siberia and Kazakhstan. We lived in constant fear. We knew that this could happen to anyone.' [...]

Poles and Ukrainians from Brzezany and the surrounding villages both tended to accuse Jews of collaboration with the Bolshevik regime. The fact that some Brzezany Jews welcomed the Soviets and were appointed temporarily to positions of authority generated an image of 'traitors.' Poles and Ukrainians perceived the Jew in his traditional role of petty merchant and store-owner. The new functions that some of them began to perform under the Soviets gave rise to resentment. [...]

Although everyday life in Brzezany and the region seemed quite peaceful in the prewar years, relations among Poles, Ukrainians, and Jews weren't that normal. Polish nationalism was on the rise. Ukrainians were frustrated after the continuous curtailment of their cultural and national activities as well as the frequent arrests and trials. This in turn bred some acts of violence against the Poles. Some Jews, especially the young, were frustrated about anti-Jewish educational and employment policies.

On the whole, the two years of Soviet rule in Brzezany intensified uneasiness, frustration, and outright hostility among its three ethnic communities, the Soviets provided a significant point of reference. The fact that both Poles and Ukrainians feared and hated the Bolsheviks didn't ameliorate their tense bilateral attitudes. Each group focused on its own particular suffering and victimization. The few weeks of instability and chaos preceding the arrival of the Soviets in the early fall of 1939 sparked acts of outright violence between the Poles and the Ukrainians. The fact that some Brzezany Jews welcomed the Red Army and that some of them were appointed to positions of authority intensified anti-Jewish feelings among both Poles and Ukrainians. The relatively peaceful prewar coexistence among the three ethnic groups was badly affected by the Soviet interlude. All this was to have a significant impact on interethnic attitudes and behavior under the German occupation.

The German Occupation, 1941-1944

The days following the German invasion revealed a mood of growing restlessness among the Soviet administrative personnel in Brzezany. They started evacuating their families. The first German bombardment of Brzezany took place on Saturday, June 28, 1941. It continued on Sunday and Monday. The bombs caused huge fires. Some public buildings, such as the Sokol and Przyjazn, were hit. A considerable part of the town near the Rynek, Jewish houses along Zbozowa Street in particular, lay in ruins. Rumor had it that Lev Bemko, who was serving in the German Luftwaffe, directed the bombing of the Jewish quarter in town. He was the son of Brzezany's most respected Ukrainian lawyer. During the first two days of July, endless Red Army convoys, including cavalry and horse-drawn artillery, passed through Brzezany as they moved eastward. Small-scale battles and skirmishes were being waged at that time between the Germans and the Russians in the close vicinity of the town and on its outskirts. Armed OUN groups attacked retreating Soviet soldiers. A powerful explosion was heard all over town on Tuesday, July 1. Windows shattered and some roofs collapsed. An ammunition depot, located near the Christian and Jewish cemeteries on the way to Raj, was blown up. This was apparently part of the hasty Soviet retreat. The first Wehrmacht units entered Brzezany on Friday, July 4.

The NKVD started to plan the evacuation of its prisoners as early as June 23. The twelve railway cars that were reserved for Brzezany were part of a detailed plan for Western Ukraine. It seems clear that not all Brzezany

prisoners scheduled for evacuation were actually moved to the interior. Sufficient evidence indicates that a considerable number of them were executed. The Brzezany prison was attacked several times by bands of Ukrainian nationalists, but they did not succeed in freeing the inmates. A group of Brzezany prisoners was transferred to the Tarnopol prison on June 26, and some of them were executed there. Daily executions were conducted inside the Brzezany prison between June 27 and 30. Two tractors, their engines constantly running, were stationed nearby to muffle the shots. About 150 people were murdered, but there was not sufficient time for their burial. A gruesome NKVD report stated: 'Forty-eight of the inmates in the Brzezany prison weren't buried. Twenty corpses, which couldn't be removed, remained in the prison cellar. Forty corpses were thrown into the river from the bridge.' There followed a detailed description of disorder and panic among Soviet prison and army personnel, which was caused by the heavy bombardments. Several dozen prisoners succeeded in escaping during the heavy night-time bombardment between June 30 and July 1.

While the last Soviet officials and military men were leaving Brzezany, the Ukrainian Regional Revolutionary Committee, headed by a Ukrainian lawyer and supported by the OUN, was formed. It appointed local Ukrainians to various city posts. A Ukrainian militia was also organized. Advancing German army units were warmly greeted by the Ukrainian population of Brzezany and the surrounding villages. Triumphal arches were hastily constructed. Bread and salt were offered to the German officers and soldiers. They were perceived by many as liberators from the hated Soviet rule. A Ukrainian newspaper, *Berezhans'ki Visti*, started publishing at the end of July. It became a mouthpiece for Nazi propaganda and provided a forum for various announcements by the German administration. Anti-Semitic articles were printed there from time to time.

A Ukrainian mass celebration took place in the Brzezany Rynek on Sunday, July 6. The Bandera faction of the OUN had proclaimed the establishment of a Ukrainian state just a few days earlier. The Bolsheviks had disappeared and, in spite of the tragedy of the slain prisoners, the mood was jubilant. Thousands of Ukrainian peasants, including armed OUN units, poured into Brzezany from the surrounding countryside. Leaders of the Ukrainian community and officers of the local German army command mounted a festive platform, which was adorned with German and Ukrainian banners. Father Baczynski delivered a sermon, followed by several speeches. Resolutions were read out and endorsed enthusiastically by the crowd. Among them was a telegram to Hitler proclaiming that 'the population of Brzezany and the whole region, liberated from the Bolshevik horror in the

course of the invincible march of the German army, extends its greetings and gratitude to the Fuehrer of the mighty German state and the Supreme Commander of the most glorious army in the world.' A parade that lasted more than an hour marched through the Rynek to the accompaniment of a Ukrainian brass band from the village of Lapshyn.

Ukrainians broke into the Brzezany prison on July 4, upon the arrival of the Wehrmacht. They discovered mutilated bodies. Floating corpses were seen in the Zlota Lipa River. Corpses were also spotted downriver, near the village of Saranczuki. Some of the dead found in Brzezany were buried in a common grave in the local Christian cemetery. Others were identified by peasant families and taken for burial in their native villages. Dozens of Jews were forced to dig graves and bury the dead in the Brzezany Christian cemetery. Afterward, these Jews were slaughtered right then and there by an enraged Ukrainian mob. Some were killed with their own spades. The effect of the NKVD killing of Ukrainian prisoners, together with powerful emotions evoked by the Sunday rally and the permissive attitude of the local German military, resulted in a town-wide anti-Jewish pogrom. A Ukrainian crowd ran wild through the Jewish quarter and spread out all over town, searching for Jews. People were killed and wounded. Property was seized and looted. Some Ukrainians, especially the local intelligentsia, promised to calm the crowds. Within a few weeks, three mass graves, which contained mostly Ukrainian prisoners murdered by the NKVD, were unearthed in the park surrounding the Sieniawski Castle.

A highly emotional event attended by 20,000 Ukrainians took place on August 31 at the Lysonia Hill, a few kilometers southeast of Brzezany. Lysonia was a commemorative site for battles fought by Ukrainians against Russians and Poles during the First World War. A number of Ukrainian Uniate clergy, headed by Father Baczynski, addressed the crowd. The fallen heroes were mourned. Nationalistic poems were recited. Bands and choirs performed. Dr. Volodymyr Bemko, a longtime member of the OUN and a prominent Ukrainian personality in Brzezany, told the audience that 'the last time we could honor our heroes here was in 1929. Poland used to scatter their remains. This is where the infamous Polish pacification was initiated. This is also the site which inspired the souls of thousands of new fighters.' Ukrainian public celebrations like that of July 6 in Brzezany and in late August at Lysonia were received with great elation and enthusiasm by the local Ukrainian population, who had been denied public expressions of national identity by the prewar Polish regime.

Wróbel, Piotr, 'Polish-Ukrainian Relations during World War II: The Boryslav Case Study: A Polish Perspective,' *East European Politics and Societies* 26, no. 1 (February 2012): 219-26.

During the last months before September 1939, anxiety appeared among Boryslav's population and intensified dramatically after the outbreak of World War II. On 1 September, a long and loud signal of mine sirens woke up the people of Boryslav early in the morning. They realized that the war had just started. Already in the first days of September, the Luftwaffe bombed the Drohobych oil region, but only one bomb fell on Boryslav. The oil production stopped. In schools, regular classes were replaced with anti-gas-attack instruction. Soon it became clear that the war would not be victorious for Poland. Most Jews were terrified. Many Ukrainians did not hide their excitement and joy, which caused frustration among Poles. Some knew that secret Ukrainian organizations started preparing themselves to take over the power. Their leaders believed that the new events, unfolding in front of their eyes, would be a continuation of the 1918 to 1919 Polish-Ukrainian war, that the Germans would help the Ukrainians to destroy the status quo imposed on Eastern Galicia by the Poles. Soon, news appeared about Ukrainian attacks against Polish Army units withdrawing to the east and against Polish refugees, escaping from the German-occupied territories. Some people tried to leave for Romania but returned attacked by Ukrainians. Others repeated rumors about Ukrainian peasants poisoning food and killing Polish families living in the countryside. There is no doubt that a number of Poles, both soldiers and civilians, were killed by Ukrainians, but frequently it was impossible to establish which stories were true and which were invented by panicking people.

A similar situation was on the Ukrainian side. From mid-August 1939, the Polish authorities started arresting people suspected of anti-Polish activities, including members of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). In September, Polish Army and the newly organized National Self-Defense units fought and killed Ukrainians accused of attacking the Poles. Self-defense units were sent to villages where Poles were murdered and arrested local Ukrainians. Rumors appeared among the Ukrainians that the Poles intended to 'shoot out' the Ukrainians. In Boryslav, Ukrainians repeated the news that, on 2 September, near Tustanowice, Polish 'sharpshooters' (*strzelcy*) arrested nine Ukrainian workers, returning from work, and murdered them in the forest near the Greek Catholic church of St. Nicholas in Tustanowice.

On 18 September, in the morning, the 57th Infantry Division of the Wehrmacht entered Boryslav. Initially, German soldiers were cautious, but soon they realized that there would be no resistance. They took pictures and gave sweets to children. The Jews felt that bad times were coming even though they had not been aware of the full implication of the German policies towards the Jewish population. Ukrainians, at least a significant part of them, looked happy. Instantly, armed and partially uniformed Ukrainian militia men appeared on the streets of Boryslav, some of them individually, others in small groups on patrol. They distributed flyers, sometimes of strongly anti-Polish character, or glued them to the walls and doors of Polish houses. They also put Ukrainian flags on important buildings in the town. The Germans removed the flags on the same day. Some Ukrainians watched the enthusiasm of their brethren with disapproval and apprehension.

During the next several days, the Germans forced local Jews to clean the town streets and executed a group of eight Polish refugees. The Poles, displaced and completely confused individuals, were accused of spying and shot by the Wehrmacht in front of the German headquarters downtown. Some members of the National Self-Defense managed to escape to Hungary, but the Germans imprisoned others. There were rumors among the Poles that this saved the lives of the Self-Defense members since otherwise Ukrainians would kill them. Yet the Germans murdered eighty prisoners of war in the village of Urycz, several kilometers southeast of Boryslav. A makeshift POW camp was guarded by Germans and armed Ukrainians.

In this situation, the people of Boryslav were shocked when, three or four days after the beginning of the German occupation, they found posters all over the town, announcing that according to an agreement that had been made between the Germans and the Soviets, the provinces of Eastern Poland, including the Drohobych-Boryslav region, would be handed over to the Soviet Union. Most Jews of Boryslav got excited, even though previously some had been already apathetic and did not expect anything good. Even though the Germans spent only several days in Boryslav, they managed to take with them some precious mining instruments and machines.

On 24 September 1939, the Red Army occupied Boryslav. Soviet soldiers were poorly uniformed and, especially in contrast with the Wehrmacht performance, the entire military operation looked very unimpressive, even though the Soviet units entering the town were quite large. The Red Army was welcomed by groups of local people who built a welcome gate, decorated with flowers, red flags, and pro-Soviet posters. Next to the gate there were tables covered with red cloth. The former PPS building downtown was also decorated with red flags; posters; and huge portraits of Lenin, Stalin,

Marx, and Engels. The president of the welcoming committee, which was dominated by Jews but also included some Ukrainians and Poles, gave a speech in Russian about [the] liberation of Western Ukraine and the end of 'lordly' Poland. People (in predominating Polish opinion, mostly Jews) threw flowers at the Soviet columns, trucks, and tanks.

Instantly, the Soviets started building a new administration apparatus. One of its first elements was a 'citizen militia' which appeared virtually on the day the Red Army arrived. Plain-clothed but with red armbands and old rifles, they participated later in arrests and deportations of Boryslav's people. They spoke Polish, Yiddish, or the East Galician Ukrainian dialect and served as translators. They knew local relations and could easily identify the 'exploiters.' Most militia members were young workers of Jewish background. Some were of Ukrainian extraction. The Poles and most Ukrainians watched them with growing hatred.

Also the new administration employees were – at least during the first months of the Soviet occupation or, according to the official version, unification of Western Ukraine with the Ukrainian Soviet Socialist Republic – predominantly Jewish or Ukrainian. Only in the oil industry did Polish engineers and technicians remain, and most of them were not deported. It was temporarily necessary to maintain the oil and wax production. Yet tension was growing between the locals and the *vostochniki*, the Soviet citizens coming from the *vastok* (East), and taking over the top management and administration positions.

The Poles were branded 'the oppressors,' and intensive propaganda that paralleled the growing terror was supposed to prove it. The NKVD encouraged the local non-Polish population to settle scores with 'Polish lords' and to give them a 'deserved lesson' after centuries of exploitation.

All the prewar cultural institutions were destroyed or drastically reformed. Boryslav's public space changed its character; some of the prewar monuments were destroyed, streets were renamed, and red flags and propaganda posters appeared everywhere. Most of these posters were offensive and humiliating to the Poles and strengthened the 'oppressor' stereotypes that had existed among the Ukrainians before the war. Schools slowly changed their curricula and textbooks. Ukrainians or Jews took over the directing positions and gradually became more numerous than the prewar Polish teachers. Intensive courses of the Russian language were introduced. Local people, particularly schoolchildren, were forced to participate in political 'meetings' and listen to indoctrinating speeches of *politruks*, Soviet political instructors, frequently members of the Red Army. The most spectacular propaganda event organized in Boryslav in the first months of the

Soviet occupation was the 'burial of Poland.' A specially arranged funeral conduct, consisting mostly of terrorized school children, went through the town, carrying a coffin with a big board, bearing the inscription 'Poland.' During the celebrations of the anniversary of the Bolshevik Revolution in 1940, the demonstrators carried effigies of Polish prewar top politicians. The people of Boryslav were told hundreds of times that the 'lordly' Poland would never return, and Eastern Galicia, liberated from the Polish yoke, would stay forever within the Ukrainian Socialist Soviet Republic.

The Soviet authorities nationalized the entire economy and liquidated any private business. They introduced [a] planned economy, '*stakhanovite*' competition, and other forms of Soviet production and management. Also some pathologies that had existed in the Soviet factories, such as stealing and corruption, appeared. Many people were fired or changed their occupations themselves. [...] The Soviets reorganized Boryslav's oil industry into five large state-owned companies. They brought about 270 oil specialists from the Soviet Union and started rebuilding and developing the industrial infrastructure of the oil fields. The prewar Drilling School was extended and renamed Shkola Burilshchikov. In early 1940, there were already 790 fully operational oil shafts. Also, the wax mines were restored. The Boryslav industry employed about 10,000 people, compared to 5000 in 1939. Yet it was still less efficient than in the difficult 1930s.

The introduction of the Soviet system pushed down the level of life of the local population. Food rationing was introduced. It was difficult to get basic products. Most commodities necessary in everyday life were sold out, and stores were nationalized. In the last moment before the nationalization of trade in December 1939, the storekeepers hid a part of their supply. Particularly, the Soviet soldiers and officials used to buy enormous amounts of all kinds of commodities, frequently unknown to them in their prewar Soviet life. Important *apparatchiks* sent furniture and luxury items to the East. Many people, especially Poles, were thrown out from their apartments, taken by the occupiers. The evicted usually landed in the overcrowded *kasarnie* buildings and were deported in 1940. Poor people, who had always existed in the town, became very numerous now, even though the Soviets deported most unemployed and homeless. People starved to death, and committees [to help] the hungry were organized underground. Even those Jews who initially had had great expectations lost their hopes and did not feel safe.

The brutal occupation and the increasingly worsening living conditions provoked anger and resistance. It is not certain when a Polish underground was established in Boryslav and Drohobych. Most likely, as in other parts of

the former Lvov province, it happened soon after the beginning of the Soviet occupation. It appears that initially secret groups virtually mushroomed in the oil region. They established contacts with the provincial leadership [of] the Union of Armed Struggle (Związek Walki Zbrojnej, ZWZ), a predecessor of the Home Army (Armia Krajowa, AK); gathered information about the occupying forces; helped the refugees from German-occupied Poland; planned to blow up railroads and oil installations; and transmitted news from the West to the local population. Yet in the winter of 1939-1940, the NKVD destroyed the Lvov district of the ZWZ almost completely. In March and April 1940, the units of the *oblast'* NKVD headquarters in Drohobych arrested 287 alleged members of the underground. Many of them were very active in Boryslav. Periodically, groups of high school students were arrested by the NKVD, and the people assumed that another underground organization had been discovered.

It was also difficult to organize resistance because the Boryslav society was terrorized and decimated by random arrests and mass deportations. Instantly after the occupation of the town, the Soviets arranged an NKVD headquarters in a pretentious palatial house on the main street downtown. Next to it, the former Drilling School was transformed into the barracks of an NKVD unit, with about twenty cells for temporary arrest in the basement. Usually, prisoners were kept there only briefly and then sent to an *oblast'* NKVD prison in Drohobych, but still the Boryslav prison was constantly overcrowded. In addition to the compound downtown, there were several NKVD stations spread all over the town. Most arrests within the Polish sector of the town population were made between October 1939 and June 1940. To everybody's amazement, local communists were among the first arrested people, together with Polish officials, policemen, politicians, some engineers, and prominent members of intelligentsia. Also, former PPS activists were imprisoned more frequently than the *endeks*. In the summer of 1940, the NKVD arrested mostly Ukrainians and, from the fall of 1940, it appeared that the NKVD operations had no ethnic priorities. Altogether, about 750 persons were imprisoned in the Drohobych *oblast'*, including about 230 from Boryslav.

In addition to the individual arrests, there were mass deportations. There were three waves of deportations from the Soviet-occupied territories of prewar Poland. In Boryslav, most people were deported during the two NKVD operations in February and April 1940. Finally, from the spring of 1941, many young men were conscripted to the Red Army.

The last wave of deportations from the former Polish eastern provinces was stopped by the German invasion of the Soviet Union on 22 June 1941.

On that day, at noon, the people of Boryslav learned from the Soviet radio that the German-Soviet war had started. The street loudspeakers broadcast several times the famous dramatic speech of Viacheslav Molotov. The closing days of the Soviet power in Boryslav became truly dramatic. Several dozen people were arrested by the NKVD. It was impossible to learn anything about their fate. In fact, even shortly before the German aggression, the Soviet authorities behaved as if they had been preparing something. The waves of arrests and evacuations of the prisoners from the Drohobych *oblast'* to the prewar Soviet territories grew before 22 June, but they culminated dramatically after this date. The town was terrorized. Many people, mostly Ukrainians, escaped to the woods and surrounding villages. The Poles and Ukrainians believed that not one Jew was arrested. In front of the NKVD headquarters, a group of young militia men, allegedly mostly of Jewish background, with red armbands, did not let anybody to approach the building and asked the people, passing by, to cross to the other side of the street. A rumor had it that a tractor was idling behind the NKVD headquarters to drown out the screams of tortured people inside the building.

Before their evacuation, the Soviets applied a scorched earth policy to the town. They blew up many oil shafts, the local electric plant, gas and oil pipelines, and some other industrial and municipal objects. Chaos was growing in Boryslav. People were buying out everything they could. Robberies multiplied. It was possible to join the Soviet evacuation of the town in the last moment, but most people, including many Jews, disappointed with the Soviet government, decided to stay and expected that the German occupation would resemble the World War I situation.

On 27-28 June (Friday and Saturday), the NKVD left the town but returned on the 29th and, finally, escaped on the 30th. On 1 July 1941, the Germans cautiously entered the town. They behaved as if they anticipated strong resistance on the Soviet side. Yet there was no fighting. Most Ukrainians were extremely happy, which was especially visible in the Ukrainian dominated suburbs. Again, as in September 1939, groups of Ukrainian militiamen appeared instantly on the streets. They took over the most important governmental buildings but also private property that had been sequestered by the Soviets during 1939 to 1941. There was a short moment of calm.

Yet on the same day, a rumor spread around that human bodies were found in the NKVD prison. Indeed, these were the prisoners executed by the NKVD shortly before its final evacuation and buried in the prison basement under a thin layer of mud and trash. These were mostly local people arrested in June and easy to identify. Some bodies were mutilated. Most

likely, forty-two people were found, including fifteen Poles and twenty-seven Ukrainians. On 2 July, crowds gathered in front of the NKVD prison. Families of the murdered people wanted to take their dead, but the Germans forbade it and ordered the Jews to unearth and clean the bodies. News about it spread across the town. At the same time, its inhabitants were told that an anti-Jewish pogrom had erupted in Drohobych.

On 3 July, the Jews washed the bodies. Around noon, the Germans announced that the local population was allowed to 'settle the scores' with collaborators and the people co-responsible for the death of the NKVD victims. Again, as in 1939, a foreign invader encouraged a part of the local population to attack another part of Boryslav's inhabitants. As a consequence, a vicious anti-Jewish pogrom started on the square in front of the former NKVD building and on the streets of Boryslav. The pogrom continued through the night, when German patrols were killing Jewish survivors and wounded on the streets. Next day, on 4 July, the civilian population returned. Jews were thrown out from their houses, dragged to the square in front of the NKVD building, beaten, and murdered. About 220 people, almost exclusively Jews, were killed (some sources give much larger numbers, up to 1000) and hundreds were wounded; a large number of Jewish houses were robbed and destroyed. On 4 July, around noon, the Germans ordered the pogrom stopped and threatened the robbers that they would be punished if they continue the carnage. Laconic posters appeared: *Wer plündert – wird erschossen*. Blood and parts of human bodies were left on the streets.

The July pogrom became the next bone of contention between Poles and Ukrainians and a prominent cause for permanent mutual accusations. There are many different descriptions and interpretations of the pogrom. According to most Polish authors of oral and written testimonies, the Jews were brought to the former NKVD building by the Ukrainian militia, which assisted in unearthing and cleaning the bodies from the very beginning. The Jews were killed by the militia men, instructed and encouraged by the Wehrmacht officers and soldiers, participating in all the atrocities, by local Ukrainians and by Ukrainian peasants, who came to the town with axes and forks. Many Ukrainians participated in the crime for 'ideological' reasons. The peasants came with their carts to rob. Polish sources admit that there were also Poles in the killing mob, but they formed a small minority. Some testimonies mention that the Ukrainians asked the Germans to allow them to organize a similar action against the Poles, but the Germans did not want to paralyze the oil industry and forbade an anti-Polish pogrom.

According to the dominant Ukrainian version, [it was] not the Ukrainian militia but the relatives of the murdered people [who] brought the Jews.

Local hoodlums started beating them and robbing their houses, and since Poles were more numerous in the town than Ukrainians, they dominated numerically also among the murderers. Yet, continues the Ukrainian version, only the Wehrmacht troops killed the Jews in front of the NKVD building. Even more, a Ukrainian militiaman (which is confirmed by Polish sources) saved a girl, his schoolmate, and her father from the killing square. Moreover, the Ukrainian town mayor, appointed by the Germans allegedly against his will, demanded that a special commission should investigate the crime. The Ukrainian authorities appointed commission members who started working and made some photographs, but the Germans confiscated the pictures and stopped the investigation. The town mayor also claimed that he asked the German authorities to stop the pogrom and managed to frighten away some young Poles, who intended to bring a Jewish family to the killing square.

Also, the Jews believed that the Germans gave a free hand to the locals to start a pogrom and instructed them how to treat the Jews. Most Jewish testimonies indicate that the Ukrainians, helped, instructed, and photographed by the Germans, dominated among those carrying out the pogrom. Some Jews recall, however, that Poles also participated. The Jewish population was absolutely terrified. Before the pogrom, they did not realize that they had been so hated by many local people. Rumors of about five thousand victims appeared. Even though after the pogrom the Jews were not attacked for several months, the events of early July 1941 became the first part of about ten anti-Jewish *Aktionen* in Boryslav, which led to a complete annihilation of this Jewish community.

Soon many different rumors appeared among Poles, Ukrainians, and Jews. One of them claimed that these were members of the Ukrainian militia who massacred the bodies of the prisoners instantly after they had been discovered in the NKVD prison. The militiamen allegedly cut off tongues, g[lo]uged out eyes, laced up lips with wire to provoke the population against the Jews. Other rumors had it that some additional NKVD victims had been found in a nearby forest with Jewish identification documents in their pockets. They were soon recognized by their relatives and were not Jewish, but, according to the rumor, this was a trick to put the responsibility for this crime on the Germans. Some Poles claimed that the events of 2 and 3 July were not an anti-Jewish pogrom but a revenge on collaborators and some Polish communists were killed at the pogrom site. True, a Polish communist, Stanisław Dziedzic, was torn apart in front of the NKVD building, but the masses of people from the town and from the surrounding villages did not know who had collaborated, and they killed and robbed the Jews, whom they considered allies of the Soviet regime.

Soviet, German, Polish, and British Documents

- *Come out on the double!* – ordered the NKVD agent.
- *With my things?* – asked one of those named.
- *No need, you'll be warm there!*

Seven pairs of bare feet pattered across the floor, while behind them echoed the stomping of the NKVD agents' hard heels and the clattering of their weapons. They all went down the stairs, through the prison yard, and entered the basement of another cellblock across from the prison chapel. It was as if the herald of death had appeared in our cell, and we had heard his message.

Not much time had passed before our hearts were pierced by the sound of muffled shots from the basement ... So ended the thorny path of the first group of political prisoners, members of the OUN, in Brygidki. On the same day, several prisoners from our cell were called out. Others were called from all the other cells. The same happened in the other blocks.

The NKVD agents, investigators, prison attendants, and reinforcements from the outside worked day and night. They took out group after group; the number of people in our cell shrank. No one brought water or food to us. Why feed those the Moscow clique had condemned with a single 'decree'?

Translated from Bohdan Kazanivs'kyi, *Shliakhom 'Legendy': spomyny* (London: Ukraïns'ka vydavnycha spilka, 1975), 195

Summary report by Chief of the People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Ukrainian SSR, Vasilii Timofeevich Sergienko, on NKVD operations to combat criminal elements in the western oblasts of Soviet Ukraine (January-May 1941). In Roman Shukhevych u dokumentakh radians'kykh orhaniv derzhavnoi bezpeky, 1940-1950, ed. Volodymyr Serhiichuk, vol. 1 (Kyiv, 2007), 232-33, 240-41.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ОБЗОР

Работы органов НКВД по борьбе с бандитизмом
в Западных областях УССР

За январь-июнь 1941 года

Органами НКВД УССР в 1941 году проведена значительная работа по ликвидации политического и уголовного бандитизма в Западных областях Украины.

С 1 января по 15 июня 1941 года в Западных областях ликвидировано 38 политических и 25 уголовных банд с общим количеством 273 активных участников. Арестовано также 212 пособников и укрывателей бандитов.

Кроме того, выявлено и задержано 747 нелегалов и только за апрель-май т. г. арестовано и выселено 1865 активных членов украинской контрреволюционной националистической организации ('ОУН').

Во время операций убито 82 и ранено 35 бандитов – ОУНовцев, нелегалов и уголовников.

У участников ликвидированных бандгрупп, а также ОУНовцев и нелегалов изъято большое количество оружия. В том числе:

Станковых пулеметов	– 3
Ручных пулеметов	– 14
Винтовок и карабинов	– 304
Револьверов	– 296
Обрезов	– 29
Гранат	– 114
Холодного оружия	– 7
Патронов	– 46,452

Ликвидированные бандитские группы совершали террористические акты над советскими и партийными работниками, занимались поджогами и грабежами. Как правило, бандгруппы были связаны с контрреволюционными формированиями ('ОУН' и др.). Некоторые участники банд являлись агентами иностранных разведок. [...]

Неустанное повышение боевой подготовки оперативного состава должно стать одной из основных задач систематической, настойчивой работы, направленной к успешному осуществлению операций по ликвидации бандитизма и избеганию впредь бесцельных жертв и потерь в работниках.

Эта задача приобретает особое значение, если учесть, что, несмотря на значительную работу, проведенную по разгрому уголовно-политического бандэлемента – бандитские проявления на территории Западных областей продолжают продолжаться.

На 15 июня т. г. состоит на учете 77 действующих бандгрупп, с 366 участниками. Из них: политбанд 51 с 274 участниками и уголовных банд 26, с 92 участниками. Наибольшее количество банд продолжает оперировать в Тарнопольской и Волынской областях.

Учитывая большое наличие бандитизма в Западных областях, необходимо усилить и еще решительнее продолжать работу по разгрому уголовно-политического подполья, в кратчайший срок, устранив отмеченные недочеты в организации мероприятий по борьбе с бандитизмом.

Начальники УНКВД лично обязаны усилить руководство и контроль за мероприятиями, проводимыми подчиненными им органами по борьбе с бандитизмом, обеспечив решительный перелом в оперативной работе Управлений милиции и РО НКВД в сторону активного развертывания вербовок агентурно-осведомительной сети и проведения мероприятий по ликвидации банд, прежде всего, через агентуру и при помощи ее.

Без этой работы проводимые сейчас спецмероприятия по ликвидации бандитизма должного результата не дадут и не смогут быть, как следует, закреплены.

Выселение семей нелегалов и репрессированных должно быть максимально использовано для приобретения работоспособной и перспективной агентуры, для явок с повинной нелегалов и для включения некоторой части из них в агентурные комбинации по розыску и ликвидации банд.

Начальники УНКВД должны также лично установить строгий контроль за исполнением директив НКВД СССР и НКВД УССР о борьбе с бандитизмом и повышении боеготовности органов НКВД.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР СТАРШИЙ МАЙОР
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СЕРГИЕНКО

Копія. Машинопис.

Source: *ГДА СБ України: Ф. 16. – Оп. 34 (1951 р.). – Спр. 8. – Арк. 1-14*

* * *

Directive by People's Commissar of State Security, Vsevolod Nikolaevich Merkulov, on security operations to be carried out in connection with the outbreak of war with Germany (22 June 1941). In Kyiv u dni natsysts'koï navyly: za dokumentamy radians'kykh spetssluzhb, ed. T.V. Vrons'ka et al. (Kyiv: Misioner, 2003), 85-86.

Директива НКГБ СССР № 127/5809 о мероприятиях органов
госбезопасности в связи с начавшимися военными действиями с
Германией

22 июня 1941 г., 9 час. 10 мин.

В связи с начавшимися военными действиями с Германией приказываю немедленно провести следующие мероприятия:

- 1) привести в мобилизационную готовность весь оперативно-чекистский аппарат НКГБ-УНКГБ;
- 2) провести изъятие разрабатываемого контрреволюционного и шпионского элемента;
- 3) мобилизовать внимание всей агентурно-осведомительной сети на своевременное вскрытие и предупреждение всех возможных вредительно-диверсионных актов в системе народного хозяйства, и в первую очередь на предприятиях оборонной промышленности и железнодорожного транспорта;
- 4) при поступлении данных о готовящихся государственных преступлениях – шпионаж, террор, диверсии, восстания, бандитские выступления, призыв к забастовкам, контрреволюционный саботаж и т.д. – немедленно принимать

оперативные меры к пресечению всяких попыток вражеских элементов нанести ущерб Советской власти;

- 5) совместно с НКВД-УНКВД обеспечить:
  - а) строгую охрану важнейших промышленных предприятий, железнодорожных узлов, станций, мостов, радиотелефонных, телеграфных станций, аэродромов, банков и т.д.;
  - б) мобилизовать внимание работников милиции на борьбу с возможными проявлениями паники;
  - в) привести в боевую готовность пожарные команды.

Намеченные вами мероприятия согласуйте с первыми секретарями ЦК компартий республик, крайкомов, обкомов ВКП(б) и о результатах проводимой работы телеграфируйте в НКГБ СССР немедленно.

Народный комиссар государственной безопасности СССР. Меркулов

* * *

Directive by People's Commissar of Internal Affairs NKVD, Lavrentii Pavlovich Beria, and Prosecutor-General of the Soviet Union, Viktor Mikhailovich Bochkov, on prison operations (22 June 1941). In Organizy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi otechestvennoi voine: sbornik dokumentov, vol. 2, bk. 1. Nachalo, 22 iunia-31 avgusta 1941 goda (Moscow: Izd. 'Rus,' 2000), 36.

ДИРЕКТИВА НКВД и ПРОКУРОРА СССР № 221

22 июня 1941

Л.П. БЕРИЯ – В.М. БОЧКОВ

Всем наркомам внутренних дел республик, начальникам УНКВД краев, областей, начальникам исправительно-трудовых лагерей НКВД, начальникам оперативных отделов лагерей НКВД.

Прокурорам республик, краев и областей и прокурорам ИТЛ. Приказываем:

1. Прекратить освобождение из лагерей, тюрем и колоний контрреволюционеров, бандитов, рецидивистов и других опасных преступников.
2. Указанных заключенных, а также польские контингенты, немцев и иноподданных сосредоточить в усиленно охраняемые зоны,

- прекратив безконвойное использование на работах. Содержащихся в лагере заключенных максимально законвоировать.
3. Арестовать заключенных, на которых имеются материалы в антисоветской деятельности.
  4. Охрану лагерей, тюрем и колоний перевести на военное положение.
  5. Прекратить отпуска всем сотрудникам лагерей, тюрем и колоний и работникам прокуратур ИТЛ, находящихся в отпусках немедленно вызвать.
  6. Прекратить всякую переписку заключенных, а также содержащихся в спецпоселках, с волей.
  7. Исполнение донести в 24 часа.

* * *

Order by People's Commissar of State Security, Vsevolod Nikolaevich Merkulov, on the evacuation and/or execution of prisoners (23 June 1941). In V.N. Merkulov, 'Predlozhenie NKGB No. 2445/M,' 23 June 1941, Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB 1 (1994): 192.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

Киев, НКГБ – тов. Мешик
Минск, НКГБ – тов. Цанава
Рига, НКГБ – тов. Шустину
Таллин, НКГБ – тов. Кумм
Петрозаводск, НКГБ – тов. Баскакову
Мурманск, УНКГБ – тов. Ручкину
Ленинград, УНКГБ – тов. Куприну

Предлагаю Вам:

1. Проработать вопрос о вывозе подавляющего числа арестованных, числящихся за НКГБ, НКВД, судом и прокуратурой.
Сообщите общее количество имеющихся у Вас арестованных, с указанием – сколько, за какими органами числятся и какое количество арестованных, по Вашему, следует вывезти.
Арестованные будут вывезены в центральные и восточные районы СССР.
Учтите, что вместе с арестованными будет направлено некоторое количество Ваших работников для ведения следствия по делам арестованных по новому месту их нахождения.

2. Примите меры к отбору из числа архивных дел наиболее важных, которые также должны быть Вами направлены в Москву, в адрес 1-го спец. отдела НКВД СССР.
3. Рассмотрите дела на всех имеющихся у Вас арестованных органами НКГБ и составьте списки на тех, которых Вы считаете целесообразным расстрелять. В списках укажите имя, отчество, фамилию, год рождения, последнюю должность или место работы перед арестом, а также краткое содержание обвинения, с указанием сознался ли арестованный.

Указанные списки вышлите не позднее 23 июля.

Меркулов

23 июня 1941 г.

№ 2445/М

г. Москва

Source: *Настоящее указание хранится в дела № 12 переписки по протоколам Судтроек и Комиссии НКВД и Прокурора СССР за 1959 год*

* * *

Report by Chief of the L'viv oblast' NKVD Prison Department, Lieutenant Iosif Rafailovich Lerman, to Chief of L'viv oblast' NKVD, Captain Nikolai Alekseevich Diatlov, on the status of prisoners in L'viv (24 June 1941). In Zolochivshchyna: mynule i suchasne, ed. Mykola Dubas, 2nd ed. (L'viv: Ms, 2006), 292.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАЧАЛЬНИКУ УНКВД
ПО ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ
КАПИТАНУ МИЛИЦИИ тов. ДЯТЛОВУ

В соответствии с В[ашими] указаниями, с целью быстрой разгрузки тюрем Львовской области от контрреволюционного,

уголовно-политического элемента, совместно с Областной Прокуратурой были проверены дела заключенных, по которым было выявлено:

Особо опасные лица, подлежащие расстрелу, по которым было приступлено к приведению приговоров в исполнение в следующих тюрьмах:

	Подлежало расстрелу	Расстреляно
тюрьма № 1	1355	924
тюрьма № 2	471	471
тюрьма № 4	413	413
ИТОГО:	2239	1808

Отсутствуют данные по тюрьме № 3 г. Злочева ввиду того, что туда был командирован Оперуполномоченный Тюремного Отделения Т. АРСЕЕВ, который в данное время заканчивает там работу. Связь со Золочевым отсутствует.

Продолжаем работу по тюрьме № 1, для чего мобилизованы все необходимые силы, чтобы закончить сегодня эту работу.

Подлежало освобождению из тюрем:

	Подлежало освобождению	Освобождено
тюрьма № 1	505	320
тюрьма № 2	31	31
тюрьма № 4	63	63
ИТОГО:	599	414

Продолжаем работу по освобождению.

Установлены перебежчики, которые по заданиям Следственной части и 2-го Отдела НКГБ будут этапированы в восточные области Союза. Часть из них уже этапирована:

	Наличие перебежчиков	Вывезено
тюрьма № 1	356	26
тюрьма № 2	101	35
тюрьма № 4	128	87
ИТОГО:	585	148

По получении заявки от НКГБ, указанные з/к будут немедленно отправлены.

В тюрьме № 91 имеется еще 350 з/к, за уголовные преступления, которые по заключению Прокуратуры освобождению не подлежат, а подлежат оставлению в тюрьмах.

С начала войны в тюрьму № 1 поступают арестованные, которые принимаются без надлежащего оформления, в большинстве по спискам, без указаний мотивов ареста и статей обвинения, в то время, как среди них имеются активные ОУНовцы, шпионы, диверсанты и военнопленные, а также изъятые лица по массовым облавам.

Прошу указаний по существу изложенного.

НАЧАЛЬНИК ТЮРЕМНОГО ОТДЕЛЕНИЯ
УНКВД ПО [ЛЬВОВСКОЙ ОБЛАСТИ]
ЛЕЙТЕНАНТ
ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
(ЛЕРМАН)

‘24’ июня 1941 г.

г. Львов

Source: АГІБ МВС України. Колекція документів

* * *

Special report on the situation of prisons in Volyn', Rivne, Ternopil', Lviv, and Chernivtsi oblasts by Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov (28 June 1941). In Represyyno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyzhakh, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 236-38.

СПЕЦСООБЩЕНИЕ

‘О положении в тюрьмах Волынской, Ровенской, Тернопольской, Львовской и Черновицкой областей’

ВОЛЫНСКАЯ ОБЛАСТЬ

22 июня с.г. около 14.00 часов тюрьма № 1 гор. Луцка была подвергнута бомбардировке вражескими самолетами. Было сброшено 11 бомб, и одной из них был полностью разрушен приврат, при этом были убиты

надзиратель ДИДЫК, Нач. хоз. тюрьмы БОНДАРЕНКО и его жена. Ранено 2 человека надзирателей т.т. РОЖКО и МАРКИЗА.

По окончанию бомбардировки заключенными, около 2000 человек, был поднят бунт, во время которого ими были взломаны двери камер, склады тюрьмы, где находились топоры, бритвы и др. режущие предметы. Вооружившись этими предметами, заключенные разрушили в прогулочном дворе вышку, часть из них пыталась бежать через приврат. Подразделением конвойной части заключенные были остановлены и предупреждены, что в случае попытки бежать они будут расстреляны. Несмотря на это предупреждение, отдельные заключенные пытались бежать и тут – же были расстреляны.

До 9.00 часов 23.VI.41 г. заключенные пробыли в прогулочном дворе и затем водворены обратно в корпус тюрьмы. До бунта приговора на 73 заключенных осужденных к ВМН [расстрел] были приведены в исполнение.

В 12.00 часов 23.VI по распоряжению начальника тов. СТАНА заключенные были выведены обратно на прогулочный двор и из всех заключенных были отобраны 14 человек, осужденных по Указу Президиума Верховного Совета СССР от 26.VI.40 г., 30 человек, осужденных по бытовым статьям УК, и 40 человек малолеток. Указники и бытовики в количестве 44 человек были освобождены, а малолетки водворены обратно в камеры.

После отбора 84 указанных заключенных начальником 2-го отдела УНКГБ тов. ГОНЧАРОВЫМ, сотрудником УНКГБ ДВОРКИНЫМ, Начальником Тюремного отделения УНКВД тов. СТАНОМ при участии других сотрудников НКГБ и НКВД, оставшиеся на прогулочном дворе около 2000 заключенных были расстреляны. Весь учетный материал и личные дела заключенных сожжены. Ценности, финансовые документы, штампы, печати, журналы учета заключенных и другие документы Зам. Нач. тюрьмы тов. ЛЕСКИНЫМ перевезены в Киев. [...]

РОВЕНСКАЯ ОБЛАСТЬ

Из тюрем Ровенской области в 20.00 24.VI.41 года был отправлен эшелон с 651 заключенным, который в 10.00 часов 26.VI.41 прибыл в гор. Нежин. [...]

По сообщению Зам. Нач. УНКВД по Ровенской области тов. КРАИНОВА, кроме вывезенных в тюрьмах по состоянию на 25.VI.41 г. оставалось заключенных, осужденных по бытовым статьям УК УССР, 533 человека, из них в тюрьме № 1 гор. Ровно – 60 человек. В тюрьме №

3 гор. Острог – 23 человека и в тюрьме № 4 гор. Ровно – 450 человек. В тюрьме № 2 гор. Дубно заключенных нет.

ТЕРНОПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

[...] 26.VI.41 командованием фронта дано разрешение на получение вагонов и тюрьмы приступают к эвакуации заключенных.

На тюрьму № 2 гор. Бережаны бандой ОУНовцев трижды совершался налет. Все три раза банда была отбита. Начальником гарнизона гор. Бережаны усилена воинская охрана тюрьмы.

ЛЬВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

В результате бандитского налета ОУНовцев на тюрьму № 1 г. Львова освобождено 270 человек заключенных, осужденных по бытовым статьям УК УССР.

В ночь с 23 на 24 июня на тюрьму гор. Злочев был также совершен налет бандой ОУНовцев, который охраной тюрьмы был отбит ...

НАЧ[АЛЬНИК] ТЮРЕМНОГО УПР[АВЛЕНИЯ] НКВД УССР
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ ФИЛИППОВ

№ 85426

28 июня 1941 г.

г. Киев

Source: АГІВ МВС України. Колекція документів

* * *

Operational situation report USSR no. 10 by the Chief of the Security Police and the SD (2 July 1941). In Die 'Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, ed. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, vol. 1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 64-65.¹

Der Chef der Sicherheitspolizei und
des SD

Berlin, den 2. Juli 1941

¹ English-language translation in Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds., *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941-January 1943* (New York: Holocaust Library, 1989), 2-3.

IV A 1 – B.Nr. 1 B/41 g.Rs.

[Stempel: Geheime Reichssache!]

25 Ausfertigungen, 23. Ausfertigung

Ereignismeldung UdSSR Nr. 10

[...]

Einsatzgruppe B:

AOK 17 hat angeregt, zunächst die in den neu besetzten Gebieten wohnhaften anti-jüdisch und anti-kommunistisch eingestellten Polen zu Selbstreinigungsaktionen zu benutzen. Chef der Sicherheitspolizei und des SD gab am 1.7.41 folgenden Befehl an alle Einsatzgruppen: 'Befehl Nr. 2): Die in den neu besetzten, insbesondere ehemals polnischen Gebieten wohnhaften Polen werden sich auf Grund ihrer Erfahrungen sowohl antikommunistisch als auch antijüdisch zeigen. Es ist daher selbstverständlich, daß die Reinigungsaktionen sich primär auf die Bolschewisten und Juden zu erstrecken haben. Hinsichtlich der polnischen Intelligenz usw. kann, wenn nicht im Einzelfall wegen Gefahr im Verzuge sofort Maßnahmen unbedingt geboten sind, später das Wort gesprochen werden. Es ist daher selbstverständlich, daß in die Reinigungsaktionen primär nicht derart eingestellte Polen einbezogen werden brauchen, zumal sie als Initiativelement (allerdings nach den örtlich bedingten Verhältnissen entsprechend begrenzt) sowohl für Pogrome als auch als Auskunftspersonen von besonderer Wichtigkeit sind. Diese einzuschlagende Taktik gilt selbstverständlich auch für alle ähnlich gelagerten Fälle.' Einsatzgruppenstab am 1.7. 5 Uhr morgens in Lemberg eingetroffen. Geschäftsstelle in der NKWD-Zentrale. Chef Einsatzgruppe B meldet, daß ukrainische Aufstandsbewegung am 25.6.41 in Lemberg von NKWD blutig unterdrückt wurde. Etwa 3000 vom NKWD Erschossene. Gefängnis in Brand. Kaum 20% der ukrainischen Intelligenz noch vorhanden. Elemente der Bandera-Gruppe haben unter Führung von Stezko und Rawlik Miliz organisiert und Magistratsbüro ins Leben gerufen. Von Einsatzgruppe ukrainische und politische Selbstverwaltung der Stadt als Gegengewicht gegen Bandera-Gruppe geschaffen. Weitere Maßnahmen gegen Bandera-Gruppe, insbesondere gegen Bandera selbst, in Vorbereitung. Sie werden schnellstens durchgeführt. EK 4a und EK 4b mit Gruppenstab gleichfalls in Lemberg eingetroffen.

* * *

Proposal by Deputy of People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Vasilii Vasil'evich Chernyshov, and Chief of Prisons Directorate, People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Mikhail Ivanovich Nikol'skii, to People's Commissar of Internal Affairs NKVD, Lavrentii Pavlovich Beria, on the evacuation, release, and/or execution of prisoners (4 July 1941). In Prikazano pristupit': evakuatsiia zakliuchionnykh iz Belarusi v 1941 godu: sbornik dokumentov, ed. Aleksandr Kokurin (Minsk: Natsional'nyi arkhiv Respubliki Belarus', 2005), 32-33.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР

тов. БЕРИЯ

Дальнейший вывоз заключенных из тюрем прифронтовой полосы, как вновь арестованных после проведенной эвакуации тюрем, так и в порядке расширения зоны эвакуации, считаем нецелесообразным, ввиду крайнего переполнения тыловых тюрем и трудностей с вагонами.

Необходимо предоставить начальникам УНКГБ и УНКВД (совместно), в каждом отдельном случае, по согласованию с военным командованием решать вопрос о разгрузке тюрьмы от заключенных в следующем порядке:

1. Вывозу в тыл подлежат только подследственные заключенные, в отношении которых дальнейшее следствие необходимо для раскрытия диверсионных, шпионских и террористических организаций и агентуры врага.
2. Женщин с детьми при них, беременных и несовершеннолетних, за исключением диверсантов, шпионов, бандитов и т. п. особо опасных – освобождать.
3. Всех осужденных по Указам Президиума Верховного Совета СССР от 26. 6, 10. 8 и 28.12 – 1940 г. и 9.4 с. г., а также тех осужденных за бытовые, служебные и другие маловажные преступления, или подследственных по делам о таких преступлениях, которые не являются социально опасными, использовать организованно на работах оборонного характера по указанию военного командования, с досрочным освобождением в момент эвакуации охраны тюрьмы.

4. Ко всем остальным заключенным (в том числе дезертирам) применять ВМН – расстрел.

Просим Ваших указаний.

ЗАМ. НАРОДНОГО КОМИССАРА ВНУТРЕННИХ ДЕЛ СССР
ЧЕРНЫШОВ

НАЧАЛЬНИК ТЮРЕМНОГО УПРАВЛЕНИЯ
НИКОЛЬСКИЙ

4' июля 1941 г.

Source: ГАРФ. Ф. Р-9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 66-67. Копия

* * *

Memorandum on the evacuation of prisons in the western oblasts of the Soviet Union by Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov, to Chief of the People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Ukrainian SSR, Vasilii Timofeevich Sergienko (5 July 1941). In Represyivno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoriko-pravovyi analiz: u dvokh knyhakh, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 242-45.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР СТАРШЕМУ
МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

ТОВ. СЕРГИЕНКО

гор. Киев

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

‘ОБ ЭВАКУАЦИИ ТЮРЕМ ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЕЙ СССР’

ЛЬВОВСКАЯ ОБЛАСТЬ

Подготовительная работа к эвакуации и сама эвакуация тюрем началась с 22 июня с.г. В 4-х тюрьмах содержалось 5424 заключенных. В первый же день вторжения немцев в СССР в тюрьмах были исполнены

приговора по отношению к 108 заключенным, осужденным к ВМН [расстрел].

Согласно поступивших указаний от УНКГБ о том, чтобы по списку, утвержденному прокурором, всех следственных и осужденных за к-р преступления, по ст. 170 УК, по закону от 7 августа и лиц, совершивших большие растраты, расстрелять, а следственных и осужденных, не проходящих по этим ст. УК – освобождать, тюрьмами Львовской области было расстреляно – 2464 заключенных, освобождено – 808 заключенных, вывезено перебежчиков – 201 заключенный и оставлено в тюрьмах – 1546 заключенных, причем в тюрьме N 1 оставлено – 1366 человек, в тюрьме N 2 – 66 человек заключенных и в тюрьме N 4 – 114 человек заключенных. Главным образом обвиняемые за бытовые преступления.

Следует отметить, что 23 июня по указанию штаба гор. Львова весь личный состав совместно с конвойной ротой, несший наружную охрану тюрьмы, покинули город и позже возвратились. За время отсутствия охраны сбежало из тюрьмы N 1 около 300 заключенных, в основном уголовный элемент.

Все расстрелянные заключенные погребены в ямах, вырытых в подвалах тюрем, в гор. Злочеве – в саду.

Все документы и архивы в тюрьмах сожжены, за исключением журналов по учету заключенных, картотек и учета ценностей. Все эти документы прибыли в гор. Киев.

На тюрьму гор. Злочев было совершено несколько налетов ОУНовской банды. Личным составом эти банды были отбиты.

Из 106 человек личного состава тюрьмы N 1 – прибыло в г. Проскуров – 79 человек; из 43 человек личного состава тюрьмы N 2 – прибыло 41 человек; из тюрьмы N 4 из 42 человек – прибыло – 32 человека.

С тюрьмы гор. Злочев весь личный состав прибыл. При отступлении с гор. Львова убит зав.складом тюрьмы N 4 ЛИТУНОВСКИЙ и ранены – 2 надзирателя с тюрьмы N 1. Остальной личный состав – 37 человек, пока неизвестно где находятся.

ДРОГОВЫЧСКАЯ ОБЛАСТЬ

В двух тюрьмах гор. Самбор и Стрий (сведений о тюрьме в гор. Перемышль не имеем) – содержалось 2242 заключенных. Во время эвакуации расстреляно по обеим тюрьмам 1101 заключенных, освобождено – 250 человек, этапировано 637 и оставлено в тюрьмах – 304 заключенных.

27 июня при эвакуации в тюрьме гор. Самбор осталось – 80 незарытых трупов, на просьбы начальника тюрьмы к руководству Горотдела НКГБ и НКВД оказать ему помощь в зарытии трупов – они ответили категорическим отказом.

Из 143 человек личного состава прибыло – 44 человека. 7 человек конвоируют заключенных.

В тюрьме гор. Самбор – надзиратель ЛИБМАН при эвакуации застрелился. 3 работника из числа обслуживающего персонала (местные жители) остались в гор. Самборе. Надзиратель САВКУН дезертировал.

В тюрьме гор. Стрий – 3 человека из местны[х] жителей остались в городе. Об остальных сведений нет.

СТАНИСЛАВСКАЯ ОБЛАСТЬ

Из трех тюрем гор. Станислав, Коломия и Печенежино этапировано – 1376 заключенных. В тюрьме гор. Станислав осталось – 647 заключенных, в основном из числа обвиняемых за бытовые преступления. Остальные заключенные расстреляны и освобождены.

57 человек личного состава тюрем сопровождают заключенных, 42 человека прибыло в гор. Проскуров, остальные поездом выехали по направлению в Киев. В тюрьме гор. Коломия – 17 человек из местных жителей, работающих в службе, остались на месте.

ТАРНОПОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

В тюрьме гор. Чертков содержалось 1300 заключенных. Для эвакуации всех заключенных были поданы вагоны, но Начальник Горотдела НКГБ распорядился оставить 800 заключенных подследственных, осужденных за к-р преступления, ввиду чего было эвакуировано лишь 500 человек. В самый последний момент Нач. Горотдела НКГБ отказался от указанных 800 заключенных и последние под конвоем всего надзорсостава тюрьмы пешим порядком направлены в гор. Каменец-Подольск.

В тюрьме гор. Кременец содержалось – 350 заключенных, 26.VI. по распоряжению Нач. Горотдела НКВД личный состав оставил тюрьму и выехал по направлению к Катеренбургу, но оттуда обратно возвратился.

За это время из тюрьмы бежало – 191 заключенный. Остальных заключенных предложено этапировать в гор. Проскуров.

О личном составе сведений нет.

Из тюрьмы гор. Бережаны заключенные вывезены в тюрьму гор. Тарнополь.

В тюрьме гор. Тарнополь оставлены только заключенные инвалиды и старики. Остальные расстреляны, освобождены и 1084 человека пешим этапом были направлены на ст. Подволочийск. По дороге при попытке к совершению побега – 18 заключенных убиты. На ст. Подволочийск заключенные погружены в вагоны и этапированы.

Личный состав тюрем сопровождает заключенных.

По тюрьмам УНКВД Ровенской и Волынской областей дополнительных достоверных сведений нет, за исключением тюрьмы гор. Острог, Ровенской области, в которой из числа 75 заключенных – 5 освобождены, остальные остались в тюрьме.

Все документы сожжены.

Личный состав в количестве 33 человека направился в Шепетовку. При отступлении 2 человека убито, а о 3-х нет сведений.

ИЗМАИЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

Из тюрем Измаильской области этапированы все заключенные. Личный состав остался на месте.

ЧЕРНОВИЦКАЯ ОБЛАСТЬ

Заключенные тюрем области пешим этапом переведены в тюрьму гор. Каменец-Подольск.

Личный состав сопровождает заключенных.

Нач. тюрьмы гор. Хотин – КИСЕЛЕВ от бомбардировки ранен.

К-ПОДОЛЬСКАЯ ОБЛАСТЬ

Осужденные и следственные заключенные за маловажные преступления – освобождены. Все остальные заключенные из тюрем гор. Каменец-Подольска и гор. Проскуров пешим порядком этапированы в тюрьму гор. Винница.

По всем тюрьмам Западных областей УССР только личный состав тюрем приводил приговоры в исполнение и никакой помощи со стороны НКГБ не было оказано.

НАЧАЛЬНИК ТЮРЕМНОГО УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР
КАПИТАН ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

ФИЛИППОВ (підпис)

№2 с/85447

5 июля 1941 г.

Г. Киев

Source: АГІБ МВС Україна. Колекція документів

* * *

Memorandum on the execution of prisoners in Berezhany, Ternopil' oblast', to Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, Andrei Filippovich Filippov (8 July 1941). In Represyвно-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyzhakh, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 248-49.

Начальнику Тюр. Упр. НКВД УССР капитану госбезопасности тов. Филиппову

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

Доношу, что в тюрьме г. Бережаны Тарнопольской обл. осталось 48 з/к, не преданных земле, 20 трупов остались в подвале админ. корпуса тюрьмы не вывезены и 40 трупов сброшены в реку под мост. В тюрьму г. Тарнополь выброшено 94 з/к з/к.

Выше изложенное получилось вследствие того, что нач. НКГБ тов. Максимов 28.06.41 взял в свое распоряжение 60 з/к, уничтожив их в подвале тюрьмы, а трупы в эту ночь не убрал несмотря на неоднократные напоминания руководства тюрьмы все же машин для вывозки не дал; работники тюрьмы ожидали машины до самого утра. 29.06.41, когда я возвратился с г. Тарнополя в г. Бережаны и узнал о неубранных трупах, я неоднократно ходил к нач. НКГБ т. Максиму с требованием предоставить машины для вывоза 60 трупов в дневное время в лес, но Максимов мне машины не дал и сказал, чтобы без его распоряжения трупы не вывозились.

Машины в кол. 2-х штук были представлены лишь только в 21 ч. 30 мин. 29.06.41, а в 22 часов г. Бережаны подверглись усиленной

интенсивной бомбардировке [немцев], из города власти ушли. Нач. НКГБ т. Максимов оставил свои машины, ушел пешком, к этому времени на 2-х машинах в тюрьме [было] погружено 40 трупов и я дал распоряжение вывезти их в приготовленную яму. Не доезжая [до] ямы 400 м., машины попали под сильную бомбардировку и пул. обстрел. У одной машины был пробит радиатор, легко ранен один надзиратель, машины брошены в 400 м. от ямы, в городе оставаться было невозможно, мы вышли за город и оттуда мною были посланы за машинами с трупами – нач. тюрьмы тов. Красан и опер. упол. Литвин, чтобы выбросить в яму трупы и забрать из подвала тюрьмы 20 трупов, также отвезти в ту же яму. Нач. тюрьмы т. Красан моего распоряжения не выполнил, не завез трупы в яму, а выбросил их в реку под мост, и не вывез 20 трупов с подвала, доложив мне о том, что это сделать невозможно ввиду сильной бомбардировки и обстрела с домов, бомбардировку я видел сам, а в отношении обстрела с домов я этого сказать не могу. После этого мы двинулись дальше в село Кузовое в 16 км. от г. Бережаны. Я там предложил тов. Красану вернуться обратно и убрать трупы и в то же время мы связались с г. Тарнополем с тов. Чоботовым, которому было доложено сложившаяся обстановка. Тов. Чоботов дал распоряжение следовать в г. Тарнополь, я несмотря на это предложил Красану в присутствии секретаря горкома партии вернуться убрать трупы, но Красан мне ответил, я (тобто Красан. – Авт.) буду выполнять распоряжение только лишь нач. УНКВД тов. Чоботова, и мы все направились в г. Тарнополь.

48 з/к остались в подвале, не преданные земле. Нач. НКГБ получил в свое распоряжение 58 чел. 10 чел. успели предать земле.

Все выше изложенное получилось вследствие того, что нач. НКГБ тов. Максимов, нач. гарнизона и секретарь горкома партии не оказали тюрьме должной помощи, а, наоборот, тормозили работу, говорили, что вы, дескать, не торопите нас, мы вам не подчинены, мы отвечаем за тюрьму, а не вы – поэтому не командуйте нами, такие замечания я неоднократно слышал со стороны нач. НКГБ т. Максимова, по вине которого осталось не убрано 20 трупов в подвале тюрьмы и не предано земле 48 з/к.

8.07.41 г. Капитан (підпис)

Source: АГІВ МВС України. Колекція документів

Telegram from the Polish Ambassador in Madrid, Marian Szumlakowski, to the Ministry of Foreign Affairs of the Polish Government-in-Exile, on the reports of the shooting of prisoners by the NKVD in L'viv, Dubno, and Luts'k (8 July 1941). In *Polskie dokumenty dyplomatyczne: 1941*, ed. Jacek Tebinka (Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2013), 426-27.

8 lipca, telegram szyfrowy posta w Madrycie w sprawie doniesień o rozstrzeliwaniu przez NKWD więźniów we Lwowie, Dubnie i Łucku

WYŚLANO DN. 8.7.19[41]

OTRZYMANO DN. 9.7.19[41]

P. SZUMLAKOWSKI – MADRYT
DO MINISTERSTWA SPRAW ZAGRANICZNYCH

Nr 531

Korespondenci hiszpańscy z terenu okupacji niemieckich przeciw Rosji donoszą o masowych rozstrzelaniach więźniów politycznych przez Bolszewików; we Lwowie w ciągu 2-ch dni przed ewakuacją miasta zostało zabitych w więzieniu wojskowym około 1000 osób, w Brygidkach 413 i w G.P.U. 123, w Dubnie 523 osoby, w Łucku 180. Prasa Madrycka zamieszcza telegram o utworzeniu oddziałów ochotniczych holenderskich oraz belgijskich do walki przeciw Sowiecom.

Szumlakowski

Source: *AAN, Instytut Hoovera, MSZ, 268*

* * *

Letter regarding the massacre of prisoners in Brygidki prison, L'viv, from the British Ambassador to the Soviet Union, Richard Stafford Cripps, to the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, Viacheslav Molotov (11 July 1941). Foreign Policy Archives of the Russian Federation (AVP RF), fond 6 (The Molotov fond), opis, 3, papka 1, delo 8, l. 31.

BRITISH EMBASSY,
MOSCOW.

July 11th, 1941.

Dear Monsieur Molotov,

I have had information that there are serious rumours circulating in Poland and in England to the effect that upon the retirement of the Russian forces from Lwow a very large number of Polish political prisoners who are said to have been in the Brygitki prison 'were murdered by the Russians' and that amongst these prisoners were many of those who had been prominent in Polish life.

You will I know realise what great damage such rumours may do to the feelings between the Poles and your own people and I should like to have the practical means of getting these rumours contradicted both in Poland and in London.

Could you very kindly provide me with the necessary material perhaps in the form of information as to what became of the prisoners who were in this prison if there were any there at all, or you may well think of some more practical and conclusive way of substantiating a denial so as to destroy at once the evil effect of this vicious propaganda.

Yours Sincerely,
R. Stafford Cripps

His Excellency
Monsieur Molotov,
People's Commissariat for Foreign Affairs,
Moscow.

Reply from the Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, Viacheslav Molotov, to the British Ambassador to the Soviet Union, Richard Stafford Cripps (12 July 1941). Foreign Policy Archives of the Russian Federation (AVP RF), fond 6 (The Molotov fond), opis 3, папка 1, delo 8, ll. 32-33.

Москва, 12 июля 1941 г.

Дорогой господин Криппс,

По поводу полученной Вами информации о том, что будто бы при оставлении советскими воинскими частями Львова большое количество польских политических заключенных, якобы находившихся в тюрьме 'Бригидки,' – 'было убито русскими,' сообщаю, что эти слухи лишены всякого основания и являются явно провокационными.

В тюрьмах г. Львова и, в частности, в тюрьме 'Бригидки' в момент ухода советских властей, действительно, осталась некоторая часть заключенных и среди них не более 150 поляков. Эти лица остались на месте вследствие того, что в тогдашних условиях не было никакой возможности вывести их из тюрем без риска для жизни. Но как это было установлено специальной проверкой, проведенной компетентными советскими органами, ни один из заключенных не был подвергнут ни каким-либо репрессиям, ни вообще несправедливому обращению. Не исключено, однако, что над этими заключенными немцы учинили расправу, а теперь стремятся скрыть свое преступление и распространять провакационные небылицы о советских властях.

Я уверен, что Вы согласитесь со мной в том, что с момента перехода Львова в руки немцев советские власти не могут нести за дальнейшую судьбу оставшихся во Львове заключенных и других лиц никакой ответственности. Это [sic] ответственность должна быть полностью возложена на немецкие власти.

Я также не сомневаюсь, что Вы, со своей стороны, найдете необходимые средства для того, чтобы решительно разоблачить и заклеить эту гнусную клевету, являющуюся ничем иным как одним из видов той злобной немецко-фашистской пропаганды, о которой Вы говорите в письме на мое имя.

С искренним уважением,
В. Молотов

ГОСПОДИНУ СТАФФОРДУ КРИПСС,
ЧРЕЗВЫЧАЙНОМУ И ПОЛНОМОЧНОМУ ПОСЛУ ВЕЛИКОБРИТАНИИ.

Москва.

Source: *АВП РФ ф.6, оп.3, лит. авто, д.8, п.1, л.31-33*

* * *

Telegram to the British Foreign Office from the Ambassador to the Soviet Union, Richard Stafford Cripps, concerning the massacre of prisoners in Brygidki prison, Lviv (14 July 1941). The National Archives, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, Polish-Soviet Relations, FO371/26755.

General Distribution

From: Soviet Union.

From Moscow to Foreign Office.

Sir S. Cripps
No. 792.
14th July, 1941.

D. 9.08 p.m. 14th July, 1941.
R. 1.25 a.m. 15th July, 1941.

Your telegram No. 763.

Molotov has informed me in writing, that amongst prisoners left at Lwow in Brigidki prison when Soviet forces withdrew, were not more than 150 Poles. Evacuation of these prisoners in existing conditions would have endangered their lives. 'A special investigation' has established that they were not ill-treated in any way. Molotov suggests that Germans themselves may have butchered prisoners and accused Soviet authorities to cover their traces. He asked me to do everything possible to show up this 'malicious German-Fascist propaganda.'

2. I fear there is no possibility of independent investigation into this matter. You will no doubt consider it desirable on political grounds to give Molotov's denial and counter-accusation full publicity.

* * *

Telegram from the Deputy Head of the Central Department, British Foreign Office, Roger Mellor Makins, to the counselor to the Polish Embassy in London, Władysław W. Kulski, concerning the massacre of prisoners in Brygidki prison, L'viv (15 July 1941). The National Archives, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, Polish-Soviet relations, FO371/26755.

FOREIGN OFFICE, S.W.1.,
15th July, 1941.

([?] 7890/3226/55)

You asked me on July 9th whether we could make some enquiries in Moscow about rumours which had been circulating concerning the fate of a number of Polish political prisoners in Lwow.

Sir Stafford Cripps duly spoke to M. Molotov and has now received a reply from him in writing that amongst prisoners left at Lwow in Brygidki Prison when the Soviet forces withdrew there were not more than 150 Poles. The evacuation of these prisoners in existing conditions would have endangered their lives. A special investigation had established that they were not ill treated in any way.

(Sgd.) R.M. MAKINS.

Monsieur Kulski,
Polish Embassy.

* * *

Report on the evacuation, release, and/or execution of prisoners in the western oblasts of Soviet Ukraine. In Represywno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyzhakh, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyïv: Lybid', 1994), 267-69.

В тюрьмах №№ 1, 2, 4 гор. Львова расстреляно – 2464, освобождено – 800. Вывезено перебежчиков – 201. Осталось в тюрьмах – 11,546. Бежало – 362 (оставлено – 1516 чел. по распоряжению Нач. УНКВД). 23/VI – бежало 362, благодаря ухода охраны войск и надзорсостава из гор. Львова.

Материалы на лиц виновных в оставлении тюрьмы без охраны, что привело к побегу заключенных – переданы в следственные органы.

В гор. Луцке 23/VI в связи с бунтом заключенных, из числа всех заключенных были отобраны указники (14 чел.), осужденные за маловажные проступки (30 чел.) и малолетки (40 чел.), которые были освобождены.

Все остальные заключенные в количестве около 2000 чел. расстреляны. В тюрьме г. Ковеля освобождено 300 чел., расстреляно 194, осталось 145.

Из тюрьмы г. Влад-Волинска, в связи с внезапным нападением противника заключенные не ввезены. 22 июня были лишь расстреляны осужденные к ВМП.

В гор. Дубно 23/VI – указники и осужденные на короткие сроки – освобождены. Осужденные на длительные сроки направлены в гор. Ровно, а за к-р преступления (260 чел.) – расстреляны, 60 человек расстрелять не успели (остались в камерах).

В гор. Остроге – 5 были освобождены, а остальные остались в тюрьме. Причины оставления заключенных в тюрьме выясняются.

Из тюрьмы гор. Ровно было этапировано – 651 чел. в гор. Камьшин, в числе которых также находится часть заключенных гор. Дубно.

В тюрьмах г.г. Стрий и Самбор расстреляно 101, освобождено 250, осталось – 304 и этапировано 715.

Из тюрьмы г. Перемышль подследственные и осужденные за к-р преступления в количестве 67 человек были этапированы в Самбор, где и были расстреляны. Остальные заключенные, будучи эвакуированы из тюрьмы, попали во вражеское окружение, из которого благополучно вышел только надзорсостав.

Из тюрьмы г. Тарнополя было эвакуировано 1141 заключенный (из которых 955 чел. сданы в Верхне-Уральскую тюрьму – в 70-ти километрах от Магнитогорска, а остальные – в тюрьму № 3 г. Магнитогорска), освобождено – 217, расстреляно – 560, осталось в тюрьме – 5.

Из тюрьмы г. Черткова 2/VII – были эвакуированы – 954 заключенных. В пути следования, при попытке к побегу и бунтам, расстреляно – 123 чел. В гор. Умани расстреляно – 767 чел., освобождено – 34, а 31 (поляки) оставлены в тюрьме Умани. Из тюрьмы г. Бережаны эвакуировано – 94, освобождено – 60. Трупы убиты небрежно.

В тюрьме г. Кременец содержалось 350 заключенных. 26.VI – по распоряжению Нач. Горотдела НКВД тюрьма была оставлена. При возвращении в тюрьму был обнаружен побег – 191 заключенного.

Оставшиеся заключенные были вывезены в Златоуст. Материалы на лиц, виновных в оставлении тюрьмы, переданы в Особую Инспекцию НКВД УССР.

Из тюрьмы г. Станислав освобождено 295, расстреляно – 1000, осталось 674 и этапировано 954, из них проследовало через Харьков на Златоуст – 357 заключенных.

Из тюрьмы г.г. Коломия и Печенежино было эвакуировано – 453 заключенного, из них нач. тюрьмы г. Печенежино (он же – нач. конвоя) т. КУЗИН в пути следования освободил – 257, 41 заключенный были убиты во время вражеского обстрела эшелона. Остальные 155 – бежало. Материалы на Нач. конвоя переданы Особой Инспекции НКВД УССР. [...]

Source: АГІБ МВС України. Колекція документів

* * *

Operational situation report USSR no. 24 by the Chief of the Security Police and the SD (16 July 1941). In Die 'Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, ed. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, vol. 1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 127, 131-33.²

Der Chef der Sicherheitspolizei und
des SD

IVA 1 – B.Nr. 1 B/41 g.Rs.

Berlin, den 16. Juli 1941

[Stempel: Geheime Reichssache!]

[Stempel: Lagezimmer]

33 Ausfertigungen, 23. Ausfertigung

² English-language translation in Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds., *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews July 1941-January 1943* (New York: Holocaust Library, 1989), 29-30.

Ereignismeldung UdSSR Nr. 24

[...]

Einsatzgruppe C: Standort: Zviahel.

I) [...] Die Bolschewisten haben ferner vor ihrem Abzug im Verein mit ortsansässigen Juden eine Anzahl von Ukrainern ermordet. Zum Anlaß nahmen sie in Lemberg einen Aufstandsversuch der Ukrainer am 25.6.41, die ihre Gefangenen zu befreien versuchten. Aus Lemberg sind nach zuverlässigen Mitteilungen etwa 20,000 Ukrainer verschwunden, von denen mindestens 80% der Intelligenz angehörten. Die Lemberger Gefängnisse waren mit Leichen ermordeter Ukrainer vollgestopft. Nach vorsichtigen Schätzungen handelt es sich allein in Lemberg um 3[000]-4000 Menschen, während der Rest verschleppt worden ist. In Dobromil wurden im dortigen Gefängnis 82 Leichen, darunter 4 Juden, vorgefunden. Bei den letzteren handelt es sich um frühere bolschewistische Konfidenten, die als Mitwisser ebenfalls beseitigt wurden. In der Nähe von Dobromil wurde ein stillgelegter Salzbergwerkschacht von 80 m Tiefe gefunden, der völlig mit Leichen ausgefüllt ist. In unmittelbarer Nähe befindet sich ein Massengrab, von 6 x 15 m Ausdehnung. Die Zahl dieser in der Umgebung von Dobromil Ermordeten läßt sich nur annähernd auf mehrere Hundert schätzen. In Sambor sind am 26.6.41 etwa 400 Ukrainer von den Bolschewisten erschossen worden. Am 27.6.41 wurden weitere 120 Menschen ermordet. Einem Rest von 80 Häftlingen gelang es, die Sowjetwachen zu überwältigen und zu flüchten. Zu diesen Zahlen ist zu bemerken, daß Sambor insgesamt 26,000 Einwohner zählt, davon 12,000 Polen, 10,000 Juden und 4000 Ukrainer. Bereits 1939 wurde eine größere Anzahl von Ukrainern erschossen, 1500 Ukrainer sowie 500 Polen nach Osten abtransportiert. Bei der Ermordung sind die Russen und Juden äußerst grausam vorgegangen. Viehische Verstümmelungen waren an der Tagesordnung. Frauen sind die Brüste, Männern die Geschlechtsteile abgeschnitten worden. Des weiteren hatten die Juden Kinder an die Wände genagelt und ermordet. Erschießungen erfolgten durch Genickschuß. Oft wurden auch Handgranaten zum Morden benutzt. In Dobromil sind Frauen und Männer durch Schläge mit einem Viehbetäubungshammer auf den Leib umgebracht worden. In sehr vielen Fällen müssen die Häftlinge auf das Roheste durch Zerbrechen der Knochen usw. gemartert worden sein. In Sambor wurden die Häftlinge bei der Marterung und Ermordung durch Knebel am Schreien gehindert. Die Juden, die stellenweise neben ihrer wirtschaftlichen Vorherrschaft auch die amtlichen Stellen besetzt

hielten und die gesamte bolschewistische Miliz stellten, waren an diesen Greueln stets beteiligt. [...]

II) Verhalten der ukrainischen Bevölkerung: Die ukrainische Bevölkerung zeigte in den ersten Stunden nach dem Abrücken der Bolschewisten eine begrüßenswerte Aktivität gegen die Juden. So wurde in Dobromil die Synagoge angezündet. In Sambor wurden 50 Juden von der empörten Volksmenge erschlagen. In Lemberg trieb die Bevölkerung etwa 1000 Juden unter Mißhandlungen zusammen und lieferte sie in das von der Wehrmacht besetzte GPU-Gefängnis ein.

III) Maßnahmen der Einsatzgruppe: Von der Sicherheitspolizei wurden etwa 7000 Juden zur Vergeltung für die unmenschlichen Greuelthaten zusammengetrieben und erschossen. 73 Mann wurden als Funktionäre und Spitzel des NKWD ermittelt und ebenfalls erschossen. 40 Mann wurden auf Grund begründeter Anzeigen aus der Bevölkerung erledigt. Erfasst wurden vor allem Juden zwischen 20 und 40 Jahren, wobei Handwerker und Spezialarbeiter, soweit angebracht, zurückgestellt wurden. Neben diesen Exekutionen in Lemberg wurden auch in anderen Orten Vergeltungsmaßnahmen durchgeführt, u. a. wurden in Dobromil 132 Juden erschossen. In Javorow wurden, da auch 32 Ukrainer ermordet worden waren, zur Vergeltung 15 Juden erledigt. [...] Ein Vorkommando, das am 27.6. nach Luzk entsandt worden war, fand dort den größten Teil der Stadt in Flammen. Für die Brandlegung kommen nach Auskunft des Ortskommandanten nur Juden in Frage. Im Gefängnis in Luzk hatten die Bolschewisten vor ihrem Abzug von den dort eingekerkerten 4000 Ukrainern insgesamt 2800 erschossen. Nach Aussagen von 19 Ukrainern, die das Gemetzel mit mehr oder weniger erheblichen Verletzungen überstanden hatten, waren an den Festnahmen und Erschießungen wiederum die Juden maßgeblich beteiligt. In der Stadt selbst ging noch alles drunter und darüber. Sämtliche Geschäfte wurden von der Bevölkerung geplündert. Zur Unterstützung des Ortskommandanten wurden nach Eintreffen des Einsatzkommandos sämtliche verfügbaren Kräfte eingesetzt, denen es gelang, wenigstens die großen Lebensmittellager sicherzustellen. Im Anschluß hieran begann die planmäßige Durchsuchung der öffentlichen Gebäude und Fahndung nach den für die Brandschatzung und Plünderung verantwortlichen Juden und Kommunisten. Es gelang hierbei, 300 Juden sowie 20 Plünderer festzunehmen, die am 30.6. erschossen wurden. Nachdem am 2.7. die Leichen von insgesamt 10 deutschen Wehrmachtssangehörigen aufgefunden worden waren, wurden zur Vergeltung für die

Ermordung der deutschen Soldaten und Ukrainer unter Hinzuziehung eines Zuges Ordnungspolizei und eines Zuges Infanterie 1160 Juden erschossen. Am 6.7. gelang es schließlich noch, insgesamt 50 polnische Agenten und Spitzel zu ermitteln, die ebenfalls liquidiert wurden. [...] Das Einsatzkommando 4b arbeitet z. Zt. noch in dem Raum von Tarnopol. Es ist beabsichtigt, das Kommando weiter nach Proskurow vorzuziehen. Von den 54 Polen und Juden, die als Agenten für den NKWD gearbeitet hatten, konnten bislang 8 Personen, darunter 2 Jüdinnen, festgenommen und exekutiert worden. Der Rest ist offenbar geflüchtet. Auch in Tarnopol sind unter den Ermordeten im Gefängnis 10 Soldaten und zwar 1 Fliegerleutnant, 6 Flieger und 3 Gebirgsjäger aufgefunden worden. Von den Juden, die zu den Ausgrabungsarbeiten der Leichen herangezogen worden sind, wurden zum Teil im Gefängnishof, zum Teil in den Straßen etwa 180 erschlagen. Des weiteren wurden Judenwohnungen durch Angehörige der Waffen-SS mittels Handgranaten zerstört und in Brand gesetzt. [...] Die Feststellungen in Zloczow haben ergeben, daß die Russen vor ihrem Abzuge ohne besondere Auswahl – darunter aber doch die gesamte ukrainische Intelligenz – insgesamt 700 Ukrainer festgenommen und ermordet haben. Zur Vergeltung hierfür hat im Auftrage der Wehrmacht die Miliz mehrere 100 Juden festgenommen, die erschossen worden sind. Die Zahl der liquidierten Juden bewegt sich zwischen 3 bis 500. Wiederholt ist beobachtet worden, daß geflüchtete Politruks nachts Dörfer in der Umgebung von Zloczow überfallen haben, um sich Lebensmittel zu verschaffen. In Zloczow ist der Einfluß der Bandera-Gruppe sehr stark, und auch hier hat sich eine revolutionäre ukrainische Verwaltung gebildet, die in Plakaten und Flugblättern die Deutschen als Verbündete begrüßt.

* * *

Letter by the counselor to the Polish Embassy in London, Władysław W. Kulski, to the Minister of Foreign Affairs of the Polish Government-in-Exile, August Zaleski, regarding his conversation with William Strang of the Foreign Office on the Soviet-British agreement and about the murder of Polish prisoners in L'viv (18 July 1941). In Polskie dokumenty dyplomatyczne: 1941, ed. Jacek Tebinka (Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2013), 426-27.

18 lipca, notatka radcy ambasady w Londynie z rozmowy w MSZ Wielkiej Brytanii w sprawie układu radziecko-brytyjskiego i informacji o zamordowaniu polskich więźniów

Londyn, dnia 18 lipca 1941 r.

Do Pana Ministra Spraw Zagranicznych

w/m

Dnia 18 lipca br. miałem rozmowę w Foreign Office z panem W. Strangiem w następujących sprawach:

1. Pokazałem mu Nr SOVIET WAR NEWS z 14 bm., w którym powiedziane było, że przedstawiciele rządów brytyjskiego i sowieckiego podpisali w Moskwie dnia 12 bm. układ, jak również załączony do niego protokół. Przy tym tekst tego protokołu nie został podany w powyższej publikacji Ambasady sowieckiej. Na podstawie tego egzemplarza SOVIET WAR NEWS poprosiłem p. Stranga o zakomunikowanie nam, zgodnie z naszym aliansem, tekstu protokołu. P. Strang odpowiedział, że nie brał udziału w negocjacjach angielsko-sowieckich i że nie wie, czy jakkolwiek protokół istnieje, i że mi udzieli informacji po sprawdzeniu. Wkrótce po tym p. Strang zatelefonował mi, że protokół, o którym jest mowa w SOVIET WAR NEWS jest czysto formalny i zawiera postanowienie o natychmiastowym wejściu w życie układu z chwilą podpisania, a bez ratyfikacji.

Ta odpowiedź oczywiście nie przesądza istnienia protokołu tajnego. Wedle pogłosek, jakie Ambasada słyszała, tego rodzaju protokół istnieje i ogranicza zakres aliansu angielsko-sowieckiego do Europy.

2. P. Strang udzielił mi informacji na zapytanie postawione przeze mnie kilka dni temu p. Makinsowi co do pogłosek o wymordowaniu przez bolszewików, we Lwowie, Polaków więzionych w Brygidkach. Wiem, że po mojej rozmowie z p. Makinsem Foreign Office nie ograniczyło się do wysłania depeszy do Ambasadora Crippsa, lecz ponadto sam Eden wezwał Ambasadora

Majskiego, prosząc o szybkie udzielenie wyjaśnienia. Pan Strang podał mi informacje udzielone w Moskwie przez Komisarza Mołotowa Ambasadrowi Crippsowi, wedle których w więzieniu w Brygidkach, w chwili rozpoczęcia działań wojennych niemiecko-rosyjskich, było więzionych 150 Polaków, których władze sowieckie nie były w stanie wywakuować z miasta bez narażenia na szwank ich życia. Wobec tego pozostawiono ich na miejscu, po zabezpieczeniu ich losu, przy czym Komisarz Mołotow stwierdził, że nie ma żadnych informacji o złym traktowaniu Polaków przez cofające się wojska sowieckie.

Po rozmowie poprosiłem p. Stranga, by zechciał przysłać mi kopię depeszy od Ambasadora Crippsa w tej sprawie, na co chętnie się zgodził (vide załącznik), dodając, że Ambasada angielska w Moskwie nie jest w stanie sprawdzić informacji udzielonych przez Sowiety. [...]

Dr W. Kulski
Radca Ambasady

Source: *IPMS, Ambasada Londyn, A.12.49/13C*

* * *

Operational situation report USSR no. 28 by the Chief of the Security Police and the SD (20 July 1941). In Die 'Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion, ed. Klaus-Michael Mallmann, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, vol. 1 (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011), 148, 149, 150-51.³

Der Chef der Sicherheitspolizei und
des SD

Berlin, den 20. Juli 1941

IVA 1 – B.Nr. 1 B/41 g.Rs.

[Stempel: Geheime Reichssache!]

36 Ausfertigungen, 27. Ausfertigung

3 English-language translation in Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds., *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941-January 1943* (New York: Holocaust Library, 1989), 38-40.

Ereignismeldung UdSSR Nr. 28

[...]

II) *Meldungen der Einsatzgruppen und -kommandos:*

Einsatzgruppe Shitomir. Lagebericht der Einsatzgruppe C:

III) [...] Nach dem Bericht eines Augenzeugen aus Tarnopol ist dort ein deutscher Fliegeroffizier von den russischen Milizsoldaten vor dem Einzug der deutschen Truppen durch die Stadt geführt und von einer grossen Anzahl von Juden verfolgt, beschimpft und misshandelt worden. Überhaupt ist man in der Bevölkerung der Auffassung, dass vorwiegend Juden für die überall verübten Greuelthaten verantwortlich zu machen sind. [...]

IV) [...] Wie jetzt bekannt wird, haben die Russen auch hier [Rowno] vor ihrem Abzug die ukrainische Intelligenz entweder verschleppt oder hingerichtet bzw. ermordet. Man nimmt an, dass in den letzten Tagen vor dem Abzug der Russen etwa 100 maßgebliche ukrainische Persönlichkeiten ermordet worden sind. Die Leichen sind bislang noch nicht gefunden, eine Suchaktion ist eingeleitet. In Kremenez sind etwa 109 bis 150 Ukrainer von den Russen ermordet worden. Zum Teil sollen diese Ukrainer in Kessel mit siedendem Wasser geworfen worden sein; Anhaltspunkte haben sich dadurch ergeben, dass die Leichen bei ihrer Exhumierung ohne Haut aufgefunden worden sind. Die Ukrainer haben im Wege der Selbsthilfe als Vergeltung 130 Juden mit Knüppel totgeschlagen. In Dubno, wo die Aktionen im wesentlichen beendet sind, erfolgten insgesamt 100 Exekutionen. Hierunter befand sich 1 Ukrainer, der seit Anfang 1940 laufend für den NKWD arbeitete und zugeständenermaßen durch seine Meldungen für die Ermordung bzw. Verschleppung von Ukrainern in das Innere Russlands verantwortlich ist, ferner 2 kommunistische Funktionäre und Vertrauensmänner des NKVD, die zum Heckenschützenkrieg aufgefordert haben, des weiteren 1 Kommunist, der in seinem Heimatdorfe jede Tätigkeit ukrainischer Nationalisten den Russen verraten und die Aussiedlung sowie Verschleppung zahlreicher ortsansässiger Familien in die Wege geleitet hat. Schliesslich befanden sich unter den Festgenommenen noch 2 Russen, bei denen Schulterklappen, Lederzeug und Wehrmachtsunterwäsche deutscher Soldaten aufgefunden wurden. Vor ihrem Abzug haben die Russen in gleicher Weise wie in Lemberg ein schweres Blutbad in Dubno angerichtet. In Tarnopol wurden insgesamt 127 Exekutionen durchgeführt. Dort selbst hatten die Russen vor ihrer Flucht in ähnlicher Weise wie in

Lemberg und Dubno gewütet. Bei den Ausgrabungen wurden insgesamt 10 Leichen deutscher Soldaten festgestellt. Sie hatten fast alle die Hände auf dem Rücken mit Draht zusammengebunden, die Körper wiesen Spuren schwerster Verstümmelungen auf; so waren Augen ausgestochen, Zungen abgeschnitten und Gliedmaßen vom Körper getrennt. Die Zahl der von den Russen ermordeten Ukrainer, unter denen sich auch Frauen und Kinder befinden, wird endgültig auf etwa 600 beziffert. Juden und Polen sind von den Russen verschont worden. Von den Ukrainern wird die Gesamtzahl ihrer Opfer seit der Besetzung der Ukraine durch die Russen auf etwa 2000 eingeschätzt. Noch im Jahre 1939 begann die planmäßige Verschickung und Verschleppung der Ukrainer. Es gibt in Tarnopol kaum eine Familie, in der nicht ein oder mehrere Familienangehörige verschwunden sind. In der Stadt, die ungefähr 40,000 Einwohner hat, darunter 12,000 Ukrainer, 18,000 Juden und 10,000 Polen, sind etwa 10,000 Ukrainer nicht mehr vorhanden. Die gesamte Intelligenz der Ukrainer ist vernichtet. Seit Kriegsbeginn wurden allein 160 Angehörige der ukrainischen Intelligenz ermordet oder verschleppt. Bewohner der Stadt haben am 1.7.41, frühmorgens, eine Kolonne von etwa 1000 Zivilpersonen beobachtet, die von Polizei und Militär aus der Stadt getrieben wurden. In den Kellern des Gerichtsgebäudes wurden, wie auch bereits in Lemberg, Folterkammern entdeckt. Auch hier hat man offenbar zur Folterung kochendheisse und kalte Brausen verwendet. Es wurden nämlich mehrere Leichen vollkommen nackt aufgefunden, denen die Haut an vielen Stellen geplatzt und abgerissen war. In einem anderen Raum war etwa 1 m über dem Erdboden ein Drahtrost gespannt, unter dem Aschenreste entdeckt wurden. Nach der Aussage eines ukrainischen Ingenieurs, der ebenfalls ermordet werden sollte und sich lediglich durch Beschmieren des Gesichts mit dem Blut eines bereits Erschlagenen vor dem Tode rettete, waren auch Schmerzensschreie von Frauen und Mädchen zu hören. Die durchziehenden Truppen, die Gelegenheit hatten, diese Scheusslichkeiten und vor allen Dingen auch die Leichen der ermordeten deutschen Soldaten zu sehen, erschlugen insgesamt etwa 600 Juden und steckten ihre Häuser an.

* * *

Letter from the counselor of the British Embassy to the Polish Government-in-Exile, Frank Savery, to Frank Kenyon Roberts, Central Department, Foreign Office, on Professor Olgierd Górka's assessment of the prison massacre in Lviv, and the population's reception of German troops (10 August 1941). The National Archives, Foreign Office: Political Departments: General Correspondence from 1906-1966, Polish-Soviet Relations, FO371/26758.

C8964

BRYGIDKI

54, Egerton Crescent, S.W.3,
August 10, 1941.

Dear Roberts,

I saw yesterday Professor Olgierd Górka who has been spending several months in Sweden on some sort of a mission from Professor Kot. Górka is a frightful chatterbox – the worst man in the world, I should say, to send on a hush-hush mission – but he is not by any means stupid, though rather mad.

He professes to know for certain that the Soviet authorities did shoot about 160 persons in the [Brygidki] prison at Lwów before they cleared out of that part of Galicia. Most of the persons shot were Ukrainians but there were some Poles and even a few Jews among them.

He went on to say that in Sweden he had seen any number of photographs displaying the reception of the German troops in the ex-Russian territory which they have occupied. He thought there was no doubt that they had been received with real and spontaneous enthusiasm in Latvia; similarly, if not quite so enthusiastically, in Lithuania; but comparatively coldly in Lwów. Górka comes from Lwów and he would be quick to perceive if a photograph had been taken in some quiet part of the town where enthusiasm could be more easily staged etc. At any rate for what it is worth, his impression is that the inhabitants of Lwów looked on at the German entry as a show without manifesting any great desire to take part in it. This suggests to me that the Russians must have removed a lot of the more demonstrative Ukrainian nationalists.

Finally Górka said that the Soviet military authorities had sent a lot of Ukrainian troops to the Finnish front where they were reported to be

fighting very well and with enthusiasm. He professed to be quite certain of this fact which, if true, seems to me interesting.

Yours ever,
Frank Savery

F.K. Roberts, Esq;
Foreign Office

* * *

Report by the Chief of the Volyn' oblast' NKVD Prison Department to the Deputy Chief of Prisons Directorate, People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, Demekhin (3 September 1941). In Represyvnno-karal'na systema v Ukraini 1917-1953: suspil'no-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyzhakh, ed. Ivan Bilas, vol. 2 (Kyiv: Lybid', 1994), 271-73.

ЗАМ. НАЧ[АЛЬНИКА] ТЮРЕМНОГО УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР
ПОЛИТРУКУ

тов. ДЕМЕХИНУ

РАПОРТ

Доношу до В[ашего] сведения, что 22/VI-41г. в 3 часа утра по тревоге меня вызвали в УНКВД Волынской обл., где мне Нач. УНКВД поручил принимать сводки Райорганов области о ходе военных действий.

Находясь безотлучно в приемной Нач. УНКВД до 24 часов, в 24 часа мне стало известно, что каркас тюрьмы гор. Луцк попаданием 2-х бомб разрушен в двух местах и охрана тюрьмы осуществляется только наружная, ротой конвойных войск со всем составом охраны тюрьмы.

В 2 часа утра 23/VI-41г. я получил разрешение у Нач. УНКВД уехать в тюрьму совместно с 18-ти сов. парт. работниками для усиления охраны тюрьмы.

Утром 23/VI-41г. я установил: во время попадания 2 бомб на территории тюремного двора двери в некоторых камерах и админ. здании повывлетали, а в остальных камерах з/к з/к сами выломали все двери. Кроме этого, разграбили склад лич. вещей з/к з/к, в котором

были режущие и колющие предметы, продуктовые и вещевые склады тюрьмы, аптеку тюремной больницы.

Тогда утром я дал приказание нач. тюрьмы мл. лейтенанту госбезопасности тов. ГРИНЕВУ освободить из тюрьмы заключенных указников, малолеток и з/к, осужденных за бытовые маловажные преступления.

Об освобождении которых нач. тюрьмы мне докладывал, но я сейчас не помню сколько, но примерно всех человек 70.

23/VI-41г. в 11 часов 30 мин. в тюрьму гор. Луцка прибыла опер. группа работников УНКГБ и УНКВД по Волынской области, начальником которой был капитан Госбезопасности тов. РОЗОВ.

Там же около тюрьмы меня вызвал Нач. УНКГБ – Капитан Госбезопасности тов. БЕЛОЦЕРКОВСКИЙ, который мне приказал выдать опергруппе тов. РОЗОВА всех з/к з/к, содержащихся в тюрьме гор. Луцка по статьям УК УССР 54, 2, 11, и особенно [членов] ОУН.

Выясняя подробнее обстановку, мне капитан Госбезопасности т. РОЗОВ приказал в течение 20 минут выдать для расстрела всех з/к з/к по 54-2, 11 ввиду того, что противник находится от гор. Луцка в 7 километрах.

Получив такое приказание, я взял с собой нач. тюрьмы ГРИНЕВА, Зам. Нач. тюрьмы ЛЕСКИНА и 4 человек дежурных Пом. Нач. БАШЛАКОВА, ЯНУЩЕНКО, КОВАЛЕВ и БАЛАХИН, при входе во двор тюрьмы Зам. Нач.тюрьмы ЛЕСКИН струсил заходить в тюрьму, тогда мы все ему ЛЕСКИНУ отдали свое оружие, а сами без оружия зашли в тюрьму для подбора з/к з/к.

Отوبرали и вывезли на хоз. двор тюрьмы примерно 800 чел., которые немедленно были расстреляны там же на месте вышеупомянутой опергруппой, бойцами роты конвойных войск НКВД и начальствующим и надзирательским составом тюрьмы.

Возвратившись из внутр. тюрьмы, я Зам. Нач.тюрьмы ЛЕСКИНА возле тюрьмы не застал, а с помощью работников тюрьмы разыскал ЛЕСКИНА за полкилометра от тюрьмы, куда он от трусости убежал спрятаться.

Тогда же я ЛЕСКИНУ приказал погрузить на тюремную машину документы и ценности тюрьмы гор. В-Волыньск (два полных матраца, но что там было, я точно не знаю) и все документы, лич. дела з/к и ценности тюрьмы гор. Луцк и выехать из гор. Луцка до кирпичных заводов, а в случае отхода, тогда будем направляться дальше. (Все документы тюрьмы гр. Луцк при мне на автомашину погрузили 4 матраца, какие документы там было я точно не помню, но знаю, что

лич. дела з/к, карточки N 5 и камерная картотека были погружены на автомашину полностью на все наличие з/к, содержащихся в тюрьме).

Через 20 минут после расстрела з/к тюрьмы мы получили указание, что противник находится не в 7 километрах, а в 25 километрах, и мы немедленно приступили к уборке трупов.

Все трупы 70 с лишним осужденных к ВМН [расстрел] и около 800 подследственных нами закопаны и места на местах нахождения трупов полито керосином и выпалено, а после всего эти все места присыпаны известью.

Кроме этого, расстреляно охраной тюрьмы и воинскими частями в окрестностях тюрьмы з/к, пытавшихся бежать из тюрьмы. Для уборки этих трупов по распоряжению Нач. УНКВД была создана группа с раб. милиции, которая все трупы убрала.

В общем расстреляно в тюрьме и возле тюрьмы около 1000 человек.

Оставлено в тюрьме около 1000 человек, большинство из которых обвинялись по бытовым ст.ст. УК УССР.

Тюрьму гор. Луцк совместно с командиром роты конвойных войск ст. лейтенантом ФАХУРДИНОВЫМ и всем составом работников тюрьмы г. Луцк мы оставили после утери связи с УНКВД и воинскими частями 25.VI-41 г. в 23 часа 30 мин.

Совместно с раб. тюрьмы № 1 всем составом УНКВД мы 29/VI-41 г. прибыли в Мархлевский р-н, Житомирской обл., откуда нас разбили по группам и откомандировали в другие области.

Зам. Нач. тюрьмы ЛЕСКИН, как мне стало известно, за городом не остановился, а прямо уехал в Киев и по дороге на Киев пожег все документы, находящиеся на автомашине тюрьмы г. В-Волынск и Луцк.

Чем ЛЕСКИН руководствовался при уничтожении документов, мне неизвестно.

Одновременно отмечаю, что несмотря на то, что ЛЕСКИН уехал из Луцка самовольно, но наказания за это не понес.

В части тюрьмы гор. Ковель сообщить ничего не могу, так как с Ковелем потеряна связь была 23/VI-41 г.

НАЧ[АЛЬНИК] ТЮРЕМНОГО ОТДЕЛЕНИЯ УНКВД
ПО ВОЛЫНСКОЙ ОБЛ – СЕРЖАНТ
ГОСБЕЗОПАСНОСТИ (СТАН)

3/IX-41 г.

Source: АГІБ МВС України. Колекція документів

Report by the Deputy Chief of the NKVD prison administration, captain of the KGB of the Soviet Union, Viktor Aleksandrovich Volkhonskii, on the outcome of the evacuation of prisoners from Soviet Ukraine (22 January 1942). In NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhennym natsionalisticheskim podpol'em na zapadnoi Ukraine, v zapadnoi Belorussii i Pribaltike, 1939-1956, ed. N.I. Vladimirtsev and A.I. Kokurin (Moscow: MVD Rossii, 2008), 67-68.

Справка Тюремного управления НКВД СССР об итогах эвакуации заключенных из тюрем НКВД-УНКВД, по данным на 22 января 1942 г.

23 января 1942 г. Сов. секретно

1. Всего эвакуировано тюрем	272
в том числе:	
а) тюрем оказавшихся на территории, временно захваченной противником	209
б) тюрем эвакуированных частично	63
2. Всего эвакуировано заключенных,	141,527
в том числе:	
а) вывезено из тюрем в тюрьмы	122,533
б) вывезено из тюрем в лагеря	16,994
в) находятся в пути	2000
3. Всего выбыло заключенных в ходе эвакуации по разным причинам (по учтенным данным),	42,776
в том числе:	
а) остались не вывезенными в тюрьмах на территории, занятой неприятелем,	21,504
б) освобождено при эвакуации	7444
в) бежало в пути при бомбежках	819
г) бежало от конвоя	264
д) убито в пути при бомбежках	23
е) убито в пути при попытках к побегу	59
ж) освобождено налетом банды	346
з) расстреляно в тюрьмах	9817
и) расстреляно конвоем в пути при подавлении бунта и сопротивления	674

к) незаконно расстреляно конвоем в пути	769
л) умерли в пути	1057

*Зам. нач. 1 отдела Тюремного
управления НКВД СССР
капитан госбезопасности Волхонский*

Source: ГАРФ, Ф. Р-9413, Оп. 1, Д. 21, Л. 250, машинописный экземпляр,
подлинник

Newspaper Reports

'We enter the prison. I'm overcome with cold and horror! Like a nightmare, the recent tragedy affects my imagination, in my ears ring the gunshots and the agonizing, desperate screams of those murdered. Arrest, execution, escape ... corpses ... blood.'

Translated from Oleksii Satsiuk, *Smertonosti: opovidannia (na tli perezhytoho)* (Buenos Aires: Peremoha, 1947), 124

3 July 1941

'Les atrocités bolchevik' (Bolshevik atrocities), *Le Matin* (Paris) (3 July 1941): 3.

Une vision d'épouvante dans une prison de Lwow

BERLIN, 2 juillet. – Un correspondant de guerre allemande, le docteur Achim Holtz, a télégraphié le récit suivant:

'Lwow vient d'être libérée. Nous nous rendons avec une commission à la prison Sainte-Brigitte.

'Un escalier bas y conduit. Le sang macule les marches. La cave comporte trois pièces. Le sol est plein de flaques de sang. Des morceaux de chair humaine gisent ça et là, au milieu de vêtements et de casquettes. Au mur, il n'y a pas trace de balles. On comprend que les victimes de la terreur bolchevik ont péri sous le couteau. Des cadavres ont été jetés dans les caves annexes. L'odeur qui s'en dégage ne permet que d'y jeter un rapide coup d'oeil.

'Dans l'autre prison, celle de la Guépéou, les cadavres sont encore dans la cour. Dans l'entrée, 20 ou 30 sont entassés. Ceux des femmes sont demi-nus. Les seins ont été coupés. Tous ont un aspect effroyable.

'20,000 hommes ont pourri dans cette prison, la plupart ont été assassinés ici, le reste a été évacué sur une autre prison soviétique, ou le même sort les attend. Nous longeons un couloir, toutes les portes des cellules sont ouvertes. Dans chaque cellule, se trouve le corps d'une victime: tous les prisonniers ont été assassinés avant l'entrée des troupes allemandes.'

* * *

5 July 1941

Steinkopf, Alvin J., 'First Eyewitness Story from the Russian Front,' *New York World-Telegram* (5 July 1941).

[For the last six years 44-year old Mr. Steinkopf, a native of Minnesota, has been an Associated Press correspondent in Central Europe. He gives here the first eye-witness account of operations on the German-Russian front.]

LWOW, Old Poland, July 5. – A swift, 650-mile tour of this now-blitzed battle area indicates Soviet Russian troops assigned to defend the territory

against Germany's drive to the east have had little, if any, effective support from the air.

As a guest of the German High Command, I traveled by automobile along highways littered with hundreds of battered tanks, smashed Russian cannon, scores of Russian tractors and a confusion of material left behind by the Red army. [...]

Germans, Russian prisoners and civilians told me almost everywhere I went that the Nazi army struck with such speed the Russians were rushed completely off their feet. They were bombed out of half-finished fortifications and retreated, abandoning equipment worth millions of dollars, I was told. [...]

Lwow escaped with comparatively little damage. Some fires still were burning yesterday, but there was no evidence of heavy bombardment by artillery of German Stukas.

Several hundred persons were killed, however, and Germans said that in the last few days of Russian occupation hundreds of Ukrainians were rounded up and shot. At the city prison I saw a basement in which there was an uncounted number of massed bodies.

Most of the population seems utterly crushed and somewhat indifferent to anything that might happen. Notices have been posted by German authorities threatening the death penalty for any interference with the Nazi occupation.

* * *

'Ukrains'ki hekatombi' (Ukrainian hecatombs), *Ukrains'ki shchodenni visty* (Lviv) (5 July 1941): 3.

УКРАЇНСЬКІ ГЕКАТОМБИ

Тисячі змасакованих трупів українських громадян у Львові і
краю

Навіть жінок і дітей не минула жорстока помста озвіряних
енкаведистів

У львівських тюрмах НКВД

Ні людською мовою, ні письмом ніхто не всилі зобразити тих страхіть і тортур, що перетерпіли загинувші многочисленні жертви большевицького НКВД. Це можна тільки пережити, це треба було

бачити. Точного числа і прізвищ закатованих жертв ще не знаємо. Покищо подаємо тільки перші, на швидку руку зібрані відомості про тих, що загинули в казматах львівських тюрем НКВД.

В тюрмі при вул. Сапіги і Лонцького знайдено в келіях стоси кількохсот постріляних і змасакрованих трупів мужчин, жінок і дітей. Малу частину з них родини розпізнали і поховали, решту поховано у збірних могилах, тіла були вже розложені, що годі їх було вже розпізнати. Ці жертви люди оглядали вже в суботу 29 і в неділю 30 червня, тобто ще перед приходом німецької армії, коли через Львів проходили вже нечисленні останні частини советської армії, і коли львов'яни порозбивали тюрми. Крім цього на подвір'ї при вул. Лонцького і Сапіги були закопані на великому просторі трупи. Число їх невідоме.

В тюрмі при вул. Замарстинівській добули 36 трупів, а решта, біля 600, як ствердила комісія, лежать ще у пивницях, верствою високою до 2-ох метрів. Тіла в такому стані розкладу, що їх не можна вже повитягати. Тому комісія казала їх там замурувати.

В тюрмі 'Бригідки' при вул. Казимирівській кількість трупів невідома. Тільки на подвір'ї земля свіжо зрушена на великому просторі, де теж мабуть лежать маси трупів.

Велику кількість людей розстріляно на Повиставовій площі. Шофер, який продовж цілої ночі возив туди з Бригідок в'язнів, подав, що там вбито понад триста людей. Повідомляють теж про розстріли в Білогорському лісі.

Нижче подаємо низку імен, розстріляних енкаведистами у Львові, яких родини відшукали між убитими і про їх смерть появилися клепсидри на мурах Львова.

- 1) Юрій Шухевич, відомий співак-тенор зі Львова, згинув 27-го червня 1941 р.;
- 2) Василь Бень, літ 55, підполковник Армії УНР, директор школи ім. Шашкевича, арештований 26.VI ц.р. і цього ж дня розстріляний;
- 3) Григорій Кухар, магістер прав, літ 29, б. ревізор РСУК, головний бухгалтер Медінституту;
- 4) Евстахій Струк, 32 років життя, б. пластун, директор Медінституту;
- 5) Михайло Лизунець, 43 років життя, стрілець УСС, старшина УГА, бухгалтер Медінституту;
- 6) інж. Василь Генік-Березовський, науковий працівник Етнографічного Інституту;
- 7) м-р Данило Костецький, 35 років життя;
- 8) Орест Фільварків, член ОУН;
- 9) студ. мед. Іван Савка, 25 років життя;
- 10) Ольга Балицька, 26 років життя, урядничка;
- 11) Теодор Мацько, студ. мед.;
- 12) Степан Масний, студ. мед. 19 років життя.

Велика жалоба українського народу

Ще не можемо отрястися з перших вражінь, з жахливих вражінь від того, що сталося. Бо після того трагічного факту події покотилися таким несамовитим темпом, положення так радикально змінилося, що це було немов обух на голови. Та не зважаючи на те, що прийшла така велика радість для всього народу, кожному, що мав когось рідного ув одній з львівських тюрм, хотілося здобути певність, що все ж таки з ним сталося.

А багато було таких, що когось там мали. Мали батьки дорослих синів і дочок і мали неповнолітніх дітей, мали діти батьків і матерей, мали брати сестер і сестри братів ... Мало що не з кожної хати якийсь дальший чи ближчий свояк томився за тюремною решіткою вижидуючи якогось кінця та може й не сподіючись навіть, що він буде такий жахливий.

Коли червоні кати остаточно зникли з міста а між громадянство впала вістка про те, що сталося в тюрмах, почалася пошуканка за своїми. Кожному хотілося знайти бодай тіло, дорогого рідного та поховати його, як релігія та звичай велять. Але це не була така легка справа. У багатьох випадках тіла наших мучеників були вже у такому розкладі, що їх не те що не можна було розпізнати, але не можна було й рушити, не порушуючи цілості.

Декому все ж удалося відшукати та пізнати своїх, по ріжних знаках, по одязі, тощо. Появилися на мурах міста клепсидри, які сповіщали про несамовиту смерть у пивницях тюрм. [Поплизли] на Личаківський цвинтар похорони, вирости там найтрагічніші наші могили.

А поза тими індивідуальними похоронами почали привозити на цвинтар на возах тіль тих, що їх ніхто не розпізнав. Їх поховали у спільних гробах, тих невідомих мучеників, що за них рідні може й шепчуть слова молитви, але не знають, де ділися тлінні останки тих, за яких моляться.

А вони, ті тлінні останки у спільному гробі невідомих мучеників, мучеників за Віру і за Батьківщину. Разом із тими відомими їх багато, їх тисячі, їх цілий легіон. А як той легіон розростеться, як надійдуть вісти з краю, з наших сіл та містечок ...

Поклав той легіон свої буйні голови не у бою з ворогом на відкритому полі, а склонив їх до плюгавих ніг звироднілих садистів, опирів, що вже цілі десятки років ссуть людську кров і не можуть насатися. Загинув той легіон не від куль противника, а від тортур московсько-жидівських

опричинків, від тортур, що їх на правду людська мова ані перо не можуть спокійно описати.

Важка жалоба впала на серця українського народу, важкий камінь придавив наші груди. І мабуть не швидко опадє той камінь з грудей, мабуть не швидко пропаде наша важка жалоба. Бо втрата надто велика, надто велика.

Будемо про неї довго пам'ятати, будемо носити в серці згадку про наших мучеників довгі, довгі часи. На наших землях поставиме їм найкращі пам'ятники, бо вони не тільки все віддали, що тільки могли, але віддали те все у найжахливіших умовах, які тільки можна собі уявити.

* * *

7 July 1941

'Lwów w walkach niemiecko-rosyjskich' (L'viv in German-Russian battles), *Nowy świat* (New York City) (7 July 1941).

Miasto względnie mało ucierpiało. – Moskale rzekomo masowo mordowali Ukraińców w Lwowie.

LWÓW, 6 lipca. – Lwów był bombardowany z powietrza i ostrzeliwany przez artylerję niemiecką w niedawnych walkach niemiecko-sowieckich, jednakże według korespondentów amerykańskich poza kilku większemi pożarami zniszczenia nie są zbyt dotkliwe. Kilkaset osób cywilnych zginęło podczas bombardowania, a jak naoczni świadkowie zapewniają, jeszcze przed oblężeniem Lwowa władze sowieckie aresztowały znaczną ilość Ukraińców, których większość rozstrzelano. W piwnicy jednego domu reporter amerykański Stembock widział kilkadziesiąt trupów ukraińskich.

Pozostała w mieście ludność okazuje wycieńczenie i apatię wobec ostatnich wypadków. Władze niemieckie ogłosiły, że wszelkie utrudniania okupacji niemieckiej ze strony ludności, będą karane śmiercią.

* * *

Svahnström, Bertil, 'Skörden oskadad i del erövrade Ukraina' (Harvest in conquered Ukraine not affected), *Stockholms-Tidningen* (7 July 1941): 4.

The Cheka liquidates its victims by shooting them in the back of the head.

Before beating a retreat, the Russians gave a last demonstration of their terrorist rule by committing inhuman atrocities among the prisoners in many of the prisons. In Lviv, for instance, several hundred political prisoners – Ukrainians and Poles – were murdered a few days before the entry of the German troops on June 29th. The information to the effect that the number of victims amounts to several thousand must be exaggerated, because the figures that I have received came from the German officers of the town commandant's headquarters who had been entrusted with the task of investigating the matter. According to this credible German information, about 150 corpses were found in the cellars of the military prison. According to one account, 250 bodies were found in the cellar of Brygidky prison, according to another, 413 bodies, whilst several hundred more corpses are said to be still in the cellars. Two mass-graves containing 63 bodies were discovered in the GPU prison, and, in addition, five male corpses were found in a room in the prison-building.

We saw some of the victims of these terrible atrocities. The corpses had been placed in rows in the yard of the military prison so that the relatives of the prisoners should have an opportunity to try to identify them. Weeping women and grim-faced men moved past the rows of bodies, but the latter were so disfigured that it was extremely difficult to identify them.

Practically all of them had been killed by a shot in the back of the head – a method of execution favoured by the Reds, which causes the face of the victim to turn black and blue and become unrecognizable. There were several women among the victims.

Cases of mutilation and bestial ill-treatment are also said to have occurred, though I myself saw no examples of this, and the military surgeon who showed us these scenes of horror also said that he had not come across any such cases. He merely stated that he had heard that such cases had occurred, but that he himself had no proof.

The Russians left no prisoners behind alive.

Shortly before they retreated, the Russians set fire to Brigidky prison and the building was still smouldering when we were there. Apart from the

prison chapel, which was in ruins, only the upper floors, however, had been destroyed by fire, and access to the cellars was still possible. Here, the Communists had stacked up the bodies in layers. A layer of sand had been scattered over each layer so that one could walk over it, and then came the next layer. The executions had taken place in a special cellar, from which the dead had been removed on stretchers to the cellar containing the corpses. Prior to execution, the prisoners had been confined in cells intended for six persons, which had now, however, contained over 30 prisoners.

Last Sunday at 1 p.m. the Germans entered Lviv. They had immediately been entreated by the inhabitants to search the prisons without delay – so the German officers report. At 2 p.m. the Germans had already forced their way into the burning building of Brygidky prison, where the cellar-windows that faced the street had been bricked up by the Communists.

But no prisoners were found alive. Most of the corpses were three days old. It was the same everywhere. The Russians had left no prisoners behind alive when they retreated. They had shot some of the prisoners and taken the rest with them. I did not hear anything about any revolts that were supposed to have taken place in Lviv a few days before the Russians withdrew and were crushed. In fact, there is nothing to indicate that this was the case. There is an abandoned tank standing in a street in the centre of the town, but otherwise there are no signs that there was any street-fighting. Some of the houses have been burnt down, but these are the only signs of destruction to be seen.

A German airman who was taken prisoner had his eyes put out.

Together with the Poles and Ukrainians, five Germans were also murdered by the Communists. All of them were airmen. Three of them were shot in their beds in a hospital in the town, whilst the other two were murdered in the military prison. These two – we saw their bodies in the prison-yard – had had their eyes put out and one of them had had his throat cut.

Source: 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' *The Ukrainian Review* 7, no. 3/4 (Autumn-Winter 1960), 97-98.

Oven, Wilhelm von, 'Die Sowjethölle von Lemberg, satanische Greuel an Tausenden von Ukrainern' (The Soviet hell of L'viv, satanic horror for thousands of Ukrainians), *Völkischer Beobachter* (Munich) (7 July 1941).

Schon in den ersten Tagen, nachdem die deutsche Wehrmacht zum Vergeltungsstoß gegen die Sowjetunion angesetzt hatte, regten sich im ganzen ukrainischen Land die Nationalisten. Durch das Volk ging ein Hoffnungsschimmer: die Stunde der Befreiung vom bolschewistischen Joch, das wußte es, war nun nicht mehr fern. Zu viel hatte es leiden müssen in der letzten Zeit. Die GPU hatte mit den grausamsten Methoden jede völkische Regung unterdrückt. Die Führer waren verhaftet worden. Immer wieder erfolgten Erschießungen und neue Verhaftungen. Nur an einen hatten sich die Bolschewisten nicht herangetraut. Das war der greise, vom ganzen ukrainischen Volk verehrte Metropolit von Lemberg, Graf Szepticki, das Oberhaupt der Unierten Ukrainischen Kirche.

Der Metropolit hatte sich in die Kathedrale zurückgezogen, wo er, von seinen Vertrauten umgeben, sich vor den Sowjets verborgen hielt. In die Kathedrale einzudringen, wagten die Sowjets nicht. Es wäre zu einer allgemeinen Volkserhebung gekommen. In dem Metropoliten hätte die ukrainische Bevölkerung einen Märtyrer gehabt, der dies Volk zu allem fähig gemacht hätte. Mit jedem Tag, den die deutschen Truppen der Stadt Lemberg näher rückten, stieg die Freude der Bevölkerung. Es kam bei den ersten Nachrichten von deutschen Erfolgen gegen die Sowjetunion zu Kundgebungen in den Straßen Lembergs. Sowjetisches Militär mußte eingesetzt werden, um die Demonstranten zu zerstreuen. Die Soldateska scheute nicht davor zurück, in die wehrlose Menge zu schießen. Da griff die Bevölkerung zum Selbstschutz. Die Türen der Kathedrale wurden verbarrikadiert, auf den Türmen Maschinengewehre in Stellung gebracht. Fürs erste mußten sich die Sowjets mit blutigen Köpfen zurückziehen.

Aber die Abrechnung war furchtbar. Mit den bekannten skrupellosen Methoden griff die GPU ein. Nicht nur die Nationalistenführer selber, auch ihre Angehörigen, Frauen und Kinder, wurden verhaftet, eingekerkert, gefoltert. Im ganzen sind in diesen Tagen 7 000 Ukrainer in Lemberg verhaftet worden. So gelang es den Sowjets, die ukrainische Volksbewegung in Lemberg noch einmal niederzuknüppeln.

Am Samstag wurde die Lage für die Bolschewisten unhaltbar. Das Gros der Sowjettruppen machte sich auf den Rückzug. Doch vorher richtete die GPU unter den gefangenen Ukrainern ein Blutbad an, das wohl das schlimmste ist, von dem die Welt je erfahren hat. Drei Gefängnisse waren es, in denen die gefangenen Ukrainer hauptsächlich untergebracht waren.

Das Polizeipräsidium, das Untersuchungsgefängnis in der Kazimierzowskastraße und die GPU-Kaserne am Misyonarskiplatz. Hier stürzten sich am Abend des 29. Juni die Henker und Folterknechte über ihre Opfer. Im Polizeipräsidium wurden jeweils 20 Ukrainer in eine enge Zelle gefoltert. Durch die Türe hindurch jagten die bolschewistischen Schlächter Maschinenpistolengarben in den Raum. Doch nicht genug damit, machten sich die Bestien an die einzelnen Opfer heran, von denen die meisten nur verwundet und noch am Leben waren. Mit Messern und Äxten massakrierten die Teufel ihre Opfer. Wir sahen Menschen, denen die Schädeldecke eingeschlagen, die Hände abgehackt, die Zungen herausgeschnitten waren. Auf die blutige Masse entseelter Körper wurden dann die nächsten Gefangenen geführt, und das gleiche grausige Schauspiel wiederholte sich. Als unsere Soldaten die Todeszelle öffneten, lagen 53 grauenhaft verstümmelte Leichen in den winzigen Zellen in mehreren Schichten übereinander.

Zur gleichen Stunde 'liquidierten' die GPU-Henker in der GPU-Kaserne die politischen Häftlinge. Auch hier müssen die satanischen Verbrecher in einem wahren Bluttausch gehandelt haben. Das sind keine Menschen gewesen, die ihre niedrigsten Instinkte an wehrlosen Gefangenen ausließen. Das Unglaublichste ereignete sich im Untersuchungsgefängnis. Dort warf man die gefolterten, geschlagenen und von Schüssen durchbohrten Menschen stapelweise in die unterirdischen Kellerzellen, Tote und Lebende durcheinander. Dann schloß man die Zellentüren und mauerte sie zu. Am Abend, ehe die Bolschewisten abzogen, wurde das Untersuchungsgefängnis in Brand gesteckt, um die Zeugnisse ihrer Unmenschlichkeit und Grausamkeiten vor der Weltöffentlichkeit zu vernichten. Das Gefängnis brannte zwar ab, aber die Kellerzellen blieben unversehrt. Jetzt werden sie aufgebrochen und den Augen der Zuschauer bieten sich furchtbare Bilder.

Source: Roman Ilnyckyj, *Deutschland und die Ukraine, 1934-1945*, vol. 2, 2nd ed. (Munich: Osteuropa-Institut, 1958), 167-69.

* * *

Steinkopf, Alvin J., 'Hundreds Shot in Lwow,' *New York Post* (7 July 1941): 1, 9.

LWOW, GERMAN-OCCUPIED POLAND, July 7 (AP). – Lwow was a city of funerals yesterday in the wake of mass killings accompanying the Russian withdrawal from the region occupied by the Red army for a year and a half.

The train of funerals was a parade of death such as few great cities have seen in modern times.

The spirit of the population of 225,000 appeared utterly crushed as the somber processions moved toward the cemeteries.

Most of the mass funerals took place Saturday. Simple coffins of scores of unidentified civilians were buried closely, side by side in long trenches.

There were services for individuals who were identified and for whom there was someone left to mourn.

Artillery, tanks and German supply trucks moving endlessly eastward paused at many street intersections for a moment to permit the funeral to pass.

The funerals were made more tragic by the utmost confusion in all sections of the city's life as consequences of the Russian occupation.

Many simple folk and many prominent citizens are missing. Their fate is a mystery.

Thus, many were buried without a tear or a thought from the nearest of kin. Families were hopelessly scattered.

The whole ghastly scene is a situation which any experienced correspondent would view with the greatest suspicion. It is a grisly episode which could be exploited by organized propaganda from this side or the other.

Shot in Back of Neck

But here are the cruel facts, which are beyond dispute.

Hundreds, possibly several thousand persons, were killed in this and neighboring communities before the region was occupied by the German army.

I saw scores of bodies.

Military pathologists turned them over and indicated the usual manner of execution – a shot in the back of the neck.

In this city bodies were jammed for the most part into basements of three prisons.

German authorities say similar blood baths occurred in other communities in this district.

Ukrainian Victims

Who were the dead?

The usual answer is that they were Ukrainians who either were or were suspected of having been agents of the Ukrainian independence movement.

That movement was vigorously suppressed by the Russian Government and was opposed with increasing bitterness as Russian and German differences reached a critical point.

No Running Water

Lwow still is without running water, making sewage disposal an urgent problem.

Most shops are still closed. Bread and a few other provisions were distributed under German supervision, and the Polish Ukrainian population agencies were urged to resume their functions.

At Przemysl, the prison camp for Russian prisoners is one of the world's fastest growing communities. In a few hours perhaps several thousand captives arrived.

500-Acre Prison

A week ago, it was a meadow. Now, it is covered with 500 acres of low barracks of new lumber.

The Germans say they have about 300,000 prisoners. Seeing to it that they don't starve and yet that they don't start a war back of the German lines, is a problem of major proportions.

All along the eastern front prison camps of this type are being organized.

Each barrack accommodates about 60 men. Prisoners put them together under the direction of Germans who don't know a word of Russian. There is considerable good will on each side, and they knock a building together in a few hours.

Barley-Potato Stew

The ration today was a liter (1.05 quart) of stew made of barley and potatoes and possibly a suspicion of meat.

Keeping 5000 men orderly in a 500-acre space closed off by an eight-strand barbed wire fence would seem a considerable problem for a few

hundred guards. But it's simple because all around are machine-gunners on platforms built 15 feet up in the trees.

A special section of the camp has been set aside for Jews. Jews have proved of unusual value because they are great linguists, and it is usually possible to find one who understands any obscure dialect.

The prisoners will probably not stay in the quarters now provided, the Germans said. Those suitable for various occupations may be sent to the Reich or occupied territories.

* * *

'Both Nazis and Reds Issue Charges of War Atrocities,' *Daily Mirror* (New York City) (7 July 1941): 3.

Here are two examples of the atrocity story, a type of report virtually standard equipment of that modern war weapon – propaganda. Note that in neither case is the story issued by official or army sources, nor is there any convincing confirmation.

BERLIN, July 6 (AP). – Long dispatches are being printed in the German press concerning 'atrocities' committed by Russians against Nationalists of the Ukraine.

In Luck, said DNB, a Russian prison director sent 1500 prisoners, Ukrainian Nationalists, into the courtyard when Germans began to approach the city and all were shot down with machine-guns.

Those only wounded, the agency related, were later killed with pistols and hand grenades. At Dubno 528 bodies were found.

MOSCOW, July 6 (AP). – Tass, Soviet news agency, claimed in a dispatch sent abroad that German troops were committing 'wholesale atrocities' in Soviet frontier towns and districts under their control.

It declared that after Germans occupied the town of Lomzha 'German officers chased families out into the streets and subjected them to atrocious tortures.

'They slashed defenseless women and children into pieces, chopped off their limbs and gouged out their eyes.'

* * *

'An Eye for an Eye ...,' *PM* (New York City) (7 July 1941): 6.

Both the Russians and the Nazis today were telling atrocity stories. The Nazis, great people for photographs, anyway, supported their story with pictures (*Radio photo appears on this page*).

The Nazis showed the newspaper correspondents bodies of civilians in Lwow prisons and said they had been shot by Soviet authorities in mass executions before the Reds fled from this Polish city.

There's no reason why anybody should take the Nazis' word for it, however – the dead civilians might just as well have been victims of the Gestapo. If they were really shot by Soviet officials it might have been because they were Ukrainian separatists who had been intriguing against the Government.

The Russian atrocity story came from Moscow and the Tass news agency. Tass said:

'After the seizure of the town of Lomzha German officers chased out into the streets families that had not been able to leave town ... and subjected them to atrocious tortures.

'They slashed into pieces defenseless women and children, chopped off their limbs, and gouged out their eyes. Hitler's fliers shoot the peaceful population from airplanes and even hunt after the children.'

Tass said such atrocities had been committed 'by German Fascist troops' in several frontier towns and districts.

* * *

8 July 1941

'Die Hölle von Lemberg' (The hell of L'viv), *Die Tat* (Zürich) (8 July 1941): 2.¹

Telephonischer Bericht unseres Korrespondenten

pw. Berlin, 7. Juli. Einige neutrale Journalisten sind am Abend von einer Reise von Lemberg zurückgekehrt. Ohne Ausnahme erzählten sie erschüttert von dem, was sie dort zu sehen bekamen. Im Polizeipräsidium, dem

¹ English-language translation in 'Eye-witnesses Speak...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' *The Ukrainian Review* 7, no. 3/4 (Autumn-Winter 1960): 98-100.

Untersuchungsgefängnis in der Casimir-Zwoswka-Straße und der GPU Kaserne Miziomarski-Platz waren 7000 Männer und Frauen zusammengepfercht, die nach dem Ausbruch des deutsch-russischen Krieges verhaftet wurden. Es handelt sich fast durchwegs um Ukrainer, die im Verdacht stehen, durch ihre national-ukrainische Einstellung dem Sowjetregime schaden zu können. Als am Sonnabend vor 8 Tagen die militärische Lage für die Sowjets in Lemberg immer unhaltbarer wurde, richtete die GPU kurz vor ihrem Rückzug unter den Unglücklichen ein Blutbad an, das zu dem Fürchterlichsten gehört, was neutrale Berichterstatter bisher an einem Orte der Welt feststellen konnten. Im Polizeipräsidium wurden jeweils 20 Menschen in eine enge Zelle gepfercht und durch die verschlossene Tür hindurch mit MG- und Maschinenpistolen-Garben niedergemäht. Die meisten dieser Leute waren nur verwundet und wurden später massakriert, im Untersuchungsgefängnis warf man Tote und Lebende durcheinander in die unterirdischen Kellergewölbe und mauerte diese zu, ehe das ganze Gefängnis in Brand gesteckt wurde. Alle Kollegen berichteten, sie hätten nur mit einem mit Kölnisch-Wasser getränkten Taschentuch vor der Nase diese Orte des Schreckens aufsuchen können. Die insgesamt in der genannten Stadt ermordeten Ukrainer werden auf 2000-2500 geschätzt. Allein aus den dreigennanten Gefängnissen außer des Kellers des Untersuchungsgefängnisses, welches noch vermauert ist, sind bisher 700 Leichen, darunter Dutzende von Kindern, herausgeschafft worden.

* * *

9 July 1941

'Lliut' krov bezboronnykh' (They spill the blood of the defenseless), Svoboda (Jersey City, NJ) (9 July 1941): 2.

Ллють кров безборонних

До Америки наспіли з німецьких жерел світлини, що дають ляхний коментар для стану цивільного населення в війні між Німеччиною й Росією. Представляють вони жертви масакри, що її, за поданням німецьких жерел, справили советські політичні ко[м]ісарі українському населенні західної України. Світлини представляють сотки трупів розстріляних людей. Між трупами ходять живі люди, стараючися їх розпізнати.

Рівночасно з тими світлинами прийшли донесення з німецьких жерел, які представляють, що зараз по вибуху війни між Німеччиною й Росією російський уряд став доконувати масових масакр свідомих українців. Арештовано їх сотками, збираю в в'язницях і там розстрілювано.

Звісно, що такі факти є сильним засобом пропаганди в німецьких руках, і з тої причини треба до них віднести з резервою. Одначе в цьому випадку ледво чи можна сумніватися в правдивість донесень і пояснень до світлин. Що все це є можливе, виходить ясно з традиційної ворожнечі советського уряду до українського народу. Це виходить ясно з його політики супроти українців ще до вибуху німецько-російської війни. Це виходить ясно вже хочби зо самого признання російського уряду, що він нищить усі засоби поживи перед надходячою німецькою армією; цим російський уряд признає, що він лишає селян на ласку наступаючих військ та на небезпеку голодової смерти. Коли до таких річей признається російський уряд, то до яких річей є він здібний а до яких він признатися не думає! [...]

* * *

11 July 1941

'Retreating Reds Massacre Ukrainians,' *The Ukrainian Weekly* (Jersey City, NJ) (11 July 1941): 1.

Thousands of Ukrainian nationalists were massacred in Western Ukraine by the Reds retreating before the Nazi advance, according to American press dispatches last Monday.

In Lutzk, an Associated Press dispatch from Berlin says, a Russian prison director sent 1500 prisoners, Ukrainian nationalists, into the courtyard when Germans began to approach the city and all were shot down with machine gun fire.

Those only wounded were later killed with pistols and hand grenades.

At Dubno, the dispatch declares, 528 bodies were found.

In Lviw, another dispatch reveals, over three thousand Ukrainians were murdered by the GPU, Soviet secret police.

Pictures accompanying the Lviw dispatch show rows of corpses with relatives attempting to identify them.

A United Press correspondent with the German armies on the Russian front reported last Monday that together with other correspondents he saw

in L'viv evidence of mass executions by the Russians before they withdrew from the city. German officers, he says, declared 150 corpses were found in one military prison, 250 in another and 65 in another.

In one prison, he continues, there were between twenty to thirty corpses. At another prison there were unmistakable signs that a large number of corpses had been buried in the prison cellar.

All these reports were accompanied by pictures.

It appears that most of those shot were political prisoners whom the Reds had rounded up upon their occupation of Western Ukraine in the autumn of 1939. Many of them were shot outright, including a considerable number of clergy, a fact which Moscow anti-religious organ 'Bezbozhnik' (Godless) itself reported then. Thousands of others were exiled to Siberia or to the Donbas coals mines where they were doomed to forced labor underground.

* * *

14 July 1941

'Na ocherednoi press-konferentsii inostrannykh korrespondentov' (At the regular press conference for foreign correspondents), *Pravda* (Moscow) (14 July 1941): 3.

НА ОЧЕРЕДНОЙ ПРЕСС-КОНФЕРЕНЦИИ ИНОСТРАННЫХ КОРРЕСПОНДЕНТОВ

На состоявшейся 13 июля очередной пресс-конференции иностранных корреспондентов заместитель начальника Советского Информбюро тов. Лозовский С. А. сообщил следующее.

Сегодня в 3 часа дня опубликовано Соглашение, заключенное 12 июля с. г. между Правительством СССР и Правительством Великобритании о совместных действиях в войне против гитлеровской Германии и о том, чтобы не заключать мира с гитлеровской Германией иначе, как по обоюдному согласию СССР и Великобритании. Это соглашение является документом большого исторического значения, документом, коренным образом меняющим международную обстановку. [...]

Соглашение от 12 июля с. г. – это не только документ братства по оружию в борьбе за свободу и независимость народов СССР, Великобритании и всей Европы, но это также документ, свидетельствующий о неизбежности полного и окончательного

разгрома германского фашизма, мечтающего о господстве над Европой и над всем миром. [...]

Далее т. Лозовский останавливается на гнусных измышлениях гитлеровской пропаганды.

Среди разнообразных форм и видов немецкого наступления на свободолюбивые народы у гитлеровцев есть одно излюбленное оружие – это злобная клевета. Еще до внезапного нападения на Советский Союз главнокомандующий всеми клеветническими силами Германии Аполлон Геббельс разработал тщательный план, и каждый из находящихся у него на службе мошенников пера и разбойников печати заранее знал, что именно должен будет он писать о Советском Союзе. Заблаговременно были заготовлены фотографии, плакаты и разработан план советских ‘зверств.’ Как только германские войска перешли в наступление, сразу были пущены в ход ‘зверства’ советских войск и ‘зверства ГПУ.’ Оказывается, во Львове были ‘найжены’ тысячи трупов, в Луцке и Дубно еще больше. Молодчики Геббельса видели ‘собственными руками,’ как советские войска убили 85 детей для того, чтобы искоренить украинское население, как советские солдаты убивали немецких военнопленных и, больше того, снимали скальпы с немецких солдат. Они ‘нашли’ в Каунасе 100 трупов католических священников, причем на груди у каждого был вырезан и даже выжжен крест.

Так верещит и воет немецкая пропаганда, подбавляя каждый день все больше и больше ужасов для того, чтобы оболванить население Германии и ввести в заблуждение весь мир. Но давно известно, что услужливый дурак опаснее врага. Литературные поденщики немецкой пропаганды, которые получают за каждую выдумку по несколько десятков марок, так переборщили, что посадили в лужу своих хозяев.

* * *

24 July 1941

Excerpt. Mykola Holubets', Letter to Fedir Dudko, Krakivs'ki visti (24 July 1941): 3.

Львів, 20.VII.1941

Коханий Федю!

Учора ввечері дістав я Твого листа й зрадів, бо в нас поширилися були чутки, ніби Ти не дійшов до обітованої землі й пропав десь на переправі. Тимчасом бачу, що Ти живий і здоровий. Як бачиш, я теж живий, але не скоро дійду до такої рівноваги духа, щоб могти тим, що не пережили большевицького пекла, бодай приблизно розповісти, що нам тут доводилося переживати. Людська уява рішуче заслаба, людське слово безпомічне, щоб знайти назву того азійсько-семітського садизму, з яким день-у-день тортувала нас та сволота. Як звичайно це буває в мене, поки написати книжку, я придумую заголовок. Так і тепер, ледве чи знайду іншу назву наших переживань, як ... 'зоо непроспаних ночей.' Це справді були непроспані ночі й непрожиті, а промучені дні.

Тікати на той бік я нераз знаходив відвагу, але мої можливості в тому напрямі були все мінімальні: жінка, діти, шпики довкола. Дійшло до того, що я зрезигнував з усього й готовився до тортур, із яких вирвався просто чудом, випадком. Та про це іншим разом.

Подати Тобі реєстр закатованих нема можливості. Розпізнали по тюрмах тільки найсвіжіші трупи. Гори всіх інших зігнили до того, що розпізнати когось було неможливо. У самому Львові трупів горисотні, а що далі на схід – усе їх більше. Можна вважати, що все, що не вийшло з большевицьких тюрем до вибуху нової війни й усе, що було підчас большевицько-німецької війни заарештоване, пішло в 90 процентах під ножі й нагани. Тільки очайдухам і щасливцям удалося вирватись із жаху смерті й тортур. Серед цих щасливців вули втікачі з бердичевських тюрем, що позавчора появилися у Львові. Та їх не більше 20-ти на кілька тисяч!

На слухається рука, щоб описати звірства енкавудистів, що їх вони dokonували на нещасних в'язнях. Отця Чемеринською розп'яли на стіні, одну вагітну жінку розпороли, вийняли плід і повісили серед келії на гаку. Багатьом видовбали очі, обезобразили обличчя і т. п.

Митрополит тримався, як герой. Був джерелом, при якому люди черпали віру й полекшу. Жив, як святий, вдволявся чимбудь. Слава

тим священикам, що залишилися при Ньому, ганьба спекулянтам, що тікали з грішми й своїми паршивими душами (в роді ...), куди очі несли. Чи вони вернуться сюди й осміляться засісти на своїх колись теплих місцях?

Василь Бень згинув через необережність. До четвертого дня війни укривався, але в четвер заблаглося йому поглянути, що діється дома. Пішов, а там чекали на нього енкавудисти. Взяли на вул. Лонцького й, не доводячи до келії, розстріляли.

Не можу спокійно писати про наших деяких (на щастя, одиниці!) натхнених 'поетів,' як про, ... що лізли 'сонечкові Сталінові' в ... так глибоко, що ще до сьогодні від них смердить грузинськими екскрементами. Не зважаючи на це пхаються до спілки письменників і вже мають цілі брульони нових своїх 'творів,' цим разом уже по зарваницьки набожних і, очевидно, 'націоналістичних.'

Про Н. (прізвище пропускаємо) можу тільки сказати, що ця людина має неоцінені заслуги перед українським громадянством. Не було пори дня чи ночі, не було великої чи малої справи, в якій би він не інтервенював. Розпинався за всіх і багатьох вирятував від загибелі. Він дістав просто манію робити людям добро ...

К. здоров, Н. здоров. Х (син письменника, 13-літній хлопець) – посивів.

Дуже постарів і знемоців Степан Чарнецький. Просто трудно пізнати колишнього денді. Н. наломав немало цикорії, але це не в одному його виручало ...

Доля Богдана Хамули, на жаль, сумна. Попав поміж тих, що віддали своє мученицьке життя за Україну ...

... Із Львова нікуди не вибираюся. Коли витримав два роки большевицького раю, то вже нема на світі такого лиха, якого не витримав би. Хочу вертатися до архіву й докоротати свій вік над улюбленими шпаргалами. Бо ність веселія поприще книг і писаній.

Па! Слава Україні!

Твій ...

* * *

28 July 1941

'Cripps Says It's a Hun Lie,' *Daily Mirror* (London) (28 July 1941): 5.

These pictures of wholesale executions, of murder, in Lemberg, the Ukraine city, were sent out of Germany as propaganda against Russia.

Goebbels says the murders were done by Russian secret police.

Sir Stafford Cripps, British Ambassador in Russia, is able to say that this is a lie.

The German story with the pictures says that in one prison 3500 prisoners were murdered by the Russian terror police. German photographers were called in to place pictures – these are two of them – on record.

Sir Stafford Cripps says his inquiries show that when the Russians evacuated Lemberg, 150 prisoners were left behind. There was no opportunity to evacuate them. They were then in good health. The fact is they were murdered by the Huns – just to make propaganda pictures.

These pictures, of murdered men, of weeping relatives who have identified the victims by their belongings left in the prison – are grim pictures. The *Daily Mirror* believes it to be its duty to give them, however grim, so that you may not be deceived. If invasion ever succeeded in Britain you'd see these pictures in reality.

* * *

9 August 1941

'Zveri na ulitsakh L'vova' (Beasts in the streets of L'viv), *Pravda* (Moscow) (9 August 1941): 2.

Звери на улицах Львова

Звери, тупые, хищные, пьяные, заполнили улицы прекрасного города Львова.

В тот же день, когда в город вторглись фашистские бандиты, берлинское радио подняло вой о 'зверствах большевиков.'

В тот же день появились фотоснимки, на которых были изображены 'жертвы красного террора,' замученные и убитые граждане города Львова.

Ни у кого не было и не могло быть сомнения: эту жестокую, кровавую расправу над мирным населением совершили людоеды со свастикой,

а потом пьяными, хриплыми голосами стали кричать об 'ужасах,' творимых красноармейцами.

Старая, давно разоблаченная повадка коричневых бандитов. Но и эта очередная гнусная провокация фашистов провалилась.

Если не считать нескольких худосочных газетенки, издающихся на немецкие деньги в оккупированных странах, вся мировая печать с полным единодушием отметила неуклюжую работу геббельсовских подручных, наспех сфабриковавших эти грязные фальшивые документы.

Жители Львова хорошо знают, какой ценой фашисты фабриковали свои фальшивки. Сейчас показаниями десятков граждан – свидетелей первых дней фашистского разгула во Львове, сумевших бежать из Львова, точно установлено, как фашисты фабриковали свои гнусные фотодокументы.

Трудно без волнений слушать их рассказ. [...]

Рабочий Львовского государственного кинодрома Стефан Коряк жил недалеко от дома, где помещалась милиция. Он, как и все жители города, тоже не спал в эту ночь. Стефан Коряк видел, как всю ночь во двор милиции привозили под строгой охраной немецких солдат полураздетых мужчин и женщин. 'У входа во двор милиции один из пьяных офицеров схватил за руку почти совсем раздетую девушку. Она вырвалась и ударила насильника. Офицер что-то крикнул, и один из солдат охраны ударил девушку штыком в грудь. Женщины истерически закричали. В это время немцы стали стрелять к нам в окна, чтобы никто не смел видеть этой дикой расправы.'

Под утро во дворе милиции скопилось несколько сот человек. Начало светать. И в этот час во дворе началась зверская расправа. Служащий артели 'Стекло-зеркало' Петр Ермоленко говорит: 'Когда в милиции началась стрельба, я осторожно выглянул в окно. Из окна здания милиции стрелял пулемет. Люди валялись, как подкошенные. Много людей бросилось к воротам, выходящим на улицу. Здесь их встретили солдаты и офицеры. Они били людей прикладами, кололи штыками. Несколько офицеров стреляли в толпу из пистолетов. Эта дикая расправа продолжалась около 10 минут. От ужаса я потерял сознание. Когда вновь выглянул на улицу, было уже совсем светло. Гору трупов спокойно снимали кинооператоры и фотографы. Солдаты обтирали свои штыки. Было совсем тихо ...'

'Советская власть, покидая Львов, расстреляла во дворе милиции 200 человек,' снимки с такими надписями распространялись во многих городах за пределами Львова. Но жители Львова хорошо

знают, кто в ту кровавую ночь хватал их родных, соседей и уводил на расправу во двор милиции.

Беженцы, которые видели расправу фашистов над мирным населением, рассказывают и о последующих днях жизни Львова под властью фашистов.

Грабеж и бесчинства фашистов не прекращались. Вот по главным улицам ведут группу избитых, истерзанных людей. Их ведут для показа, для устрашения народа, для того, чтобы каждый житель Львова почувствовал, что такое фашистский порядок.

Город, красивый город Львов – во власти озверелой банды. Солдаты и офицеры взламывают двери квартир, магазинов. Подезжают грузовики и легковые машины – и все награбленное имущество фашистами увозится. Делается это точно, спокойно, привычно.

И так изо дня в день.

Фашистская армия за работой.

Грабежу и насилию фашистских орд подвергаются польские и украинские крестьяне Львовской области. Шайки германских солдат и офицеров, отборных головорезов шляются по селам, вешают крестьян, насилуют женщин, грабят имущество.

В одном местечке семь человек были живьем закопаны в землю. В другом – расстреляно 100 человек: поляки, украинцы, евреи. Хватали на улицах, в домах и убивали.

Ведь гитлеровцы пришли сюда, чтобы грабить и убивать. Это их цель, их задача, их программа. И проводят они в жизнь свою программу точно, спокойно, привычно.

Зверь тупой, хищный, пьяный оскверняет нашу землю. Этот зверь должен быть раздавлен и уничтожен.

Он будет раздавлен и уничтожен!

Киев (Корр. Правды).

* * *

'Nazi Invaders Murder Over 6,000 Civilians,' *The Mail* (Adelaide, South Australia) (9 August 1941): 3.

LONDON, Saturday. – Details of German atrocities in Lwow (South Poland) during the early days of the invasion are given in a supplementary communique issued in Moscow yesterday.

It states that at least 6000 citizens were murdered and 400 members of trades unions killed with their families.

One witness states that after the Germans had occupied the town, they locked up 500 trade unionists and others in a cinema, and demanded that they write down the names of prominent people in Lwow. When only six of the prisoners accepted, the Germans shot every fifth person.

Intoxicated soldiers gathered girls and young married women in a park and violated them. When a priest protested, the soldiers set fire to his beard and stabbed him with a bayonet.

The communique reports many similar atrocities, and concludes by stating: Thousands of helpless people have been bestially murdered by intoxicated officers and soldiers who delighted in the agony of innocent men and women. Storm Troopers knifed anyone who protested.

After hundred had been killed, the Germans compelled the residents under pain of death to gaze on the mountains of bodies while cameramen photographed the scenes, which are presented as 'evidence' of Bolshevik bestiality.

* * *

2 September 1941

'Many Victims of Soviet Terror in Western Ukraine Identified,' *The Ukrainian Weekly* (Jersey City, NJ) (2 September 1941): 1.

More Than 14,000 Executed By The Reds

A recent dispatch to the 'Svoboda' from Geneva, Switzerland reveals some horrifying details concerning the mass executions and tortures of Ukrainian patriots by the NKVD (formerly GPU – Red secret police) during the Soviet occupation of Galicia and Volhynia.

It is estimated that during their occupation of Western Ukraine proper the Reds executed well over 14,000 persons.

In prisons, churches and public buildings heaps of dead civilians were found when the Reds evacuated Western Ukraine before the Nazi advance. Many of them were evidently executed by bombs, for their bodies were mangled and torn. Others showed signs of tortures. Some of the priests, for example, had crosses cut out on their bodies. Corpses of soldiers bore medals nailed into them. Even bodies of women and children bore signs of wanton mutilation.

Some of the victims of the Red terror have been identified, reported the Geneva dispatch to the 'Svoboda.' Among them are the following:

Seminary Professor Among Victims

Rev. Dr. Mikola Konrad, a professor of the Bohoslovska Academy (theological seminary) in Lviw, whose body together with that of Volodimir Priyma, a cantor, was found in the Birok Forest in July 3rd; Michael Kozlaniuk; Vasile Klimchuk, a farmer from Podzimir; Michalchuk, a professional man from Merwich; Yurko Brey, a peasant from Worotsow; Hnatovich, a peasant boy from the village of Paripys; Michael Werkhola, Stephen Markush, John Markush, Dr. Zvir Michailo, Halapats Yaroslav, Sachik Zenoviy, Myron Pelensky, George Malinowsky, and Prof. John Kushnir of Lviw.

In the town of Komarno, the bodies of the following Ukrainians executed by the Reds were found: Mikola Zderko, a high school teacher; Dmytro Radovich, a gymnasium graduate; Andrew Sorokivsky, a shoemaker; Michael Lenets, Dmytro Lenets, and Michael Hubich, peasants.

Town of Sambir: Horbaty, a village shoemaker; Rev. Tursky and his son; and a Red Army Ukrainian man, Kniaziw.

Town of Zhovkva: Machoshyn, John Hrabovich, Vasile Stopnitsky, Hlinian, Volodimir Khomyn, Gregory Harhil, and John Rak.

Kunyna village: Eugene Hradiuk.

Skvarlava Nova town: Stephen Zavada.

Saposhina village: John Bisyk.

Filina village: Michael Onyshko.

Town of Chaykovich: Here, sometime during the night of June 26th, NKVD (GPU) agents murdered the well known Volhynian figure, Semen Zhuk, once a member of the Polish Sejm.

Town of Peremysliani: Volodimir Senitsia, a former employee of the 'Maslosoyuz' dairy cooperative; Bohdan Senitsia, a student; and Vasile Lubinets.

Doctor Tortured

Village of Bibrka: Dr. Kulchitsky, a lawyer. The Red agents tortured him by cutting off his ears and nose, and then threw him into boiling water. Seventeen other persons were tortured to death here too.

Town of Kaminka Strumilova: Stefanovich, a lawyer; the two Mulkevichi brothers; Prof. Michael Lytwyn; the three Lukashevsky brothers; Prof. Melnyk; and Kuts, a townsman. Many others were murdered in this town, but their identities are not revealed in the Geneva dispatch.

Town of Sudova Vishna: Eustace Fostach, a noncommissioned officer of the former Ukrainian Galician Army, found murdered in the fields.

Another prominent Ukrainian victim of Soviet terror was Porfir Buniak, former director of the 'Dilo' daily publishing company, and former editor of 'Vpered' and 'Zemlia i Volia.' He died in a Russian concentration camp. The wife of Dr. John Makukha, a lawyer from the town of Tovmach, died in exile. What fate has befallen M. Strutinsky, editor, and Orest Radlovsky, a director of the Centrosoyuz cooperative, Otamaniuk, another cooperative director, and the others whom are known to have been imprisoned by Reds, is not yet known. It is generally believed, however, that they too were murdered.

Abbot of Basilian Monastery Slain

From very reliable sources, says the Geneva report, comes the news that in the Dobromil and Khiriv districts, the Red terror left in its wake over 700 murdered persons. Among those victims were Rev. Osip Halabarda, Abbot of the Basilian Monastery in Dobromil; Rev. P. Dutko of the Kniazhpil village; M. Kurchak, a Dobromil businessman; Tozhuvets, an officer in the Dobromil Cooperative Association; Vozniy of Liatsko village; [T]isovsky of Kniazhpil village; and two Dobromil teachers.

Priest Crucified

The Geneva dispatch to the 'Svoboda' further quotes a portion of a letters [*sic*] received there from a Ukrainian writer in Lviw: 'One can hardly fully describe the cruelties the NKVD agents committed on the unfortunate prisoners. They crucified Rev. Chemerensky on a wall and mutilated a pregnant woman in a most horrible manner. Many prisoners had their eyes taken out, others had their faces mutilated. Among the victims was Vasile Ben, who was taken out of his cell and shot on the street. Bohdan Khamula was tortured to death.'

In the village of Pidbuzhi near Nahuyevich (Ivan Franko's birthplace – Editor), the bodies of the following were identified: Kaminsky, school principal of Nahuyevich; Yurinets, school principal of Pidbuzhnia; Drohobitsky, a school teacher of Nahuyevich; Antin Smolianik of Kropinivka village; the Onatsky brothers of Pidbuzhnia; Tsutsuriak John, head of the Kropivniki village soviet; and Chaplia of the Nahuyevichi village.

Nikolaiev and Zolochiv Victims

Among the murdered in Nikolaiev on the Dniester, the following were identified: Dr. Valodimir Zdevsky, lawyer; Dr. Gregory Hontarsky, a notary;

Volodimir Spodar, school principal of the Rozwadova village; Stephen Zanevich, former officer of the Ukrainian Galician Army; Stephen Savarin, telephonist; John Holderbaum, a former non-com of Ukrainian Sitchowi Striltsi Corps; his brother, Gregory, of Drohovizh; John Kharchyshyn, a cooperative official of Rozdol; and Daniel Fik, a cooperative official of PISOCHNIY.

In the city of Zolochiv, near the Buh river, 649 persons were tortured to death by the Reds. Of them 47 Ukrainians were identified, including Roman Romaniw, Vasile Palamar, John Korenetsky, Eugene Havrachinsky, Myron Kalinovich (a former communist – Editor), Roman Halatyn, Julian Strusevich, John Dobak, Michael Hawrys, Michael (Nicholas) Kukhar, Leo Preslopsy, Volodimir Dzendrovsky, Lida Yoyko, Roman Corn, Vasile Hranichka, Roman Vano, Peter Sheliuk, Volodimir Shandro, Julian Sabat, Volinets, Peter Slovitsky, and Bohdan Sadowsky.

Among the victims from the Pochapiv village, near Zolochiv, were Peter Pochap, Paul Olenchak, Vasile Olenchak, Eugene Fedchyshyn, Volodimir Rudy, Roman Serba, Volodimir Havris.

Sokolivka village: Yaroslav Kuzyk. Shliakhiv village: Michael Gupalovsky and John Moka. Novosilok village: Roman Yaremovich, Andrew Chuchman, Onufrey Schelnyk, Gregory Boyko, Michael Mudriy, John Hupalovsky, Volodimir Baran, Mikola Khmil, Vasile Boroschovsky, Paul Pawlyshyn, Yatsko Dowbos, and Peter Figura.

Judges Interned in Russia

Among those from Zolochiw who were interned somewhere in the depths of Russia the following are reported: Judge Hrytsak and family; Judge Oleksiuk and his brother's family (a high ranking Communist in that district – Editor); Judge Levitsky and family; Judge Mykytyn; a governmental official, Zayats, with family; Shipailo, a former officer of the Ukrainian Galician Army; Bezpalko, an attorney-at-law, with family; the wife of a bank official Kravchuk; farmer Troyan and family; farmer Soptivsky and family; farmer Bezpalko of Beneva village with family; John Pawlyshyn, a carpenter, with family; Mrs. Sahatykh and her daughters; Dzendrovsky, a letter-carrier, with family; Daniel Hoshovsky, a retired tax collector; and Mikola Vahula.

In the town of Kaminka Strumilova, Rev. Sarok of the Neznanyiv village was tortured to death, besides those reported earlier. In the village of Busk the following were identified among the 40 mutilated corpses: Dr. Mikola Vania, a young practitioner; Mikola Chuchman, well-known cooperative

official; Peter Didik, a church cantor; Kuzhelia, school principal of the Pobuzhan village.

Many Girls Murdered in Busk

In the chapel near the estates of Count Badeni (former Polish governor of Galicia under Austria – Editor) in Busk, 50 bodies were uncovered, most of them of village girls, few of whom were recognizable. Bodies of other victims are constantly being discovered in the fields and forests in this district.

In the Yanchin village the Reds murdered Alezander Pelekh, a student, and Kost Andrukh.

2500 Executed in Stanislaviw

It is estimated that in Stanislaviw approximately 2500 persons were executed by the NKVD agents. Two great heaps of bloody shirts and trousers, evidently those of the victims, were found in front of the local prison. Within the prison courtyard itself a very deep ditch was found filled to the top with bodies, while three cells deep in the prison were packed to their ceilings with bodies. The latter were in a partly decomposed state, making identification impossible. In fact the decomposition had reached such a stage that no attempt was made to remove the bodies from the cells; the latter were just walled up.

In the Ottina town prison three cells were found filled with executed political prisoners.

In the Pasichny village three large burial mounds were found containing about 300 bodies.

It is estimated that the Reds murdered over 10,000 persons in the Stanislaviw district.

Survivors' and Eyewitness Accounts

At the right, not far from the entrance, stood the wide-open door to the cell, within which people pressed together. They walked not on the ground, but over piles of clothes, linen, crockery, shoes, rags, every once in a while stopping to grab at something, which they pulled out from the heap. And then above the undifferentiated groans, wails, and quiet weeping, a scream would rise, break into the hallway and the prison yard, and sail up to the sky, calling on our great and distant God for help or revenge.

Translated from V. Mars'ka [Mariia Strutyns'ka], *Buria nad L'vovom*, 2nd ed. (Philadelphia: Kyïv, 1952), 210

Więznienia NKWD na wschodnich ziemiach Polski w 1941 r.

Lp.	Więznienie	Liczba więźniów wg dokumentacji NKWD	Losy więźniów wg dokumentacji NKWD	Ewakuowano wg dokumentacji NKWD	Losy więźniów wg relacji świadków
1	Augustów	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zabito 30
2	Baranowicze	1076/1058	pozostawiono	brak inf.	pozostawiono
3	Białystok	2149/2126	pozostawiono	nie	zab. kilkuset
4	Borysław	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. kilkudziesięciu
5	Bóbrka	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 9-16
6	Brześć	3807/3851	pozostawiono	nie	pozostawiono
7	Brzeżany	346/376	uciekło 107, zab. 174	65/94	zab. ponad 200
8	Busk	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. ok. 40
9	Ciechanowiec	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. ok. 10
10	Czortków	1279/1300	zwol. 64, zab. 890	470	zab setki
11	Drohobycz	brak danych	brak inf.	21	zab. od kilkudz. do 1 tys.
12	Dubno	696/816	zwol. 190, zab. 230	250 do Równego	zab. 500-550
13	Głębokie	678/830	zab. 600/713	261/263	zab. 1000-2000
14	Grodno	1765/1796	pozostawiono	nie	zab. kilkudziesięciu do stu
15	Gródek Jagielloński	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 3
16	Horodenka	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. nieokreśloną liczbę
17	Jaworów	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 32
18	Kamionka Strumiłowa	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. ok. 20
19	Kobryń	143/145	pozostawiono	53	brak inf.
20	Kołomyja	347/357	zab. 30, reszta uciekła	120 ze Stanisławowa	zab. nieokr. liczbę
21	Kowel	788/836	zwol. 445, zab. 195	nie	brak inf.

Lp.	Więzienie	Liczba więźniów wg dokumentacji NKWD	Losy więźniów wg dokumentacji NKWD	Ewakuowano wg dokumentacji NKWD	Losy więźniów wg relacji świadków
22	Krzemieniec	360	brak inf.	138	zab. 100-1500
23	Lida	749/750	pozostawiono	nie	pozostawiono
24	Lwów	5091	zwol. 2624, zab. 2464*	147	zab. ok. 4000**
25	Łomża	2128/2107	pozostawiono	nie	brak inf.
26	Łuck	1999/2055	zwol. 44, zab. 2073	nie	zab. 1500-4000
27	Mołodeczno	575	wywieziono	434	brak inf.
28	Nieśwież	125/130	uciekli	nie	brak inf.
29	Nadwórna	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. ok. 80
30	Nowogródek	199	częściowo uciekli	129	brak inf.
31	Oleszyce	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. nieokr. liczbę
32	Ostróg	53/76	zwol. 88, zab. 77	nie	brak inf.
33	Oszmiana	265/266	zab. 30, pozost. 235	nie	zab. 52
34	Ottynia	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 300
35	Pasieczna	brak inf.	brak inf.	brak inf.	nieokr. liczba
36	Pińsk	486/511	brak inf.	545, w tym inni	zabito kilkudziesięciu [?]
37	Prużany	172	pozostawiono	nie	brak inf.
38	Przemysł	800/856	uciekli	nie	częściowo uciekli
39	Rudki i Komarno	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 200
40	Równe	896	brak inf.	550	150-500
41	Sambor	1283/1310	zwol. 554, zab. 1101***	210	zab. 616-720
42	Sądowa Wisznia	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. ok. 70
43	Sarny	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 70-100
44	Stryj	884/916	zob. Sambor	337	zab. od stu do kilkuset

Lp.	Więźnienie	Liczba więźniów wg dokumentacji NKWD	Losy więźniów wg dokumentacji NKWD	Ewakuowano wg dokumentacji NKWD	Losy więźniów wg relacji świadków
45	Stonim	227/232	pozostawiono	nie	zab. nieokr. liczbę
46	Stanisławów	2511/2555	zwol. 942, zab. 1000****	577	zab. 1500-2500
47	Stara Wilejka	1023/1031	brak inf.	871	zab. 500-800
48	Stolpce	149	95 w Czerwieni	nie	brak inf.
49	Szczerzec	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. ok. 30
50	Tarnopol	1577/1790	zwol. 217, zab. 574	1134/1200	zab. kilkuset do tysiąca
51	Wilno	2371	częściowo uciekli	648	kilkuset
52	Włodzimierz Woł.	317/500	zwol. 295, zab. 36	nie	zab. nieokr. liczbę
53	Wołkowysk	313/318	brak inf.	nie	zab. 7
54	Wołożyn	141/143	brak inf.	nie	zab. ok. 100
55	Zaleszczyki	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. nieokr. liczbę
56	Złoczów	614-625	zob. Lwów	brak inf.	650-720
57	Żońkiew	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. 30-60
58	Żydaczów	brak inf.	brak inf.	brak inf.	zab. nieokr. liczbę
	Razem	36,389	9573-9686	6690	od ok. 20 do 24 tys.

*W tym ze Złoczowa; ** tylko ze Lwowa; *** w tym ze Tryja; **** w tym z Kolomyi i Peczenizyna.

Source: 'Więźnienia NKWD na wschodnich ziemiach Polski w 1941 r.', in: *Zbrodnicza ewakuacja więźni i aresztów NKWD na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku*, ed. Janina Mikoda (Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997), 75-77

L'VIV

'Testimony of Bohdan Kolzaniwsky, through the interpreter, Roman Olesnicki,' in United States Congress, House Select Committee on Communist Aggression, *Investigation of Communist Takeover and Occupation of the Non-Russian Nations of the U.S.S.R.* (Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1954), 110-14.¹

Mr. FEIGHAN. Will you stand, please? What is your name?

Mr. KOLZANIWSKY. Bohdan Kolzaniwsky.

Mr. FEIGHAN. Will you hold up your hand and take the oath? Do you solemnly swear to tell the truth, the whole truth, and nothing but the truth, so help you God?

Mr. KOLZANIWSKY. I do, yes.

Mr. FEIGHAN. Please be seated. Mr. Counsel, you may proceed.

Mr. McTIGUE. For the record, your full name is Bohdan Kolzaniwsky, and you live in Philadelphia, Pa.; is that right?

Mr. KOLZANIWSKY. Yes.

Mr. McTIGUE. Where do you reside in Philadelphia?

Mr. KOLZANIWSKY. 825 24th Street.

Mr. McTIGUE. In what capacity are you employed?

Mr. KOLZANIWSKY. In a leather factory in Philadelphia. The name is the Swoboda Co.

Mr. McTIGUE. Where were you born, Mr. Kolzaniwsky?

Mr. KOLZANIWSKY. Born February 3, 1916, in Nywytsia, in Ukraine.

Mr. McTIGUE. Can you tell us, Mr. Witness, very briefly some of the things that happened to you when the Bolsheviks occupied the western portions of Ukraine?

Mr. KOLZANIWSKY. Yes. In 1939 I was on that side of the Bug River which was occupied by the Germans. The organization of the Ukrainian Nationalists at that time was recruiting people for military units which were supposed to go and fight on the other side of the river against the Communists.

I was in a unit which was supposed to go into the deep underground and penetrate into the Soviet Union, but surprisingly we had to battle the

1 The events recounted in this testimony were also described in 'Eye-witnesses Speak...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' *The Ukrainian Review* 7, no. 2 (Summer 1960): 20-22, and in the witness' memoirs in, Bohdan Kazaniv's'kyi, *Shliakhom legendy: spomyny* (London: Ukraïns'ka vydavnycha spilka, 1975).

guards who had intercepted us at the border, and as a result I was caught on the border by the NKVD.

Mr. McTIGUE. Your testimony is to the effect that you were seeking to penetrate the Soviet occupied part of the Ukraine on the other side of the Bug River as a contribution to or in an effort to help the Ukraine and, of course, the cause.

Mr. KOLZANIWSKY. I was part of such a unit whose task it was to liberate the Ukraine from Soviet rule.

Mr. McTIGUE. And you were attempting to get over into the Soviet occupied areas in order to penetrate from within; is that correct?

Mr. KOLZANIWSKY. Yes.

Mr. McTIGUE. It was at that time that you were caught and arrested by the NKVD; is that correct?

Mr. KOLZANIWSKY. Yes.

Mr. McTIGUE. After your arrest by the NKVD at that time, what happened?

Mr. KOLZANIWSKY. When I was caught by the NKVD, I was with another man and both of us were without arms or ammunition. It was at a distance of about 15 kilometers from the border, and we did not admit that we were part of that armed unit. I did it for the purpose that I did not want my friends who were possibly caught at the same time to be implicated by me.

We were tortured in order to confess that we were taking part in such a raid.

Mr. McTIGUE. Were you tortured by the NKVD?

Mr. KOLZANIWSKY. The NKVD tortured me.

Mr. McTIGUE. What kind of tortures were you put through?

Mr. KOLZANIWSKY. The first day I was brought to the city of Sokal near the border and put in prison. There I was stripped naked and was beaten with rubber hoses so that there would be no signs on my body from the beatings. During these beatings my mouth was tied so that I could not shout out. Such beatings were administered to me several times, and I fainted each time, lost consciousness.

After 4 days I was taken along with other military prisoners to the city of Lviv and put in prison there.

Mr. McTIGUE. I want to identify the year again.

Mr. KOLZANIWSKY. This all happened in January, 1940.

Mr. McTIGUE. Now were there others, or your companion, for example, who was arrested with you, did they undergo the same kind of torture, do you know?

Mr. KOLZANIWSKY. Yes. All of those who were arrested together with me were given the same treatment.

Mr. McTIGUE. After you were transferred to the second prison, what happened?

Mr. KOLZANIWSKY. For a few days nobody bothered us at all. Then they called us out for interrogations one by one, usually at night. I was called out only once, but during this interrogation I was not beaten. Others, however, returning from interrogations were beaten so badly and they had such internal injuries they produced gangrene. The only scar I had left was a scar on my left ear from one of the beatings.

There were two instances when my cellmates were brought back after interrogations and placed in the cell in an unconscious state and they died without recovering consciousness.

There was one interrogator by the name of Piemonov, a Russian, who interrogated me. He did not actually beat me, but he forced me to dance the Cossack dance where you stoop down low on the floor kicking out one leg at a time, and he would force me to do that until I would fall down in exhaustion and then he would use an awl and dig it into me so that I should get up and do some more dancing for him.

Mr. McTIGUE. How long were you confined in this prison?

Mr. KOLZANIWSKY. Until March, 1941. After this I was transferred to a special department and it seemed to me that in this special department everyone had to confess to whatever crime he was accused of. People were broken down into confessing there. Their interrogations were conducted both at night and in the daytime and we were given only one meal every 24 hours, late at night.

I would not sign any confession, they threatened me that they will hold me for 10 years and pull all the guts out of me until they forced me to make a confession and to implicate my friends.

Mr. McTIGUE. You didn't confess at any time?

Mr. KOLZANIWSKY. I did not confess to anything.

Mr. McTIGUE. Can you tell us what happened in this prison about the time the German Army was advancing toward the city?

Mr. KOLZANIWSKY. In May 1941 I was transferred to another prison in the same city which was called Brygidky and there were about 13,000 people imprisoned there. On Sunday, June 20, 1941, we heard anti-aircraft artillery. We thought those were maneuvers, but a few hours later bombs began to fall on the city and then we knew it was war. In place of 1 guard, 5 guards were now put in every hallway. At noon that same day they began calling out people from the cells and led them down into the cellar and we heard shouts that people were being executed wholesale. We could hear the goings-on

very easily because the window of my cell was very close to the entrance to the cellar. People were being taken out in large number all day and all night.

On the night of Monday the NKVD abandoned the prison. That's when we began to break open the locks. Some had succeeded in breaking out and about 100 people were free and in the yard in the early morning of Tuesday. I saw from my window that a detachment of NKVD guards entered through the main gate and they started shooting at the people who had been assembled in the yard and there they killed a few dozen of them.

Those that remained in the yard were ordered back in the cells and ordered to lie face down on the floors of their cells. On Wednesday I was also called out to be executed. In order to save myself I said that there was no man with such a name in my cell. When they came a second time I said that the man by that name had already been called out and that my papers had been given to another NKVD man. In this way I survived until Saturday and on Saturday there were only about 12 men left in my cell out of the original 100.

About the middle of that week I witnessed the following scene. There was a family consisting of a father, mother, and two children, and they were being searched by the guards. The mother was begging the guards that they should at least spare the children, but very soon they were all shot to death.

When there was no more room in the cellar to hold the corpses, they dug a deep pit in the prison yard and piled the corpses into that. And they were executing groups of prisoners who were standing at the edge of that pit in the yard and they were falling down inside of it.

During that week we did not get any food at all and many people lost their minds. On Saturday morning when German artillery fire was very close to the city, the NKVD men finally abandoned our prison. About a half hour later groups of armed men carrying short arms came in, men whom we later found out to have been Ukrainians belonging to the Ukrainian Nationalist organization who liberated us from prison. I had hidden in the cellar of St. George's Cathedral. When I was leaving the prison I saw the windows and the doors of the cellars were walled in. When I wanted to look into one of the big cellars which was underneath the prison chapel in the yard, one of these Ukrainian armed partisans told me, 'Don't look in there. There is no time. It is full of corpses.' There was a pit about 30 by 15 feet and walking over it [I could see] it was filled with earth on top, but walking over it you could feel that there were bodies underneath. All around the walls there were splattered bloodstains.

Mr. McTIGUE. Mr. Witness, how many people would you estimate were killed?

Mr. KOLZANIWSKY. Out of the original of approximately 13,000 which had been imprisoned in this particular prison between 600 and 700 got out alive.

Mr. McTIGUE. You will recall, Mr. Chairman, I am sure, that we had a witness in Detroit, a witness in Chicago, and also a witness in Munich who testified to this terrible massacre at the jail. They were among the fortunates who escaped. The testimony here has certainly corroborated the testimony that has been given in some of our other hearings.

Do you have in your possession, Mr. Kolzaniwsky, any photographs or pictures?

Mr. KOLZANIWSKY. When a Ukrainian Legion under the leadership of Szukhewych entered the city the people of the city went searching around all the prisons and that was the time when these thousands of corpses were recovered and their families were identifying them, and from that time I also have pictures, photographs.

Mr. McTIGUE. By whom were these pictures taken?

Mr. KOLZANIWSKY. My friends on the spot made them and I got copies of them.

Mr. McTIGUE. You got copies of these from your friends who made these photographs at Yanivske and other prisons in Lvov.

Mr. KOLZANIWSKY. Yes.

Mr. McTIGUE. May I suggest, Mr. Chairman, that we have these photographs marked for identification and entered as exhibit NR 20 with the first marked 'NR 20' and the following marked 'NR 20-A, -B, -C' in succession. I think they make an important contribution to our record. They certainly give a photographic story of our witness' testimony.

Mr. FEIGHAN. Without objection, these photographs will be accepted for the record.

Mr. McTIGUE. There is one more question I have, Mr. Chairman. When did you come to the United States?

Mr. KOLZANIWSKY. March 28, 1950.

Mr. McTIGUE. Where were you located just before you emigrated to the United States?

Mr. KOLZANIWSKY. From Austria, Landeck, Tyrol, Austria.

Mr. McTIGUE. Were you admitted to the United States in 1950 under the Displaced Persons' Act?

Mr. KOLZANIWSKY. Yes; under the Displaced Persons' Act from Landeck.

Mr. FEIGHAN. Mr. Kolzaniwsky, you mentioned about a woman and children who were massacred and also others who were shot in the courtyard. Were you able to see those personally from your cell?

Mr. KOLZANIWSKY. No; I could not see because this was by the wall which was underneath my window. I only heard it. I did not see it. But I saw with my own eyes corpses of women in the yard.

Mr. FEIGHAN. Thank you very much, Mr. Kolzaniwsky. We appreciate the contribution that you have made and your forthright and very excellent description of these atrocities engaged in and perpetrated by the Russian Communists.

* * *

Shkvarko, V., *Proklynaiu: z shchodennyka ukraïns'koho polityv'iaznia* (I curse them: From the diary of a Ukrainian political prisoner) (Munich: Dniprova khvyliia, 1953), 203-7.²

23-20 червня 1941

Вранці викликали кудись усіх моїх товаришів, а мене перегнали в нову камеру. Тут застав я студента ветеринарії зі Львова Юрка Свищука й селянина з Романова Миколу Дучія. Знайомимось і оповідаємо: хто, відкіля, як, коли, завіщо. Свищука арештували сьогодні вранці разом із його товаришем Маркіяном Жегановичем, теж студентом ветеринарії, в дорозі зі Львова до Вовкова в Перемишлянщині, обох під закидом дезерції. Дучія забрали зі села вчора під закидом приналежності до організації – п'ятьох їх разом за те забрали ...

Ціла днина проходила в нас серед наслухувань і підглядань, що діялося на тюремному подвір'ї та тихої журби-мови про те, що далі буде, яка буде дальша наша доля.

Сутеніло. З отупіння збудив нас нараз великий рух і гармидер. Крізь вікна бачили ми, як в'їжджали на подвір'я вкриті пилом і замаєні зеленню автомашини. Вони вщертъ були забиті заляканими жінками, дітьми, подушками, клунками ...

– Тікають, вже тікають! – принизувала нас радісна новина. – Тікають жінки комісарів, 'начів,' прокурорів, 'завів' і іншої шантрапи.

Але вслід за тим стукала до скронь тривожна думка: чим гірше з ними, тим небезпечніше з нами ...

Та вже хай буде, що буде! Не маємо ніякого впливу на хід випадків, а кращій, хоч би й найстрашніший кінець, як страх без кінця.

2 Reprinted in *Dzvyn* (Lviv) 7/8-9/10 (1992).

Далеко десь стогнали гармати або розривалися бомби. Рух довкруги тюрми змагався, ріс, гомоніли якісь невиразні крики, лунала лайка, прокльони й авто за авто раптом почало зникати з подвір'я.

Перед вікна нашої 'сьомої камери' заїхало якесь вантажне авто і зупинилося. Але його мотор чомусь то зловіщо гудів, вив і ні на хвилину не вгавав ... На камінному тюремному коридорі загриміли раптом нервові, важкі кроки. Ми почули такі ж нервові вигуки і несподівано з лоскотом відскочили двері котроїсь із камер.

– Вихаді, растаку тваю мать! – роздався лютий, охриплий, як би п'яний, москальський проклін.

Хтось вийшов. Ми вигостирили слух і рахували кроки: раз, два, три, чотири ...

Значев'я гучне, пронизливе наганове 'гр-рим' струсонувало стінами тюремного коридору ... Ми закам'яніли в безрусі й зі запертим віддихом глянули собі в вічі. На обличчях обох моїх товаришів я побачив застиглий, блідий жах:

– Розстрілюють!!!

За хвилину залунало знову оте, заморожуюче кров у жилах 'вихаді', знову роздалася брудна, кацапська лайка, знову задудніли кроки і – знову загримів гучний постріл ...

А мотор авта перед вікном гудів, ревів, свистав усіма голосами, як буря, як сотні вовків десь у лісі вив-завивав ...

Відчинили другу камеру. Почали викликати. Хтось благав пощади:

– Товариші! В мене жінка, діточки!! ...

Дарма. Повели і тільки гучне 'гр-ррим' відбилося голосним відгомном по всіх закутках тюрми ...

На черзі був хтось, що не хотів вийти з камери.

– Вихаді! Вихаді, растаку тваю українську, націоналістическую ...

Грюкіт, шамотня, удари, прокльони, а там:

– Хай живе Укр-р ... – і – 'грррим-грррим!' – без ліку, здавалося, без кінця ...

Тоді я хотів бути глухим, хотів мати вуха з дерева, щоб нічого не могли чути, хотів бути сліпим, щоб не бачити моїх товаришів, які терпіли тепер одну з найстрашніших мук – жах перед неминучою, нехибною смертю – я хотів кричати:

– Рятунку! Мордують безборонних, найкращих синів моєї батьківщини! ...

Та дарма. Стріли щораз то болючіше били в живі болони моїх вух, ярке світло в камері приневолювало мене дивитися на товаришів і терпіти-терпіти аж до безмежної розпуки, тому що нічим їм ані

допомогти ані бодай потішити вже не міг, а крик на рятунок – хіба розтяв би був п'ятому ночі, хіба не заглушив би був його скажений мотор?!

До краю виснажений каторгою і нарешті нервово добитий страшним маревом смерті з брудної руки озвірілого, щетинистого хама і найпоганішим у світі почуттям безсилля супроти насильства – я вже не сів, але радше впав на долівку та, спершись на стіну, задеревів.

Свищук приляку кутку біля печі і, закривши очі долонями, гаряче молився; Дучій, сердешний, заліз 'заховався' – під дошки ...

Викликали вже третю камеру ...

А все таки ... Я прийшов поволі до себе і в обличчі розстрілу порядкував мою совість.

Не хотілося ще вмирати!

Мотор раптом занімів. Біля авта перед вікном ми почули тупіт ніг і метушню. Догадувались, що вантажили його – трупами ... Скільки їх було? Може двадцять – може тридцять ... Хто з нас здібний був порухувати всі постріли?

За декілька хвилин авто тихо виїхало кудись за місто. На коридорі стояла мертвецька тиша.

– Лишили нас на другу туру – шептали ми собі і завмирили в тривожному чеканні.

Минула година, може й більше, як знечев'я знову загув мотор. На мені виступив холодний піт ...

– Наближається кінець – казав я сам собі.

Те саме вантажне авто присунуло знову на своє місце, знову задудоніли на коридорі кроки і – знову закипіло страшне й огидливе Каїнове діло ...

'Вичистили' вже четверту, п'яту, шосту камеру – йдуть до сьомої, нашої ...

– Прощайте, друзі! Це останні наші хвилини – прощавсь я півголосом з моїми товаришами.

Свищук кивнув мені головою і потону в гарячковій молитві.

Двері з лоскотом відчинилися. На порозі стояла ціла тічня енкаведистів, разом із усміхненим їх начальником-жидом у глибині.

– Здесь только два! – затривоживсь один із катів, увійшовши до камери.

Та поглянув під дошки.

– Нет, есть еще адін! – зрадів. – Ану ка, вилазі, вилазі – забалакав лагідно.

Дучій виповз із-під дощок.

– Як твоє прізвище?

– Дучій.

– Ну, то чого ти ховаєшся? Ти ж можеш спокійно собі на дошках лежати – аякже! Не тривожся – сказав навіть спочутливо, прошив нас хижим зром, вийшов і тріснув дверми.

В нас на хвилину вступив був дух, але оце раптом знову відчинилися двері.

– Дучій, вихади!

– Товариші, а мене ж завіщо?

– Ходи! Ходи, не бійсь! Це так, ‘панімаєш,’ як зуба рвуть ... Спочатку заболить а опісля нічого, добре! – цинічно потішав Дучія якийсь білявий, витрішкуватий кат.

Пішов похилений Дучій, ледве поволікся, а за хвилину гучний постріл сповістив нам, що Дучія вже немає ...

– Хто з нас на черзі? – питали ми себе з товаришем без слів.

Двері відчинились і я почув, як під моім серцем раптом щось увірвалося, тихо зойкнуло і заніміло. Це лопнув, мабуть, останній нерв надії на життя ... Мені здавалося, я вже нічого не знав, не тямив, не бажав, не хотів ...

Та раптом перед собою побачив я худощавого дегенерата. Він хвилину, як би вагався чомусь то, перекинув сталевим зором усі кутки в камері, а після стяг із дощок мої два коці. Подумав хвилину, стяг іще коц товариша, скрутив його під пахвою разом із моїми, ще раз переглянув камеру і без слова вийшов ...

Услід за ним ми почули декілька лунких, сухих пострілів, що слідували один за одним.

– Добивають погано поцілених – догадувались ми. – Коцями, найпевніше, прикривають трупи на авті, бо – вже зоріє ... А нам – навіщо нам уже коці? Тільки чому нас не викликають?!

Аж дрижав я з люті і хотів кричати:

– Чому нас не викликаєте? Чому? Чому не стріляєте?!

Ворушилася наївна думка:

– А може? Може – пощадять, нас? ...

О, ні! Ми знали, чому нас залишили.! Ми м'яконервні інтелігенти і хіба можна було видумати на наші нерви щось страшніше, як продовжити ще одну хвилину, ще дві хвилини наше жахливе чекання на смерть? Адже ж в останній хвилині перед втечею вони напевно матимуть іще час всадити в наші черепи по одній кулі! ...

Я стягнув кусник скла з вікна, засукав рукави і почав маневрувати ним в околицях головної жили у згибах моїх ліктів: суддя Заяць казав

мені в Бригідках, що переріз жили у цьому місці спричинює скору і легку смерть ...

Зауважив це Свищук.

Лишіть це – сказав м'яко. – Навіщо випереджувати факти? Моліться.

Мені було стидно, що молода людина вчила мене постави до життя, але я так мало, так дуже мало був уже тут винен – розшарпані попередніми переживаннями мої нерви відмовляли останнього послуху ...

– Маєте рацію, молодий друже – дякую вам! – сказав я на те і кинув від себе скло.

Авто знову рушило за місто. На коридорі гинув останній відгомін кроків енкаведистів.

* * *

Mrs. A.K. testified as follows. In 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' The Ukrainian Review 7, no. 2 (Summer 1960): 25-27.

In the autumn of 1940 the NKVD in Lemberg arrested me because I was a member of the Organization of Ukrainian Nationalists. I was taken to Zamarstyniv prison and confined there until the beginning of June 1941, about two weeks before the outbreak of the German-Soviet war. I was then moved to Brygidky prison on account of illness, allegedly in order to put me in the prison hospital as I was suffering from jaundice and kidney trouble at the time, but instead of being taken to the hospital, I was put in a cell in the prison cellars. I was in this cell when the German-Soviet war broke out on June 22, 1941. The cell was crowded to overflowing with women who had been arrested.

In the afternoon of June 22, 1941, I and some of the other women-prisoners were taken along to another cell (presumably No. 5) on the ground-floor of the prison. It was the first cell to the right of the main entrance to the prison, and the window of this cell was exactly opposite the prison chapel in the courtyard. During the night from June 23rd to June 24th, all was strangely silent in the prison; there were no jailers to be heard in the corridors and no one watched us through the spy-holes as had so far always been the case. Shortly before dawn the male prisoners from the first floor, who had broken out of their cells, forced the padlock on the door of our cell and we swarmed out into the corridor and made for the prison door. When we got

as far as the door we saw the corpses of six, or, rather, seven prisoners, one of whom was a woman, lying outside. We were so horrified at this sight that we promptly went back to the cell which we had just left. I then went into the cell next-door in order to see my friends – it was a cell for prisoners who had been sentenced – but next minute I heard the sound of shots in the corridor and promptly rushed back into my cell. A second or two later, the governor of the prison, accompanied by a number of NKVD men and jailers, appeared in our cell which was the first cell from the entrance door; they pointed their guns at us and ordered us to put up our hands. There were now prisoners from other cells, including male prisoners, who had not had time to get back to their own cells, in our cell too. The NKVD men now ordered the prisoners to lie down on their face and hold their hands on their backs. The prison governor then asked us: 'why did you want to escape?'; to which one of the women promptly answered in Russian, as she came from East Ukraine, 'we didn't want to escape – as you can see, we are sitting here just as we were before.' The governor then ordered the male prisoners to be led away and we women were told to remain lying on the ground with our hands on our backs. Whilst we were lying there, we heard loud voices in the corridor; in fact, I clearly heard three voices and the following words: 'I welcomed you so warmly when you entered the town, and what are you going to do to me now!' – a woman's voice shouted; then I heard a man's voice say: 'Where are you taking me?'; and a third voice – that of a man – entreated 'give me my life and freedom.' The sound of steps and voices then died away; but after a little while I clearly heard the sound of three shots from the direction of the prison chapel.

Immediately afterwards, we heard the sound of engines of lorries running in the prison yard. At first we thought the prisoners were being taken away, but the noise continued without a break and it was obvious that the lorries were not driving away. It was only some time later, however, that we realized that the noise of the engines had been intended to drown the screams of the prisoners.

At short intervals, the jailers now appeared in our cell and, according to a list, they called out the names of individual prisoners and ordered them to step out into the corridor with all their belongings, either separately or in small groups. This procedure went on from Tuesday to Friday. Towards evening on the Thursday, the following persons whom I knew personally were ordered to step out into the corridor: Olha Chemerynska and Olha Sparyniak. I now realized that the two women were not merely being transferred to another cell, but that something else was going to happen to them, for they had both been accused of offences which the Soviet rulers

punished with the death sentence. In the meantime, we noticed that the list of names of the prisoners had got mixed up, for the jailers kept calling out the names of persons whom they had already taken away and also the names of prisoners who were not in our cell.

At noon on the Friday, some more women were taken out of our cell, but after a while they came back again as the men in the guard room had not known what was to be done with them, since there was no information in their files regarding an offence. During the night from Friday to Saturday, the names of some more women were called out according to a list and they were told to collect their belongings and be ready to step out into the corridor. But hours passed and no one came to fetch them. At dawn on Saturday, we heard the voices of prisoners on other floors; they were calling to their relatives who were confined in other cells. Soon afterwards, when it had become obvious that there were no longer any guards in the prison, the prisoners forced open the cell-doors and swarmed out into the corridor. Our door was forced open from the outside and we saw a civilian standing there, who assured us that the prison door leading on to Jachowicz Street was unguarded and that he had just entered the prison by this door. At first, we were frightened of leaving the cell because we dreaded the consequences if we should be caught again trying to escape, but eventually a friend and I ventured out into the corridor and safely reached the prison door and freedom. In the streets of Lemberg we caught sight of retreating units of the Soviet army and we hurriedly sought shelter.

On the Sunday, I learnt from Dr. Kashubynsky that the prisons were full of corpses of prisoners who had been murdered, and that this was, above all, the case as far as Lontsky prison was concerned. At dawn on the Monday, June 30, 1941, I noticed a German patrol on the street, through my window. Early that same morning I went to Lontsky prison, but the stench of rotting corpses was so dreadful that it was impossible to enter the prison. I then walked on in the direction of Zamarstyniv prison, and on the way there I met a woman who had been in the same cell with me in Zamarstyniv prison; she told me that she had learnt from another prisoner that my brother had been murdered in Zamarstyniv prison. As I had already known during my imprisonment that my brother was also confined in the same prison, I now went there to search for his body. When I got there, I found a large crowd standing outside. German sentries were posted in front of the prison and they were letting people in, either separately or in small groups. When I told them that I had come to look for the body of my brother who had been murdered, they allowed me to go straight in.

I then witnessed the following scene: there were four rows of corpses of murdered prisoners. I counted 40 corpses, including 13 female ones. From their clothes, I recognized the bodies of three women with whom I had shared the same cell, but their faces were no longer recognizable. One of the women was called Iryna Shust and came from Brody; the other woman was from Lemberg, and the third was a Polish woman, whose Christian name was Marysia. One could see from the corpses that some of their bones had been broken. I failed to find my brother's body amongst the male corpses, and, in any case, I did not know what clothes he had been wearing whilst in prison. I then asked whether there were any more corpses and was told that there were, but that they could not be viewed as they were no longer recognizable, since they were already in an advanced stage of putrefaction.

A few days later, I met a Jewess and a Polish woman on the street, with whom I had also shared a cell, and they told me that most of the executions in Zamarstyniv prison had taken place on Thursday, June 26, 1941. The two women had been taken into the cellar to be shot and on the way there had met my brother, who was likewise being taken there to be shot and who had enquired after me. The women said that the prisoners were shot in the neck from behind when they reached the entrance to the cellar. They had escaped death by dropping down at the cellar entrance; they had then lain hidden amongst the corpses of those who had been murdered until all was quiet again and they had been able to leave the prison.

I am prepared to swear to the truth of my testimony on oath before a court.

* * *

Bohdan Shtyha recounted. In Oleksa Horbach, *Shliakh zi skhodu na zakhid: spohady* (The path from east to west: A memoir) (L'viv: Instytut ukraїnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraїny, 1998), 30-32.

Для прикладу треба сказати, що громадянина Б.Ш., 26 років, сина бідної вдови, чоловік якої помер ще в 1920 р. на тиф як вояк У[Г]А десь під Жмеринкою, арештовано на весну 1941 р. і незабаром з Бібрки відставлено до слідчої тюрми (колишньої 'поліційної') у Львові при вул. Яховича, де його й застав вибух війни. Урятувався він чудом: у 1947 р. його вивезли з ріднею в Сибір (Тюменська область). Він розказував мені:

‘В нашій камері було жарко як у печі: у камері, де за Польщі сиділо яких 25 чоловік, тепер було їх від 90 до 100. Всі куняли на долівці лише в спідній білизні.

‘Німецькі літаки вже десь другий день бомбили місто. Кожного журило: “що з нами зроблять тепер?” Бо ж усі тут були лише у слідстві. Враз у полудне нам сказали “без вещей” вийти. Вели нас коридорами і сходами в підвал. Тут нас замкнули, пригнавши ще людей з двох інших камер. Можна було вже лиш стояти. Ми думали, що тут зібрали нас, щоб охороняти перед німецькими бомбами. Ще навіть хтось із львівських інтелігентів сказав: “Бачите, большевики не такі то звірі, як про них думають. Таж вони навіть про в’язнів подбали, щоб ті не гинули невинно від бомбардування ...” Одначе незабаром виявилася страшна правда. Один з надслухувачів біля дверей враз зверещав несамовито: “Друзі, нас замурують!” Стало тихо, мов маком сій. За дверима чути було справді глухі удари молотка та шарудіння кельні з вапном об цеглини. Я пропхався ближче до дверей, щоб і собі послухати: надслухувачі не помилилися. Стало ясно, що підвал – це наш гріб. Хтось знайшов кусень хемічного олівця: кожен по черзі брав і писав мовчки собі на сорочці своє ім’я-прізвище, дату народження, адресу і таку ж адресу своїх рідних – при скупому світлі лямпочки над дверима. Потім затих стукіт молотка за дверима і електрична лямпочка погасла. Минали хвилини, що видавалися годинами. Серце розривалося, як прощалися перед смертю добрі друзі. Чути було здушуване чоловіче ридання. Хтось збожеволів і став несамовито верещати. Інші до безтями гримали п’ястуками об двері. Повітря ставало все важче. Моему сусідові пустилася з носа кров, він оперся об мене. Мені чогось так обридли всі довкруги, що я лиш сердито воркнув на нього. Інші теж стали такі самі неприязні. Тоді мені закутилося в голову і я зісунувся біля стіни на долівку. Потім пам’ятаю лише, що я на хвилину прочунав, як мене хтось, взявши попід пахи, волік сходами догори, а мої п’яти билися при тому об кам’яні сходи. Коли я опритомнів вдруге, то, розплющивши очі, помітив, що лежу на в’язничному подвір’ї під високим муром. Лежало вже около півтора десятка таких в’язнів, як я. Декотрі сиділи вже оперті плечима об мур. Якись чоловіки в уніформах советської міліції приволюкали все нових в’язнів з підвалів під мур. Деякі вже не приходили до свідомости. Тими вже ніхто не турбувався. Інші розплющували очі і знову непритомніли. Двох чи трьох “міліціонерів” спішно перебігали від одного в’язня до другого, вливали з польової пляшки воду в рот, збризкували обличчя. У всіх їх руках був помітний виразний поспіх.

Хто з в'язнів міг підвестися вже на ноги, тому допомагали вдягти щось на себе з купи лахміття та виводили з подвір'я кудись за браму. З міста чути було постріли й час до часу лоскіт гусениць танків. "Міліціонери" говорили по-українському і зверталися до в'язнів словами "друзе"! По деякому часі допомогли й мені вийти за браму. Мені сказали при тому: "друзе, тікайте звідси якнайскоріше, бо поради ще в місті. Як вас зустрінуть, кажіть, що вас звільнило НКВД якраз із тюрми." Це були перебрані в міліційні уніформи наші люди з Винник і зі Львова. При брамі, у кутках за виступами муру, стояло двох їх із готовими до стрілу машинними пістолями. Спираючись рукою об мур, я поволікся геть від тюремної брами. Брами всіх кам'яниць тут були замкнені. Врешті десь за третім перевулком я сперся в заломині першої стрічної брами. Відімкнулися двері і мене затягли в сутерини. Це був якийсь бідненький сторож українець. По моїй неголеній бороді і нужденному вигляді він зразу пізнав, що я з тюрми. Тут мені зразу дали обмитися й поголити бороду, напоїли молоком і я, віддихнувши, поплентався на Личаків, де мешкала моя своячка. Як я до неї подзвонив уперше, то мене не пізнала і замкнула знову двері. Аж за другим разом, як я з люті викричався на неї: 'То в Романові ти мене, заїжджаючи на вакації знала, а тут тепер пізнати не хочеш?', – вона впустила до мешкання. Я був так змінений, що вона взяла мене спершу за якогось вуличника.'

* * *

Witness J.M. testifies. In 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' *The Ukrainian Review* 7, no. 2 (Summer 1960): 28-30.

It was obvious to us from the air raids carried out by the German Luftwaffe during the night from June 23rd to 24th, 1941, that a war really was in progress. During that same night all the NKVD men got ready to flee eastwards. Some NKVD units surrounded the prison from without, whilst other units were already fleeing. A large number of the prisoners managed to get out of their cells and went into the prison yard. In the meantime some prisoners or other destroyed the entire record cards in the prison office. At about 10 o'clock tanks drove along Kazymyrvivska Street and drew up in front of the prison. As we were hoping for our speedy liberation we assumed that they were German tanks. But after one of the prisoners had looked out of a window in the corridor to try and see the tanks and had been shot whilst doing so,

we realized only too clearly that they must be Russian tanks. The NKVD then fired at random on the crowd of prisoners in the prison yard. Panic broke out in the prison. Between the volleys we could hear the screams of the wounded and the dying. There were hundreds of victims. After a while, the NKVD unit stopped firing and entered the prison building. The NKVD men ordered the prisoners to lie face downwards on the ground for about 3 to 4 hours and later restricted their freedom of movement in the cells. In the evening the NKVD officials gave us each a card and a pencil and told us to write our surnames, Christian names, date of birth and the sentence passed on us on these cards. All the record cards in the prison had been destroyed and the NKVD now had no personal data about us. But of course we did not know this at that time. We filled out the cards as told.

From the night of June 24th until the evening of June 25th, the NKVD systematically fetched 5 men out of every cell and took them into the prison yard, where they were driven off in lorries.

These prisoners who were taken away by lorries were then shot in mass graves in various districts outside Lemberg, in particular in Ponykovetsky Forest. From the night of June 25th to June 26th until early in the morning on June 27th, the NKVD men carried out mass murders of the prisoners even more quickly and on the prison premises. Prisoners were fetched out of the cells en masse and were murdered by the NKVD in a ruthless, terrible and inhuman way in the cellars, in the wash-rooms, sick-wards, in the garage and in front of the chapel and the prison.

I heard the screams of these prisoners and saw them being murdered by the NKVD through the window of the cell I was in. Whilst they were carrying out these murders, the NKVD men switched on the engines of motors and kept them running. Nine prisoners were also brought in from the town and murdered. When our names were called out by the NKVD men as the next to be murdered, I and some of my comrades kept quiet. By this time there were only about 10 to 15 men left in each cell. Originally there had been 60 to 70 prisoners in each cell. There were 8 cells on our corridor. On the Saturday morning, June 28, 1941, the NKVD men moved the remaining prisoners from these 8 cells into one cell and ordered them to 'get ready for transport,' in other words for being murdered. But towards noon the NKVD suddenly left the prison and fled as fast they could, for German troops had broken through the fighting front and were advancing on Lemberg. Thus, at the last moment we escaped death. And this time the Soviet Russians had really fled from Lemberg.

The Ukrainian Nationalists then entered the prison and set us free. At the last moment, the NKVD, on leaving Brygidky prison, set fire to the building

by igniting petrol and paraffin in the cellar. After leaving the prison, we former prisoners assembled in the Greek Catholic Cathedral of St. George and hid there in the cellar, as the Germans had not yet occupied the town and there was danger of our falling into the hands of armed Soviet Russians who here and there were still patrolling the streets. Next day, June 29, 1941, we heard of the dreadful mass murders that had been carried out in all the prisons in Lemberg, in particular in Lontsky prison. The corpses of the murdered prisoners in the prisons were already in a state of putrefaction. There were some terrible sights: priests who had been crucified on walls; pregnant women whose stomachs had been slit open and the foetus of six or seven months removed; bodies tied up with barbed wire; persons who had been wounded had been buried alive; in the cellars prisoners had been nailed down alive in coffins and had later bitten the flesh off their fingers; in the sick wards there were the bodies of prisoners who had been gassed, etc.

* * *

Eyewitness T.D. testifies. In 'Eye-witnesses Speak ...: Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations,' *The Ukrainian Review* 7, no. 2 (Summer 1960): 30-32.

The Soviet-German war broke out on June 22, 1941 (a Sunday), and on the Tuesday evening, June 24, 1941, the NKVD already began shooting prisoners. The prisoners were shot in the cells, after having been ordered to lie face downwards on the floor. Two prisoners were shot in our cell and three were wounded. During the night, immediately after this had happened, two of the wounded men were told to come out of the cell and they never came back again. The bodies of the two prisoners who had been shot dead were not removed from the cell until the Thursday morning, June 26, 1941. In order to deaden the noise of the shots, the NKVD switched on the engines of lorries and tractors in the prison yard.

The massacre of the prisoners continued for nights on end until the Saturday morning, June 28, 1941. During the daytime prisoners were called out by name and told to come out of the cells, allegedly because they were to be released and sent home (as 'Stalin issued a manifesto'), but none of them ever returned home.

There were 115 prisoners originally in cell No. 84 in Brygidky prison. When my name was called out to leave the cell, at three o'clock a.m. on Saturday, June 28, 1941, there were only two persons left in the cell: the Polish priest,

Orzechowski, from Yavoriv, and the third of the three prisoners who had been wounded, whose name I no longer remember. Four NKVD men, armed with bayonets, took me along to the guard room, where there were already 16 prisoners, with their hands crossed and tied on their backs with wire. They then did the same thing to me. A few minutes later, we were taken through the yard and into the cellars of the prison. Here a dreadful sight met my eyes: countless corpses of prisoners who had been shot and their bodies maimed with all sorts of instruments. We were ordered to face the wall. On seeing the pile of bodies with smashed skulls, I fainted and fell on top of the corpses. It was not until about 8 o'clock on the Sunday morning, June 29, 1941, that I regained consciousness. I heard a dreadful scream and the sobs of the women who had come to search for their relatives and friends. They were dragging the corpses from the heap. I had probably lain under the corpses, for I was covered in blood but not wounded. When they got me on my feet again and untied my hands, which were fastened together with wire, I did not realize what they were doing and in my fright rushed up the stairs and out of the prison. I continued running in a panic until I reached the street, where some people stopped me and tried to calm me by telling me that the Bolsheviks had left the town. Someone then took me into a house, where they washed me and gave me something to eat, and by degrees I came to again. The room was full of persons and they kept asking me the names of the prisoners who had been in the same cell with me. They mentioned the names of a lot of prisoners, but I did not know any of them. Whilst they were asking me all sorts of questions, three soldiers of the German army came into the room. But as none of us could speak any German, we could not talk to them. That same afternoon I went along to Uspenska Church in Rus'ka Street and told the vicar that his curate Zhdan had been in the same prison cell with me. When I asked him whether the latter had returned, he said no. Later in the afternoon the vicar and I went along to Zamarstyniv prison. In the yard we saw a pile of clothes in a corner, and I recognized a jacket which had belonged to Mychajlo Zalishchyk from my village and which I myself had made [for] him. The collar of the jacket was stained with blood. Later, the vicar and I went along to Lontsky prison and I showed him the cell in which the Reverend Zhdan and I had been confined. There were a lot of people in the prison yard, standing by a heap of corpses and weeping. The sight greatly upset me and the vicar was obliged to support me and take me out into the street, otherwise I should have fainted. That same Sunday evening, someone came to see the vicar in Uspenska Church and then took me home with them to spend the night at their house. On Monday morning I set out for home on foot, but it took me five days to cover

the 87 kilometres, even though I was given a lift for part of the way. When I was arrested I weighed 16 stone, but when I came out of prison only 8 stone, which was far too little for my height – 5 ft, 10.

I am prepared to swear to this testimony on oath anytime.

February 2, 1960 (Signature)

* * *

Iakhnenko, Natalia, *Vid biura do Brygidok: trokhy spohadiv z 1939-1941 rokiv, L'viv* (From the office to Brygidky: Some memories from the years 1939-1941 in L'viv) (Munich, 1986), 233-37.

Зміна окупантів у Західній Україні та советська 'культура' – гори трупів

День був дуже гарячий. Я попрямувала додому, а зимовий плащ обтягав мені руки. Жадного вуличного руху не було. Вдома мене чекала харчова проблема, але завдяки вірній Саші, я дещо з'їла. В моїй кам'яниці мене всі поздоровляли з визволенням. Поки ми говорили на сходах, надійшов згори один із моїх сусідів-поляків, залізничник. Його очі просто вилізли з западин, коли він почав оповідати, як вранці він вертався з головного двірця повз тюрму на розі вулиці Лонцького. Двері були відчинені, сторожі вже не було і цікавість загнала його до середини. В одній з перших кімнат він знайшов шість трупів на шести залізних ліжках. П'ять були прострілені в потилицю, а один був задушений дротом так, що голова майже відділилась від шиї. Він пішов далі і побачив струмок крові на коридорі. Він послідував за ним, і той привів його до великої кімнати, де посередині лежала гора трупів. На самому верху труп молоденької дівчини, розібраної до підштанців. Над нею, на шнурі від електричної лампи висів дванадцятилітній хлопчина, продавець газет. К. був тим всім зовсім потрясений. Я зараз же побігла туди, але при дверях вже стояв німецький вартовий і нікого не допускали. На подвір'ю знайшли ще яму вщерть наповнену трупами. Німці змусили випадкових жидів викопувати їх та розкласти в ряд, так, щоб кривні замордованих змогли їх пізнати.

Хоч німці вже не пускали до середини нікого, я зайшла на ріг вулиці Лонцького й мене підсадили на пліт так, що я сама бачила трупи. В цій самій тюрмі знайшла пані Беньова трупа свого чоловіка: він мав розбите лице (крім інших ознак знущання). Пані Беньова була особистою приятелькою пані Ковжунової, вдови по славному графікові. Нам обидвом вона сама розповіла цілу історію: пан Бень був

знаний у Львові, як директор державної семиклясівки на Городецькій вулиці з українською мовою навчання, яка, подібно як і дві чоловічі українські державні гімназії у Львові, була забезпечена Версальським мирним договором про українську автономію. Але якийсь час, підчас визвольних змагань, він був ад'ютантом Головного Отамана С. Петлюри й тепер хтось робив на нього постійні доноси до НКВД про цей, зрештою, маловідомий факт. Його кликали кілька разів на переслуховання, але він, на щастя, мав іматрикуляційну книжечку з Віденського університету, саме на цей проміжок часу, й це послужило для цього, як доказ його місця перебування. Тепер у критичний момент вони приходили за ним кілька разів. Бені мешкали два кроки за рогом вулиці Лонцького, але Бень, за порадою друзів, не сидів вдома. Тоді НКВД з Лонцької в'язниці наказало сторожеві повідомити їх негайно, наколи б Бень таки показався у себе вдома. Труднощі були в тому, щоб знайти пристановище на ніч, бо, як ми вже знаємо, кожний наглядач кам'яниці був донощиком в НКВД, тому ніхто не ризикував його приймати на нічліг. Змучений цими мандрами, Бень таки прийшов додому вдень із наміром хоч трохи переспатись і наглядач відразу зголосив його прихід де треба, а відтак – трагічний кінець. Пригадую тут ще, що Вогдан Мацех загинув також через донос наглядача з вул. Куркової 11, де він з жінкою зайняв помешкання Донцових. На жаль, я сумніваюся, чи ті наглядачі були притягнені до відповідальності. Навпаки, я чула, що навіть ОУН вважала, що не треба 'мститись.' На мою особисту думку, у цих двох ясних випадках придався би, хоч 'кенгуровий' суд, тим більше, що у большевиків такий існував під назвою 'ревтройка.' Наша шляхетність коштувала нам забагато цінних жертв, яких ніхто не пімстив, ще з київських днів. Тим часом, Донцов був той, хто оголосив клич: 'З большевиками по-большевицьки!' – і мав рацію. Наприклад, пощо було видавати Бень, якщо большевики й так вже відходили?

Такі самі масакри відбувалися в усіх в'язницях Західньої України. У Замарстинівській тюрмі – число замордованих людей у пивницях було між 700 до 900. Там тесть проф. Кудрика, знайшов труп свого зятя. Тому, що через спеку тіла дуже скоро розкладалися, кривні бродили по кістки в баюрі, змішаній з кров'ю та в газових масках, що їх постачала німецька армія. У такому стані речей не можна було думати про поховання тіл згідно з християнськими обрядами, тому німці наказали засипати все негашеним вапном та замурувати наглухо вікна та двері пивниць. Все це я чула від тестя проф. Кудрика, який одначе зберіг цей факт у таємниці перед донькою, бо вона недавно мала дитину.

Останні большевицькі колони маршували по Личаківській вулиці вгору в сторону Бродів, іноді перемішані з цивільними відділами. Так, наприклад промаршував відділ комсомольців, самі молоді жиди, голосно співаючи комуністичні пісні. Місцеве населення, яке затримувалося, щоб подивитися на похід, дивилося лиш коротенько – бо одержати кулю в лоб, було дуже легко. З трудом викрутився мешкальний будинок Ставропігії, бо хтось сказав, що звідти стріляли. Поза тим совети катули людям кулаком рота, промовляючи потиху: 'Давай назад!' Це улюблена формула советських поліцаїв у відношенні до публіки.

У п'ятницю по полудні у мене з'явилися сестри Старі. Вони оповідали, що замість обіду, до їхньої камери зайшла група советських офіцерів, на чолі з начальником тюрми, але вбрані вже по-цивільному. Вони стали посеред 'Бродвею,' себто широкого проходу до параші, дивилися на жінок і щось потиху говорили між собою. До них з лементом кинулися жидівки з 'тамтої' сторони, з криком: 'Ви відходите й залишаєте нас тут, а німці нас помордують! Заберіть нас із собою!' Це не викликало на цю групу жадного враження, вони навіть не відповідали, й вже обернулися іти. Тільки один із них, заклавши кулаки в кишені плаща, промовив: 'А ми вас хіба сюди кликали?' І з тим пішли геть. Двері камери залишилися відчинені, але жінки ще не вагалися виходити, пам'ятаючи попередні події. Аж раптом зайшов 'советський' чоловік цивільному й дуже здивувався, що вони ще не вийшли на волю: 'Женщини! – вигукнув він – наших уже нету: ідіте дамой!'

І так Старі опинилися в мене. Але, на жаль, вже й сухого гороху не було. Старі зібралися йти всі гуртом до Жовкви, але рознеслася чутка, що Бригідки горять. У суботу ми пішли всі гуртом подивитися. З вулиці Городецької нічого не було помітно, але зі сторони Шпитальної стояв гурт людей, обсервуючи ліниві клуби диму, що виходили з вікон. Говорили про можливі жертви й раптом ми почули, що он там стоїть старий селянин в плачі: у нього згоріло дві доньки. 'Де, де?!' закричали мої дівчатка Старі, а за хвилину обіймали свого батька, що прийшов пішки зо кілометрів аж зі Жовкви. Правдоподібно, ніхто не згорів, бо вогонь підклали наші львівські спеціалісти там, де належалося: де були документи арештованих. Натомість ми почули, що наша міліція (вже нова) мусіла гранатами розбити замуровану пивницю, де знайшли 28 офіцерів з Червоної армії, з яких тільки два чи три ще дихали й були взяті напроти до шпиталика митрополита Шептицького. Замуровали людей живими!

Сестри Старі негайно пішли пішком (30 км.) додому, бо іншого зв'язку, тоді не було.

Zygmunt Cybulski (Brygidky). In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, *Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941* (Warsaw: Karta, 1995), 49-51.

Po mniej więcej dwu godzinach, podczas których obawa wszystkich rośnie, wchodzi kilku (może nawet dziesięciu) enkawudzystów. Co z nami teraz zrobią? Kazali ustawić się piątkami wzdłuż ścian. Po chwili wracają i rachują nas. Jest nas 170. Znów wyszli.

Mija godzina, wracają. Rozdają białe, drukowane kartki wielkości pocztówki, które każdy ma wypełnić: imię, nazwisko, imię ojca, data urodzenia, aresztowania i paragraf, z jakiego jest się oskarżonym.

Zastanawiam się z inżynierem Adamem K. i kilkoma innymi i dochodzę do wniosku, że NKWD, uciekając w nocy, musiało zabrać akta i nie przywieźć z powrotem lub więźniowie znajdujący się bliżej kancelarii przy porannym rozbiciu Brygidek zniszczyli je. Gmach jest tak wielki, że nie sposób wiedzieć, co się działo w jego drugim końcu. Powiadam do inżyniera K., żeby nie podawać prawdziwego nazwiska. On się boi, twierdzi, że go tu znają, że mają jego fotografię.

Postanawiam – niech mnie szukają. Czy będą wywoływać moje prawdziwe nazwisko, czy też fałszywe – nie odezwę się.

Przychodziło mi do głowy, że mogą dokonać masowej egzekucji w celi. Jakąś kolosalną siłą woli odpędzałem tę myśl.

Po zebraniu wypełnionych kartek odeszli. Koło południa podali wodę i chleb, ale nie wystarczyło dla wszystkich.

Po południu w drzwiach celi ustawiają stół, za którym siada oficer enkawudzista. Każdy musi podejść i jeszcze raz podać dane, które napisał na kartce. Gdy pyta mnie, za co siedzę i jaki mam paragraf, odpowiadam, że zostałem zatrzymany na ulicy 22 czerwca (a nie, jak naprawdę – aresztowany 20), a co mi zarzucają – nie wiem, bo w ogóle nie byłem przesłuchiwany. Zapisał, 'zatrzymany' i kazał, odejść od stołu. Inni, którzy siedzieli już długo, mieli ciężkie paragrafy i byli już niejednokrotnie przesłuchiwani – podawali lżejsze paragrafy. Po tej dość długo trwającej rejestracji każą nam cicho leżeć, nie rozmawiać.

Około godziny 18.00 następuje pierwsze wywołanie z celi. Zabierają czterdziestu. Po wywołaniu i sprawdzeniu tych, którzy się zgłosili, każą im spakować swoje rzeczy. Każdy z dłużej tu siedzących ma koc, worek, trochę jakichś rzeczy doręczonych do więzienia przez rodzinę. Wywołani czekają. Trwa to do 20.00.

O godzinie 21:30 padają dwa strzały rewolwerowe z dachu nad nami. Odzywa się karabin maszynowy z przeciwległej strony więzienia i zaczyna się wielka strzelanina. Słychać wybuchy granatów ręcznych. Potworny huk na podwórzach więzienia i dokoła niego. Trudno nam zorientować się, co się dzieje. Przypuszczamy, że albo karabinem maszynowym rozstrzeliwują więźniów, albo Niemcy wtargnęli do miasta i walki są blisko Brygidek. Strzelanina trwa do północy.

W nocy z 24 na 25 czerwca – niemieckie ataki lotnicze na Lwów. W okolicy więzienia padają bomby, to już rozpoznajemy.

Środa, 25 czerwca. Rano drugie wywołanie. Wyprowadzają znów około trzydziestu z nas. Słyszymy ruch na podwórzach i mamy wrażenie, że tych wyprowadzonych z cel tam właśnie trzymają. Dochodzą do nas głosy Moskali. O godzinie 10.00 znów padają dwa strzały rewolwerowe z dachu, znów odzywa się karabin maszynowy i taka sama potworna strzelanina jak wczoraj.

Po południu trzecie wywołanie. Znów idzie dwudziestu, między innymi inżynier Adam K. Żegna się z nami. Jest blady, ale trzyma się.

Niemcy bombardują Lwów. Jedna z większych bomb pada na ulicę Karną koło Brygidek. Wybuch jest tak silny, że mieliśmy uczucie, że wali się zewnętrzna ściana celi.

Czas schodzi na oczekiwaniu dalszych wywoływań z celi. Każdy krok warty w korytarzu, każde otwarcie judasza w drzwiach potęguje zdenerwowanie – każdy z nas obawia się, czy nie przychodzą po niego. Tego dnia już nie zabierano z naszej celi.

Po godzinie 20.00 znów zaczyna się strzelanina – taka sama jak wczoraj i dziś rano. Jasne jest, że to nie żadne bitwy, jak wczoraj w nocy myśleliśmy. Rozstrzeliwują naszych.

Okna naszej celi wychodzą na drugie podwórze, na którym stoi dość duża kaplica więzienna. Koło niej ustawiczny ruch.

Noc z 25 na 26 czerwca. Ataki niemieckie na miasto.

Usnąłem trochę. Budzę się na krzyk jakiejś ruskiej wieśniaczki, która na podwórzu koło nas – a więc w okolicy kaplicy – błaga Moskali o życie. Chcąc się ratować woła, że pracowała dla Stalina, że ma dzieci. Padł strzał, zamilkła. Skrzypnięcie bramy do kaplicy. Kroki żołnierzy oddalają się z naszego podwórza.

Czwartek, 26 czerwca. Znów zabierają z celi – wywołano trzydziestu. Jeść nie dają w dalszym ciągu. Tytoń i papierosy kończą się. Przed wieczorem doprowadzono do nas około dwudziestu więźniów z innych cel. Jeden z nich opowiada, że gdy siedział w celi przylegającej do kancelarii więzienia, gdzie urzęduje naczelnik, w nocy słychać było rozmowę telefoniczną – ktoś

z kancelarii więzienia rozmawiał z kimś z władz w mieście. Powiedział: *'Tak, tego co polityczne i ważniejsze już nie ma,'* potem: *'Więc resztę – to nas! – wystrzelać, choroszo.'* Wiadomość rozchodzi się po celi.

Ataki niemieckie trwają prawie cały dzień. Ulicą Kazimierzowską nieprzerwanie jadą auta, czołgi, armaty. Rozróżniamy je po rodzaju turkotu. Chwilami gubimy się, czy jadą w dół, czy w górę. W celi zupełna rezygnacja i apatia. Głód robi swoje, nie mówiąc o zdenerwowaniu. Około 20.00 otwiera się okienko w drzwiach. Staje enkawudzista i mówi do nas po polsku! Dotąd zawsze gadał po bolszewicku. Powiada, żeby być cicho, nie palić papierosów blisko okien, bo Germaniec bardzo bije. Pyta, czy chcemy wody. Przynosi ją, zamyka okienko i zabija je gwoździami.

O trzeciej nad ranem bombardowanie miasta.

Piątek 27 czerwca. O godzinie 10.00 wywołują z naszej celi kilkunastu. Zostaje nas pięćdziesięciu. Było to ostatnie wywołanie aż do naszej ucieczki. Nieco później podali nam wodę do celi i w samo południe zabili gwoździami okienko w drzwiach, co ze względu na porę dnia bardzo mnie zastanowiło – poprzednio czynili tak na noc. To powoduje jeszcze większe zdenerwowanie. Padają przypuszczenia, że Moskale zechcą podpalić więzienie wraz z nami żywymi.

W nocy słyszymy ruch na podwórzu, ustawianie się jakichś ludzi, a potem miarowe kroki butów wojskowych – jak gdyby większego oddziału. Jak się okazało później, był to odmarsz NKWD z więzienia.

* * *

Stefania Kowicka (née Iszkowska). In *Dzieci Kresów*, ed. Lucyna Kulińska, vol. 3 (Kraków: Wydawn. Jagiellonia, 2009), 184-85.

Okupacja niemiecka i czas 'drugich bolszewików'

Dnia 22 czerwca wczesnym rankiem obudził nas natarczywy dzwonek do drzwi. To kilku radzieckich żołnierzy przyszło do naszego 'lotczyka.' Po krótkim czasie nasz sublokator wybiegł z nimi na ulicę. Musiał bardzo się śpieszyć, bo jeszcze w biegu kończył się ubierać. Krótco po jego odejściu wyszła jego żona z dzieckiem na rękę, wychodząc szepnęła tylko 'wojna z germańcem.' Widzieliśmy ją wtedy ostatni raz. To wszystko działo się tak nagle, że trudno było uwierzyć. Wśród 'ruskich' we Lwowie zaczęła się niesamowity popłoch. Jak na ironię, na przygotowane na wywóz ludności polskiej ciężarówki ładowały się teraz radzieckie rodziny z dziećmi, 'ciumada[n]ami' (walizkami) i wszystkim, co udawało się zabrać w tym pośpiechu.

Jednak nasze zadowolenie z tego widoku, jak uciekają tzw. 'ciubaryki,' mieszało się z niepokojem i niepewnością, co będzie dalej. Zaczęły się bombardowania. Trzeba było znowu przestrzegać zaciemniania okien, schodzenia do schronu. Początkowo odzywała się artyleria przeciwlotnicza, ale później i ona umilkła i samoloty 'hulały,' jak się to po lwowsku mówiło. Byliśmy jakby w bezkrólewiu. 'Naszi' uciekali w pośpiechu. Jeszcze w czasie tego zamieszania brat mój dostał powołanie do stawienia się na służbę w Armii Radzieckiej w dniu 26 VI, tymczasem już 25 opuściły Lwów ostatnie oddziały NKWD.

W tym czasie lwowskie więzienia wypełnione były 'po brzegi.' Przypominają mi się niektóre z więzień, to na Zamarstynowie i przy Kazimierzowskiej, zwane 'Brygidkami' oraz przy ul. Jachowicza, to, które szczególnie zapisało się w mojej pamięci. Sowieci uciekając zamknęli wszystkie cele i bramy więzienne. Po odejściu NKWD i strażników i ciszy, jaka nastąpiła, więźniowie zorientowali się, że są sami i różnymi sposobami zapewne próbowali się wydostać. Również ludzie z zewnątrz próbowali forsować bramy więzień. Wtedy, nie wiem już jakimi sposobami, wyszła na wolność niewielka część więźniów – była to kropla w morzu. Jednak następnego dnia o świcie powróciły nagle oddziały sowieckiej milicji i NKWD. Wtedy rozegrał się jeden z największych dramatów tej wojny. Od czwartku do soboty słychać było dochodzące zza murów więziennych strzały zagłuszane warkotem włączonych motorów samochodowych. Milicja nie dopuszczała do ulic w pobliżu więzień i tylko w bezsilnej rozpacz można było się domyślać, co się tam dzieje. A jednak nikt nie spodziewał się aż takich rozmiarów tej zbrodni. Gdy wszystko ucichło, oddziały NKWD i milicji opuściły miasto – uciekając podpalili niektóre budynki.

Niedziela 29 czerwca była dniem, w którym właściwie panowało bezkrólewie. Była piękna, czerwcową pogodą, ale za murami więzień kryła się groza, jaką trudno sobie wyobrazić. Tym, którzy poszli odszukać w murach więziennych swoich bliskich, przedstawił się widok, jaki nie da się opisać. Na podwórzach więziennych, w celach i w piwnicach leżały stopy trupów, a zapach, jaki się unosił w rozgrzanym powietrzu, przyprawiał o mdłości. Ludzie stali bezradni z chusteczkami przy twarzach, bo właściwie w tej krwawej masie nikogo nie można było rozpoznać. Nie zapomnę nigdy tego widoku, bo wtedy też tam poszłam z moim bratem i dwiema dziewczętami z naszej ówczesnej 'paczki,' szukaliśmy naszego kolegi Lonka M., kilka tygodni wcześniej aresztowanego przez NKWD. Nie odnaleźliśmy go. A był to chłopak bardzo przystojny, wszechstronnie uzdolniony, pięknie śpiewał, malował, rzeźbił. Nazywaliśmy go Apollo.

Jak dowiedzieliśmy się później, podobne zdarzenia miały miejsce także w innych miastach, a nawet w małych miejscowościach, gdzie tylko były więzienia. Zdarzało się też, że więźniów wywożono na wschód upychając ich w bydłowych wagonach. [...]

* * *

Yones, Eliyahu, *Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944* (The road to Lviv: Forced labor and resistance in eastern Galicia, 1941-1944) (Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999), 18-25.

Die Wogen des Hasses

Der Krieg und die Bombenangriffe dauerten einige Tage. Nachts holte man mich, um beim Löschen der Brände mitzuhelfen, und erst in den Morgenstunden kehrte ich müde und zerschlagen in das Zimmer zurück. Nahrungsmittel konnte man nicht bekommen, da alle Geschäfte geschlossen waren. Eines Nachts gab es einen sehr schweren Bombenangriff, und wir lagen die ganze Zeit im Keller einer Bäckerei, die im selben Hof war. Plötzlich frühmorgens rief jemand: 'Verschwindet, Juden, die Deutschen sind eingetroffen!' Wir wußten nicht, was zu tun: uns darüber zu freuen, daß die Bombenangriffe beendet seien, oder uns darüber Sorgen zu machen, daß die Deutschen da sind. Die Straßen waren menschenleer, und es herrschte Ruhe. Plötzlich, wie aus der Erde gezaubert, erschienen alle möglichen jungen Leute, mit Abzeichen und blau-gelben Bändern (die Farbe der nationalistischen Ukrainer) und trieben sich in den Straßen der Stadt herum, um für sogenannte Ordnung zu sorgen.

Inzwischen wurde das Gerücht verbreitet, daß man an einer bestimmten Stelle, nicht weit von uns entfernt, Brot kaufen könnte, und wir gingen dorthin. Eine unendlich lange Schlange war vor mir. Auch ich stellte mich an und vertrieb mir die Zeit, indem ich die an den Wänden angebrachten Bekanntmachungen las. Es waren sehr große Plakate, auf denen die örtlichen Ukrainer den großen ukrainischen Führer Bandera und auch die glorreiche deutsche Wehrmacht, die nach Lemberg kam, lobten. Die Plakate riefen die Bewohner dazu auf, ein Ende mit der Herrschaft des NKWD und den Juden zu machen, die während der kurzen russischen Herrschaft die Ukrainer und die Bauern in den Dörfern ermordet hätten.

Inzwischen wurde das Geschäft mit dem Brot geschlossen und der Verkauf unterbrochen, während noch viele hundert Menschen vor mir in

der Schlange standen. Die Schlange löste sich auf, und ich kehrte mit leeren Händen nach Hause zurück.

Plötzlich tauchte vor mir ein junger Mann auf, mit einem blau-gelben Band auf seinem Ärmel. Er wandte sich höflich an mich und fragte auf ukrainisch: 'Dokument?'

Ich holte meinen Personalausweis heraus und gab ihn ihm. Er blätterte längere Zeit, da er wahrscheinlich nicht verstand, was darin geschrieben stand, denn ich bekam diesen Ausweis seinerzeit in Braslaw, und er war in Belorussisch geschrieben. Schließlich wandte er sich ungeduldig an mich: 'Religion, welche Religion hast du?'

'Jewrej (Jude),' sagte ich ihm in Belorussisch, wie es im Ausweis stand. 'Was ist das, "Jewrej"?''

Ich erinnerte mich, daß er aus Lemberg war und sicher auch Polnisch könne. Ich sagte: 'Auf polnisch zum Beispiel nennt man das "Jid".' Der Schlag ins Gesicht, den er mir versetzte, war kräftig und unverhofft. Ich brauchte eine lange Stunde, bis ich wieder zu mir kam. Das Blut floß mir über das Gesicht und meine Kleider.

Ich fand mich wieder am Eingang eines nahen Hauses, das schon voll mit anderen Juden war. Alle, die dorthin gebracht wurden, waren verletzt und blutüberströmt. Wir standen dort längere Zeit, bis man uns befahl, in Zweierreihen anzutreten und abzumarschieren. Inzwischen kamen noch einige Ukrainer, die Stöcke in ihren Händen hielten. Wir marschierten durch das Tor, während die Ukrainer die Reihen bewachten,

Wir begannen auf der rechten Seite die Straße hinunterzugehen. Manchmal sprangen unsere Begleiter in unsere Reihen, oder auch Leute vom Bürgersteig, schlugen auf uns ein. Aber wir marschierten weiter, die Kazimierzowska entlang bis zum Platz, wo das Gebäude des bekannten Gefängnisses 'Brigidki' lag.

Der Platz wimmelte von Menschen, die sich zusammendrängten, mit heiseren Stimmen schrien und in den Händen Eisenteile, Stöcke und Arbeitsgeräte hielten.

Wir wußten, daß man uns hier ins Zentrum der Bestialitäten gebracht hatte. Überall sahen wir Bilder des Grauens. Hier lag eine Frau, und ihre Eingeweide hingen aus ihrem Bauch. An einem Platz hielt ein Ukrainer ein Baby am Fuß und schlug es mit dem Kopf an die Wand.

Inmitten des Geschreis, des Jammerns um Hilfe und unter unzähligen Schlägen ordneten sie uns wieder und führten uns zwischen all diesen Leuten durch in den Hof des Gefängnisses.

Als wir den Hof betraten, war mir die ganze Situation klar. Vor uns waren bereits Tausende Juden dorthin gebracht worden. Sie erzählten uns, daß

die Russen vor dem Verlassen der Stadt durch die Leute der NKWD alle politischen Gefangenen im Keller des Gefängnisses hatten töten und das Gebäude anzünden lassen. Als die Deutschen in das Gefängnis kamen, beschlossen sie, es von den verbrannten Leichen und der Asche zu säubern. Dazu griffen sie uns Juden in den Straßen der Stadt auf (denn, wie bekannt, sind wir die Schuldigen in der ganzen Angelegenheit), um die verkohlten Leichen der Gefangenen aus dem Keller zu schaffen, wo sie erschossen worden waren, und sie im Hof zu begraben. Wir wurden voneinander getrennt. Frauen, Greise und Kinder wurden von der wilden Menge getötet, und uns junge Männer brachte man in den Hof des Gefängnisses, um die Räumungsarbeit zu verrichten.

Der Hof war voll mit Tausenden von Menschen, und praktisch war vor lauter Gedränge jedes Arbeiten unmöglich. 20 Menschen hätten genügt, um das Verlangte zu tun, aber man brachte Tausende hierher, und alle standen bewegungslos, ohne etwas zu tun. Der Gestank, den die Leichen verbreiteten, die schon einige Tage ohne Begräbnis herumlagen, war unbeschreiblich. Es vergingen einige Stunden, bis sich die Leute an den dicken Rauch, der sich über den Hof verbreitete, und auch an die schreckliche stinkende Luft gewöhnt hatten.

Die Deutschen, die uns bewachten, trugen alle Gasmasken. Es war meine erste Begegnung mit deutschen Soldaten, und das erste Mal las ich auf dem Ärmel einer Uniform: 'Deutsche Wehrmacht.'

Endlich wurde die Arbeit organisiert. Eine Anzahl Menschen stand in einer Reihe und hielt einen Strick. Der Strick war an einer Tragbahre befestigt, und diese wurde in den Keller heruntergelassen. Auch im Keller standen einige Leute. Dort war der schwierigste Arbeitsplatz, denn die Luft dort war unerträglich. Die Arbeiter im Keller legten die Leichen auf die Tragbahre, und die oben Stehenden zogen und brachten sie in den Hof. Andere hoben Gruben aus, um die schon in Verwesung übergehenden Leichen darin zu begraben. Mehrmals legten wir nur Körperteile auf die Tragbahre, da die Leichen bei der ersten Berührung auseinanderfielen.

Stundenlang waren wir mit dieser Arbeit beschäftigt. Auch ich arbeitete, einmal in dem mit geronnenem Blut bedeckten Keller, einmal im Hof und beim Graben. Erst in den späten Nachmittagsstunden beendeten wir die Arbeit.

Plötzlich wurden die Tore des Gefängnisses für die draußen wartende Menge – angeblich 'Verwandte der Getöteten' – geöffnet. Diese stürmten zu Hunderten in den Hof, und viele Arbeitende wurden direkt auf die Leichen geworfen. Nach dieser Schandtat vertrieben die Deutschen die Bevölkerung aus dem Hof. Danach begruben wir die Leichen aus dem Keller und auch die

unserer Leute, die an diesem Tag getötet worden waren. Nach Beendigung dieser Aktion näherte sich ein deutscher Offizier, nahm seine Gasmasken ab und hielt eine Ansprache vor uns, in der er sagte, daß wegen uns, den Juden, 'eine ganze Welt blutet,' daß wir diesen Krieg angezettelt hätten und daß unseretwegen Millionen Opfer auf den Schlachtfeldern fallen würden.

'Seht, was ihr getan habt!' rief er und zeigte auf das große Massengrab im Hof des Gefängnisses.

Wir standen apathisch, wir hörten seinen Worten nicht zu und verstanden auch nicht, was er von uns wollte. Uns war schon alles egal, denn diese Stunden der Arbeit hier hatten genügt, um die meisten in diesem Hof seelisch zu zerschlagen.

Neben mir stand ein Junge, der weder Jiddisch noch Deutsch verstand, und er betete die ganze Zeit flüsternd in polnischer Sprache: 'Mein Gott, hilf uns.'

Ich sah die Menschen um mich herum, und es schien mir, daß viele unter ihnen sehr weit vom normalen Geisteszustand entfernt waren. Die Angst, die Schläge, der Gestank, der im Hof herrschte, und die Bedingungen, unter welchen wir den Morgen verbracht hatten, versetzten sie in diesen Zustand.

Im zweiten Teil des Hofes, gegenüber, stand eine Gruppe Juden, mit den Gesichtern zur Wand. Man sagte mir, daß diese Leute die Vertreter der jüdischen Gemeinde in Lemberg seien, Beamte, Gelehrte und berühmte Führer. Die wild gewordene Menschenmenge hatte sie aus ihren Häusern geholt, sie hierhergebracht, und die Deutschen hatten sie von uns getrennt. Den ganzen Tag standen diese Menschen so dort. Erst gegen Abend wurden sie plötzlich zu uns gebracht.

In dieser Gruppe war der Rabbiner Dr. Lewin, der Oberrabbiner von Lemberg. An ihn erinnere ich mich besonders. Ein Mann von mittlerer Größe, mit einem kleinen Bart, der sein aristokratisches Gesicht zierte. Als sie ihn zwischen uns stellten und er unsere verletzten Gesichter sah, unsere blutverschmierten Kleider, verlor er die Ruhe. Er stand neben mir. Ich hatte Sommerkleidung an, und meine Ärmel waren umgekrempelet. Der Rabbiner faßte mich an der Hand, als ob er betete, um mir zu helfen, neue Kraft zu sammeln. Plötzlich näherten sich ihm die Deutschen, und einer von ihnen befahl: 'Der Friseur soll kommen!' Bevor ich noch den Sinn dieser Worte verstand, packten zwei Soldaten die Hände des Rabbiners, und ein dritter begann mit seinen Händen, ihm die Haare seines Bartes auszurupfen, so wie man die Federn eines geschlachteten Huhns ausrupft. Einige Sekunden beherrschte er sich, dann stieß er plötzlich einen Schrei aus. Sie quälten ihn, und er hielt meine Hand mit einer Riesenkraft, so daß es unmöglich war, ihn von mir loszureißen. Ich fühlte, daß ich ihm damit etwas half, aber er

schrie und schrie. Zum Schluß brach er zusammen, fiel zu Boden, schwieg und ließ meine Hand los.

Ich verschwand in dem Menschengedrange. Irgendeine innere Kraft trieb mich an, ich ging und ging, während die Stimme des Rabbiners mich wie im Traum verfolgte, bis ich mich in einem leeren Gang befand, der voll mit Rauch war. Von da aus gelangte ich an ein mit Eisenstangen vergittertes Fenster. Ich ergriff mit meiner Hand eine Eisenstange, und sie löste sich: verbrannter Mörtel fiel auf meinen Kopf und mein Gesicht. Ich wartete kurz, und dann sprang ich zum Fenster hinaus, ohne viel dabei zu überlegen, was mir geschehen könnte.

Unten befand ich mich auf dem Platz des Gefängnisses, und es war mir klar, daß der Sprung von einer ziemlich großen Höhe war, aber ich überstand es gut.

Ich wußte nicht, wohin ich jetzt gehen sollte. Auf der anderen Seite des Platzes stand eine Gruppe Menschen in einer Toreinfahrt. Ich entschloß mich, dort Unterschlupf zu suchen. Ich näherte mich den Leuten, aber diese begannen zu schreien: 'Er ist wahrscheinlich geflüchtet, man muß ihn umbringen!'

Ich verstand, daß ich hier nichts zu suchen hatte, und verschwand. Ich ging die Kazimierzowska-Straße aufwärts. Auf der Straße begegnete ich nur einmal einigen Deutschen, die mir entgegenkamen. Ich ging vom Bürgersteig herunter und ganz instinktiv rief ich ihnen zu, daß ich von der Arbeit käme, auf dem Weg nach Hause sei. Einer sagte, daß ich stinke, und die anderen brachen in ein lautes Gelächter aus, aber sie ließen mich durch. Die Straßen waren menschenleer. Um diese Zeit war Ausgangsverbot für die Bevölkerung. Ich kam zu meinem Wohnsitz, klopfte mit den Fäusten an das Tor, und man öffnete mir. Der Hof war voller Juden, und diese fragten interessiert nach Einzelheiten über das Geschehen in der Stadt. Ich kam erst wieder zu mir, als ich schon im Zimmer war, in dem ich in der letzten Zeit gewohnt hatte.

Der schreckliche Geruch, der an meinen Kleidern haftete, wollte nicht verschwinden, selbst nachdem ich sie einige Tage auf den Speicher gehängt hatte. Der Geruch drang auch in meine Haut, in meinen Mund ein und auf meine Zunge. Wochenlang konnte ich mich nicht davon befreien.

Ich saß einige Tage eingeschlossen in dem leeren Raum hinter dem Schrank und den Wänden, weil alle davon überzeugt waren, daß man mich suche, da ich aus dem Gefängnis geflohen war. Sie fürchteten, daß ich ihnen Unglück brächte. Aber wir waren noch viel zu naiv. Später stellte sich heraus, daß die Flucht gar nicht so gefährlich war, denn jeder Deutsche

oder Ukrainer, der einen Juden auf der Straße festnahm, konnte mit ihm tun, was er wollte, ohne daß jemand danach fragte.

Nachdem wir eine Woche oder länger in ununterbrochener Angst saßen und der Hunger uns zusetzte und keine Möglichkeit bestand, Nahrungsmittel zu bekommen, entschloß ich mich, rauszugehen.

Eines Morgens, als ich aus meinem Versteck ging, wurde plötzlich mit einem Ruck die Tür geöffnet, und am Eingang standen zwei deutsche Soldaten. Ohne ein Wort zu sagen, packte mich einer von ihnen am Arm und zog mich ins Treppenhaus.

Ich wurde einer Gruppe Juden zugeordnet, die aus ihren Häusern geholt worden waren, und sie führten uns durch die Straßen der Stadt. Wieder ging ich in Zweierreihe durch die Straße unter Aufsicht einer bewaffneten Wache. Aber diesmal wurden wir nicht geschlagen, weder von den Wachleuten noch von den Leuten auf dem Bürgersteig. Die Straßen waren fast menschenleer.

Es war uns nicht klar, wohin sie uns führten, bis wir in den Hof eines Gefängnisses kamen, viel kleiner als das 'Brigidki.' Wir gelangten in den ersten Hof, von dort aus in den zweiten und in den dritten. Dort überfiel uns der Gestank von menschlichen Kadavern, ein Geruch, den ich schon kannte. Je weiter wir im Hof gingen, desto mehr fühlten wir, daß unter unseren Füßen die Erde weich wie Gummi war. In der Erde waren tiefe Risse, die ungefähr fünf Zentimeter auseinanderklafften. Es war klar, daß die Erde nicht imstande war, die vielen Menschenleichen in sich aufzunehmen, die hier begraben waren. In der Ecke des Hofes war ein Haufen von ungelöschtem Kalk. Man befahl uns, mit diesem Kalk das gesamte Gelände und besonders die Risse zu bestreuen.

Der scharfe Geruch des Kalks kratzte uns im Hals und in der Nase und vermischte sich mit dem scharfen Geruch der Kadaver, der seit den Tagen von 'Brigidki' noch nicht von mir gewichen war.

Wir waren überrascht, als man uns nach der Arbeit nach Hause gehen ließ.

* * *

Deposition of Dr. Saeltzer. In Alfred M. de Zayas and Walter Rabus, *Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg* (Munich: Universitas-Verlag, Langen Müller, 1980), 335-36.³

Ich begab mich sofort mit 2 Mann der Feldpolizei zum brennenden Gefängnis Brigitti. Da traf ich einen jungen Ukrainer, etwa 24 Jahre alt, der mich durch das Gefängnis führte. Er gab an, 24 Stunden vorher kurz vor seiner beabsichtigten Erschießung aus der Zelle drei des linken Gebäudes entflohen zu sein, und führte mich durch die Kellerräume, durch das Erdgeschoß und durch den 1. Stock des ganzen Gefängnisses. Die Bevölkerung, die durch den Eingang nachdrängte, bat wehklagend und jammernd, nach ihren Angehörigen sehen zu dürfen, mit denen sie noch 2 Tage zuvor Verbindung durch Zurufe hätten aufnehmen können. Wir entdeckten gleich am Eingang in den 4 ersten Kellern eine Unmenge Leichen, die an der obersten Schicht verhältnismäßig frisch waren, während die untersten Schichten schon stark in Verwesung übergingen. Im 4. Keller waren die Leichen durch eine geringe Sandschicht notdürftig überdeckt. Im ersten Gefängnishof lagen noch mehrere mit Blut befleckte Krankentragen. Auf einer Krankentrage lag eine durch Genickschuß getötete männliche Person ...

Auf meine Veranlassung wurde mit der Ausräumung der Keller sofort begonnen, und es wurden im Laufe der folgenden drei Tage 423 Leichen auf den Hof zur Schau gebracht. Unter den Leichen befanden sich Knaben im Alter von 10, 12 und 14 Jahren etwa, weiterhin junge Frauen von 18, 20 und 22 Jahren, außerdem Greise und ältere Frauen ...

Von da fuhr ich zum Gefängnis der früheren GPU ... Beim Aufbrechen der Tür in die unteren Gefängnisräume wurden 4 Leichen am Eingang der Treppe, darunter eine junge Frau im Alter von etwa 20 Jahren, gefunden, die zu allerletzt scheinbar erschossen wurden, im ersten großen Zimmer lagen die Leichen bis zur Hälfte der Höhe des Zimmers ...

Auf dem Hof zeigten zwei Erdhügel Spuren von herausragenden Leichenteilen. Auch da wurde sofort mit dem Bergen der Leichen begonnen und im größten Hof des Gefängnisses zur Schau bereitgelegt. Im zweiten Hof des GPU-Gefängnisses fand ich an der einen Eingangstür eine deutsche Fliegerkappe und einen Fallschirmgurt. In der Fliegerkappe war der Name des Fliegers eingenäht ...

3 In English in Alfred M. de Zayas, 'Lvov' (chapter 20) in *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1989), 215-16.

Von da wurde ich zum Militärgefängnis im Norden der Stadt gerufen. Beim Betreten der Keller war ein derartiger Verwesungsgeruch und lief derartig das Blut unter den Leichenbergen hervor, daß wir uns alle einer polnischen Gasmaske bedienen mußten, um in den Kellern die nötigen Erhebungen anstellen zu können. Die Mädchen, Frauen und Männer lagen schichtweise übereinandergeworfen, bis an die Decke des Kellers gefüllt. Der dritte und vierte Keller war nur $\frac{3}{4}$ voll. Es wurden über 460 Leichen aus diesen Kellern geborgen. Von den Leichen zeigten viele Spuren größter Mißhandlungen, Verstümmelungen an Armen und Beinen und Fesselungen. Die Bergung der restlichen Leichen wurde eingestellt auf Befehl des Kommandanten, da infolge der Hitze die Verwesung derartig stark war, daß ein Wiedererkennen der schlecht gekleideten Leichen unmöglich war.

* * *

Deposition of Lieutenant Walter Lemmer. In Alfred M. de Zayas and Walter Rabus, Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg (Munich: Universitas-Verlag, Langen Müller, 1980), 337-39.⁴

Am Dienstag, dem 1. Juli 1941, erreichte ich Lemberg. Ich erhielt von meiner Dienststelle den Auftrag, die Gefängnisse Brigitti, NKWD, von den Leichen räumen zu lassen und die Beerdigung durchzuführen. Ich begab mich noch am Abend desselben Tages in das Brigitti-Gefängnis und stellte bei meinem Eintreffen fest, daß schon ein erheblicher Teil von den Leichen aus dem Gefängnis herausgeholt und in den Gefängnishof gelegt worden war. Nach meiner Schätzung waren es etwa 200 Leichen ... Ich ließ an diesem Abend noch etwa 50 Leichen beerdigen. Sie wurden auf dem ukrainischen Friedhof in einem Massengrab beigesetzt. Die Aufräumung des Gefängnishofes wurde am nächsten Morgen in der Frühe fortgesetzt. Es wurden im Laufe des Tages etwa 300 Leichen beigesetzt. Damit war der Gefängnishof und auch das eigentliche Gefängnis geräumt. Jedoch befand sich im Keller noch eine Unzahl von Leichen. Sie lagen in mehreren Schichten übereinander bis zur Decke hinauf. Der Kellerboden schwamm von Blut. Eine ordnungsgemäße Räumung des Kellers von den Leichen war infolge der erheblich stark fortgeschrittenen Verwesung nicht mehr möglich. Ein Eindringen in den Keller wäre zum Schluß nur mit einem Sauerstoffapparat möglich gewesen.

4 Ibid., 217-18.

Auf Befehl des Stadtkommandanten wurden die Leichen mit Chlorkalk übergossen und die Kelleröffnungen zugemauert. Ich schätze die Zahl der im Keller verbliebenen Leichen an die tausend. Es ist möglich, daß noch in anderen Kellerräumen, in die wir nicht mehr vordringen konnten, noch weitere Leichen lagen.

Am Spätnachmittag des 2. Juli 1941 begann ich mit der Räumung des NKWD Gefängnisses. Der Gefängnishof dieses Gefängnisses bot ungefähr dasselbe Bild wie der des Brigitti-Gefängnisses. Nach meiner Schätzung lagen in dem Hof etwa 150 Leichen. Im eigentlichen Gefängnis lagen keine Leichen mehr. Auch in den Keller waren Leichen gelegt worden, die mit Sand zugeschüttet waren. Ich kann auch nicht schätzungsweise angeben, wieviele Leichen hier in den Kellern verschüttet waren.

Die Leichen verblieben in den Kellerräumen, die Eingänge des Kellers wurden ebenfalls auf Befehl des Kommandanten von Lemberg zugemauert. Die auf dem Hof liegenden Leichen wurden auf dem Ukrainer-Friedhof beigesetzt.

Mit den Aufräumungsarbeiten in dem Samarstynow-Gefängnis hatte ich nichts zu tun. Ich habe nur erfahren, daß auch die Keller dieses Gefängnisses voller Leichen lagen ...

Am Freitag, dem 4. Juli 1941, kam ich in das Amtsgerichtsgefängnis ... In diesem Gefängnishof befand sich nach Angaben des Verwalters ein Massengrab mit ermordeten Gefangenen. Ich konnte mich auch von einem Grabhügel überzeugen, von der Größe 4 x 6 m. Nach weiteren Angaben des Verwalters soll sich noch eine große Anzahl von Leichen in den Gefängniskellern befinden.

* * *

Adam Jaz. In Lwowskie pod okupacją sowiecką, 1939-1941, ed. Tomasz Bereza (Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006), 158.

Niedziela 22 czerwca 1941 r. upłynęła we Lwowie jeszcze dosyć spokojnie. Pierwsze objawy niepokoju zaczęły się po południu w poniedziałek. We wtorek Sowietów mieszkających we Lwowie ogarnęła panika i anarchia. Całe rodziny uciekały na wschód. W dodatku pojawili się 'gołębiarze' z OUN, którzy z dachów, czasem piwnic, zaczęli strzelać do sowieckich żołnierzy i pracowników organów bezpieczeństwa. W środę Sowietci zaczęli terrorem pacyfikować sytuację w mieście. Powróciło NKWD. Rozpoczęły się masowe aresztowania. Aresztowano m.in. ojca mojego kolegi, Jurka

Litwińskiego. Ojciec Jurka był radcą na poczcie. Zawieźli go do więzienia przy ulicy Łackiego. Gdy Sowieci wycofali się ze Lwowa, zaczęto wynosić trupy więźniów. Było lato. Ułożone w stosach na więziennym podwórzu zwłoki bardzo szybko się rozkładały. Jurek rozpoznał ojca po krawacie. [...]

Tymczasem nad miastem rozchodził się odór rozkładających się ciał. Plac Mariacki był oddalony o kilometr od więzienia przy ulicy Łackiego, mimo to nieprzyjemny zapach dotarł i tam. Niemcy rozpoczęli akcję wydobywania zwłok. Do pracy tej zapędzono Żydów. Niemcy jedynie robili zdjęcia. Podobnie było w Brygidkach i w więzieniu przy ulicy Zamarstynowskiej.

* * *

Allerhand, Maurycy, and Leszek Allerhand, *Zapiski z tamtego świata* (Notes from another world) (Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 2003), 37-38.

VII-X 1941

Dr Joachim Herman Allerhand, adwokat za czasów polskich przez lat 11, asystent na WK, podporucznik w Wojsku Polskim w rezerwie. Za czasów bolszewickich i niemieckich pracował jako robotnik, ostatnio jako stolarz.

1.

Dnia 1 lipca 1941 zaczęli dra J[oachima] H[ermana] A[llderhanda], jego żonę Zinajdę i syna, 9-letniego Leona Ukraińcy na ul. Legionów i pędzili do Brygidek, tj. zakładu karnego. Po drodze zwrócił się J.H.A. do oficera niemieckiego, którego spotkał i jako były oficer poprosił o ochronę. Oficer niemiecki polecił dra A[llderhanda] i jego żonę puścić.

Pewna Ukrainka biegła jednak za nimi do domu na ul. Jagiellońskiej 20, w którym mieszkał ojciec dra J.H.A. Jego żona [dra J.H.A.] zwróciła się do żołnierza, który strzegł wejścia ze względu na magazyny, o ochronę.

Żonę dra A. wpuścił żołnierz do domu, jego samego nie mógł wpuścić, bo chuligani, którzy go bili, do tego nie dopuścili.

Dra J.H.A. obrabowano na ul. Jagiellońskiej, zabrano mu 250 rb. wraz z portfelem, srebrny zegarek i kapelusz. Chciano też ściągnąć buciki, ale się obronił. Na ul. Kołłątaja oddano dra J.H.A. żołnierzom niemieckim, który zaprowadzili go do Brygidek. Tam pracował 10 godzin nad wydobywaniem trupów. Żołnierze niemieccy byli zaopatrzeni w maski. Dozorując prace osób przypędzonych z ulicy, ciągle grozili rozstrzelaniem.

Wróciwszy do domu stwierdził 12 ran na głowie i plecach. Dr Ch. Szarage, który zaopatrzył mu rany, twierdził, że może mówić o szczęściu, bo groziło zakażenie od trupów. Leczenie trwało kilka dni, ślady pozostały przez czas dłuższy. Zinajda A[lherhand] miała guz na czole.

2.

W dniu 3 lipca 1941 odwiedził dra J.H.A. emerytowany sędzia apelacyjny Konstanty Pawlikow. Słyszał bowiem o pobiciu. Widząc dra J.H.A. obandażowanego zauważył: 'Ładną kulturę mają Ukraińcy!' K[onstanty] P[awlikow] jest wprawdzie greko-katolickiego wyznania, ale nie przyznaje się do narodowości ukraińskiej.

Dnia 4 lipca 1941 odwiedził prof. M[aurycego] A[lherhanda] sędzia apelacyjny, a następnie profesor Uniwersytetu zamianowany przez bolszewików, dr Włodzimierz W. i powiedział, że pogrom na Żydów urządził motłoch polski.

Na uwagę profesora A., że ze strony Ukraińców, którzy mieli władzę i wpływ, niczego nie dokonano, aby zapobiec pogromowi lub go stłumić – nie dał odpowiedzi. Żałował jednak dra J.H.A., który był przy rozmowie.

3.

W drugiej połowie lipca 1941 zabrali żołnierze niemieccy dra J.H.A., gdy wracał z pracy w warsztacie stolarskim przy ul. króla Leszczyńskiego, do kasarni i kazali mu czyścić wychodki. Na uwagę, że za czasów austriackich był zajęty w kasarni przy ul. Janowskiej, odpowiedział wachmistrz niemiecki: 'das glaube ich nicht.'

Żołnierz ten twierdził, że Żydzi mordowali Ukraińców za czasów bolszewickich. Bardzo był zdziwiony, gdy mu dr J.H.A. wyjaśnił, jak się rzecz w rzeczywistości miała.

* * *

Kessler, Edmund, *Przeżyć Holokaust we Lwowie* (Surviving the Holocaust in L'viv) (Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 2007), 31-41.⁵

Wspomnienia

[*Brak pierwszej strony wspomnień*]

Ludzi, wyłączonych poza nawias społeczeństwa. Choć większość odczuła pewnego rodzaju ulgę z powodu faktu, iż nosiciele kultury ze Wschodu opuszczają nieszczęsną ziemię, dusze ich jednak nurtowały obawy i troski o to, co dzień najbliższy przyniesie.

Dzień pierwszy minął we względnym spokoju. Żołnierze niemieccy na ogół nie napastują Żydów. Funkcjonariusze żandarmerii wojskowej, budzący [respekt] swą postawą, wzrostem, uzbrojeniem, istnym wcieleniem wojującego prusactwa, brutalności, tu i ówdzie tylko wyładowują swoje zdobywcze bestialstwo, swój triumf na niewinnych przechodniach Żydach. Oprowadzani przez ukraińską smarkaterię, prostackimi żartami maltretują tych nielicznych, których naprawdę tylko nieodzowna konieczność mogła wygnać z domu. Każą więc kłaniać się sobie przez zdejmowanie kapelusza, biją po twarzy, kopią. Ukraińscy towarzysze przybrani odświętnie, z żółtoniebieskimi kokardkami na piersiach, początkowo tylko biernie przypatrują się tej zabawie. Głęboko wkorzenionemu poczuciu ludzkości niełatwo się było dać porwać tak prostackim żartom. Człowieka spokojnie idącego ulicą, w dodatku starszego, zatrzymywać na drodze, stawiać go na baczność, a później bić bez powodu i litości po twarzy – to trzeba umieć. Pojętny uczeń nie daje się długo uczyć. Zaczyna samodzielnie zabawę kontynuować. Chłopska zachłanność nakazuje mu łączyć piękne z pożytecznym. Cóż prostszego, jak przy takiej sposobności bądź ukraść zegarek, bądź wyjąć portfel. Wszak napastowany jest bezbronny. Nawet spojrzeniem nikt się za nim nie ujmie. O tym, by czynem ktoś interweniował, o tym mowy nie ma. Wprost niewiarygodna wydaje się ta obojętność człowieka dla człowieka. Tłuszcza ukraińska zachęcona zachowaniem się Niemców, bo i wojsko, uwiedzione pogłoskami o bestialskim zamęczeniu aresztowanych więźniów politycznych przez Żydów, rozpoczyna hecę antyżydowską, już w pierwszym dniu hula. Czuje się być uprawnionym sędzią, by osądzać cudze postęпки. Przy tym tak notorycznie niskim stopniu rozeznania i inteligencji, masa ukraińska ze swoją najświetlejszą częścią duchowieństwa

5 Available in English in *The Wartime Diary of Edmund Kessler, Lwow, Poland, 1942-1944*, intro. Antony Polonsky (Boston: Academic Studies Press, 2010), 33-40.

i mieszczaństwa, przywłaszczają sobie suwerenny atrybut politycznego i moralnego sądenia społeczeństwa żydowskiego za czyny niepopelnione. Arcykapłan ukraiński wygłasza kazanie, w którym miast uspokoic wzburzone nastroje, poskromic barbarzyńskie instynkty, demagogicznym przemówieniem rozpala tłumy w imię Św. Kościoła, wzywa ludność ukraińską do odwetu na Żydach. Odwetu za zamordowanie bestialsko pomordowanych więźniów politycznych, w liczbie których znajdowały się również jednostki żydowskie. Czyn został popełniony – kto był sprawcą, o to mniejsza. Sprawcą więc będzie najslabszy, najbezbронniejszy. Tak oto sąd bez sądu, oskarżyciel i sędzia w jednej osobie, wielogłowy trybunał przysięgłych otumanionych przez Niemca mas wrzeszczy ochrypłym tysięcznojęzycznym, jeszcze niezupełnie otrzeźwiałym głosem oskarżenie i wyrok. Słuchać w nim płacz pomordowanych, jęk uwięzionych, lecz równocześnie rzezi on pijaństwem, dyszy chęcią rabunku, zemsty i krwi. Nadaremnie szukać by w nim powagi sądu. Poszum czarnych skrzydeł złowrogo zaszumił nad masą żydowską, która przelękla, zwarła się w sobie.

Dzień drugi i następane to wykonanie wyroku. Tak jak wyrok społeczeństwo wydało na społeczeństwo, tak i wykonanie jego masa wykona na masie. Rozpoczyna się po wyroku rozfanatyzowanych tłumów orgia krwi i rabunku. Dzieje się to jednak wedle pewnego systemu. Dyrygentami tego wszystkiego są Niemcy. Oni dysponują kiedy zacząć pogrom, kiedy przerwać go, jak długo należy katować ofiary: czy do zupełnej utraty przytomności, czy też zamordować je. Mają przy tym, zdawałoby się, kaprysy swoje. Wobec swych podwładnych stosują często przymus, gdy podwładni ci wbrew ich rozkazom okazują za wiele lub za mało animuszu. Biją ich nawet. Już od tego momentu chcą widać zaakcentować, iż oni mają monopol w dziedzinie decydowania, a tubylcy, Ukraińcy i Polacy są do tego, by ich rozkazy wykonywać. Z rana więc patroly złożone z niedorostków i parobczaków podmiejskich wsi, w grupach po 3-4 osoby, przemierzają ulice miasta, legitymują przechodniów. Każdemu, któremu nieszczęsny los w jego dowodzie osobistym, paszporcie wypisał Żyd lub *Jewrej*, zabiera się paszport, przytrzymuje się go i odprowadza na punkty zborne. Po stwierdzeniu żydowskiej identyczności *passanta*, bije się go. W narzędzia do bicia są milicjanci wystarczająco zaopatrzeni. Nie brak im ciężko okutych lasek, bambusowych kijów, łopat, młotków, siekier, gumowych pałek i kastetów. Bije się przy tym bezwzględnie gdzie popadnie. Widok krwi nie osłabia żądzy mordy, wręcz przeciwnie – rozpala ją. Patroly niemieckich żołnierzy pilnują, by ofiary nie stawiały oporu, jak również, by kaci wypełniali swe zadanie. Tym ostatnim nie trzeba zachęty, ni kontroli. Ludność nieżydowska wyległa na miasto z zadowoleniem spogląda na tę okrutną masakrę, która

odbywa się publicznie. Z zadowoleniem patrzy na to pastwienie się nad niewinnymi ludźmi, słowem i czynem zachęca do mordu. Tu i ówdzie zdarzy się tylko, że ktoś niechętnie rzuci okiem w stronę pastwiających się, lub obrzydzeniem zareaguje na to, co się dzieje. Są jednak wypadki, że ktoś czynnie stanie w obronie publicznie poniewieranej, bitej kobiety żydowskiej, ostrzeże przechodnia żydowskiego przed czyhającą na niego na każdym kroku zagładą. Są to jednak wypadki odosobnione. Czasem zdarzy się nawet, że ktoś głośno zareaguje w obronie bestialsko katowanych, stawi nawet czynny opór napastnikom, zostaje jednak szybko obezwładniony, okrzyczany żydowskim wujkiem. Żydzi zachowują się na ogół biernie, dają się katować, bić, poniewierać, z jakąś tępą rezygnacją poddają się terrorowi. Ofiary są już od pierwszego dnia, od pierwszej chwili pozbawione woli działania, woli oporu. Na twarzach ich maluje się rozpacz, bezsilna złość czasami, przeważnie zaś rezygnacja. Mienie swe wydają napastującym milicjantom bez ociągania się, czasami próbują pieniędzmi skorumpować napastników, co jednak rzadko pomaga. Częściej bywa tak, że paszport wystawiony w języku niemieckim, lub nawet jakikolwiek świstek w tymże języku wystawiony, ratuje ofiarę. Milicjanci, tak bowiem przezwala się ta rabująca banda, przeważnie analfabeci, zachowują jakiś paniczny strach przed każdym dokumentem w języku niemieckim wystawionym; pieczętka zaś z orłem niemieckim, z 'ptaszkiem,' jak go później nazwano, daje prawo eksterytorialności ofiarom, czyni je nietykalnymi fetyszami.

Żydom nie wyjaśnia się przyczyny, dla której się ich przytrzymuje. Oni też nie żądają żadnych wyjaśnień. Wiedzą, że wystarczającą ku temu przyczyną jest fakt, iż są Żydami. Milicjanci krzyczą w czasie bicia, że to jest odwet za pomordowanych ich braci i siostry przez NKWD. Żydzi zaś mają być użyci do mycia trupów. Na myśl o tym każdego ciarki przechodzą. Myśl, że będzie trzeba dotykać rękami ofiar pomordowanych, jest straszna – straszniejsza jeszcze niż wszystkie inne katusze fizyczne. Nie zdają sobie sprawy z tego, że 'mycie trupów' to tylko pozór, szykana moralna, w ramach której zainscenizuje się orgię mordu i tortur.

Na ulicach ruch ożywiony. Setki aut wypełnionych wojskowymi mknie ulicami miasta. Wszystko to przewala się w kierunku 3 gmachów więziennych. Na twarzach cywilów i wojskowych widoczne zadowolenie. Nic nie zdradza powagi chwili, wszak ma się odbyć agnoskowanie zwłok pomordowanych więźniów politycznych. Zainteresowanie jednak koncentruje się na Żydach. W grupach ustawionych w czwórki prowadzi się ich w stronę gmachów więzienia. Wpierw zbiera się ich na punktach zbornych, w bramach domów lub wręcz na ulicach. Tu poddaje się ich przedwstępnemu rabunkowi, biciu i wyzywaniu. Właściwa tragedia ich rozegra się dopiero za

chwilę. Rabin świecki miasta wyczuwając nieszczęście, z samego rana, w szatach kapłańskich udaje się do głowy kościoła ukraińskiego z prośbą o pomoc i interwencję. Przyjęty chłodno, obojętnie, choć go łączy z metropolitą osobista znajomość, odchodzi zrezygnowany. Metropolita interweniować u władz w obronie Żydów nie zamierza – sprawa ma charakter wyłącznie polityczny, moralnej jej strony, ni religijnej, metropolita nie widzi. Uspokajając ludność ukraińską również zdaniem jego, nie ma potrzeby, gdyż ludność ta umie zachować takt i umiar, za zachowanie zaś mętów nikt nie może odpowiadać. Zgorzkniały i zrezygnowany, pełen najczarniejszych myśli, wraca rabin do domu medytując nad odpowiedzią Księcia Kościoła. Niewiele mu jednak czasu pozostało do zastanawiania się. U bramy domu zostaje przytrzymany przez oczekujących go już milicjantów, którzy nie zważając na jego szaty kapłańskie, biją go, bezczeszczą, znieważają i wraz z grupą Żydów prowadzą w stronę centralnego więzienia. Spore zastępy Żydów stoją już gotowe do marszu na miejsce ich kaźni, lecz 'mścicielom' wydaje się ich liczba widocznie niewystarczająca. Zaczyna się wściekła gonitwa po mieszkaniach żydowskich. Rozruch przybiera na sile i gwałtowności. Rozbija się mieszkania żydowskie, niszczy się i rabuje wszystko, co pod rękę popadnie. Mieszkańców tych domów, sponiewieranych, pobitych i skatowanych, wywleka się przemocą na ulicę. Niewiele pomaga ukrycie się w piwnicy czy na strychu. Bandy złożone z dzieci ukraińskich obszukują zakamarki domów i mieszkań, wskazują kryjących się Żydów. Gwałtowność i wściekłość napastników wzrasta – nie oszczędzają oni już teraz ni kobiet, ni dzieci.

Pochód na Golgotę rozpoczyna się. Nieprzebrane masy skatowanych Żydów w porządku wojskowym ustawionych, pod dozorem żołnierzy niemieckich, policji niemieckiej, milicjantów ukraińskich, pośród zgromadzonych na ulicach tłumów publiczności ciągną w stronę więzień.

Jedna fala płynie ulicą wznoszącą się w górę ku więzieniu przy ulicy Łąckiego. Ciągnie ten żalony pochód wśród wyzwick tłumów, bity i popędzany przez swych oprawców. Wszystko mu urąga. Ledwo odrosło od ziemi dzieci pluja na widok wlokących się ledwo, starsi przykładem górują. Znieważają, obrażają, biją. Koszmarny ten pochód ciągnie całymi godzinami w górę. Ofiary wyglądają już jak upiory. Krwawe pasma ran broczą już krwią. Brak im jedynie koron cierniowych i krzyży. Zacięci w milczeniu, bez słowa skargi i krzyku bólu, wloką kobiety, mężczyźni i dzieci swe pochodzenie żydowskie, niczym krzyż męki. Nie szukają u swych oprawców litości, nie skarżą się na swój los. Ich ból jest bólem narodu, ich krew jest krwią jego. Nikt z nich indywidualnie nie cierpi. Dojrzali snadź nagle ci najmniej odporni, ci najsłabsi, by godnie i spokojnie umierać. Tu i

ówdzie widać tylko kobietę-staruszkę, czy starca wlokącego się w oparciu o młodszego człowieka. Wszak stanąć nie można. Odetchnąć również nie. Starzec, który nie był w stanie ruszyć się, runął nagle na ziemię. Zdaje się, że tłum przyglądający się zamilkł na chwilę, ustał w urąganiu. Z ust starca sączy się krew i piana. Błede usta szepczą niezrozumiałe słowa. Pochód się zatrzymuje. Najbliżsi towarzysze usiłują ratować nieszczęsnego, lecz pruski żołdak oddaje strzał w stronę gromadki zgrupowanej wokół starca, po czym wpada i kolbą tłucze wszystkich. Klnie ordynarnie po prusku. Za chwilę wszystko rusza dalej, na miejsce kaźni. Zwłoki starca usuwa się na bok. Tłum dalej bije, szydzi i urąga.

Miejsce kaźni to olbrzymi dziedziniec więzienia, otoczony ze wszech stron wysokim ponad dwumetrowym parkanem. Na dziedziniec ten wiedzie długa, sklepiona brama. U wrót straż niemiecka. U ścian bramy z obu stron, w dwurzędzie ustawieni mołojcy, ubrani w mundury sowieckich milicjantów, uzbrojeni w kije okute żelazem, witają wchodzących uderzeniami lasek, gradem obelg i wyzwisk.

Dziedziniec obstawiony jest gęsto, naszpikowany maszynowymi karabinami, których obsługę stanowią wyłącznie Niemcy. Gęsto rozstawione posterunki żołnierzy, zbrojnych w ręczne karabiny maszynowe, pistolety maszynowe i granaty pilnują, by nikt z doprowadzonych nie uszedł swemu losowi, by nikomu nie oszczędzono najdrobniejszej choćby tortury. Na dziedzińcu krzyk i hałas. Zgromadzona publiczność, która już widocznie oswoiła się z zapierającym dech smrodem rozkładających się ciał, wita każdą wchodzącą grupę Żydów gradem obelg i kamieni. Odurzeni fetorem przyprawiającym o mdłości, otumanieni od otrzymanych w głowę razów, zdają się być już zupełnie wyzbyci czucia i panowania nad sobą. Jak gdyby w transie się poruszając, bezwolnie wykonują wszelkie rozkazy swych oprawców. Bez żadnego sprzeciwu, bez urągania i ociągania się, przenoszą z miejsca na miejsce zwłoki pomordowanych, wpół przytomni kopią groby, myją trupy. Nie czują przy tym kompletnie, że żołnierz niemiecki tłucze ich w czasie tych czynności kolbą, że dziesiątki towarzyszy padają pod wpływem tych razów bez przytomności, że cucić ich muszą sami na rozkaz swych oprawców. Torturowaniu temu towarzyszy ustawiczna strzelanina. Lecz strzały nie budzą obaw. Jedyna świadoma myśl, która nurtuje ofiarę, to niewypowiedziana modlitwa, by padł celny strzał i zakończył katusze. A katusze są wymyślne, zaczynają się zwykle od kopania grobów. Czynności tej przygląda się publiczność, która wśród wyzwisk obrzuca kopiących kamieniami. Żołnierze pilnujący tej czynności umieją sobie czas urozmaicić, wyznaczają indywidualne zadania polegające na tym, że trzeba w ciągu określonego czasu wykopać dziecinną łopatką lub

wręcz pazurami głęboki dół tak, by człowiek mógł się w nim ułożyć. Za wykonanie zadania terminowo obiecuje żołnierz celny strzał w samo serce. Tego rodzaju poleceniom towarzyszy szyderczy śmiech przyglądających się ludzi. Mniej dowcipni żołnierze niemieccy, którym brak takiej iście junkierskiej fantazji, każą sobie zlizywać proch z butów, stać całymi godzinami odwróconym twarzą w stronę parkanu, przy czym ustawicznie repetują karabiny lub z bezpośredniej bliskości strzelają. Zastrzelonych muszą grzebać w masowych grobach ich towarzysze. Całymi godzinami stoją ofiary w największym upale, omdlewając z głodu i pragnienia, oczekują jak wybawienia momentu egzekucji. Bez uczucia grzebią rozstrzelanych, zazdroszcząc im w głębi duszy, że męka ich była krótsza. Nieostygłe zwłoki zakopują w ziemi przysypując mogiły zaledwie garścią ziemi. Jeszcze drgające ostatnim skowytom ciała, które nie wydały ostatniego tchnienia, na których ustach nie przebrzmiały jeszcze słowa przedśmiertnej modlitwy, czy wzywające pomocy Boga lub pomsty, znikają pod ziemią, bez śladu i wspomnienia. Nikt nie roni łez, nikt nie płacze. Ukraińscy pomocnicy znieważają zwłoki zabitych, kopią je, plują na nie, wcześniej jednak skrzętnie je przeszukują, zabierając wszystko co ma jakąś materialną wartość. Mimo długiego czasu trwania tych masowych egzekucji i tortur publiczność, zda się, nie ostyga w zapale, zachęca oprawców do coraz większej brutalności, pomaga katom. Ludzie biją się między sobą o to, by uderzyć ofiarę, kopnąć trupa. Niesamowity jest ten dzień mordy. Ludzie prześcigają się wzajemnie w wynajdywaniu tortur, wrzask i okrzyki ich przygłuszają rżenie umierających. Niemieccy kaci w pewnym momencie, zda się, mają już za wiele tego wszystkiego, zbyt gorliwych swych pomocników biją po gębie, nazywając ukraińską świnia. Doprowadzeni Żydzi, ustawieni gęsto wokół parkanu drewnianego, wymęczeni wielogodzinnym wyczekiwaniem momentu egzekucji swej, wyczerpani głodem i upalem, padają na ziemię na wpół przytomni. Niezmęczona zdaje się być tylko publiczność, która tragiczny akt agnoskowania zwłok pomordowanych więźniów przemieniła w igrzysko nerońskie. Ludzie ci pożywiają się na miejscu, stoją całymi godzinami, niewyczerpani w swej żądzy krwi.

Wreszcie około godziny ósmej wieczorem pada rozkaz niemiecki zakończenia pogromu – snadź oprawcom brakło już sił tak fizycznych, jak i moralnych.

Pomocnicy spośród miejscowej ludności przepędzają resztę ocalałych z rzezi Żydów, wyrzucają ciała do nieprzytomności umęczonych na ulicę; w rynsztokach ulicy Kopernika leżą ciała umęczone, kryjące jeszcze ostatkiem życia drgające dusze. Z trudem utrzymujący się na nogach pozostali Żydzi usiłują doprowadzić ich do przytomności, ocucić i zawlec do pierwszego

lepszego mieszkania żydowskiego, bo zbliża się godzina dziewiąta – pod karą śmierci więc na ulicach pozostawać nie wolno. W strzępach ubrań, łańchmanach, wloką się te ofiary po ciemnych ulicach, bardziej upiorom podobne niż ludziom. Przechodnie, którym los dał lepsze pochodzenie i nie naznaczył stygmatem żydostwa, obojętnie przeważnie mijają te snujące się widma.

BEREZHANY

M.L. (England). In Shliakh peremohy (Munich) (10 July 1960).

Вже в перших днях після вибуху німецько-совєтської війни в червні 1941 р., старенький чоловік з с. Тинович повідомив, що біля лісу т. зв. Кушнірка енкаведисти вивезли й розстріляли якихось людей. Я з друзями пішов туди. І справді, на краю лісу біля дороги ми побачили страшну картину: 12 чоловік, прострілених кулеметною чергою, конали в передсмертних судорогах. Постріляні лежали там кілька днів, бо ніхто не відважився їх похоронити.

Другого дня подібне повторилося в іншому місці, біля лісничівки в ліску т. зв. Писарка, поблизу с. Баранівка, чотири кілометри від Бережан. Туди енкаведисти вивезли вантажним автом 6 чоловік, розстріляли і так залишили. Опісля мешканці з хуторів похоронили розстріляних. Це було майже тиждень перед приходом німців.

Два дні до приходу німців місто пережило жахливе страхіття. По вулицях вешталися розбещені енкаведисти і міліціонери, ловили кожного підозрілого і розстрілювали десь у поблизькому ліску.

Як член ОУН, я одержав доручення відійти з друзями до с. Вербова, а звідси ще перед приходом німецьких військ дістатися до Бережан і там зайняти важливіші об'єкти, між іншим, комісаріят НКВД, приміщення Райпарткому, суд і тюрму. Вже по дорозі до Бережан ми стрінули дівчину з с. Вербова, якій удалося щасливо втекти з тюрми в Тернополі під час німецьких налетів. Вона розповіла нам про жахливі масакри, вчинені большевиками в тернопільській тюрмі.

Біля 10-ої години ми разом з німецькими передовими частинами чекали на передмісті, бо з південно-західнього боку міста було чути страшну стрілянину, а втікаючі на схід большевицькі війська забили кіньми, возами і людьми дорогу Бережани-Тернопіль.

О 10,30 год. ми були вже на призначених місцях. Вскочивши в приміщення комісаріату НКВД, перше що я побачив: на столі лежав

альбом УСС, а на стіні висіла рушниця. Всі документи в найкращому порядку опинилися в наших руках.

Через кілька хвилин я одержав від сл. п. Івана Королишина, який пізніше перебрав адміністрацію цілого повіту, доручення дістатися до тюрми і не впускати туди нікого аж до проведення повної перевірки. Ми подалися туди з другом Б. з Нараєва.

Від тюрми заносило неприємним запахом і не було помітно жодного життя всередині. Через пів години прибули І. Королишин, С.Б. і трьох німецьких старшин і всі ми разом ввійшли до тюрми.

В сторожевій кімнаті ми знайшли майже всі ключі, що, зрештою, були нам непотрібні, бо камери не були замкнені. Переглядаючи камеру за камерою, ми знаходили лише людські трупи і більш нічого.

В одній з камер у підвалі я почув якийсь рух і зараз про це зголосив. Майже всі ми кинулися туди і в 'сутінках' знайшли трьох напівживих людей. Це були жиди – два чоловіки й одна жінка. Вони були дуже виснажені і один з них помер зараз при виході, а другий упав трохи далі на подвір'ї. Жінку взяли німці на руки і кудись понесли; що з нею сталося, не знаю.

Того ж таки дня ціле подвір'я тюрми було встелене людськими трупами, що їх винесено з камер. Хто мав когось арештованого з родини, той одержував дозвіл розпізнавати його між замордованими.

Поблизу річки Золота Липа, що пропливає попри місто, стоїть серед невеликого парку старовинний замок Винявських. Ко[л]и розбито замуровані льохи цього замку, то в них теж знайдено людські трупи.

А скільки замордованих більшовиками і зв'язаних по кілька разом понесла вода Золотої Липи, про це можуть розповісти мешканці сіл Посухів, Потутори і Саранчуки.

* * *

B.S. (England). In Shliakh peremohy (Munich) (8 May 1960).

Мене арештовано в селі М. і вивезено до тюрми в повітовому місті Підгайці, де була також станиця НКВД. На протязі мого перебування у Підгаєцькій тюрмі відбувалися слідства кожної ночі, під час яких НКВД-исти важко побивали людей. Це, однак, довго не тривало, бо скоро почалася німецько-більшевицька війна, нас постригли і перевезли вантажними автами до тюрми в Бережанах. Як нас інформували старі в'язні, в тюрмі було біля 1500 українців.

У Бережанах нас не допитували, бо не було вже часу, наступали німці. Але кожної ночі НКВД-исти викликали поіменно в'язнів, які вже ніколи не верталися до камер. Чекав і я своєї черги, переконаний, що треба буде померти, і я просив Бога, щоб перед смертю московські душогуби не дуже мене мучили.

Одного ранку нас на камері розділили, мене вкинено до камери ч. 14, а моїх друзів до іншої. В камері ч. 14 були самі 'старі' в'язні, себто люди, які просиділи в тюрмі майже на протязі всього часу большевицької окупації Західньої України. В'язні виглядали страшно, вони мали довге волосся і бороди, а їхні обличчя були блідо-жовтаві, немов би кожний з них хворів на туберкульозу.

Пройшов день і надходила остання ніч, яку я провів у камері ч. 14. Цієї ночі московські людомори вже нікого не викликали з камер, бо їх не було – вони повтікали. Але всю ніч німці кидали бомби на Бережани і ціла тюрма здригалася до основ. Вранці ми почули на коридорі крик: 'Розбивайте двері, наша охорона втекла!'

Не знаю, звідкіля взялася сила у тих зморених голодом і тюрмою людей. Не тривало довго й двері вже були виламані і ми вийшли на тюремне подвір'я. Тут виявилось, що нас, щасливців, які уникнули смерти, було не більше 100, а всіх ін. перебито.

BIBRKA

Witnesses K.F. (England) and S.D. (England). In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 188.

At the end of June 1941, the female witness K.F. (now in England) talked to two political prisoners who had managed to escape alive out of the town prison. The prisoners were taken into the prison yard and, two at a time, were subjected to dreadful tortures, whilst all the others were forced to look on. After the flight of the Bolsheviks, 18 (recognizable) corpses were exhumed in the prison yard and the bodies of four other prisoners who had been shot were found in the prison building; 120 corpses were retrieved out of the river which passes through the town. Most of the bodies bore traces of dreadful tortures.

The witness S.D. (now in England) estimates the number of persons who were murdered at 105; tortures and executions (which were carried out on June 22nd and June 23rd usually took place in the cellars; many of the

victims were scalded with boiling water. Of those who were murdered, the bodies of Dr. Roman Kulchytsky, a lawyer of the town, and of Bodnar and Kozakevych, both inhabitants of the town, were identified.

* * *

V[olodymyr] R[ozhii] testified. In O. Romaniv's'kyi, Rozdil z khroniky odnogo halyts'koho sela (Chapter from the history of one Galician village) (Toronto: Nakl. Hurta kolyshnikh meshkantsiv sela Romanova, 1960), 23-25.⁶

Приїхали в середу рано до Романова енкаведисти і позабирали, крім мене, ще: Богдана Довбуша, Василя Орлевича ('Вурлевського'), Миколу Дучія, Івана Цвігуна (сина 'Безносого' Сеня) і фірою відставили нас до Бібрки. Ми зразу думали, що то нас до війська кличуть. Але нас у Бібрці замкнули під ключ в тюрмі, де за Польщі був суд.

Несподівано для нас усіх у тюрму привели й голову сільради Івана Королика. Його того дня викликали разом з Олексою Чехом. Чеха відпустили, а Королика арештували. За большевиків тюрму обвели високим парканом з дощок із трьома рядами колючого дроту зверху.

До камер приводили все нових арештантів з сіл Бібреччини. При брамі стояв якийсь наш міліціонер. Десь під вечір коло 6-ої години той міліціонер сказав нам: 'Хлопці, ті всі чорти кудись поїхали знову!' А ми йому кажемо: 'То відімкни нам двері і випусти!' А він відповів: 'Але я не маю ключів: вони забрали ключі з собою, можу вам хіба якусь штабу подати, рятуйтеся!' І ми вже хотіли брати лавку в нашій камері і виломлювати нею ґрати та втікати крізь вікно. З нами сидів арештований адвокат з Бібрки, Кульчицький. Він говорив: 'Люди добрі, то так не можна! Ану ж це підступ з їх боку й вони вернуться, ще заки ми повтікаємо. А тоді буде гірше. Коли ми тут спокійно будемо сидіти, то вони, як вернуться, переконаються, що ми невинні. А як будемо пробувати тікати, то тоді впевняться, що ми мали нечисту совість. Нас певно забрали як закладників, а таких ніхто не має права стріляти. Таж без суду нас навіть большевики не мають права карати: я якийсь адвокат і знаю їх кодекс!'

Так ми чекали. Енкаведисти вернулися за дві години. Потім хтось розповідав, що вони їздили в лісі під Бібркою ловити парашутистів.

6 Reprinted in Oleksa Horbach, *Shliakh zi skhodu na zakhid: spohady* (Lviv: Instytut ukraїnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraїny, 1998), 33-35.

Повернувшись, вони викликали поодинці арештованих з камер і водили їх до пивниці стріляти. Був уже вечір. Ми всі припишкли до дверей і слухали, кого викликають. Так повели тоді Королика – він дуже плакав, як його вели. Найбільше просився Микола Дучій: ‘товариші, та я ваш, я бідняк, я маю жінку й дитину, змилуйтеся, не вбивайте мене!’ Ті лиш сміялися, а один йому відповів: ‘Нічево, ето точно как зуб вирвать: заболіт раз і по всьом!’ Потім чути було з пивниці лиш тріск вистрілів.

Після кількох езекуцій трійка енкаведистів йшла на ‘дижурку,’ правдоподібно пити горілку, бо як прийшли по мене, то від них заносило горілкою. Своєї смерти я був певний, як мене викликали. Двох узяло мене під пахи, а третій з револьвером ішов позаду мене. І мене завели до пивниці. Уже за порогом, у темній пивниці, мене пустили ті два, що вели попід рамена; в тій хвилі поклав мені руку на плече – задній. В секунді я якось відчув, що він підносить свою праву руку, мені здавалося, що йому навіть цокнув револьвер. Я на мить повернув голову, щоб побачити, що він хоче робити. Гримнув постріл, і нині пам’ятаю, що я впав на якісь теплі людські тіла і втратив притомність. Як довго я лежав непритомний, не знаю. Потім серед темряви я якось прочунав. Мені здавалося, що я хіба на другому світі, бо пригадав собі, що мене розстрілювали. Перше враження було, що мені дуже стерпли ноги і одна рука і дуже боліли, аж пекли, щоки, в роті було повно солоної теплої крові. На мені лежало щось дуже важке. Цей тягар я помалу зсунув з себе. Це був труп розстріляного бібрецького адвоката, Кульчицького, що то нас під вечір переконував не втікати, бо він знає большевицькі кодекси. Я мав прострілені обидві щоки і лежав на трупах. Хтось у цій купі ще харчав. Двері до пивниці були напів відхилені. Енкаведисти, певно, робили горілчану передишку в себе, бо жодних кроків не було чути.

Визволившись з-під трупів (впоперек на моїх ногах лежав ще хтось інший), я на пальцях, уважно надслухуючи, вийшов коридором аж на подвір’я. Двері туди були відчинені. Я вмить видряпався біля сусіднього стовпа на паркан, не зважаючи на те, що руки подер собі до колючок дроту. Зразу перескочив на другу сторону. Недалеко починалося кукурудзяне поле. Околицю я знав ще з польських часів. Я ще лише чув, як на подвір’ї тюрми піднявся крик ‘Стой! Стой!’ і чути було постріли.

BORYSLAV

A Jewish eyewitness described the scene. In Bogdan Musial, 'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941 (Berlin: Propyläen, 2001), 163-64.

In den Kellern des Gefängnisses von Boryslaw ermordeten NKWD-Männer mehrere Dutzend Menschen, vor allem Ukrainer, aber auch Polen. Nach dem Einmarsch der deutschen Truppen wurden jüdische Männer zusammengetrieben und gezwungen, die Leichen zu exhumieren. Ein jüdischer Augenzeuge schildert die Szene:

Man führte uns zum NKWD-Gebäude. Dort befanden sich bereits um die dreihundert Juden. Man befahl uns, Leichen aus den Kellern zu bergen und auszulegen. Es waren ganze Leichenberge. Einen Teil der Leichen mußten wir waschen ... Die Leichen waren nicht vergraben, sondern nur dünn (etwa fünf bis zehn Zentimeter) mit Erde bedeckt. Alle waren frisch. Es handelte sich um Leichen von Personen, die vor einer Woche oder zehn Tagen verhaftet worden waren. Darunter waren auch Kozłowski und seine Schwester. Die Schwester, die etwa sechzehn Jahre alt war, hatte herausgerissene Brustwarzen und ein verbranntes Gesicht ... Kozłowski selbst fehlte ein Auge; das zweite war angeschwollen. Sein Mund war mit Draht zugenäht. Seine Hände waren verbrannt und zerquetscht ... Insgesamt lagen dort mehrere Dutzend Leichen.

* * *

Jasiński, Alfred, 'Borysławska apokalipsa' (Boryslav apocalypse), *Karta* 4 (April 1991): 111-14.

Następnego dnia rankiem przeleciała nie wiadomo skąd wiadomość, że zostały otwarte piwnice NKWD i wyciągają z nich trupy młodych ludzi. Każdy, kto był tym zainteresowany, pobiegł sprawdzić, czy nie ma tam jego bliskiego. Pobiegłem i ja. Brama, jak przed wojną, stała szeroko otwarta dla wszystkich. Na terenie ogrodzonego wewnętrznego placu byłego NKWD stało sporo ludzi i wciąż dochodzili następni. Przecisnąłem się, żeby zobaczyć to, na co wszyscy patrzą. Zanim cokolwiek zobaczyłem, poczułem fetor rozkładających się ciał ludzkich i usłyszałem lament kobiet.

Drzwi wejściowe do budynku były otwarte, wychodzili z nich jedni po drugich mężczyźni niosąc ciała chłopców i dziewcząt. Układali je na placu obok siebie. Inni myli leżące ciała. Czynności te wykonywali Żydzi. Na umytych ciałach wyraźnie widać było ślady wiązania drutem kolczastym i nieludzkich tortur, uszkodzone kończyny, obcięte piersi u dziewcząt. Nie było najmniejszej wątpliwości, kto był sprawcą tego zbrodnego ludobójstwa. Z trudem wydostałem się z tłumu, żeby złapać trochę powietrza. Po zewnętrznej stronie wielkiego pierścienia utworzonego przez ludzi krążyli żołnierze niemieccy. Sprawdziłem, czy droga powrotna jest wolna. Upewniwszy się, że nic mi nie grozi, posłuchałem, co mówią ludzie. Okrzyki i lamenty kobiet po ukraińsku wskazywały na to, że było tam niewielu Polaków, jeżeli w ogóle byli. Między zabitymi nie rozpoznałem nikogo znajomego.

Claksony wjeżdżających samochodów osobowych zwróciły na siebie uwagę tłumu. Pierwszym samochodem wjechało kilku oficerów, w tym, jeśli dobrze zapamiętałem, jeden generał, który bardzo się wyróżniał ubiorem i zachowaniem; pozostali oficerowie byli wobec niego bardzo usłużni. Jeden z nich zjawił się na balkonie i po polsku powiedział, że pan generał chciałby przekazać zebranej tu ludności ważną wiadomość. Po chwili wszedł generał, tłumacz przedstawił go, korzystając z prymitywnej tuby, po czym oświadczył, że zwalnia się ludność tego miasta od obowiązku oddania białej broni na okres 24 godzin. W tym czasie zezwala się na odwet za krzywdy, jakie komuniści wyrządzili ludności miasta. Wskazał na dziesiątki, a może więcej trupów leżących pod balkonem i mówił wiele na ten temat. Tłum przestał go słuchać. Stojący obok drewniany płot został rozszarpany, ludzie łamali konary drzew, zbierali kamienie, wreszcie ruszyli w miasto. Plac opustoszał, zanim oficerowie opuścili balkon.

Wiedziałem, co to wszystko znaczy. Przestraszony własnymi myślami pobiegłem do domu.

Ciekawość przeważała jednak nad rozsądkiem i po kilku godzinach poszedłem zobaczyć skutki zapowiedzianego pogromu. Z duszą na ramieniu, całkiem świadomie szedłem zobaczyć krwawe widowisko. Był to odwet, w porywie najwyższego podrażnienia uczuć, za okrutną stratę swoich dzieci i najbliższych rodzin. Wszystko zostało zorganizowane zgodnie z tradycjami naszych przajaciół ze wschodu i zachodu. Ogródzony teren byłego NKWD, obstawiony Niemcami, przeznaczono na miejsce, do którego doprowadzano komunistów. Od bramy wejściowej w kierunku północnym utworzono wzdłuż jezdni 'ścieżkę zdrowia.' Z dwóch stron kilkoma rzędami ustawieni byli ludzie, w tym kobiety i młodszy ode mnie chłopcy. Każdy z nich trzymał w dłoni długi przedmiot, były to kije, laski, siekiery, stalowe rurki. Od strony

śródmieścia doprowadzano rozebranych do naga mężczyzn, bijąc ich po drodze kijami. Kołyszący się ludzki wielorzędowy szpaler wchłaniał swoje ofiary i, bijąc biegnących co sił gdzie popadnie, prowadził ich do miejsca przeznaczenia.

Zatrzymałem się przy ścianie narożnego budynku, w miejscu, z którego najlepiej można było widzieć szpaler podnoszących się rąk, nagie ofiary i doprowadzających napastników. Od tragicznego widowiska dzieliła mnie tylko szerokość chodnika i połowy jezdni. Egzekutorzy, być może samorzutni, po oddaniu ofiar tłumowi, wracali do miasta. Przyprawiali następnych, a za nimi następnych. Nie było widać końca.

Wszystko to odbywało się w milczeniu albo tylko ja niczego nie słyszałem, całą moją wrażliwość pochłonał wzrok i przerażenie. W pewnej chwili rozpoznałem znanego komunistę, pana Dziedzica. On mnie również zauważył wciśniętego w ścianę budynku, wyciągnął do mnie ręce, jakby prosząc o ratunek. Chciałem mu pomóc, zawsze miałem słabość do niego. Ale kiedy chciał się wyrwać, jeden z napastników uderzył go kijem w głowę i wepchnął w gardziel dalszych egzekutorów.

Nadjechały samochody z rozśpiewanym wojskiem, jeden z nich zatrzymał się przy chodniku, po lewej stronie jezdni, zasłaniając mi widok. Kilku młodych Niemców rozpoznało Żydów w grupie przyprowadzonych nieszczęśników. Dowiedzieli się, o co chodzi i włączyli się do godnej ich doktryny pracy. Nikogo wprawdzie nie zabili, ale bili dotkliwie. Trwało to kilka minut. Inny, starszy, rozsądniejszy Niemiec postawił ich na baczność. Nie wyglądało na to, żeby ich pochwalił i po chwili odjechali.

Grupy egzekucyjne niezmordowanie doprowadzały swoje ofiary. Nie wszystkim z nich udało się o własnych siłach dotrzeć do miejsca, gdzie czekali na nich Niemcy, to znaczy do ogrodzonego placu, gdzie leżały trupy. Wciągano na plac za nogi tych, którzy padli na 'ścieżce zdrowia,' robiono z nich stos, obok podobno segregowani byli żywi – według narodowości.

Duszący dym i migocące w dali jęzory płomieni uzupełniały piekielny obraz, oglądany tym razem z innej strony. W tym biegnące nagie, zakrwawione postacie ... Byłem bardzo młody i silny, ale nie na tyle, żeby to wszystko wytrzymać. Dostałem torsji i popędziłem do domu. Po drodze spotykałem ludzi wyłamujących drzwi do prywatnych domów, widziałem zakrwawione nagie ciała leżące i wiszące za nogi z balkonów – wszędzie kałuże krwi. Nie wiem, jak i kiedy znalazłem się w domu. Malaryczna febra i wysoka temperatura złożyły mnie do błogosławionego snu. Moi domownicy nigdy nie dowiedzieli się o tym, co widziałem. Rankiem następnego dnia opowiedziałem o wszystkim mojemu koledze, z którym ostatnio jeździłem rowerem po żywność. Poszliśmy razem zobaczyć, co dalej dzieje się na

placu NKWD. W mieście, jak gdyby nic się nie stało, porządkowano ulice. Ktoś rozlepił ogłoszenia wzywające do powrotu do pracy, do obowiązku zdawania broni palnej, aparatów fotograficznych, maszyn do pisania, powielaczy. Pokazały się pierwsze sześcioramienne gwiazdy na rękawach Żydów.

Doszlismy na miejsce i znowu niespodzianka. Kilku mężczyzn w cywilnych ubraniach zamiatało podwórko. Brama była zamknięta, za bramą wartownik niemiecki i to wszystko. Kolega spojrział na mnie znacząco, poczułem się głupio i zacząłem się zastanawiać, czy rzeczywiście nie był to zły sen. Obok nas stało jakieś starsze małżeństwo. Jak się okazało, mieszkali w sąsiednim domu, rozmawiali na temat wczorajszego dnia. Włączyłem się do tej rozmowy, jako naoczny świadek. Dowiedzieliśmy się, że w nocy Niemcy rozstrzelali wszystkich jeszcze żywych, znajdujących się na placu i wczesnym rankiem, przy pomocy Żydów, wywieźli furmankami na sąsiedni placyk, niewidoczny od ulicy.

Doszlismy do wąskiego przejścia prowadzącego na placyk. Kolega zatrzymał się i postanowił nie oglądać trupów, powiedział, że wierzy we wszystko, co powiedziałem i to mu wystarczy. Poszedłem sam. Na niewielkim, niekształtnym placyku, między parterowymi zabudowaniami widniała wysoka na około trzy metry sterta nagich czerwonych ciał. Obok po lewej stronie stał żołnierz niemiecki, z karabinem na ramieniu, starszy, wąsaty, wydawał się niegroźny. Spojrział na mnie, coś powiedział pytająco i obojętnie, to mnie ośmieliło do zbliżenia się i obejrzenia tego stosu ciał. Szukałem pana Dziejzica, sam nie wiem dlaczego. Na zewnętrznej warstwie nie rozpoznałem nikogo. Dały się słyszeć przytłumione jęki i wyraźnie widać było poruszanie się ciał, to nie było złudzenie. Stojący wartownik także to zauważył, skrzywił się boleśnie i wydawało się, że jego odczucia są jednak ludzkie. Nie pomyślałem, że żołnierz w każdej chwili może do mnie strzelić i dorzucić jeszcze jedno ciało na stos.

Poza nami nikogo więcej nie było, kilkanaście metrów dalej nic nie zakłócało ruchu ulicznego. Rozwleczone nisko chmury dymu odślaniały co chwila światło słońca. Kolega stał oparty nie pamiętam o co, zwrócony twarzą do migocących promieni słonecznych, przeżył to wszystko, wiele słyszał, ale niczego nie widział. Czy byłem lepszy od niego – myślę że nie, ale na pewno inny.

Tego samego dnia podstawiono kilka samochodów ciężarowych, na które Żydzi załadowali ciała zamordowanych i razem z nimi pojechali w zalesione góry na południowe peryferie miasta. Krążyły wieści, że Żydom kazano kopać doły, do których po wykonaniu pracy zostali wrzuceni i

zasypani przez Niemców. Mówiono, że po kilku dniach robotnicy leśni znaleźli świeżo usypane groby.

BUS'K

Szubartowicz, Ludomił, 'Wspomnienia z Buska (Październik 1992)' (Memories of Bus'k (October 1992)), in *Dzieci Kresów*, ed. Lucyna Kulińska, vol. 4 (Kraków: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich, 2013), 68-71.

'Diabła zastępuje Belzebub.' Rosjanie opuszczają Busk, Niemcy wkraczają do miasta.

Był już zapewne ósmy albo dziesiąty dzień wojny, a więc między 29-30 czerwca 1941 roku. Asfaltową szosą wiodącą ze Lwowa w kierunku Brodów, Równego i dalej – do Kijowa przedzierały się samochody ciężarowe marki ZIS-5 (Zawod Imeny Stalina), na których, wśród różnego rodzaju mebli, pościeli, instrumentów muzycznych w postaci pianin i fortepianów oraz różnych innych drobiazgów domowego wyposażenia siedziały niewiasty z przytulonymi do siebie dziećmi. Były to rodziny oficerów armii sowieckiej dopiero co osiedlone na tych terenach południowo-wschodniej Polski, które weszły w posiadanie Sowietów na mocy paktu Ribbentrop-Mołotow. [...]

Wyszedłem na rynek miasteczka i z satysfakcją przyglądałem się opuszczającym nasze tereny, znieawidzonym za aresztowania, wywózki i morderstwa 'oswobodzicielom sowieckim' i ich rodzinom.

W pewnym momencie zjawił się przy mnie mój niedaleki sąsiad, Gienek Kapij, pół-Rusin, bo z ojca Rusina i pół-Polak, bo z matki Polki. Wycedził cichutko, że coś się dzieje w sądzie, dokąd wielu ludzi się udaje. Zaproponował, bym mu towarzyszył. Za parę minut byliśmy w budynku sądowym. Wejście było nie od ulicy, lecz od podwórza. Już jednak na ulicy spostrzeżliśmy wiele osób ocierających z oczu łzy, przygarbionych pod ciężarem jakiegoś okropnego zdarzenia. Weszliśmy razem z innymi do środka. Z piwnicy wynoszono ciała dopiero co pomordowanych przez NKWD. Układano je w jednej z sal, do której drzwi, na wprost korytarza, stały otworem.

Na tej właśnie sali rozpoznałem trupa zamordowanego Rusina, znanego ziemianina z dzielnicy Krótka Strona, o nazwisku Wanio. Był już zapewne po sześćdziesiątce. Nieopodal leżał trup lekarza, mieszkańca domu usytuowanego w bezpośrednim sąsiedztwie mostu na rzece Słotwina. Widziałem jeszcze trupa Longina Niemeczka, nauczyciela, chorążego wojsk polskich,

opiekuna Orląt Lwowskich w Busku. Każdy z trupów przedstawiał okropny wygląd. Twarze ich były zdeformowane, opuchnięte i mocno skrwawione. Ciała pomordowanych były okryte zaledwie resztkami nieokreślonego pochodzenia łachmanów, na przykład doktor – jak opowiadał Franek Biskup, świadek aresztowania – ubrany był w elegancki garnitur, obecnie natomiast jego ciało pokryte było zaledwie fragmentami jakiejś odzieży. Do piersi były przyklejone krwią jakieś kawałki koszuli, nieco niżej spodnie, a raczej dwie nogawki, z których jedna kryła mu udo, zaś druga sięgała nieco poniżej kolana. Można się było łatwo domyślić, że aresztowani przed uśmierceniem zostali obdarci z odzieży, którą wcześniej posiadali. Ich odzież – jak się można było domyślać – została zapakowana do walizek i odjechała na ZIS-5 wraz z innymi zrabowanymi rzeczami ... do ojczystego kraju sprawców mordu.

Niemeczek miał mocno zaciśnięte dłonie, a ręce jego odchylone były od korpusu ciała, wyciągnięte ku przodowi. W takiej pozycji zawieszony był na kratkach okiennych piwnicy, co potwierdzało, że po strzałach i wtrąceniu do dołu odżył, odzyskał przytomność, lecz zdążył jedynie doczołgać się do krat, chwycić je, by znieruchomieć na zawsze.

Łącznie ponad dwadzieścia czy trzydzieści trupów dawało świadectwo tej okrutnej zbrodni dokonanej przez NKWD na ludności polskiej i ruskiej. Dwa trupy – jak opowiadano – oprawcy wrzucili do kloaczego dołu usytuowanego opodal budynku od strony sadu Tokarzewskich, a stanowiącego zbiornik umiejscowionych tam szaleatów. Nie sprawdzałem tego. Pamiętam jednak, że widziałem na ścianach sal sądowych krew. Skąd się ona tam wzięła – nie wiem. W salach nie byli rozstrzeliwani więźniowie, bo byłyby na nich odpryski od kul. Mogli być tam jedynie katowani przed rozstrzelaniem. Może właśnie chodziło, by się w salach tych przebierali w owe łachmany, które potem znalazły się na ich już nieruchomych ciałach? Może dobrowolnie nie chcieli się przebierać? Krew na wysokości półtora metra przyklejona była do ścian sal sądowych w ilościach dość sporych.

Technika rozstrzeliwań była dość prosta. Z więzienia, dysponującego bardzo wąskimi celami z dwiema drewnianym pryzkami i przejściem na jakieś 50 cm szerokim, które stało obok budynku sądowego wyprowadzano kolejno więźniów. Prowadzono ich do budynku sądowego pojedynczo ścieżką wyłożoną płytkami kamiennymi. Przed wejściem do tego budynku stały dwa motocykle popularnie zwane pyrkawkami. One to w czasie rozstrzeliwań zostały uruchomione, aby zagłuszać strzały. Skazańców wprowadzano do korytarza (może też wpierw do sal sądowych[]) celem przebrania się, gdzie były otwarte drzwi do piwnicy. Naprzeciw tych drzwi stał oprawca, który strzelał w głowę skazańca i butem strącał w dół. W

piwnicy prawdopodobnie znajdował się następny kat, którego zadaniem było (przynajmniej w początkowej fazie rozstrzeliwań) dobijanie tych, którzy dawali oznaki życia i odciąganie trupów w głąb piwnicy za pomocą haka, zwanego gracą, aby nie tworzyć zatorów i robić miejsce następnym.

Jakiegoż ogromnego zdziwienia doznałem po następnych dwóch dniach, kiedy idąc przez rynek zobaczyłem enkawudziście ... – tego który z całą pewnością brał udział w rozstrzeliwaniu w sądzie. Znałem go z widzenia. Był – o ile sobie przypominam – szatynem o krępej budowie ciała, średniego wzrostu, w czapie z niebieską otoką spod której wystawał snop włosów, ubrany w granatowy mundur, u boku którego wisiała kabura z naganem. Wydało mi się, że spojrział na mnie i wówczas dreszcz, niczym piorun, przeszył moje ciało. Wygląd jego nie budził znaków 'inności.' Był podobny do człowieka, chociaż w sercu miał szatana, a może cały był diabłem?

Okazało się, że enkawudziści zostali z drogi ucieczki zawróceni do Buska. Zwerbowali kobiety, by jako tako uporządkować pomieszczenia sądowe i więzienne, by zatrzeć ślady dokonanego morderstwa i po raz kolejny uśmiercać następnych 'wrogów komunizmu' zadenuncjowanych przez współpracujących z NKWD. Znowu więc aresztowanych zostało wiele osób. Znowu aresztowania zakończone zostały analogiczną jak wcześniej egzekucją. Tym razem nie byłem na miejscu zbrodni. [...]

Z góry od rynku jechał czołg ze znakami czarnego krzyża. Za nim motocykl. Za nimi znów czołg i znów motocykl. I czołgi i motocykle ... i czołgi i samochody ... Wylazłem spod mostu i czym prędzej skierowałem się do rynku. Tutaj stwierdziłem pełno Niemców. Cały rynek zastawiony był samochodami i różnym wojskowym sprzętem. Jacyś ludzie za pomocą żerdzi i haków ściągali ze ścian domów portrety Stalina, Lenina i innych dygnitarzy komunistycznych, którymi wcześniej udekorowane było miasto. Portrety te i różne transparenty z hasłami komunistyczno-bolszewickimi bezlitośnie niszczone. Był to wyraz głębokiej nienawiści wobec tych, którym wcześniej polecano bić pokłony. Wśród Polaków i Rusinów panowała powszechna radość. Jedynie Żydzi, jak szczury pochowali się po piwnicach i nie wychylali głów. [...]

Radość i entuzjazm czytany był z twarzy każdego Polaka i Rusina-Ukraińca. Widać było, że mieszkańcy Buska narodowości polskiej nie doświadczyli jeszcze tych tragedii, które z przyczyny Niemców dotknęły tysiące rodzin polskich na obszarze okupowanym przez nich od 1939 roku. Nie słyszeli jeszcze o wywiezieniu polskich naukowców w Krakowie, wymordowaniu mieszkańców Bydgoszczy, o obozach koncentracyjnych i innych bestialstwach niemieckich. W ich pamięci, jak na razie, zakodowane zostały i mocno utrwalone, świeżo dokonane mordy i okrucieństwa, których

autorem było NKWD. Oni dopiero co widzieli wywozy na Sybir, aresztowania, conocne zakopywania bezimiennych nagich trupów ... Oni stali się również świadkami odkrytych w Busku w piwnicach kamienic, w których mieszkali enkawudziści z rodzinami, dużej ilości ciał ludzkich będących w rozkładzie. Oni odmurowywali wejścia do tych piwnic, organizowali pochówki we wspólnym grobie na cmentarzu, zaraz po prawej stronie od bramy głównej, umieszczali na płycie betonowej napis: 'Zamordowani przez zbirów bolszewickich w latach 1939-1941' (napis ten istnieje do dzisiaj). Oni nie znali terminu GESTAPO. Oni nie mogli jeszcze wiedzieć, że ci, których tak serdecznie witają, to diabły z tego samego zastępu piekielnego, z którego się wywodzili tamci w czapach z niebieską otoką i gwiazdą czerwoną. Jeszcze nie wiedzieli, że 'diabła zastąpił Belzebub.'

CHORTKIV

Witness Dibrova testifies. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 188-89.

The witness Dibrova testifies that on July 15, 1941, he was removed from the town prison of Chortkiv, where he had been confined together with other political prisoners (there were 3 groups consisting of 500 persons in each group), and that they were forced to proceed on foot, under guard, to Skala and from there to Uman. The prisoners were treated in a most inhuman way, 11 persons who were unable to walk any further were shot by the guard before reaching Skala. In Kamyanets-Podilsky the witness managed to escape, but he knows for certain that all his comrades were shot when they got to Uman, including the personal acquaintances of the witness, Ivan Provalny and Ivan Tretyak, both of them from the village of Bila near Chortkiv, and Engineer Turula of Derenivka (district of Budzaniv); the body of the latter was identified by his wife (after the Germans entered Uman).

In the town prison of Chortkiv (after the entry of the Germans) the witness saw with his own eyes the bodies of hundreds of political prisoners who had been tortured and massacred by the NKVD (their genitals had been injured with barbed wire, in the case of female prisoners, too, and their breasts had been cut off). The body of Olya Yurchynska had also been mutilated in this way. The witness recognized the body as she was the daughter of a lawyer in Chortkiv whom the witness knew personally.

The witness also testified that at that time he met a former political prisoner who had fled from Berdychiv and returned to his village, Romanivka

(district of Budzaniv); this man told him that when the NKVD were about to retreat they set fire to the prison in Berdychiv; the prisoners smashed the doors from within and tried to rush out through the flames, but most of them were shot by the NKVD men. Actually, one side of the man's face was completely disfigured by fresh scars received from burns.

* * *

Anelia Ivanivna Sukhodol's'ka. In Oleksandra Ivantsiv, 'Zhyttia zhinku ne zhaliie' (Life does not spare the woman), Slovo kraiu: hazeta Chortkivshchyny (31 August 2011).

Коли дитина бачить те, чого не варто

Влітку 1941-му Нелі було 11 літ. Безтурботне грайливе, до усього цікаве дівчисько. 'Прошу пані, то в двадцять молоді бачать тільки предмет своєї закоханості, а коли тобі одинадцять – ти хочеш бачити і чути все, що говорять дорослі, що робиться довкола. Любопитна Варвара, шпiон – як хочете, так і називайте. Але тоді я не могла допустити, аби щось відбувалося, а мене там не було.

'Я родом з Білобожниці. Ми, Суходольські, були небідними, мали 10 моргів поля, господарку, в сім'ї нас було семеро дітей. Я – наймолодша. Мої сестри жили і працювали в Чорткові. Тоді тут жили пані, виховані люди, інтелігенція. Одна сестра жила на Зеленій, 12, а друга на Сонячній, 5 (тепер коло КП "Чортків дім"). Я проживала у сестри на Зеленій. Тут, біля тюрми, де тепер сквер Скорботи і Надії, стояв великий триповерховий будинок. За Польщі його називали Дирекцією (де тепер інститут – був суд). Коли советська власть відступала, а фашист наступав, советські солдати закачали на самий верх будинку бочки з нафтою чи бензином, а з долини кинули сірничок, і все почало горіти. Від будинку залишилися тільки рамці. Там ще були великі підвали. Агрегат, що виробляв світло, і часто гудів, глушачи людські крики, був ззаду, тепер це від міліції.

'Якось сиджу я на перилах, бачу: фашисти від тюрми під'їхали мотоциклами до цього згарища. Тоді "сведенія" вже в них були, що щедесь мають бути помордовані люди. Підходять три фашисти і шукають, що там є. Нічого не бачать. Як обнаружили свіжу глину, якою заліпили вікна підвалу (то якби нині ввечері совети відступили, а фашист рано в шостій годині по давньому часі (тепер четверта) прийшов), взяли із собою 4 чи 5 євреїв, аби ті лізли і нюхали, що у тому підвалі. Ніхто нічого

не чує. Приходять два інші фашисти з “шукачками”, чи не заміновано. Перевірили. Нема. Заставили євреїв вибивати вікна. Як тільки євреї вибив рамки, звідти роздався неймовірний сморід. Там були навіть жінки, пов'язані до купи з чоловіками, щоби більше вмістилося, я так думаю. Так – так, діточки. Це не шутка! Це – не видумка! Факт того, що все закрили. Одразу не вивозили, тому що багато там було з Львівщини, Станіславівщини (Івано-Франківщини), Дрогобиччини, Бучача і треба було оголосити, щоб рідні позабирали трупи. Хто їхав сюди фірою, хто йшов пішки, кілька осіб впізнали рідних, але не по обличчю. По обличчю впізнати було неможливо. В згорілому будинку були з чи 4 підвальних кімнати, повністю набитих останками людей. Я вже туди не заходила. Боялася. А місцевих людей надійшло надзвичайно багато, бо фашист дозволив дивитися, чи хто кого впізнає. Спочатку ходили німці по хатах і просили дошки, аби хоронити. Дощок не вистачало. Почали накладати останки на фіри і вивозити на цвинтар, де зараз пам'ятник Борцям за волю. Цілі сутки звозили у яму. Я бачила, вона була великою і квадратною, неглибокою. Коли звезли усіх з тюрми і згорілого будинку, тоді почали шукати ще. І де би ви сказали знайшли? Де зараз церква Петра і Павла колись був спортивний стадіон. Як не було вже повсюди місця, то совети мордували людей там, де “спартаки” милися, купалися. Але скільки там було трупів не пам'ятаю. Бо я тільки бачила, як звідти фіри вже вивозили закатованих. Фір було багато, бо німці гнали людей з навколишніх сіл, боялися, щоб не поширилася зараза. По вул. Зелений, де зараз перукарня “Красуня” – ліворуч була кузня, і ще в тій кузні були мурдовства. Ось так. А більше вам про це нічого не скажу, бо не знаю.'

DOBROMYL'

M.A. (3 August 1941), the bloody massacre in Dobromyl'. In Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, Zakhidnoukraïns'ka trahediia 1941 (L'viv; New York: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 288-89.

До гекатомб жертв, що їх зложив наш народ в переддень свого визволення, належить і Добромил з своєю тисячкою замучених українців Добромильського і Перемиського повітів. Всіх в'язнів з перемиської тюрми вивели в напрямі на Добромил і Медику, бо з огляду на сильний удар німецької армії на Перемишль не було часу їх там закатувати. Ось про що це розказав п. Іван Ходань: ‘Нас вивели близько 1500 в'язнів і розділили на групи. Політичних спрямували на

Добромилі, а всіх інших, ув'язнених за різні “прогули”, на Медику. Тут за Медикою нашу групу, що складалася з 200 осіб, конвоювану сотнею енкаведистів, зустріло 6-8 німецьких вояків, які здалека крикнули на нас “нідер”. Ми припали до землі, почалася стрілянина, а коли я побачив, що деякі енкаведисти стріляються, інші панічно втікають, утік і сховався в збіжжі. Те саме зробило багато моїх товаришів.’

Куди вели політичних в'язнів, ніхто не знав. Аж у суботу 28 червня мешканці Добромиля побачили жакхливий вид на саліні в Ляцьку (село під Добромилем). Тут в одному з шибів знайдено повно трупів. Цей шиб був глибиною 36 метрів, а тому що з 5 метрів витягнуто 77 трупів, обчислюють, що число жертв перевищує 500.

В самому місті всіх ув'язнених давніше і тих, що їх арештували після вибуху війни, замучено жакхливим способом, що переходить усі звірства. У в'язниці знайдено 51 труп, далі дві могили в городі дирекції, врешті спалені трупи в будинку дирекції лісів. Числа всіх закатованих докладно не можна ствердити.

Врятувалося тільки 5 осіб, з яких 3 тяжко ранені (куля в голові), не знати, чи вони досі живуть; селянин з Риботич Двуліт живе з перестріленою головою, як свідок цих кошмарних днів ...

Тіла страдальників були такі побиті, що багатьох із них не можна було розпізнати. Розпізнали оцих: о. Кебуз з Макової з поламаними руками і відтятим язиком, Войтович Іван з Губич, голова сільради, Тисовський Іван з Війська, Возний Микола з Ляцька, тіло його було пошматоване штиками, Корчак Адольф і Римарович з Добромиля, Фабрика з Риботич та ін.

Вся екзекуція відбувалася в четвер, 26 червня, а виконавцями були: голова міськради Петровський, секретар райпарткому Бубнов і місцевий жид – поліціант Кремер. Між забитими знайдено також тіло їхнього прокурора. Останні відділи озвірілих відступаючих червоноармійців вбили у Княжполі о. Дутка Петра і 5 селян. Число вистріляних по дорозі під час відступу в кожному селі не можна тепер устійнити, але села, де нема жертв, належать до рідкості. В неділю, 6 липня, при величезному здвизі народу з цілого повіту, о. дек. Маринович в асисті численного духовенства відправив урочисту панахиду.

Якби не те, що вже в суботу 28 червня прийшла німецька армія, а наше духовенство, інтелігенція і сільський актив ховалися в стодолах і збіжжі, то ледве чи хтось із них був би сьогодні між живими.

Testimony of Ievstahii Ivanovych Pysaryk, former driver for Salina, the Dobromyl' salt mine, and a resident of the city of Dobromyl'. In Oleh Romaniv and Inna Fedushchak, Zakhidnoukraïns'ka trahediïa 1941 (L'viv; New York: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002), 290-91.

Вночі 22 червня 1941 року пролунали вибухи в нашому містечку. Почалася війна.

Вночі 23 червня на територію сільзаводу почали з'їжджатися криті брезентом вантажні машини, з щілин стікала кров. За машинами йшли люди під конвоєм військ НКВД. Машини під'їжджали до соляної шахти у фруктовому саду, глибиною понад 50 м, і скидали туди тіла. Живих заводили до будинків заводу. Директор заводу Прокоп'єв, вже переодягнутий у форму НКВД, пустив до шахти сировицю, щоб роз'їдала скинуті в шахту тіла. Я бачив це все власними очима.

Пішла чутка, що то в'язні Перемишльської в'язниці.

24 червня завод вже 'не працював,' була паніка, 'червоні' відступали. Я пас худобу біля заводу. Під'їхали енкаведисти і арештували усіх, хто потрапив під руку навколо заводу, мене також. Начальник НКВД Добромилія Хлібов радів, що привезли 'шпигунів' та 'зрадників.' Камери були переповнені, у тому числі і жіночі. У ніч з 24 на 25 червня усім було оголошено наказ про розстріл. Одразу приступили до виконання. Виводили по кілька чоловік з камери, ставили на сходах між 1 і 2 поверхами і стріляли. Без світла, у темряві, при свічках. Убитих витягали на подвір'я і складали у заготовану яму. Коли люди почали відмовлятися виходити з камер, почали стріляти у камерах. Дійшла черга і до моєї камери на 2 поверсі. Коли двері відчинилися, людський натопк збив з ніг енкаведистів, і в'язні кинулися хто куди. По них відкрили вогонь. Неозброєні люди з останнього протесту відбивалися власним взуттям і падали мов підкошені. Відчувши удар за вухом, упав і я, на мене навалилися інші, убиті. Відкрили жіночу камеру і стріляли всередину. Потім витягали убитих, добиваючи ще живих. Мені вдалося непомітно вилізти з-під трупів і босому тихо піднятися в темряві сходами на горище, через віконце вилізти на дах ...

На п'ятий день війни німці без бою зайшли у Доброміль. Вони дозволили родичам розкопати яму на подвір'ю в'язниці і поховати убитих. Невпізнаних поховали у спільній могилі за містом.

Через кілька днів німці мобілізували чоловіків з кінними підводами і разом з полоненими євреями повели до соляної шахти. Вона була повна трупів до самої відтулини. Трупи витягали і перевозили для поховання до ями за 1 км, до каплички. Вдалося витягти понад 250,

решта, роз’їджена сіллю, не піддавалася. Частина жертв була убита сокирою чи іншими гострими предметами. На стінах будинку, в який заходили живих прибулих, була кров.

* * *

Tadeusz Pstrąg remembers. In Lucjan Fac, ‘Mord w Dobromilu’ (Murder in Dobromyl’), in *Szkice z dziejów dawnego Przemyśla i ziemi przemyskiej* (Przemyśl: Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK, 2012), 430.

Ludzie zaczęli odwiedzać więzienie, do którego drzwi tak od strony rynku jak i podwórka były otwarte. Niektóre osoby po wejściu do więzienia natychmiast wybiegały z krzykiem i płaczem. Inni chodząc po celach, schodach oraz podwórku szukali swoich bliskich. Również ja ze swoim bratem Janem oraz kolegami Karolem i Wincentem Kogutem w godzinach południowych byliśmy w więzieniu. Po wejściu zobaczyłem okropny widok, posadzka oraz ściany więzienia zbryzgane były krwią, wejście po schodach również zbryzgane krwią. Na piętrze zobaczyliśmy zwłoki 2 kobiet, które były na wpół rozebrane, pierwsza z nich była okropnie wzdęta (prawdopodobnie była brzemienna). W celach na piętrze również zlanych krwią znajdowały się zwłoki pomordowanych przeważnie po 1 osobie w celi. Po zejściu z powrotem schodami na parter weszliśmy tylnymi drzwiami więzienia na podwórko, na którym zobaczyliśmy pod ceglany płotem w wykopanym dole zwłoki około 30 osób beładnie porzrzucanych jeden na drugim, nad którymi unosiły się tysiące much. Był to okropny widok, którego nie zapomnę do śmierci. Niestety to nie było jedyne makabryczne odkrycie mieszkańców Dobromila. Okazało się, że zdecydowana większość więźniów przyprowadzonych do Dobromila zostało w dniach 25-26 czerwca zamordowana w pobliskiej Salinie. Do co najmniej dwóch szybów kopalnianych zrzuconych zostało kilkaset osób. Większość z więźniów mordowano strzałem z karabinu lub pistoletu, ale wiele spośród ekshumowanych później zwłok nie miało śladów postrzałowych. Mogły być więc zrzucone do szybu żywe. Oddziały sowieckiego 233 pułku 13 Dywizji Wojsk Konwojowych NKWD, wykazały się w warunkach ogromnego pośpiechu ‘wysokim profesjonalizmem.’ W ogólnie panującym chaosie wojennym, potrafiły wykonać swoje ludobójcze zadanie, starając się przy tym w miarę możliwości nie pozostawiać śladów.

DROHOBYCH

Female witness M.F. (now in the Federal Republic of Germany) reports. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 189.

The female witness M.F. (now in the Federal Republic of Germany) reports that after the entry of the Germans several hundred corpses were exhumed in the Jewish cemetery of the town; they had been buried in 6 large graves, each grave measuring 18 ft by 6 ft, and there were about 50 bodies in each grave. The corpses bore marks of tortures and were fastened together with barbed wire. The victims had been killed by a shot in the neck. The bodies of two German airmen were also found amongst the corpses, a fact which clearly indicates when this massacre must have taken place.

* * *

A.O. (Germany) In Shliakh peremohy (Munich) (3 July 1960).

По втечі большевиків з Дрогобича наприкінці м. червня 1941 р., зараз же наступного дня вранці побачив я, що багато людей спішить на жидівське кладовище, яке було положене за містом у напрямі на с. Грушів. Пішов туди і я, а за деякий час туди приїхало теж декілька німецьких вояків.

За брамою кладовища, у віддалі біля 10 метрів, побачив я шість великих розкопаних ям, виповнених трупами жахливо змасакрованих людей. Кожна яма була біля 6 м. довга, 2 м. широка і 2 м. глибока. В кожній з цих ям було приблизно по 50 трупів. Це були тіла українських патріотів, що їх замордували большевики перед своєю втечею з Дрогобича.

Жертви московського садизму були постріляні в потилицю, мали повиколовані очі, поламані руки й ноги, були пов'язані колючим дротом.

Між замордованими було теж двоє німецьких літунів, що їхній літак зістрілили большевики над Дрогобичем.

Таких масових могил з трупами українців, що їх замордували московські кати, було в Дрогобичі та в його околицях багато.

DUBNO

Kreshchenko, Valentyna, *Velykden' u v'iaznytsi (spomyny politv'iaznia) (Easter in prison (Memoirs of a political prisoner))* (Dubno: Prosvita, 1997), 19-22.⁷

Було їх у камері сім, а я восьма. [...] Була там Стефа Кілярська, Оля Орловська, якась Пулковнікова (вже не пам'ятаю імені), Тереза Траутман, бабуся з Полісся та ще одна старша пані (також забула ім'я), і була ще Фрося з Луцька, яку ніколи не забуду. [...]

Так почалося моє життя у Дубенській в'язниці. Найбільше мені припала до душі Тереза, поетка, навіть на милі писала нігтями вірші. Та й решта були хорошими людьми, крім отієї Фросі.

Знову я почала робити рух у камері. Мусили бути гімнастика, вправи, чистота. Не дозволяла нікому журитися і плакати.

До речі, в'язниця була збудована подібно до 'сінг-сінг,' але в зменшеному масштабі, причому оточена болотами навкруг Ікви та високими подвійними мурами і вежами, де стояли день і ніч вартові з рушницями.

Ми були на першому поверсі, наше вікно – якраз навпроти тієї вежі.

На другий день записалася до начальника. Викликали – і пішла. Прийняв мене дуже гарно, запитував, що я хочу.

– Треба книжок – кажу – щоб ви нас за людей мали, а не за худобу.

– Ты что, аристократка?

– Так, я аристократка за духом і вашої азіатської поведінки не можу знести.

На хвилину йому заткало. Мовчав, раптом каже:

– Добре, матимеш книжки, але тюремного режиму я не можу змінити.

Побачила у нього на столі квіти.

– Чи можу взяти одну?

– Добре, візьми, але як ти перенесеш її до камери?

– Не журись!

Запхала квітку за рукав і донесла. Це був мій перший успіх у Дубенській в'язниці. Боже! Як всі тішилися отією квіткою. Поставили її в 'монашку' з водою і досить довго милувалися нею.

7 Another version was published under the author's pseudonym, Valia Petrenko, as 'Trahediia dubens'koї tiurny; *Nasha borot'ba* 3 (June 1987): 25-33, and was reprinted in *Litopys Volyni* 17-18 (1992): 117-23.

Книжку я дістала. Це був 'Сонячний промінь.' Читала всім вголос. Зробивши знову голки з сірників, вишила собі спідничку і жакет, одна з моїх подруг віддала біле полотняне простирadlo. Вийшло чудово!

*

Чергові дуже добре зі мною поводитися. Дивувалася. Аж раптом 22 червня за балаган черговий взяв мене до карцеру. У камері перед тим помалювали лампочки у синій колір.

Коли черговий вів мене до карцеру, з'явився лікар і сказав вести мене назад до камери, мовляв, вчора мені ставив банки. Це була брехня, бо лікар ніяких банок мені не ставив. Черговий привів мене до камери. Перед тим були забрали Стефу Кілярську, яку кинули до камери з водою на три дні. Вода то піднімалась, то спадала. Це була молода дівчина з Судової Вишні.

Я відчула щось недобре і сказала всім, щоб одягалися в те, хто що мав, і молилися.

Відчувала: щось колотиться. 23 червня не дали нам обіду, наказали сидіти спокійно, а черговий тихенько шепнув мені, що врятує мене. Здогадувалася, що ось-ось почне творитися щось страш[н]е, але подякувала йому. Вечері нам не дали, кричали: 'Ложись!'

Ми лягли на підлогу, однак я прислухаюся. Щось усі бігають по коридору. Я з Терезою тільки що помінялися сукнями. Я їй дала свою зелену, а вона мені – з квіточками, голубу.

Почало надворі темніти. І раптом всі почули стрілянину і страшні крики. У в'язниці були діти від малих літ до 15 років, чиїх батьків уже вивезли. Було їх багато.

Постріли і крики тривали довго. Раптом запала тиша. Кажу до моїх друзів: 'Лежіть і моліться. Що Бог призначив нам, те мусимо знести.'

*

Ми чекали на свою чергу, може, з півтори години. Як скінчили сатрапи стріляти дітей, ми раптом почули постріли і страшні крики поряд з нашою камерою. Ось вона й наша черга! ... Тільки й встигла сказати: 'Прощайте, гинемо за наш край!!!' Затріщали у дверях ключі, вони відчинилися. І в тих вузьких дверях стало з рушницями двох на коліна, двоє вище і ще вище.

– Становись в угол!

Я одрухово кинулась не в куток, а під стінку. Затулила руками вуха і промовила: 'Мамо ...' Дівчата оточили мене, сподіваючись, що їм чимось можу зарадити.

Затріщали кулі. Раз, вдруге, втретє. Ми всі впали покотом.

Оті з рушницями зачинили двері і пішли далі нищити в'язнів.

... Лежала прикрита трупами моїх друзів, відчуваючи, як пече рука і нога, все тіло. Я була при пам'яті. Хотіла встати і допомогти тим, хто ще був живий, але не змогла. Побачила, що Оля Орловська і ота Фрося ворухаться. Почала лізти по підлозі, щоб, бодай чимось, їм допомогти. Оля дістала кулю у живіт, а Фросі розбило руку у лікті, висіла на одній шкірці. Решта була роздерта розривними кулями 'дум-дум.' Боже, який жах! Я нічим нікому не могла допомогти. Лізла по підлозі, стікаючи кров'ю. Ще було трішечки в 'монашці' води біля мене, але не мала сили її взяти.

Лежу. Чую страшні крики по цілій в'язниці, Кидають гранати. Боже!?? Це ж пекло!!! Маленькі кімнати де було понад 30 в'язнів, закидають гранатами.

Поранені просили допомоги, гинучи. Відчувала свій кінець і я, не знаючи, що у мені сидять аж сім куль. Ще раз підійшли кати під наші двері, подивилися до камери через 'вовчок':

– Все! Не живуть!

Відійшли. Лежу. Із ран стікає кров. Раптом ота Фрося йде, зачіплюючись за мої покалічені ноги, йде, як непритомна, йде і кричить: 'Кого? Мене стріляти? Я ж на вас працювала, мене сюди вкинули, щоб доносила, що робиться в камері. Я ж комуністка! І мене стріляти?' Вона взяла 'монашку' з водою і, не маючи сили, виляла її на себе, замість того, щоб піднести до рота. Пішла знову по моїх ранах до кутка камери.

Вже не можу підняти руку, не можу ворухнути ногою, щось тріщить в голові.

*

Опівночі затихли постріли. Це уже потім довідалися, що наші дядьки, побачивши вози з енкаведистами і зброєю у місті, побігли рятувати в'язнів. До них долучилося багато людей з Дубна, хто з вилами, хто з лопатами. Кати злякалися.

Почула тяжкий стукіт, це в'язні, яких не встигли розстріляти, намагалися вибити двері калориферами. Вдалося. В'язні почали бігати

по кімнатах і рятувати інших. То вже було під ранок. Відшукали ключі і до нашої камери.

Відчиняються двері. Я не можу зрозуміти, що робиться. Невже знову сатрапи?

– Боже, ще кілька живих є! – чую – Перенесімо їх в інше місце, подалі від трупів.

Тільки тепер я відчула довіру до цих людей. Вони знайшли камеру, де вже нікого не було з постріляних, і почали нас переносити. Чим могли, застелили. Олю поклали під вікном, Фросю – далі, а тоді мене. Поставили 'монашку.'

– Тікайте – почала просити їх.

Один чоловік, з тих, що прийшли рятувати нас, був малого зросту, з Полісся, інший – високий, із Дубна.

Тим часом зійшло сонце. І раптом почула на подвір'ї знову советську команду.

– Втікайте, хлопці, втікайте! – благаю.

Вони тільки до дверей – а по них кулі. Обидва попадали.

Хотіли врятувати життя іншим, а полягли самі. Високому голову розстрожила розривна куля, не знаю, куди влучила куля того хлопця з Полісся.

Вслухаюся у крики сатрапів, які повернулися знову. Повернулися, щоб закінчити свою криваву справу. Пішли по камерах, пристрілювали поранених. Лежу і чекаю, коли прийдуть до мене. Хочеться пити, печуть рани. Видно, брала гарячка. А до 'монашки' з водою, яку поставили мені ще живі хлопці, я не могла дотягнутися, хоча вона була зовсім близько. Як не старалась, а взяти її не було сили. Далі чую кроки то туди, то сюди, в'язниця затихає. Більше не чути стогону поранених. Не чути пострілів – тільки кроки. Я ще раз пробую дістати воду. Раптом заходить молодий з голубими очима (ніколи не забуду його вигляду) та кричить:

– Чего вертишься?

Мені здалося, що то людина. Кажу йому:

– Дай мені води!

– Да, я сейчас дам воды! – і піднімає рушницю з рам'я.

Дивлюся, очам своїм не вірю. Заклав багнета і ... пхнув мені у шию. Один раз – моя голова повернулася, другий раз ... залялася кров'ю. Далі пішов до Олі Орловської і загнав їй багнет у серце, а далі – до Фросі, проколов ним язик та горло. Оля була вже мертвою, а я та Фрося ледве дихали. Я вже не могла підняти голови. Думаю: нарешті уже кінець. Боже, прости мені всі гріхи. Раптом вбігає у шкіряній короткій

одежі Винокур – кат дубенських в'язнів, жид, з револьвером у руці – і націлив його у мене:

– Ты еще живешь?

– Живу!

Він наганом приміряється то в груди, то в вічі.

– Стріляй! У груди, не в вічі.

Довго міряв. Однак не стрелив. Підбіг до Олі та до Фросі – і вилетів геть з камери. Потім казали мені, що він побіг до монастиря, де на підлозі лежали монахи і молилися. Як скажений скавав по їхніх спинах, але не стріляв. Цікаво, чому комуніст раптом утік. Із своєю прибічницею 'марфушею,' яка ходила по болотах, вишукувала в'язнів, які повтікали, та докінчувала їх там. Ще й досі живе Нюся Білка, яка має на спині від тієї жидівки слід від каблука. Живе у Рівному.

Вмираю ... Однак побачила пташку, яка прилетіла до вікна, закричала і зникла. Фрося стогне, у мене немає уже сили. Все думалося, щоб потрапити надвір, бо тут не було чим дихати. Але нікого немає. Тиша. Розум і свідомість не покидають мене.

Боже! Ти з'явився мені перед розстрілами, показався у кутку камери в білому одянні і благословив мене. Чи не сон це? Але я ще не спала. Чи привиділося мені? Ні, я справді бачила Тебе! І до кінця свого життя не забуду. Бо Твоє благословення, Ісусе Христе, допомогло мені жити ще й досі.

Уже пополудні почали бігати по в'язниці люди. Не знала, хто вони. Може, знову енкаведисти? Проте почула плач над мертвими. То прийшли люди з Дубна, які знаходили рідних убитими. Вбігали до мене, але я ж не була їхньою родичкою, і бігли далі, не звертаючи уваги, що я ще живу і мені необхідна допомога. Я пролежала десь до сьомої вечора. Забігав брат Терези Траутман і запитував, чи не знаю, де вона. Бідний поніс її на руках мертву додому! Хоча і обіцяв допомогти мені, але забув. Не дивую, бо то було велике нещастя для родини, хіба до мене було тоді йому.

Чую, як ота Фрося стогне від болю. Раптом вбігають дві жінки.

– Ради Бога, винесіть мене на свіже повітря, бо не маю чим дихати – благаю.

Вони у крик:

– Тут ще жива людина! Поміч потрібна!

– Окрім мене, ще ж є одна.

Вони покликали ще кількох, принесли лавку та почали мене класти на неї майже мертву. Однак я дякувала Богові, що нарешті

мене винесуть з цього пекла на свіже повітря. Я не забула про Фросю і просила, щоб і її забрали. Мене заспокоїли, що її рівнож заберуть інші.

Винесли мене з в'язниці на двір. Несло чоловік шість. Аж раптом літаки, бо ж війна. Всі кинули мене, а самі поховалися. Щось мені нагадувало похорон. Потім таки повернулися до мене і донесли до Сурмичів. Внесли до хати і дали кави, але, на жаль, я вже не могла її ковтнути, попросила цигарку.

Довідалась, що оті дві жінки, які зайшли до мене, з походження чешки, були сестрами у шпиталі. Через годину вони знайшли якусь шапку і відвезли мене до шпиталю у Дубні. На жаль, не можу їм подякувати й досі.

* * *

Hon'chuk, Oleksandr Danylovych, 'Za myt' do rozstrilu' (A moment before death by shooting), in Iz krynytsi pechali: zbirnyk spohadiv ta dokumentiv, ed. Ievhen Shmorhun et al., vol. 4 (Rivne: Azaliia, 1997), 54-55.

За мить до розстрілу

Проте моя відстороненість від комсомольських заходів, скептичне ставлення до активістів дорого мені обійшлися. На початку літа 1941 року мене звинуватили в крадіжці із сільської крамниці, яка займала частину нашого ж дому.

Забрали в слідчу камеру Дубенської в'язниці, де вже було понад 30 чоловік, затриманих здебільшого за політичні переконання (націоналісти).

За ґратами я провів з 13 по 23 червня. Уже 22 червня, в неділю, просочилася вістка про війну. А в понеділок після вечері почули постріли, якусь метушню на подвір'ї. Хтось постукав у двері: 'Втікайте, бо розстрілюють по камерах!' Але як утікати – двері ж металеві? ... Відчай і страх потроїли сили. Вирвали батарею опалення, нею вибили замок. Я з товаришем кинувся до вахтерки, де вже нікого не було, схопили дві в'язки ключів, стали гарячково підбирати до камер. Люди панічно рвалися до виходу, але там їх зустрічав автоматний вогонь енкаведистів. Хтось падав, підкошений кулею, хтось проривався далі. Мені пощастило – не зачеплений смертоносним вогнем, я метнувся до муру. З допомогою зв'язаних одіял, змінюючи один одного в їх

притримуванні нагорі, хапливо вибиралися невільники з пекельної зони.

Кинувся до боліт, принишк у твані. Думав, що буде погоня. Але її не чулося. Перечекавши досить довго і діждавшись темряви, почвалав купинами, через буйні очерети й верболози, весь душею ще зіщулений і нашелешений. Натрапив на попутників – вони були з Вовковиїв, Підвисокого, Сестрятина. Брели майже навмання. Вдосвіта залягли в жита. Невідомість гнітила, сковувала волю.

Зачули гуркіт моторів, і це відізналося в нас ще більшим моторошним сум'яттям. Але то по шосе рухалася німецька колона. І ми їй навіть зраділи, адже про наше повернення до в'язниці вже не могло бути й мови.

KAM'IANKA-STRUMYLOVA

Testimony of Kateryna Fedorivna Korots'. In Knyha pam'iaty 'Iz zabuttia – v bezsmertia' (Kam'ianka Buz'ka, 2004), 3-4, 22.

22 червня 1941 року почалася війна, в якій схрестилися два страшні монстри – коричневий фашизм і більшовицький тоталітаризм. З перших днів війни почався масовий наступ німецьких військ, який заставив армію Сталіна відступати. Та незважаючи на це, більшовики не могли добровільно, без помсти залишити Західну Україну. Їх шлях був позначений кров'ю людських жертв ...

Не минуло це страшне лихо і нашого міста Камінки-Струмислової. У перший день війни були заарештовані Мулькевич Роман, Мулькевич Богдан, Куць Андрій, Мельник Павло, Куровський Василь, Лукашевський Степан, Лукашевський Володимир, Лабай Михайло, Олексюк Михайло, Ярина Іван, Кузьменко, Литвин Михайло, Стефанович Теодозій, Хоїна Тадеуш, Юрковський Станіслав, Огурек Стефан, Язеницький, Ерд Рудольф та невідомий військовий.

23 червня енкаведисти почали свою чорну каральну справу. Щоб відгородитися від людей, вони включили мотори машин, гул сирен і по-звірячому у підземеллі в'язниці розправлялися з своїми жертвами: колючим дротом скручували руки, губи, у голови вбивали цвяхи, виколували очі, розпеченим залізом випалювали на грудях і спинах п'ятикутні зірки, за нігті кололи голки. Важчих тортур кати, у грудях яких билися не людські серця, а серця тигрів або вовків, не могли придумати. Після втечі більшовиків у лісі, поблизу с. Тадані, було

знайдено ще одну жертву – замордованого Василя Куровського з Дернова, відомого організатора Товариства ‘Сільський господар’ у Камінці-Струмиловій. Їх мученицька смерть – це наша українська Голгофа.

Розправившись зі своїми жертвами, більшовики-тигролови намагалися замести сліди свого жорстокого насильства. Вхід у підземелля в'язниці загатили камінням і землею, сподіваючись, що ніхто не здогадається, куди ділись ці люди. Та вони прорахувались. Через тиждень місто було звільнене від більшовицьких окупантів. Люди кинулися до тюрми, розчистили вхід і побачили страшне видовище – мертві тіла закатованих. У всіх здригнулися серця і наповнилися гірким болем ...

Похорон святих мучеників відбувся 7 липня 1941 року. Такого велелюдного похорону наше місто не бачило. Попрощатися з ними прийшли не лише мешканці міста, а й усього повіту ... Серця людей повнилися гірким болем, здригалася земля, тужливо шуміли смереки. Усі були переконані в одному: прощення катам не буде ніколи ...

*

[... У] нашому місті енкаведисти арештували 19 вірних синів України, а вночі з 22 на 23 червня чекісти їх по-звірячому замордували. Серед закатованих були представники різних національностей: українці (вони становили більшість), чотири поляки, один німець, два із Східної України, національність яких не встановлено. За професією були вчителі, адвокат, агроном, офіцер, друкар друккарні Бернштейна, ковалі, працівники пошти та райвиконкому, власники свого господарства. Та незважаючи на національну неоднорідність, їх об'єднувала одна ідея – визволити наш край з більшовицької неволі.

ЛОПАТЫН

Witness V.L. ... reports. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 189.

The witness V.L. ... reports that during the night from June 22nd to 23rd, 1941, 12 persons were murdered in the prison in Lopatyn. They were young men who had been called up for service in the Soviet army. Some persons heard screams and shots from the prison that night. On June 24th, the Germans

entered Lopatyn. About 30 persons went along to the prison. In the cellar we recognized the bodies of our friends, who had been killed by a shot in the back of the neck. The bodies were lying about on the stairs. To judge from all the signs, it was obviously a case of murder. Not all the corpses could be identified as they had been horribly disfigured by tortures.

LUTS'K

S.D. (Germany). In Shliakh peremohy (Munich) (5 June 1960).

Большевики заарештували мене і мою 19-річну донечку Зіну у місяці жовтні 1940 р. Нас кинули до Луцької тюрми ...

На початку січня 1941 р. нам зробили комедіантський суд, засуджуючи мене на підставі 54 статті, точки 2/11/20 на десять років тюрми та двадцять років заслання, а мою доню Зіну на підставі 2/11 точок цієї ж статті – на 8 років тюрми і 20 років заслання.

Після 'суду' ми сиділи далі в Луцькій тюрмі і чекали на транспорт, але чи завдяки большевицькій незорганізованості, чи з інших причин ми залишилися сидіти аж до вибуху війни.

Коли німці дійшли до села Забороль, ми довідалися від рознощика 'баланди' (в'язничної юшки), Міщука (сидів за розтрату кооперативних грошей), що в цю ніч НКВД-исти покололи багнетами в тюремних стайнях 120 людей – в'язнів. Про це ми довідалися у середу 24 червня 1941 р. Більше ми довідалися тоді, як прийшли німці. Згаданої ночі большевики забрали з підвальных камер тюрми засуджених на смерть і стратили їх на стайнях. Там же їх і закопано і, щоб скрити сліди цього злочину, забетоновано. Але тому, що земля була свіжа, не втоптана, вона осіла, а разом з нею осів і бетон. Це дозволило пізніше віднайти тіла побитих.

На дворі ще були сутінки, як двері численних камер з грукотом відкрилися і московські садисти, з лайкою в Бога, Христа і т. п., почали кричати:

– На етап – вихаді!

Скупчені юрбою, як худоба, ми радше вивалилися, ніж вийшли на тюремне подвір'я, де чекісти почали розділювати нас:

– Стаття 54, пункти 2/11/12 – влево, 10/20 – вправо!

Несподівано на тих, що уставилися ліворуч, посипалися кулі з тюремних вишок. Піднявся крик і зойк тисячної маси. Не маючи порятунку, в'язні кинулися до виламу у мурі, що його розбили пару

днів тому німецькі бомби і який був тимчасово загороджений колючим дротом. Під напором людської маси, попиваної ззаду шаленим вогнем скорострільів, дріт не витримав, порвався і в'язні кинулися у річку Стир, шукаючи собі порятунку у воді. Але урятуватися нікому не довелося, бо 'народна міліція' (складалася виключно з жидів), яка вже задалегідь була розташована понад Стиром, вистріляла всіх в'язнів у воді. Хоч дехто і прорвав цю жидівську загороду та поплив далі, то їх наздогнали човнами і теж перестріляли.

Праве ж крило в'язнів, якого ще не заторкнула НКВД-івська масакра, з самого жаху почало дряпатися на мури. По цій групі, куди і я попав випадково, большевики відкрили скорострільний вогонь та закидали її гранатами. Я впав, чуючи, що мене зверху придавили полеглі. Раптом скорострільний вогонь замовк.

– Кто живої, паднімайсь! Стрелять больше не будем! – закричали московські душогуби.

Я виліз з тяжкою бідою, увесь закривавлений чужою кров'ю, був неушкоджений. Як я виліз з-під трупів, і чому я виліз на крики цих убивців – того ще й досі збагнути не можу. Таких нестрільяних, як я, піднялося 29.

– Ну, вот віделі? Так будем стрелять всех врагов родіни! Хотіте служіть Сталіну? Сейчас беріте носілкі і сносіте в еті ями бандітов!

Знеможені тим, що бачили, ми тремтячими руками почали зносити побитих до ям, які вирили раніше німецькі бомби. Нам додали для допомоги 50 'битовиків' – кримінальних злочинців.

Ми закидали вже дві ями, як несподівано увірвалися на подвір'я німецькі вояки. В той час це був наш порятунок.

* * *

Wojciech Podgórski (Łuck). In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, Drogi śmierci: ewakuacja więzień sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 (Warsaw: Karta, 1995), 56-59.

22 czerwca 1941 po obiedzie usłyszeliśmy dudnienie silników samolotowych. Potężna detonacja wstrząsnęła więzieniem, na całą przysnęły drobne odłamki szkła. Kosz na oknie został zerwany. Ukazały się kłęby czarnego dymu. Ze zbombardowanego budynku gospodarczego uciekały dwie osoby w wojskowych mundurach.

Wśród nas konsternacja i panika. Jedna z bomb trafiła w róg więzienia. Z naszego okna nie było tego widać. Część ludzi znalazła się na wolności. Zdobyli gdzieś łomy i siekiery. Rozpoczęło się rozbijanie drzwi do cel i uwalnianie więźniów. Wieczorem zostały wyważone drzwi od naszej celi. Nieustanne detonacje bomb zrzuconych na miasto. Cała okolica oświetlona jest czerwonym światłem pożarów.

Wyszedłem z celi, pierwszym odruchem było znalezienie drzwi na strych. Wypchnąłem jedną dachówkę. Zobaczyłem morze ognia. Płonęły dwie główne ulice (Jagiellońska i Chrobrego).

Ze strychu przeszedłem na parter, do bramy wyjściowej. Drzwi na dziedziniec były otwarte i przestrelone z automatu. Wewnątrz, przed drzwiami, leżał trup małego chłopca.

Idąc korytarzem zjrzałem do celi, w której było kilkanaście kobiet z niemowlętami na ręku. Były to żony polskich oficerów, jedyną ich zbrodnią było to, że chciały przejść przez Bug pod okupację niemiecką. Te dzieci urodziły się chyba w więzieniu. Kobiety były wystraszone, nie wychodziły z celi.

Tej nocy chyba nikt nie uciekł, gdyż więzienie było otoczone wysokim murem. Na zewnątrz szalały pożary, słychać było dalekie odgłosy artylerii. Wczesnym rankiem (bo noc była krótka) więźniowie znowu wylegli z cel na korytarze. Znaleźli gdzieś magazyn naszych zdeponowanych rzeczy. Poszedłem tam również. Znalazłem swoją walizkę. Przechodziłem obok celi, w której byli sami młodzi chłopcy.

Około godziny 10.00 zjawili się w więzieniu uzbrojeni żołnierze. Wtargnęli na dolny korytarz. Usłyszałem głośny rozkaz, aby wszyscy zeszli do swoich cel. Byliśmy zdenerwowani. Z korytarza słychać kroki podkutych butów. Ktoś otworzył drzwi i padł głośny rozkaz: schodzić z rzeczami na dół. W wielkim holu na dole jakiś oficer powtarzał bez przerwy numery z kodeksu, według których należało skierować się na prawo, na duży dziedziniec, albo na lewo, na mniejszy plac. Ja dotąd nie zostałem oskarżony, a więc nie dotyczył mnie żaden paragraf. Udałem się w tę stronę, gdzie szła większość, czyli na prawo.

Więźniowie klęczeli pod długą ścianą frontową. Opierali się łokciami o kolana, z głowami tak pochylonymi, że nie było widać twarzy. Stałem blisko wyjścia, przez które dochodziły nowe rzesze więźniów. Naprzeciw tego tłumu stali łukiem żołnierze i podoficerowie z automatami i granatami. Na murze okalającym dziedziniec – karabiny maszynowe. Panowała złowieszcza cisza. Wtedy jeden z więźniów obok mnie podniósł głowę i odezwał się do oficera: *'Grażdanin korpusnyj, u mienia paragraf – podał numer – kuda mnie obratit'sia?'* (gdzie mam się skierować). Kapitan

odpowiedział: *'Udiraj skoro'* (prędko uciekaj). Wtedy i ja podniosłem głowę i powiedziałem, że nie mam żadnego paragrafu. Otrzymałem taką samą odpowiedź. Wydostałem się na nie znany mi dziedziniec.

Otoczony był tylną ścianą głównego budynku, dwoma bocznymi skrzydłami i wysokim murem. Na murze zauważyłem cztery karabiny maszynowe z obsługą. Na środku dziedzińca stała studnia nakryta budką z daszkiem. Było tu około czterystu ludzi. Rozkładali się przeważnie pod murami i na trawniku. Ja także wybrałem sobie słoneczne miejsce pod murem. Obok mnie młody mężczyzna przeglądał leksykon. Ludzie byli spokojni, nie dochodziły odgłosy walki.

Nagle detonacja wstrząsnęła ziemią. To był jeden grzmot. Dopiero po paru sekundach zaczęliśmy w ciągłym łoscocie odróżniać wybuchy granatów ręcznych od grzechotu karabinów maszynowych. Odezwały się one również po naszej stronie. Ujrzałem, że z głów moich sąsiadów leżących na ziemi pryska mózg na ściany więzienia. Poderwałem się instynktownie, pobiegłem w stronę studni i opuściłem się do jej wnętrza.

Wybijanie więźniów trwało nadal. Gdy poczułem, że ubywa mi sił, poderwałem się do góry i ostatkiem sił wydostałem się na zewnątrz.

Na dziedzińcu leżało pełno ludzi. Położyłem się na nich. Nie wiem, czy żyli. Nikt nie protestował. Po naszej stronie ucichło. Z głównego dziedzińca dochodziły pojedyncze strzały. Między skrzydłami budynku leżał na plecach dość tęgi mężczyzna z rozprutym brzuchem; jelita na wierzchu, unurzane w piasku i ziemi – bo mężczyzna przewracał się z boku na bok i wył z bólu. Ukłękł przy nim człowiek w czarnych spodniach i białej, brudnej, podartej koszuli. Powiedział, że jest księdzem i chce nas przygotować na śmierć. Był to ksiądz Bukowiński (znałem go z czasów szkolnych). Wszyscy żywi i mniej ranni pokłękali, a ksiądz recytował modlitwy przeznaczone na taką okoliczność. Wszyscy odmówiliśmy głośno spowiedź powszechną z liturgii mszalnej.

Przy głównej ścianie budynku od dachu do ziemi biegła rynna. Pod nią, nieco z boku, była otwarta kloaka. Na tę rynnę bezskutecznie usiłował wdrapać się młody człowiek cały oblepiony kałem.

Jakiś oficer w towarzystwie dwóch żołnierzy wszedł na nasz dziedziniec i głośno, po rosyjsku polecił nam wejść do budynku.

Naprzeciw drzwi z podwórza było wejście do obszernej sali, dawnego referatarza klasztornego. Znalazło się nas w tej sali 60-80 mężczyzn.

W tym czasie na naszym dziedzińcu rozpoczęto dobijanie rannych. Gdy wszystko ucichło, oficer wezwał do wyjścia wszystkich, którzy mają buty z cholewami. Wychodzili pojedynczo. Po paru godzinach przynieśli wiadomość, że pogrzebano 2700 zwłok.

Chociaż nie było widać żadnych strażników, baliśmy się wyjść z naszej sali. Spaliśmy zwinięci w kłębek na posadzce. W nocy ktoś krzyczał. Rano okazało się, że to młody Żyd, który postradał zmysły.

Spenetrowałem najbliższe pomieszczenia na parterze, odkryłem więzienny szpitalik. Ranni, którzy mogli opuścić plac straceń o własnych siłach, nie zostali zabici. Niektórzy leżeli, inni chodzili obandażowani. Nie liczyłem, ale mogło tam być dziesięć osób.

Po południu zaczęliśmy zwiedzać place straceń – najpierw nasz. Miejsca, gdzie zginęło najwięcej ludzi, zostały polane gęstym roztworem lasowanego wapna; tak samo dolne części ścian zbryzgane krwią i mózgiem. Krew i wapno już wyschły, bo dzień był upalny. Unosił się mdły zapach, dziwny do określenia. Na głównym placu znaleźliśmy wielkie pobojuwisko, bo tu prócz broni maszynowej użyto granatów. Całe pole straceń z wgłębieniami od granatów złane było wapnem. Leje nie były głębokie – granaty wybuchały na powierzchni ludzkich ciał. Wśród wapna i krwi leżały drobne szczątki zwłok, najczęściej palce i odłamki czaszek. Pod murem, od strony katedry, odkryliśmy niezbyt wysoki nasyp świeżej ziemi, też zlany wapnem. Tutaj pochowano ofiary masakry.

Po południu na terenie więzienia pojawiło się kilku żołnierzy radzieckich. Spędzili nas znowu do refektarza. Jeden z żołnierzy wziął bochenek chleba, łamał go na kawałki i rozrzucał po sali. Wtedy zaczęliśmy wierzyć, że nas nie zlikwidują. Z jedzeniem mieliśmy trudności, bo dwie doby nie piliśmy wody.

Odgłosy frontu były coraz bliższe. Nadeszła druga noc po zbrodni. Coraz głośniejszy i częściej krzyczał obłąkany Żyd. Czerwone łuny odbijały się od nieba. Wczesnym rankiem usłyszeliśmy na korytarzu stukanie podkutych butów. Rozeszła się wiadomość, że już są Niemcy. Wyszedłem na duży dziedziniec, gdzie między drzewami paliło się ognisko. Wokoło siedziało kilku żołnierzy niemieckich, gotowali całą miskę jajek. Nie byli zaskoczeni moim wyglądem. Widocznie dobrze wiedzieli, gdzie się znajdują i co tu się dzieje. Zapytałem podoficera, czy mogę iść do domu. Powiedział, że muszę potem wrócić po zaświadczenie o pobycie w więzieniu. Znalazłem się na wolności.

* * *

Kudelia, Mykola, 'Podibnoho ne bachyv Luts'k' (Luts'k has not seen anything of the sort), *Zona 10* (1995): 98-100.

Ми сиділи спокійно цілу ніч і ранок. 23 червня, понеділок, об одинадцятій годині вганяються знов енкаведисти і кричать: 'Выходи с вещами!' Виходимо, чути голоси: 'Куди підемо, громадянин начальник?' – 'Домой, домой пойдете' – відповідають зловісно.

Сходячи по сходах з третього поверху, я виразно запримітив на західному мурі біля вишки замаскований зеленими гілляками кулемет, а біля нього силует людини. Крім цього побачив кілька десятків енкаведистів, кругом обвішаних гранатами. Енкаведисти ж гарячково бігали і підштовхували в'язнів: 'плотней, плотней' до довжелезної стіни.

Тоді я говорив до свого односельця Олекси Приступи: 'Нас ведуть на розстріл.' Мій друг подивився на мене – його кинуло в жар – і промовив: 'Комусь іншому, Миколо, я не дивувався би, а Вам дивуюсь, що Ви в такий час панікуєте й інших у паніку вводите. Такого бути не може. Що б на це Світ сказав?!' – Він замовк, і я вже нічого не казав.

Спускаючись по сходах униз, чую голосні крики: 'Внимание, внимание! Кто задержан, следственный, сужденный по политической статье 54/11, выходи налево, западный двор; кто задержан, следственный, сужденный по бытовым статьям, выходи направо, восточный двор!' Це розпорядження повторювалося без кінця. Схожу з останньої сходинки і впевнено звертаю вправо, східне подвір'я. Туг уже було біля 600 людей. Коли вивели всіх в'язнів з камер, і тюрма спорожняла, закривають двері, приходять на східне подвір'я і знов кричать: 'Кто из вас не понял и ошибочно сюда зашел обвиняемый по политической статье 54? Так выходите, а то будем проверять, и, кто окажется по этой статье, тому будет плохо!' Чую голоси: 'Гражданин начальник, я не понял, и я' і ще хтось. Бачу, виходять і мовчать. Глянув: вийшло людей біля двадцяти. Тоді відкривають двері і коридором тюрми переводять тих людей на західне подвір'я. І раптом там затріскотіли кулемети, вибухи гранат, і страшний людський крик, рев. Від розриву гранат вище тюрми летіли шапки, шматки людського тіла. На нашому східному подвір'ї пекельна паніка, розпачливі голосіння: 'Боже, Боже наш, розстрілюють, розривають гранатами. Варвари. Звірі.' Хтось кричить: 'Люди, рятуйтесь ...'

У ті хвилини група в'язнів приблизно 40-50 осіб кинулась до брами, яку можна було силою вивалити. Дивлюся: спритні хлопці ставлять до муру дошки, що туг валялись із розбомбленої кошари для прогулок, і

по тих дошках піднімаються на мур, переплигують. Але не багатьом удалося втекти: на тих, хто піднімався на мур, зразу був скерований вогонь. Навіть тим, кому вдалося оминуги куль і переплисти через Стир – їх ловили енкаведисти і розстрілювали по берегах річки.

Я, бачучи, як тікають через мур, і собі піднімаюсь за одним сильною будови юнаком, але його скошує куля, і він мертвий падає на мене, і ми обидва летимо униз. Його труп прикриває мою голову, його кров заливає моє обличчя, потрапляє в уста, я чую теплий терпкий смак. На мене ще падають трупи. Відчуваю їх непосильний тягар. Думаю, що як куля не влучила, то трупи задавлять.

Ще довго стріляли по людях, котрі бігали туди-сюди, шукаючи рятунку від смерті. Нарешті стрілянина притихла, покотом лежали по подвір'ю живі і мертві. Тільки поранені стогнали: одні благали помочі в Бога, інші просили добити їх, а дехто закликав до помсти катам.

Лежачи під трупами; я чув безперервні глухі постріли на західному подвір'ї – це з пістолетів добивали поранених. Коли там закінчили дострілювати, перейшли на східне подвір'я. Катів було біля десятка, більшість – нерядові, з кубиками. Спритно кожен з них підбігав до пораненого і пускав кулю в лоб. Поранених було дуже багато, були й такі, що мали лише незначні подряпини, але варто було катам побачити на комусь свіжу кров, стріляли, нічого не питаючись. Достріляли і тут. І знову чую голосний крик: 'Внимание! кто живой, подымайся, расстреливать больше не будем!' Такий заклик був повторений кілька разів. Докладаючи чимало зусиль, мені вдалося трохи звільнитися від тягара трупів, і я підняв голову. Побачивши чимало людей, які п'ятірками стояли біля вхідних дверей тюрми, встав і я, біля мене енкаведист з націленим на мене пістолетом. 'Ранен?!' – кричить. 'Ні – кажу – я не ранений, тільки замазаний кров'ю.' Витерся я сяк-так і став у задню п'ятірку. Знову крик: 'Работать будете?' 'Будемо, будемо, гражданин начальник, все, що тільки скажете, будемо робити' – почувлися голоси.

Розводять нас по камерах нижнього поверху. Незабаром крик: 'Выходи на работу!' Виходжу на західне подвір'я. Боже мій, що я тут побачив! Людський розум не в силах того всього передате величезне подвір'я застелене трупами, шматками тіл, довжелезна стіна двоповерхового крила вся від низу до верху забризгана кров'ю, обліплена мозком, м'ясом. На даху, на ринвах, на деревах висять кишки. Цю масакру найбільше спричинили і приспішили незліченні гранати, що їх скинули енкаведисти на голови збитої маси в'язнів із вікон спорожнілої тюрми.

... У глибокі ями-вирви від німецьких бомб, які ми ще поглиблювали і подовжували, зносили трупи і шматки тіл, посипаючи все це негашеним вапном, яке було заздалегідь приготовлене. Вносили трупи і з конюшні, яка находилась поруч, на подвір'ї. Там було щось з тридцять трупів із скрученими назад руками. Це були каросмертники і 'особо опасные,' яких замучили в перші години війни. Їх не стріляли, а покололи штиками.

Похорон останків жертв нечуваного варварства ми ще докінчували у вівторок, 24 червня, і кожен з нас думав, що по закінченні роботи і нас постріляють, щоб не було свідків того, чого Луцьк за свою 900-літню історію не чув і не бачив, у що нормальна людина повірити не може. Але так Бог послав, що ми навіть не завважили, як непомітно зникли кати, напившись до безтями невинної крові.

Чотири могили, начинені шляхетним трупом, чотири глибокі ями навіки сховали чотири тисячі невинних синів Волині. З нашого села Буяні я похоронив там 11 чоловік, із села Піддубці не повернулось 24, із села Шельвів – 40. Не було села по всій Волині, не було сім'ї, не було хати, щоб не ходили заплакані, щоб не катувалися по тюрмах. Це були невинні жертви – бо ті, хто відчував небезпеку від енкаведистів, пішли в підпілля. З нашого села пішло дев'ять людей, а були села, що було 20 і більше підпільників.

NADVIRNA

H.G. and Y.K., now in England, testify; witness, Father M.K. (at present in America) and female witness M. S. (now in England) report. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 190-91.

H.G. and Y.K., now in England, testify: about the middle of July, 1941, two trenches were discovered not far from Nadvirna: one in a forest, the other on the banks of the Bystrytsia. There were 36 corpses in the first trench. They were fettered and there were marks of a blow with some heavy object, probably a hammer, on their foreheads. In the other grave there were 25 corpses. They, too, were bound, either with barbed wire or with rope. Rags had been wrapped round their heads, and the marks of blows were also visible on their foreheads.

Later on, another grave was discovered, but the Germans would not give permission for it to be opened, as it was the height of summer and they were afraid of pestilence. It was therefore only strewn with lime.

The witness, Father M.K. (at present in America) reports that soon after the flight of the Bolsheviks 82 corpses were exhumed in a nearby wood; with the exception of the body of a woman, who was recognized by her clothes by her young children, none of these corpses could be identified as they had been in a state of putrefaction for over a month.

The female witness M.S. (now in England) reports that after the retreat of the Soviets the corpses of some young Hutzuls were also found in the town prison; iron nails had been driven through their tongues.

PEREMYSHLIANY

Witness, N.N., now in England, testifies, and witness M.D. (now in the Federal Republic of Germany) reports. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 192-93.

The witness, N.N. now in England, testifies as follows: Before the arrival of the Germans, the Bolsheviks murdered many Ukrainian political prisoners in Peremyshlyany. In order to drown the sounds of the shooting and the screams of the victims, engines were switched on. Before they died, the prisoners were tortured in a dreadful way: parts of their body were cut off – tongue, ears, nose; their eyes were put out. Many of them were stabbed with red-hot wire, scalded with boiling water, or boiled alive.

The witness M.D. (now in the Federal Republic of Germany) reports that he was told by eyewitnesses that immediately after the entry of the German troops the bodies of hundreds of prisoners who had been murdered were found in the town prison. The victims had their noses, ears, fingers, etc., cut off, their eyes put out or burnt out, or else they were pierced with red-hot wire or scalded with boiling water; many of them were boiled alive in huge boilers.

PIDBUZH

Testimony of Ivan Panteleimonovych Chaplia, a peasant from the village of Nahuievychi, Drohobych raion, L'viv oblast (recorded in 1991). In Volodymyr Hons'kyi Liudyna i natsiia: chas voïniv (Kyïv: Osnova, 2012), 77-8.

По обіді 22 червня 1941 року в Нагуєвичі приїхала група енкаведистів з Підбузького УНКВС (тоді там був райцентр). Зразу забрали колишнього директора сільської семирічної школи Корнеля Камінського, який був на емеритурі (пенсії). Був заарештований голова товариства 'Рідна школа' селянин Іван Добрянський, секретар сільради Степан Дум'як, директор школи Михайло Дрогобицький, працівник Підбузького райвиконкому Хруник. Потрапив туди і я. Усіх нас завезли у Підбуж. Там уже сиділи арештовані Андрій Юринець – директор Підбузької школи, крамар Ілько Опацький, його брат – швець, кілька інших працівників з Підбужа, і ще багато мешканців навколишніх сіл.

Дня 26 червня о 10 годині вечора червоний прокурор Строков, 11 міліціантів та з невідомі особи викликали з тюрми Підбузького УНКВС 20 в'язнів і повезли вантажівкою у напрямі Дрогобича. Червоні кати обманювали нас, що пускають на волю, однак це було очевидною брехнею. По дорозі один з конвоїрів, який називав себе начальником НКВД, говорив, що в'язні їдуть на роботу. За кілометр перед Нагуєвичами, в урочищі 'Остислав'я' машина зупинилася. Червоні кати наказали нам висідати, бо машина перевантажена і не зможе виїхати на гору. Гора була ще далеко. Нас огорнув смертельний жах, ми здогадалися, що наближається наша остання година, що нас тут розстріляють.

Нам наказали стати в два ряди по десять осіб і триматися за руки. Напроти нас на дорозі півколом стали міліціанти з револьверами в руках. На поданий рукою знак прокурора всі почали стріляти. Полилася кров невинних жертв. Убиті й поранені падали одні на других. Трава почервоніла від людської крові, чути було зойки і стогін умираючих. Кати добивали людей чоботами, лопатами, ломами, від яких череп тріскав на голові. Так було замордовано 16 людей. Смерть їх була жаклива. Трупи лежали у рові. Завдяки безладній стрілянині і темряві та поспіхові міліціантів, які поспішали по наступну партію арештованих, нам чотирьом удалося лишитися живими. Поранені, допомагаючи один одному, ми поповзли подалі в ліс і так урятувалися.

Не знаю, як про це довідався прокурор Строков, бо вже 27.06 приїжджав у Нагуєвичі шукати за мною, та мене пораненого добре

переховали родичі. Напевно, кати боялися лишати живого свідка, але приховати злочинів не змогли.

Коли більшовики повтікали перед німецьким військом, люди пішли в 'Остислав'я і знайшли там, вивезли помордовані тіла. У Корнеля Камінського було порізане усе тіло. Степан Дум'як мав розрубаний живіт. Іванові Добрянському розрубали груди, вирізали серце, а діру заткали травою. Отакими нелюдами були наші 'визволителі.' За що мордували вони безвинних мирних людей? Однак ніхто не може знищити живе слово і дух волелюбного народу.

SAMBIR

The witness Eugen Rudyu (now in the USA) already testified before the U.S. Congress Kersten Committee on October 12, 1954, and his testimony was published in Record No. 37, pp. 150-51. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 192-93.

On June 26, 1941, there was some shooting by Soviet troops on various streets in Sambir. By June 28th the NKVD had already fled and many people went along to the prison in order to look for their relatives. Suddenly, six lorries with NKVD men on them drove up from the direction of Radlovychi. The NKVD men immediately headed for the prison, and anyone they found there or nearby – old people, women and children – they promptly shot; about 80 persons were murdered in this way. After the entry of the Germans, 720 corpses were found in the prison buildings and yard, and, in addition, another 117 corpses were exhumed from a mass grave on the other side of the River Dnister; all the victims had been killed by a shot in the neck; many of them had their arms and legs broken, their eyes put out, their genitals (in the case of the women their breasts, too) cut off, or their scalps torn off. A wood-cutter and his fourteen-year old son saved themselves by hiding in a sewer-pipe of the prison before the massacre began.

The witness P.N. (now in the Federal Republic of Germany), who testified under oath, said that he had received his information from two eyewitnesses, two former Ukrainian Communists, Mykola Pylypchak and Vasyl Gerech, who were arrested by the NKVD but by chance managed to escape death. The prisoners were taken into the prison yard and shot there by machine-guns. Many of them, who threw themselves flat on the ground at the right moment, managed to survive, although most of them were given a 'last merciful shot,' too. Those who refused to leave their cells were

killed by means of hand-grenades. The corpses were later examined by a non-German commission invited by the Germans – the witness no longer remembers whether it was a Swedish or a Swiss commission. The bodies of two women and a child were found amongst the 117 corpses that were exhumed on the bank of the River Dnister.

* * *

Memoirs of Mykhailo Dziapko. In Holos Lemkivshchyny (June 1966).

Самбірська тюрма була заповнена в цей час двома тисячами українських в'язнів – чоловіків і жінок. Багато з тих в'язнів перебували в тюрмі вже більше року, інші були недавно арештовані. Всіх в'язнів московські опричники держали в строгій ізоляції, не давали їм жодної можливості зв'язуватися з вільними людьми та довідуватися, що діється в світі.

У тюрмі находились також такі в'язні, які були засуджені на смерть, так звані 'смертники.' Вони перебували у підвалі тюрми. До них двері були нечинні: їм віконцем передавано харчі. Так сиділи вони по 5 і більше місяців, вичікуючи смерти кожної хвилини, або 'ласки' з Москви – 10 або 15 років тяжких робіт на Далекому Сході.

Багато в'язнів не мали ніяких присудів, сиділи по кільканадцять місяців, незнаючи за що їх арештовано. Такі сиділи на першому і другому поверсі по 80 і більше осіб в одній камері. Вікна були позабивані дошками, так що в камерах не було ні світла, ні повітря. Від 9-тої години вечора до 6-тої ранку обов'язувала нічна година спати. Та про спання в камерах не можна було навіть думати: там не то що не було місця пожитися на долівку, але навіть стояти не було місця. Сильна духота, брак води, та безперервна черга за потребою не давали можности відпочинку.

Та найбільше горе було тим, хто попався в чергу на допити. Самі допити і тортури в НКВД були страшні. Бувало часто, що викликані на допит в'язні, більше не вертались до камер. Ніхто не знав, що з ними сталося: перевели в іншу камеру, вивезли в інші тюрми, чи 'відіслали' на той світ ...

По певному часі прийшов на площу місцевий прокурор, станув по середині в'язнів і закричав храпливим голосом: 'Давай назад! Сейчас пришел приказ от Верховного совета, всех врагов уничтожить!'

Товпа енкаведистів, яка кинулась з криком на в'язнів, нагадувала товпу, що стояла перед Римським Пилатом і кричала 'Розпни! Розпни

його!' Стіни тюрми тріщали від переповнення в'язнями, а ошалілі і запінені енкаведисти, з брудною лайкою і прокльонами, вибирали по камерах в'язнів і вели у підвал. Там зав'язували їм шматами уста та стріляли в потилицю, кидаючи їхні трупи одних на других. У четвер цілий день і цілу ніч, стріляли, мордували і живцем замурували в'язнів у підвалах тюрми. У п'ятницю ранком, решта недобитків в'язнів, позбирано по камерах і виведено на малу тюремну площу. Там казали їм присісти близько один одного, під муром, в числі від 100 до 200 осіб. Московські кати стали їх розстрілювати. Кулемети, пістолі та гранати тарахкотіли по невинних жертвах. Хто остався живий, в кого ще билось живе серце, той підносив руки до небес, і молився так, як перед Святим Причастям ...

Самбірська тюрма замінилась у велику могилу.

* * *

Leopold Lerch (Sambor). In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941 (Warsaw: Karta, 1995), 59-61.

Mniej więcej od połowy czerwca 1941 zastanawiały nas nocne odgłosy jakichś przytłumionych strzałów. Tłumaczyliśmy sobie, że zapewne wojsko przeprowadza manewry w okolicach Sambora. Tymczasem jednak niektórzy więźniowie wywoływani na nocne śledztwo nie wracali do naszej celi, rzekomo umieszczani gdzie indziej. W ciągu kilku dni stan liczby naszej celi zmniejszył się o połowę. Gdy 22 czerwca nie dano nam ani jeść, ani wody do picia, dowiedziałem się, że jest wojna.

W tym samym dniu stracono trzech z wyrokami śmierci. Odtransportowano kobiety z parteru. Wieczorem wywołano z naszej celi kolejnego więźnia. Nie pamiętam jego nazwiska; Ukrainiec z okolic Sambora, miał około czterdziestu lat. Po kilku godzinach wrócił w okropnym szoku, twierdząc ze strachem, że enkawudziści nocami zabijają więźniów, a jego jakiś strażnik uratował i przyprowadził z powrotem do celi. Przez całą noc słyszeć było strzały.

Rano z drugiego piętra sprowadzono grupę więźniów, po czym usłyszeliśmy wołanie enkawudzisty: *'Dawaj sorok wtoroju.'* To była nasza cela – numer 42. Czekaliśmy z niecierpliwością, kiedy otworzą drzwi. Nie nastąpiło to jednak. Usłyszeliśmy natomiast serie z automatów i okropne jęki na podwórzu więziennym. Skoczyłem do okna i ujrzałem skłębionych

więźniów, rozstrzeliwanych przez czterech enkawudzistów. Ustawiono ich w przysiadzie, ciasno rzędami i strzelano z tyłu. Tak okropnego obrazu nie da się zapomnieć ani opisać. Huk strzałów zagłuszał rozpaczliwe jęki mordowanych; bluzgająca krew, konwulsyjne drgawki konających. Odkoczyłem od okna, aby inni mogli to zobaczyć. Po chwili nastąpiła cisza. Gdy ponownie wyrząłem przez okno, enkawudzistów już nie było, tylko na podwórzu leżało około pięćdziesięciu zmasakrowanych ludzkich ciał.

Byłem najmłodszy w celi i najsilniejszy. Gdy koledzy modlili się o ratunek, nie namyślając się długo wyrwałem muszlę klozetową z posadzki i jak taranem uderzyłem w drewniane drzwi celi, aż deski popękały. Później koledzy pomogli je wyłamać i mogliśmy się wydostać. Pierwszy dopadł do drzwi zszokowany Ukrainiec i nie czekając na nas uciekł.

Enkawudziści – przekonani, że wszyscy więźniowie są już zlikwidowani – uciekli, pozostawiając otworem główne drzwi i bramę więzienną. Wyszliśmy osłabieni, podtrzymując się wzajemnie. Na ulicach było jeszcze sowieckie wojsko – nic nam jednak złego nie czynili, raczej patrzyli ze współczuciem, byliśmy bowiem bardzo wymizerowani, bladzi i brodaci. Ulice miasta opustoszałe, słychać coraz częstsze strzały. Rozbiegliśmy się więc i ukryli w ogrodach podmiejskich, bo okazało się, że wycofujące się oddziały pograniczne NKWD strzelają, gdy spotkają takich jak my, nie ogolonych ludzi. Mieszkańcy Sambora chowali nas do mieszkań, strygli i golili, a przede wszystkim karmili, bo byliśmy bardzo wygłodzeni.

Aby nie narażać na zemstę NKWD ludzi, którzy się nami zaopiekowali, noc spędziliśmy ukryci w ogrodach. Rano w mieście byli już Niemcy. Poszliśmy wówczas na teren więzienny, aby zobaczyć pomordowanych na podwórzu. Zakopano ich, lecz tak niedbale, że z ziemi wystawały nogi i ręce. Jak później dowiedzieliśmy się od ludzi, część enkawudzistów wróciła do więzienia, zanim Niemcy zajęli miasto. Zastali tam jeszcze kilku więźniów, których zmusili do zrobienia dołu i zakopania pomordowanych. W końcu i oni zostali zastrzeleni, a enkawudziści w pośpiechu zagrzebali ich tak niedbale. Może jeszcze żyli, kiedy zasypywano ich ziemią, i dlatego było widać wystające kończyny?

Najbardziej makabryczny widok, którego nigdy nie zapomnę, to trzy piwnice, w których przez kilka dni mordowano więźniów. Piwnice o wymiarach cztery na dwa i pół metra zawałone były trupami. W pierwszej ciała były ułożone od ściany do ściany – jeden stos na około półtora metra, drugi niższy. W drzwiach i na schodach leżała bezładna kupa kilkunastu ludzi zabitych strzałem w tył głowy, każdy z nich miał ręce związane do tyłu. W innych piwnicach było mniej ułożonych stosów, a więcej ciał leżało tam, gdzie upadły. Więźniów widocznie sprowadzano schodami pojedynczo, ze

związany rękami; strzelano w tył głowy i więzień padał w dół. Gdy kupa trupów dochodziła do poziomu drzwi, wówczas ciała składano w stosy i strzelano dalej. Nie mogliśmy oglądać tych piwnic przez dłuższy czas, gdyż niektóre ciała były już w stadium rozkładu.

Niemiecko-ukraińskie władze miasta natychmiast spędziły miejscowych Żydów do wynoszenia trupów. Ładowano je na samochody i wywożono na cmentarz. Pracujący mieli na twarzach tampony z waty i gazy, tak okropny odór wydzielał się z tych piwnic.

Tego samego dnia po południu zorganizowano manifestacyjny pogrzeb, w którym brali udział pozostali przy życiu więźniowie. Było nas około dwudziestu – Polaków i Ukraińców. Szliśmy ulicami Sambora od więzienia do cmentarza. Zwłoki wywiezione z więzienia oraz zebrane po mieście zakopano w zbiorowej mogile długości (jak mi się wówczas wydawało) około dwudziestu metrów.

Nazajutrz wyruszyliśmy w drogę powrotną do Borysławia – trzej cudem uratowani. W drodze spotkaliśmy ludzi z okolicznych wsi, idących do Sambora na nasz pogrzeb – dowiedzieli się, że w Samborze wszystkich więźniów wymordowano.

W Borysławiu trafiliśmy na pogrzeb pomordowanej tam przez NKWD młodzieży. Mówiono, że ciała były w okropny sposób zmasakrowane i polane jakimś kwasem. Zabici to Polacy i Ukraińcy.

Kondukt pogrzebowy rozdzielił się na dwie grupy. Polaków niesiono ulicą Mościckiego do kościoła na Wolance i na cmentarz na Hukowej Górze, a Ukraińców ulicą Bobrowskiego i Hołówki do cerkwi i na cmentarz w Tustanowicach.

STANYSLAVIV (IVANO-FRANKIVS'K)

Mr. Mykola K., now living in Austria, testifies. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 193-94.

During the first German air raids on Stanyslaviv (in June 1941), a small but determined and well-armed group of Ukrainian partisans was formed in my native village Ch. (near Stanyslaviv). When the Soviet troops began to withdraw from the environs of Stanyslaviv, this group – upon higher orders – carried out a raid on the prison in order to liberate the Ukrainian political prisoners. There were still a few Bolshevik units here and there in the town but they put up no resistance. When we broke open the door

of the prison and entered the building we found that there were no longer any NKVD men there and practically no prisoners who had survived; it was only in one or two cells that the prisoners were still alive; all the rest had been murdered.

I can well recall searching for the body of a Ukrainian patriot who was a close friend of mine, amongst the corpses. The marks of dreadful tortures were clearly visible on most of the bodies; broken arms and legs, or their eyes had been put out, and in the case of some of the women, their breasts had been cut off. Many of the prisoners had been killed by large nails driven through their nostrils into their brain, others by having their throats cut. In the prison yard three bodies were exhumed of persons who had apparently been buried alive.

The bodies of small children, who had been tied to the corpses of their parents with barbed wire, were also found.

STRYI

Mr. Y. Stryysky testifies. In Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents (London: Ukrainian Publishers, 1962), 194.

When the Soviet troops withdrew from the town of Stry on June 27, 1941, a group of Ukrainian civilians hurried to the prison, broke open the entrance-gate and found the bodies of 200 prisoners, who had either been shot or tortured to death in some other way, in the prison yard; some had been boiled alive in the big boilers used for making soup, other had been baked alive in special iron cabins with gas heating; and others, as was discovered when the cellars were searched, had been bricked in alive. Most of those who had been shot had had their ears, noses or fingers cut off, or their eyes put out. Of those who had been bricked in, only very few were found alive, and (with the exception of one woman) they all died before they could be taken to hospital.

Although Stry is only a small town, where practically everybody knows each other, only 46 of the 200 bodies could be identified – partly because the corpses were already in such a state of putrefaction that the Germans who went into the prison buildings had to wear gas-masks.

Reynolds, John Lawrence, *Leaving Home: The Remarkable Life of Peter Jacyk* (Vancouver: Figure 1 Publishing, 2013), 3-6.

When German artillery began shelling the city at the end of the day, however, choosing sides took a back seat to finding means of survival. The artillery barrage began killing residents indiscriminately, and as the barrage crept closer to the rail yard, Peter and two companions decided it would be safer to spend the night in a passenger railway car rather than the massive communal building. Smaller targets, they assumed, were less likely targets.

This was not the case. Sometime after midnight, German artillery started blasting switches and roundtables in the rail yard. Would the artillery batteries target the trains themselves next, assuming passenger cars were as worthy of destroying as freight cars? Peter didn't know, but convincing the other young men that they would be safer elsewhere, he led them away from the rail yards and toward the centre of the city.

By 3 a.m., what should have been a soft summer's night had become a simulation of hell. The flash of distant guns firing toward the city, the whistle of artillery shells passing overhead, the thunderous explosions when they hit their targets, the rumble of encroaching Panzer tank divisions, and the screams of frightened residents created a nightmare experience that the young men could not imagine becoming more horrifying. But it did.

With dawn beginning to break, the three men reached a jail that had been converted to a prison operated by the NKVD (Narodnyy komissariat vnutrennikh del, or People's Commissariat for Internal Affairs), the dreaded Soviet secret police. They watched as a Soviet guard scurried down from his watchtower and ran off, leaving the prison gate unlocked behind him. Assuming the guard was the last to leave the prison, Peter and the others entered the building.

The prison entrance opened into a large courtyard, empty except for a handful of prisoners left behind who wandered around dazed, asking 'Have the Russians gone?' and 'How close are the Germans?'

Peter couldn't tell them. Besides, the view through two doors, opening into what appeared to be a communal shower room, had caught his attention. Heaped against the far wall of the larger room were stacks of men's clothing, obviously removed in haste and tossed aside. But it was the oversized drain in the centre of the tiled floor that drew Peter's eye. The drain and much of the floor surrounding it were heavily splattered with blood. A massacre had taken place here just hours ago, Peter realized. But where were the victims? And what of the Soviet guards? Would they return if the Germans failed to enter the city immediately? The risk was too

great to linger in such a dangerous place, and turning to his friends, Peter suggested they leave the jail.

The sun was up by now, and walking out of the prison, Peter noticed for the first time a concrete slab bordering the jail, measuring about four metres wide and fifty metres long. Atop the slab were two openings, each about fifty centimetres square. As he passed the slab, he saw that the cover of one of these openings appeared partially open, and curious, he lifted it to look inside. To his surprise and horror, he saw a man's face, covered in blood and excrement, staring back at him. Even more shocking, the man appeared to recognize him. 'Peter,' the man said in a voice almost too weak to utter the words, 'what are you doing here?'

In amazement, Peter almost dropped the cover back into place. He recognized the man as his cousin, Adam Kamianka, from their village of Verkhnie Syniovydne. No one in the family had heard from Adam since his arrest by the Soviets weeks earlier. Calling for help from passersby, Peter began lifting his cousin out of the concrete pit, which he realized, with revulsion, was the prison's septic tank.

Freeing Adam through the small opening was difficult, and his cousin cried out in pain. 'Please be careful,' he moaned. 'I have been shot.' Once Adam was out of the tank, Peter could see he was naked except for a thin vest. Lying on the ground, waiting for someone to bring a stretcher, Adam began to describe the horror he had experienced.

He likely had never been formally charged with any offence, let alone tried for a crime. With many other prisoners, he was probably arrested on a tip, on a whim, or just as a means of terrorizing young Ukrainian men suspected of engaging in anti-Soviet activities. It didn't matter. He had been imprisoned, questioned, and threatened with torture.

With the Germans drawing near to the city, the Soviet guards had been ordered to abandon the prison and flee east. Either fearing the prisoners would provide damning information to the Nazis or out of some purely sadistic motive, they decided to kill as many as possible before leaving.

One by one, the men had been taken from their cells, marched into the shower room, ordered to undress and lie on the tiled floor, and shot in the head. Then they were dragged to the septic tank and dumped inside. The number of prisoners in the jail who were brutally executed by the Soviets that day without a trial – or, in most cases, without knowing the charges against them – has never been determined. In other cities, the numbers in each case have been estimated in the hundreds.

In addition to his head wound, Adam Kamianka had been shot in the chest before being tossed into the tank among dozens of corpses and years

of accumulated human waste. Somehow he managed to make it to the small opening in the septic tank and lift it high enough to breathe fresh air, which is when Peter found him.

With the help of others, Peter carried his cousin to the nearest hospital. With no professional care or medications to treat him, Adam Kamianka lingered in agony for three days before dying.

* * *

Drix, Samuel, *Witness to Annihilation: Surviving the Holocaust: A Memoir* (Washington, DC; London: Brassey's, 1994), 19-20.

Early July 1941 – it was the first day of this new era. Frania and I were sitting with some friends on the balcony of our apartment house. It was a former hotel that had been converted to housing for employees of the spa treatment complex at Morszyn. Frania, Sylvia, and I lived in two rooms across the hall from each other. The others on the balcony were doctors and other employees, and also lived in this house. We were looking with tension and anxiety at what was happening around us. Young Ukrainians, armed with rifles, were going from house to house and taking out men – Jews – doctors and not doctors, no difference. Then they took them away in an unknown direction. When I saw what was going on I ran inside, down the corridor, and hid myself in one of our two rooms and locked the door. Frania sat with the baby on her lap in our other room and when one of the Ukrainians came for me she said I was in the clinic, working. He accepted the information with indifference and said that when I came home I should turn myself in, for they would come for me again anyway. After he left, I waited a few hours; the Ukrainians had not returned, so I felt safe enough to come out to the balcony, at least for then.

Panic had overtaken our place. Virtually all the men had been taken, including my friend Norbert. I don't recall if any beside myself managed to successfully hide. The wives of abducted men, and particularly Giza, Norbert's wife, were in extreme despair. One could hear single shots from far away, but beside that there was dead silence. Tense, we waited for the return of the abducted men. Hour after hour passed. No one was coming back. It was already late evening. Giza was seized by sobbing fits. We waited on the balcony until late in the night. Around midnight the silhouettes of returning men appeared. They came back. There was great joy. Norbert told us later how it had been.

They had been conducted to the place where lay the dead bodies of prisoners murdered by the Soviet police before they withdrew. Corpses were already decaying. The Jews, brought there by Ukrainian vigilantes, were ordered to dig out fresh graves and to bury the murdered prisoners in them. During this work the Ukrainians showered the most vulgar curses on the Jews and threatened that all of them would be made responsible for the crime and should pay with their own lives. The Ukrainians ignored all explanations that the Jews were innocent, even the fact that one of the killed prisoners was circumcised. In Eastern Europe at this time Christian men were circumcised only if there was a medical condition requiring it. Jews, on the other hand, were circumcised at birth according to religious law. This is one reason it was so hard for Jews to escape the Nazi persecution, for any man suspected of being a Jew in hiding was simply ordered to pull down his pants. Being circumcised was considered full proof that he was a Jew.

When, after several hours, the work was finished, Norbert was sure that there would follow a summary execution of the Jews, for the Ukrainians' threats and demeanor strongly suggested this. But, all of a sudden, a man appeared, a teacher, who apparently was a known Ukrainian activist, for the mob manifested their respect toward him. He made a short speech, defending the Jews taken by the vigilantes, explaining that these Jews were innocent and could not be blamed for Soviet crimes and that the freedom of the Ukraine could not be founded upon the blood of innocent people. He persuaded them to let the Jews go back home.

* * *

Stanisław Flach (Stryj). In Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, *Drogi śmierci: ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941* (Warsaw: Karta, 1995), 61-62.

W nocy, kiedy wojsko radzieckie uciekało przed wojskami niemieckimi w mieście szalała strzelanina. Nad ranem do miasta wkroczyli Niemcy. Witają ich ludność ukraińska. Ludzie zaczęli wychodzić z domów, chcąc dowiedzieć się, jak wygląda sytuacja w mieście; rodziny aresztowanych poszły do więzienia szukać swoich bliskich. Po wejściu na teren więzienia zobaczyli makabryczny widok: ściany cel zbryzgane krwią, a na podłodze ciała pomordowanych ludzi. W szambie więziennym pełno zwłok, na które wysypano mąkę, cukier, kaszę. Słysząc było płacz, krzyk i rozpacz.

Wiadomość o pomordowanych rozeszła się lotem błyskawicy, zaczęły napływać tłumy z miasta i okolicznych wiosek. Niemcy ściągnęli korespondentów, którzy robili zdjęcia pomordowanych. Rodziny zabierały zwłoki do domu, by zrobić im chrześcijański pogrzeb. Ciała ludzkie umyto, ułożono pod murem więziennym, by można je było rozpoznać. Wszyscy więźniowie zostali zamordowani strzałem z pistoletu w tył głowy, a niektórzy przekłuci bagnetem.

Wśród wyciągniętych z szamba był mężczyzna, który dawał słabe oznaki życia; przewieziono go do szpitala w nadziei, że uda się go uratować. Po odzyskaniu przytomności opowiedział o przebiegu wydarzeń w więzieniu. Od lekarzy, którzy byli podczas przesłuchiwania go przez Niemców, dowiedziałem się, że pochodził on z Kamionki Strumiłowej.

Został aresztowany przez Sowietów, przewieziony do Stryja i osadzony w więzieniu. Zarzucano mu wrogą działalność przeciwko Związkowi Radzieckiemu. Z celi, w której siedział, co dnia wywoływano jakiegoś więźnia, przy drzwiach dawano mu bochenek chleba i oznajmiano, że idzie do domu, tylko musi jeszcze odebrać dokumenty. Więźniowie byli przekonani, że rzeczywiście wychodzą na wolność. On też został wyczytany, dostał chleb na drogę i kazano mu iść po dokumenty do kaplicy więziennej. Wszedł tam i nagle usłyszał strzał. Poczuł ból w głowie i więcej już nic nie pamiętał. Z oględzin lekarzy wynikało, że albo ten, co do niego strzelał, stał pod niewłaściwym kątem, albo ów człowiek musiał schylić głowę i pocisk nie uszkodził mózgu. Oprócz tego miał przekłutą bagnetem klatkę piersiową. Pomimo wysiłku lekarzy, po dwóch dniach zmarł.

Ostatniej nocy, kiedy wojska radzieckie opuszczały miasto przed Niemcami, otwierano cele i strzelano z automatów do więźniów, także do kobiet. Podpalono siedzibę NKWD, która spłonęła doszczętnie wraz z aktami spraw.

Większość zabitych nie została rozpoznana; musieli to być ludzie przywiezieni z dalszych okolic, jak ten z Kamionki Strumiłowej. Zostali pochowani na cmentarzu miejskim, w mogile żołnierzy z pierwszej wojny światowej.

TERNOPIL'

Blicharski, Czesław E., 'Masakra więźniów w Tarnopolu (The prison massacre in Ternopil')', in Czesław E. Blicharski, *Tarnopolanie na starym ojców szlaku* (Gliwice: W. Wiliński, 1994), 203-4.

W dniu 3 lipca 1941 r., gdy rano, do niestrzeżonego i na zewnątrz wyglądającego na opuszczone, więzienia przy ul. Mickiewicza wdarli się tarnopolanie, szukający śladów swych bliskich. Bolesław Zalewski będący w pierwszej grupie, która po wyłamaniu bramy wdarła się na teren więzienia tak opisuje:

... na drugi dzień po zajęciu Tarnopola przez Niemców, poszedłem zobaczyć gmach więzienia przy ul. Mickiewicza. W piwnicach sądu były wykopane długie rowy na szerokość człowieka. Grzęźliśmy po kolana w błocie z krwi. I tak doszliśmy do ogromnej piwnicy po środku, która miała około 10 m x 10 m. Pełna była trupów. Kilofem odwróciłem dwa ciała. Prawdopodobnie byli to dwaj lotnicy niemieccy, zestrzeleni niedaleko od Tarnopola. Ręce mieli związane do tyłu drutem, ramiona połamane w kilku miejscach, twarze – to jedna plama krwi. Tak obeszlśmy wszystkie pomieszczenia sądowe. Znalazłem tam dwa pomieszczenia (wolne od trupów) o rozmiarach 3,5 m x 5 m, wysokości 3 m wypełnione aż po sufit dowodami osobistymi. W jednej piwnicy znalazłem człowieka (nie miał chyba 30 lat). Był zakopany w ziemię po pępek, ale głowę w dół. Do góry sterczały nogi w butach narciarskich (było to 3-ego lipca – p. m.) nawet nie zniszczonych.

Na podwórzu więziennym odkryto pod zieloną murawą wielką zbiorową mogiłę. Ekshumowanych w następnym dniu chowali Żydzi na cmentarzu na Mikulinieckiej w olbrzymim kurhanie z krzyżem, na którym, w miejscu Chrystusa umieszczono 'tryzub,' anektując w ten sposób zamordowanych Polaków. W mogile na podwórzu więzienia przeważnie byli chowani Polacy, pomordowani w śledztwie i rozstrzelani w okresie od września 1939 r. do czerwca 1941 r. [...]

W piwnicach większość pomordowanych stanowili Ukraińcy, aresztowani w ostatnim tygodniu czerwca 1941 r. Wszystkich trupów wywieziono ponad tysiąc. Trupy ofiar NKWD-owskich wywoził z więzienia przez cały lipiec szofer Władysław Hałkowski, zmuszony przez Niemców do tej pracy.

Po znalezieniu zmasakrowanych ciał niemieckich lotników, Ukraińcy powiadomili Niemców wskazując na Żydów, współpracujących z sowietami w czasie sowieckiej okupacji. Z poduszczania Ukraińców rozpoczęła się, trwający od 3 do 6 lipca 1941 r. pogrom Żydów.

* * *

Ostroz'kyi, R., 'Spomyn zhakhlyvoho zlochyynu' (Remembering a heinous crime), in *Shliakhamy zolotoho Podillia: Ternopil'shchyna i Skalatshchyna*, ed. Roman Mykolaievych et al., vol. 3 (Philadelphia: Ternopil Regional Society, 1983), 115-17.

По коротких боях з большевицькими відступаючими відділами німецькі війська ввійшли до міста Тернополя 2 липня 1941 р. Було кілька розбитих танків на передмістях. Значнішого знищення ані пожеж у самому місті не було.

Я працював у міському шпиталі і як лиш упевнився, що большевики залишили місто, вийшов зі своїм товаришем до міста в розвідку. Цивільних людей на вулицях майже не було. По місті вешталися німецькі вояки, переїздили моторизовані відділи, але ніхто з них не звертав уваги на нас цивилів. Заохочені тим ми згодом взяли шпитальне тягарове авто й об'їздили ним місто та околицю, шукаючи за розбитими танками і залишеними автами. З танків забирали бензину, особові ж авта затягали на шпитальне подвір'я, маючи на увазі, що вони, або деякі частини з них, шпиталеві можуть пригодитися.

Перші дні липня були погідні й гарячі. В місті не було жадної цивільної влади, лише німецьке військове 'Ортскоммандо.'

По місті, а найбільше із судового будинку і в'язниці, де за большевицьких часів було обласне НКВД, почав розноситися щораз сильніший гнилий сморід. Щоб збагнути його причину, ми з д-ром Н. вирішили обшукати судовий будинок. Входові двері і велика залізна брама, що вела на в'язничне подвір'я, були замкнені на ключ. Партерові вікна й віконця до підвалу були закратовані та закриті дерев'яними віконницями. Нам пощастило врешті дістатися до в'язничного будинку.

На партері і поверхах, крім списку 'сексотів' (псевдоніми без дійсних прізвищ), жадних важливих речей або документів ми не знайшли. Йдучи за гнилим сопухом, зайшли у підвал. Там панувала повна темінь. Через брак кисню і сильний сморід було неможливо віддихати. Ми боялися засвітити сірник, щоб не спричинити вибуху. Ми повідчиняли всі двері, повибивали вікна і залізним дрючком поламали віконниці.

Годину пізніше, коли повітря прорідилося, ми почали наші розшуки в підвалі. Земля була м'яка, волога і блискуча і булькотіла малими й більшими бульками, видаючи характеристичний шум. Під тонкою верствою землі щось інтенсивно розкладалося й ферментувало. Після зрушення землі дрючком, на глибині яких 30 см. виявилися частини людських тіл. У підвалі НКВД було багато людських трупів, прикритих тонкою верствою землі. Стан їх розкладу виявляв, що вони були помордовані й закопані щонайменше перед двома тижнями.

Ми, лікарі, були відповідальні за здоров'я. В місті грозила небезпека пошести. Німецьке 'Ортскоммандо,' яке також довідалося про трупів у тюрмі, покликало до себе керівників санітарної служби і наказало негайно усунути трупів і похоронити на цвинтарі. Комендант зробив

мене відповідальним за цю роботу, обіцяв дати робітників та всяку допомогу.

Наступного дня вранці військова жандармерія привела на в'язничне подвір'я 30 до 40 жидів. За той час я віднайшов двох колишніх санітарів, які привезли із закладу чищення міста високі гумові чоботи, великі гумові рукавиці і кільканадцять лопат. Зі шпиталю привезли казан густої юшки і багато бохонців хліба. Жандарми відійшли, і жиди, побачивши, що мають до діла не з німцями, а зі своїми, відідхнули і, добре попоївши, взялися до роботи.

За той час ми з д-ром Чумаком зорганізували добровольців, щоб копати збірну могилу на полі по південному боці кладовища, яких 100 до 150 метрів від шосе. Але добровольців було замало на те, щоб швидко викопати яму, яка містила б коло 500 трупів.

До 3 години по полудні викопано біля 150 трупів, покладано рядом у куті між мурами на в'язничному подвір'ї і посипано вапном. Несподівано велика залізна брама від вул. Міцкевіча відчинилася, на подвір'я вбігло яких 15 німецьких 'есесів' і, не зважаючи на наші прохання і протести, зігнали працюючих жидів до кута, де лежали покладані трупи, і ручними ґранатами й автоматами їх повбивали. Зробивши це, так само нагло відійшли. Ми мали щастя, що не постріляли санітарів, мене й двох інших лікарів, які там були.

На в'язничнім подвір'ї настала тишина. Довший час ніхто не відзивався. Аж нагло з-поміж постріляних пронісся стогін. Один з них був ще живий. Я велів зачинити брами і розійтись додому, а сам поклав недобитого до свого авта і завіз до шпиталю.

Наступного дня жандарми привели знову біля 40 людей на в'язничне подвір'я і між ними кількоро, які казали, що вони не жиди, а українці і поляки. Цим разом командування поставило одного жандарма на пості перед в'язницею, щоб не допустити до подібної події, як попереднього дня. Ми знов нагодували працюючих і обіцяли відвезти їх ввечорі додому, щоб запобігти нападам 'есесів.' Але люди вже були нервові і працювали із страхом.

Наступного дня німецький військовий відділ переїздив дорогою попри кладовище на Березовицю і завважив підозрілу їм діяльність групи людей на полі. Німці затримали колону і знову, не зважаючи на їх протести, вистріляли всіх расово підозрілих. Врятувалися лиш ті, що мали якісь опаски на рукавах.

Під вечір ми обділили наших робітників харчами, що їх мали вдосталь, бо захопили продукти із залишених большевиками магазинів і перевезли їх у шпитальний підвал. Тоді в Тернополі був

голод, бо довозу ще не наладно й крамниці були позамикані. Тому робітники радо згодилися добровільно далі працювати. Третього дня прийшло до праці аж 50 чоловіків.

Того дня ми закінчили викопування трупів. Знайдено 480, замордованих і закопаних у підвалах тюрми. Викопавши перших кільканадцять тіл, ми старалися устійнити, як їх убивано. Не було жадних познач пострілів чи побиття. Це вияснилося аж у в'язничній кухні, де ми знайшли в казанах залишки риби. Хемічна аналіза виявила в ній високу концентрацію арсену. Не було сумніву, що в'язнів отруєно.

Пізніше багато людей ставило мені питання: Чому не ідентифіковано тіл і не зроблено списку жертв? Тіла були в такому стані розкладу, що неможливо було розпізнати облич. Коли ми їх викопали, приходили люди з міста і старалися між жертвами знайти своїх рідних, які були в тюрмі, але без успіху. Одного лише вдалося пізнати: кінового музику Городиського.

У той час багато людей пропадало без вістки. Невідомо, де вони загинули – на засланні чи в тюрмі.

З вигляду жертв можна було сказати, що це були люди молоді або середнього віку, багато з них, судячи по одязі, були селяни. Було між ними кілька жінок.

На те, щоб провести ідентифікацію, треба було мати передусім великий холодильник – комору, де можна б тіла заморозити, запобігаючи дальшому розкладові. Потрібні були також відповідні лябораторні улаштовання і вишколені в тому люди. Того всього ми не мали, гаряча погода спричинила швидкий розклад тіл, і була небезпека появи епідемії.

По якомусь часі виявилось, що канали в місті не мали доброго відпливу. Там також були трупи.

На кладовищі по деякому часі земля над похованими трохи осіла, і тоді висипано там високу могилу й поставлено хрест. Цю могилу большевики знищили, як тільки повернулися в 1944 році.

TURKA

Zeifert, Y.M., 'Stories of the Great Misfortune,' in *Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity*, ed. J. Siegelman et al. and trans. Jerrold Landau (Tel Aviv, 1966), pp. 228-30, <http://www.jewishgen.org/yizkor/turka/tur221.html>.

The German Invasion

Suddenly, as if falling from heaven, the invasion of the German military took place in June 1941. On the first day, the Russians still boasted that they were not afraid and that they had enough power to take a stand against Germany. By the second day, they had already fled in a disorderly and hasty manner, leaving behind heavy belongings and merchandise in the civilian and military warehouses. Entire wagons with canvass, uniforms, foodstuffs and even ammunition were left behind. Many people, including several Jews, were arrested. The youth, most of whom were in military service, were quickly drafted into the army. Many of them fled along with the Russians, and the town was left empty and hollow. However, for the remaining Jews, the true hell was now beginning.

The Ukrainians Rampaged

This time, the Ukrainians did not sit back and rejoice. Seeing the haste in which the Russians had left the town, they immediately broke into the armaments warehouses and took as many weapons as they wished. They immediately formed a militia and began to rampage.

This took place on a Sabbath morning. Shots began to be fired, and Jews no longer went out to the street, but rather closed themselves into the houses. Later, it became clear that these were shots of rejoicing, and things became a bit lighter ... However, were there to be an escape, and a few Jewish youth indeed escaped, we were curious to see what would happen. They later returned, and explained, with fear on their faces, that it smells like a pogrom against the Jews. While searching the cellars for Russian soldiers, the Ukrainians found a few dead bodies, and immediately spread a rumor that the militia cellars are full of dead Ukrainians who were cruelly murdered by the Jews. The heat grew from moment to moment. Jews fled to Christian acquaintances and requested that they intervene and calm down the hotheaded Ukrainians. Some intervened, but it did not help at all. A large pogrom was about to break out, until some sort of miracle intervened:

Someone let out a few shots from atop a hill, and immediately a rumor spread that the Russians were returning ... They immediately fled back to the surrounding villages; [t]he pogromchiks who were already along the roads in the city turned back.

The militia in the town ascended the hill with great heroism and found out that some simple shepherd who had weapons let out a few shots of great joy ...

In the meantime, the dead bodies were dragged out of the cellars. There were four dead people in total: one Ukrainian, one Pole, one Jew, and one Soviet. The dead rescued the town from a terrible pogrom that hovered over everyone's head. The warehouses that the uncircumcised ones pillaged diverted the attention from the Jews. They spent an entire day pillaging and in order to prevent the Jews from appearing on the street, they let out a shot.

At night, there were a few attacks on the Jews, but everyone was overtaken with fear and shame. There were no victims.

ZALISHCHYKY

N.K. (Germany). In Shliakh peremohy (Munich) (3 July 1960).

В перші дні після вибуху німецько-більшевицької війни в 1941 році, до м. Заліщик над Дністром приїхав ешелон з 60-ти вантажних вагонів, наповнених самими в'язнями. Звідки їх привезено, мені не відомо. Всі вагони були вщерть набиті стоячими в'язнями, що від сильного стиску просто душилися. Вагони були запльомбовані та пильно стережені енкаведистами. Проте, люди знали, що там діється, бо з вагонів було чути страшні крики в'язнів. Насилу втиснено у вагони ще одну групу в'язнів, що їх пригнали енкаведисти з місцевої в'язниці. Руки в'язнів були пов'язані дротом.

Після того енкаведисти облили весь ешелон якоюсь рідиною, вагони загорілися, а крики в'язнів зчинилися ще більші. Тоді підїхали ззаду дві льокомотиви і штовхнули вагони на залізничний міст на ріці Дністер, що сполучував Заліщики з Буковиною. Цей міст був підмінований і як тільки вагони вїхали на нього, сталася страшна експльо́зія. За хвилину міст з вагонами звалився на дно глибокого Дністра.

Московські кати виконавши свою злочинну роботу, реготалися мов ті скажені звірі та викрикували на все горло: 'Вот там ваша самостоятельная Україна. Всем вам туда дорога, с ... сини!'

'Chomu stohne Dnister?' (Why does the Dniester River groan?), in Nestor Myzak, *Za tebe, sviata Ukraïno*, vol. 3 (Chernivtsi: Bukovyna, 2002), 65-67.

Чому стогне Дністер?

7 липня 1941р. відступаючі енкаведисти підірвали три вагони з політв'язнями на мосту через Дністер, що сполучає Буковину з Галичиною.

Відтоді пам'ять про скоєний злочин страшним кошмарним сном відлунує серед заліщан.

Про те, як виглядав кривавий злочин, свідчать десятки очевидців з м.Заліщики та найближчих околиць, спогади яких ми ще встигли записати.

З черги подаємо свідчення *Ганни Мицько*, 1914 р.н., мешканки м. Заліщики, члена ОУН з 1944 р., в'язня більшовицьких тюрем і концтаборів: 'Під час відступу Червоної армії я бачила, як на міст зтягнули довгий поїзд, який складався з цистерн і вагонів. Він зупинився і став на мосту. Через деякий час з боку с. Кострижівка (Буковина) під'їхала автомашина, з якої вийшли люди, пішли на міст і щось там робили біля мосту.

'Після того як вони повернулись, на березі пролунав сильний вибух. Дві ферми моста осіли. Почала горіти вода. Ми вибігли з братом подивитися ближче. І побачили, що з боку Заліщиків залишилися на мосту два товарні вагони. Один з них наполовину висів над горілою водою. Але вагон тримався тяжкою вагою, тому не звалився вниз.

'Туди підійшли двоє людей і також щось робили. Не встигли ми добігти до хати, як знову пролунав потужний вибух. Коли ми оглянулися, вагонів на мосту уже не було, лише продовжувала горіти вода.'

Теоділь Баранецький, 1922 р.н., мешканець с. Кострижівка Заставнівського району Чернівецької області: 'Я мав 18 років і все, що бачив на власні очі – правда. Коли Червона армія відступала, йшли ешелони з награбованими продуктами і людьми з боку Івано-Франківщини. Вікна вагонів були обмотані колючим дротом. Залізничний міст підірвали і штовхнули вагони з людьми зі сторони Заліщиків у бік підірваного мосту.

Паровоз був відчеплений і залишився на стороні Заліщиків. Вагони з арештованими людьми упали в воду. Усе горіло і люди теж. Частина людей з вагонів якось проривались, але будучи безсилями, тонули у водній течії. Я знаходився неподалік і все це бачив. Ані німців, ані інших підричників не було. Отже, це зробили радянські солдати-енкаведисти. І ще додаю: ті, хто підірвали міст, перепливали човном Дністер із Заліщиків, підпалили баки з мазутом на цукровому заводі села Кострижівка.

Ми, тобто я та інші люди села Кострижівка, гасили вогонь, рятуючи від вогню село і завод. Баки з мазутом горіли два дні. Кабель, який вів до підмінованого заводу, був перерізаний жителями Кострижівки Кирилюком Семеном Антоновичем і Сіпою, що і засвідчую своїм підписом. 27 серпня 1990 року.'

Віра Панчак, 1934 р.н., мешканка м. Заліщики: 'Батько прийшов на обід додому і повідомив, що між тілами загиблих на залізничному мості через Дністер був впізнаний наш житель міста Заліщики голова маслосоюзу Павло Китик. Батько сказав, що його вирішили поховати на цвинтарі. Я пішла на цвинтар і чекала. Через деякий час привезли тіло Павла. Принесли на цвинтар в білій простині, поклали на землю. Мешканці, які зібралися – це були його знайомі, приблизно до 10-15 осіб.

'Ми побачили обпалений, задимлений труп. Риси обличчя добре було видно. Круглолиций, малого зросту. Я до цього часу пам'ятаю образ цієї людини. Дуже він мені запам'ятався. Викопали яму і захоронили його звичайно без труни.

'Могила знаходиться недалеко від входу на цвинтар, по праву сторону від центральної доріжки між могилами Косован і Настюк Марії.'

ZHOVKVA

T.P. (Germany). In Shliakh peremohy (Munich) (7 February 1960).

Я – колишній в'язень німецько-нацистських концентраційних таборів: Авшвіц, Бухенвальд, Дора і Берген-Бельзен. Копи пишу ці рядки, хочу підкреслити, що я ніколи з німцями не співпрацював, трактуючи їх від 1941 р. до 1945 р. як окупантів України ... я хочу написати правду

про те, що я власними очима бачив у Жовківській тюрмі та чув від врятованого в'язня.

Коли в червні 1941 р. большевицькі війська панічно втікали з міста Жовкви (тепер Нестеров), населення негайно кинулося рятувати в'язнів, замкнених у міській тюрмі. Я один з перших, разом з своїми друзями, прийшов до тюрми. Вона була вже розбита, двері розкриті. На коридорі стояв гурт людей, які слухали розповіді врятованого в'язня, Степана Макара. Він народився в селі Скварява Стара, був членом ОУН і його арештували большевики. Врятувавшись чудом з тюрми в Жовкві, Макар був 1943 року арештований німецьким Гештапом і запроторений до концентраційного табору Бухенвальд, де й загинув.

Степан Макар розказував, що він врятувався від смерти лише тому, що не відзивався, коли НКВД-исти приходили до камери й відчитували його прізвище. Його товариші неволі не знали його прізвища, бо він був у камері новаком. Ніч перед утечею большевиків з Жовкви була страшна, ствердив Макар. НКВД-исти викликали в'язнів з камер і мордували їх, заглушуючи їхні крики гудінням мотору трактора на підвір'ї тюрми. В'язні з камери Макара намагалися втекти, виламали двері, але на коридорі зустрілися з чекістами, які почали до них стріляти. Кілька з в'язнів, між ними і Макар, врятувалися, одначе, заховавшись знову в камері.

Вранці Макар вийшов з тюрми й побачив, що НКВД-истів вже не було.

Мешканці Жовкви, які говорили з Макаром, почали за його вказівками шукати на підвір'ї тюрми й знайшли під купою дров свіжу могилу. Таких могил було кілька. Знайдені в них тіла помордованих свідчили, що в'язнів забито не в один час. В одній могилі автор цього свідчення пізнав своїх друзів. Вони були жахливо покалічені, мали поламані руки, повиривано волосся на голові та покриті синяками тіло. НКВД-исти мордували в'язнів тупою лопатою і джаганом, що їх теж знайдено в одній могилі. Помордовані лежали в ямах скинені, як попало.

Населення Жовкви повідомило про відкриття большевицьких звірств німецькі війська, які якраз вступили були в місто. Вояки помогли виймати з могил трупів та дали нам дезинфекційні речовини.

Я нарахував усіх помордованих, разом з жінками, 36 осіб ... Багато трупів не можна було пізнати, бо їхні обличчя були змасакровані. Між цими українцями було теж кілька польських інтелігентів.

Після кількох днів відбувся величний похорон жертв московсько-большевицького терору. Всіх – українців і поляків – поховано в

спільній могилі в центрі міста, між гімназією і костелом. Ховали й промовляли над могилою українські й польські священики. Були вінці квітів від німецької армії.

ZOLOCHIV

I. Rubizhnyi (England). In Shliakh peremohy (Munich) (29 May 1960).

Як наочний свідок московсько-большевицьких звірств у Золочеві, подаю факти, хто знищив в'язнів.

Восени 1940 р. московське НКВД заарештувало мого діда і посадило до тієї тюрми. Коли ж 22-го червня 1941 року вибухла війна, я, як малий ще хлопчик, майже незамітний для НКВД-истів, частенько навідувався в околиці тюрми, щоб довідатись про долю свого дідуся.

Вніч з 4-го на 5-го липня місто Золочів дуже збомбардували німецькі літаки, знищуючи багато домів. Наступного дня був спокій, а вранці 6-го липня передні з'єднання німецьких армій перейшли Золочів. Одна їх частина подалася на південний схід в напрямі Тернополя, а друга – на північний схід, в напрямі Бродів. Біля 11-ої години того дня я був вже під замком, де зібралося дуже багато людей. Добившись з трудом до мурів замку, я став перед довгими рядами напів розкладених трупів. Незабаром до тюрми прийшли мої батьки. Кількість трупів, що їх складали рядами на траві у саді, постійно збільшувалася. Їх витягали з кількох великих могил, обчищували від землі та крові і складали в саді. Запах гниючого тіла просто звалював людей з ніг, але багато чоловіків, жінок і дітей, позакривавши уста і носи хусточками, ходили між рядами трупів, стараючись розпізнати рідних. Ми теж шукали нашого дідуся, але надаремно.

Трупи чоловіків були з неголеними обличчями, деякі у подертій брудній білизні, інші напів або цілком голі. Багато мали поламані чи повикручені руки й ноги, з сильними слідами тортур, з повіриваними нігтями на пальцях, пошкодженими статтевими органами. Між трупами знаходилися теж жінки в подібному стані. Всі знаки вказували, що їх закатовано щонайменше два-три тижні до приходу німців. Свіжих трупів я не бачив. Наступного дня винесено в сад трупів з в'язничних камер, де їх живцем замурували НКВД-исти. Вигляд цих трупів був ще страшніший.

Усіх трупів нараховано 752. З цього числа розпізнано тільки 21. Їх поховано окремо, а всіх інших разом на кладовищі у спільній могилі,

на якій поставлено великий дерев'яний хрест. На похоронах було дуже багато людей.

Після похорону ми знову зайшли до тюрми та оглянули забудовання, де були сліди катувань. Ми ввійшли брамою від заходу, яка стояла в центрі головного будинку, де були канцелярії, приміщення для вартових, залі переслухань тощо. По лівому боці брами була простора зала, схожа на велику різню. Долівка і стіни її були обризкані кров'ю, на стінах видніли сліди від куль, повбивані гаки, серед кімнати були закривавлені столи і т. д. В кутку видніла діра, крізь яку кидали закатованих людей просто до могил, що знаходилися за мурами в саду. Як ми завважили раніше, кожний в'язень мав прострілену потилицю, частина з них мала зв'язані позаду руки. Всі вони мусли пройти крізь цю залу, де НКВД-исти мучили їх тортурами й опісля вбивали.

* * *

Petelycky, Stefan, *Into Auschwitz, for Ukraine* (Kingston, ON: Kashtan Press, 1999), 11-13.

Several days after the first bombing raid, as the *Wehrmacht* advanced, the Soviets fled in panic. They abandoned arms and munitions everywhere. One particularly large stockpile was located near our pulp and paper factory, where they also had a vehicle park. Here was another chance for the OUN. We stocked up on anything that we could cart off and hide. We got lots of grenades, more than we could easily remove. So we went around and used grenades to blow up tanks and other vehicles that the Soviets had abandoned in their hurry to escape from the German *Wehrmacht*. I myself used grenades to blow up about fifteen Soviet tanks and vehicles. The OUN was a guerrilla force and had no use for tanks. Furthermore, unattended tanks were a danger to children and civilians because they were loaded with ammunition. So we destroyed them.

Within a few hours of the first German bombing, I made my way to Zolochiv to check things out. The people were in panic and were running every which way. I was wondering if the *Wehrmacht* had arrived, but there was no indication that it had, and I went back to the fields. The next day I returned to Zolochiv. Troubling stories were going around about how there had been a massacre at the old Polish prison, a big two- or three-storied building on a small hill that rose up from Ternopil Street. We now know that the NKVD murdered thousands of people just before and during their retreat from the Germans in western Ukraine and western Belarus in June

and July 1941. I can't speak to the exact numbers, but I do know what I saw at the Zolochiv prison.

After independence was proclaimed in Lviv on 30 June and after the Germans arrived in Zolochiv on 1 July, I went to the prison with my friend Hryhorii Sviderskyi and his mother and sister to identify corpses. They found Iosyf Sviderskyi, a distant cousin of Hryhorii who had been arrested less than two weeks before. His head had been smashed in and his body was so badly beaten that they identified him only by his clothes. He was not alone. Several rows of corpses were lined up in a pit in the prison yard. The yard itself was encrusted with blood and bits of human flesh. People from Zolochiv were saying that the NKVD had been running tractor engines during the massacre to mute the screams of the prisoners who were being murdered inside the prison. I helped Hryhorii and his mother and sister prepare what was left of Iosyf for burial in a mass grave at the local cemetery. We had to work quickly because the bodies were decomposing in the summer heat and there was a danger of epidemic disease.

Inside the prison cells I saw what had been done to our priests. Crude crosses had been carved into their chests before they were done in. The walls of the cells were spattered with dried blood, and there were holes in the walls as if from bullets. In one cell there was a large pool of coagulated blood on the floor. This was a place where many people had been slaughtered. The corpses we uncovered were already decomposing, but we could see that some of these victims had their eyes torn out or their sexual organs mutilated, had their faces and bones crushed with rifle butts, men and women alike. There are no words to describe the carnage we saw. These innocents had been dismembered, butchered, mutilated. The stench from their putrefying corpses was intolerable. I could not eat for three days.

One of the local Jews, whom we called Shmulko and who had worked in the flour mill before the war, had joined the NKVD and worked at their prison. He was captured near Sasiv and forced to show people the corpses of their family members, relatives, and friends. Then he was tied to a stake and stoned to death. He who lives by the sword dies by the sword. He was a strong man and so took a long time to die. I couldn't look at what was left of him. But I also couldn't feel sorry for him. Before he died, he confessed to a second burial pit that people had suspected but had not been able to find.

The Germans forced many of the local Jews to dig up and clean the corpses and then place them outside for identification. After that SS troops executed these Jews. No Ukrainians participated in that massacre, but when we saw what was happening to them we did nothing. We remembered all the Jews who had participated in the Soviet administration and had betrayed

Ukrainian nationalists to the NKVD. We also held some of the Jews partly responsible for what had happened in that prison in the final weeks of the Soviet occupation. Local Jewish collaborators had helped the Soviets.

It was not fair to blame all the Jews for what had happened to our people. But you cannot imagine today what we saw in that prison yard. Think how you would feel to see the naked bodies of your loved ones, rotting in the heat, how you would react upon seeing how their flesh had been torn in chunks from their bodies by torture instruments. Imagine their agonies. We did. It was not hard. We only had to look down at the corpses at our feet. To cope with the stench we held handkerchiefs tightly over our noses and mouths. We tried to keep our minds focused on what we were looking at, people whom we had known for years, grown up with, now disfigured and defiled, lying before us like so many butchered pigs.

We buried our victims together in a mass grave on the following Sunday at the Ukrainian cemetery. We paid no heed to the deaths of their murderers or to the number of the innocent Jews who were killed alongside of the guilty ones. Some of them had been our neighbours, even friends. But now they were consigned to the ranks of our enemies. It was not entirely rational. It was not just or fair. But war was already hardening us, stripping away such basic human instincts as empathy, understanding, and forgiveness.

* * *

Mikłaszewski, Bolesław, 'Wspomnienia z kresowego dzieciństwa' (Memories of childhood in the Eastern Borderlands), in *Dzieci Kresów*, ed. Lucyna Kulińska, vol. 4 (Kraków: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich, 2013), 120-21.

Z okupacji sowieckiej pamiętam tyle, że chodziliśmy z rodzeństwem przez dwa lata do szkoły z rosyjskim systemem nauczania.

W domu zaczęło być bardzo ubogo, gdyż ojciec początkowo się ukrywał a następnie podejmował się różnych prac pokątnych, by po roku zatrudnić się w Spółdzielni Wielobranżowej, jako buchalter. Matka, chcąc pomóc w utrzymaniu domu szyła bieliznę w jakiejś państwowej szwalni. Tak minęły dwa lata pod rządami Sowietów, aż przyszło NAJGORSZE.

W niedzielę 21 czerwca 1941 roku rozpoczęła się wojna sowiecko-niemiecka. Była noc z niedzieli na poniedziałek 22 czerwca, o godz. drugiej wtargnęli do naszego mieszkania enkawudziści, jeden cywil i dwóch mundurowych. Kazali się ojcu natychmiast ubierać, bo jak tłumaczyli, Armia Radziecka potrzebuje ludzi do prac fortyfikacyjnych ze względu na stan

wojenny. Na pytanie matki, gdzie będzie można ojcu dostarczyć jedzenia lub ubrania, oświadczyli, że wszyscy internowani będą zakwaterowani w szkole nr 2. Jakież było zdziwienie mojej matki, gdy nazajutrz przed szkołą spotkała liczną grupę kobiet, dopytujących się o swoich bliskich aresztowanych nocą. Dalsze poszukiwania, dopytywania i zasięgania języka (nawet na milicji) nie dawały żadnych rezultatów. Milicja twierdziła, że o niczym nie wie.

Tajemnica Sowietów jednak długo się nie utrzymała, gdyż dobry znajomy dorożkarz w wielkiej tajemnicy (pod przysięgą, że nikt się nie dowie, bo czekałaby go kula w łeb) powiedział matce, że owej feralnej nocy on i inni byli zatrudnieni do przewożenia aresztowanych na zamek Sobieskiego w Złoczowie. Oczywiście, wstęp na zamek, a nawet w jego pobliże był surowo zakazany i chroniony silnymi posterunkami. W niepewności i nerwowym oczekiwaniu trwaliśmy aż do 10 lipca, kiedy doszły do nas bezpośrednie działania frontowe i po kilku godzinach znaleźliśmy się pod okupacją niemiecką. Niebawem, gdzieś około 15 lipca gruchnęła wieść, że Niemcy odkryli u podnóża zamku świeże mogiły. Zebrali znaczną ilość Żydów do odkopywania mogił oraz do wyjmowania i układania szeregami na dziedzińcu zamkowym ciał pomordowanych ludzi. Następnie podali do publicznej wiadomości, by w przeciągu jednego dnia (z uwagi na rozkładanie się zwłok oraz groźbę epidemii) zainteresowani próbowali rozpoznać i odnaleźć swoich bliskich.

Poszliśmy wszyscy na Zamek Sobieskiego, lecz na dziedzińcu pierwsza weszła moja matka. Po niedługim czasie wyszła, a raczej wybiegła z przerażeniem w oczach, zapłakana, targana torsjami nie była w stanie odnaleźć zwłok ojca. W tej sytuacji tliła się jeszcze iskierka nadziei, że jeszcze może ...

Jako druga wybrała się babka – matka ojca. Babka zażywała tabakę, uważała że w związku z tym wytrzyma dłużej w tym straszliwym odorze, jaki unosił się z rozkładających się ciał. I stało się! Poszła babka, a wrócił cień niosący w ręku but swego syna a naszego ojca. Pierwszy raz wtedy zobaczyliśmy, jak człowiek w przeciągu kwadransa może się nagle zestarzeć o kilkadziesiąt lat. Babka w tym czasie miała 66 lat (ojciec 44), a zobaczyliśmy niemal stuletnią, zgarbioną, siwą i załamana staruszkę. Przez jakiś czas nie była w stanie wydobyć z siebie głosu, a gdy już nieco doszła do siebie, powiedziała – chodźcie dzieci pożegnać swojego męża i ojca, a tego co zobaczycie do końca życia nie wymażecie z pamięci, bo takiej zbrodni mogły dokonać tylko bestie z piekła rodem. Matka z babką kazały nam, dzieciom pozatykać sobie prowizorycznymi maseczkami usta i nosy, by

wytrzymać ten straszliwy smród i weszliśmy jak można było najszybciej, bo dłużej tam nikt nie wytrzymywał.

Wystarczył krótki rzut oka na te straszliwe zmasakrowane ciała, by poznać potworność tej zbrodni, jaka tam została dokonana. Wystarczyło nam to, co zobaczyliśmy, by obraz ten wrył się w pamięć po wsze czasy. Ojciec miał oczy wydłubane, język obcięty, wszystkie zęby wybite, jedną nogę połamaną (drugą nogę całą – stąd tylko jeden but), palce u rąk powyłamywane a ten, na którym nosił obrączkę – odcięto. Ponadto całe ciało było w czarnych ropiejących plamach, gdyż przy wrzucaniu (jeszcze żywych) do mogiły, polewano ciała kwasem solnym. Dalej nie jestem w stanie odtwarzać z pamięci to, co widziałem, bo na wpeł przytomnego wyniesiono mnie i siostrę poza obręb makabrycznego dziedzińca. Starsi bracia dłużej tam wytrzymali.

W późniejszych latach, z różnych opowiadań dowiedziałem się, że tych morderstw dokonywano (ze względu na pośpiech) metodą taśmową. W jednej celi wydłubywano oczy, w następnej wyrywano języki, dalej łamano kończyny, a w końcu wleczono ledwie żywych do dołu, wrzucano i polewano kwasem solnym. Historia, wydawałoby się, nie do uwierzenia. Niestety, potwierdza się ustami przewodnika, który oprowadzając nas po Zamku Sobieskiego w Złoczowie, już w obecnym czasie niezależnego państwa ukraińskiego, opowiadał całą historię tej okrutnej zbrodni, przedstawiając dokumenty, zdjęcia, rejestry pomordowanych i dokładne miejsca tych 'gabinetów' taśmowej zbrodni.

* * *

Tennenbaum, Samuel Lipa, *Zloczow Memoir* (New York: Shengold Publishers, 1986), 173-79.

A group of Germans came toward the factory, and for the first time I saw the SS insignia at close range. Disregarding the posted signs, they marched straight through the factory, avoiding the side rooms even though the doors were ajar. They took one of the spiral staircases that led into the yard and left the building through the back door. Pawel, who accompanied them, came back shaking like a leaf. Fortunately, he could not speak or understand a word of German and could not answer their questions, or else he might have inadvertently betrayed our presence. They had asked him, '*Juden?*' he said, and he had shaken his head in the negative.

I thought of a possible hiding place in the attic and I made all the Jewish workers come there with me. I reminded them to refrain from talking or

making any other sounds, and returned to my lookout at the window. All the Ukrainians and Poles left the factory. As darkness fell, I joined the others in the attic. We heard people running, screaming, cursing, and we heard shooting, but were unable to see what was going on. We had no more visitors, although there was some faint knocking at the front gate.

Day Two

Early next day the shooting and noise stopped. We came down from our hiding place. A few gentile workers came. We asked them what had happened yesterday, but they kept saying, 'Terrible, terrible,' and refused to give us any details.

Rose Dacko came with her boyfriend, Wolyniec, angry with me for providing shelter to people in the factory. A portent of things to come. She forced all the strangers out but did not dare to remove my family and my partner's. Wolyniec tried to calm her down with some success.

He told me privately that the NKVD had executed every prisoner on the Zamek before leaving town and that all the bodies had been left unburied. Some Ukrainian youths incited the SS to round up Communists and take their revenge. He refused to go into details, but admitted that there had been 'excesses' and that innocent people had been murdered and injured. After a while Rose and Wolyniec left, but John remained with us.

My cousin Edzio, who worked at the factory, appeared with his girlfriend Stefa. He was blond, i.e., he did not look Jewish, and hadn't been harassed; furthermore, Stefa, who was Ukrainian, had shielded him when necessary. They told us that the city was now relatively calm. I decided to wait at least another day before venturing out. Pawel did not come, probably still quaking from yesterday's experience. Goral joined John and both spent the rest of that day with us.

It was a sunny day, and I was looking on while John and Goral were sitting on crates in the yard playing chess. The front gate was wide open. Two SS men walked in and headed straight toward me. '*Juden da?*' (Any Jews here?), they asked. I answered instinctively. '*Aber nein.*' They walked past me and looked at the chess player, '*Juden da?*' Again I answered with a smile, '*Nein, Ukrainer.*' They scouted the yard without going into the factory and finally left. I went to my family and friends and told them to hide again in the attic. I gave them some bread and milk that Stefa had brought.

In the afternoon there was shouting and more shooting. Again, all the gentiles left. I locked the front door and joined the people in the attic. During

the night the screams and shooting continued intermittently, then finally ceased.

Day Three

We went home early on the morning of the third day. On our way, we did not encounter any Jews. There were notices plastered on the walls ordering all Jews to wear white armbands with a blue Star of David and the word '*Jude*' printed on them. The order applied to all, including children six years and older. The penalty for noncompliance was death. A chill seized us. Does this mean that a child of six caught without an armband would be shot?

All Jews were to appear next morning at seven a.m. at the Market Square, again under penalty of death.

We saw Ukrainian youths with armbands and a few German soldiers. This time nobody bothered us. Hanka was at home and said that nobody had molested her.

Later that day I was summoned to the factory where I found Rose Dacko sitting in the director's office. She told me to assemble as many workers as possible. We were to print a declaration by the Ukrainian Committee creating an independent Ukrainian state. The borders of this state were not given. We were also to print *Tryzub*s (the symbol of the Ukrainian nationalists) on cardboard and slogans to be carried in a citywide demonstration scheduled for the following day. We were able to gather a few workers and proceeded with the printing of the declarations, *Tryzub*s and slogans at a feverish pace. The work lasted until sundown, when Pawel, who had reappeared, took me home.

At home all was quiet. On my way again, I had not seen a single Jew. Previously the few Jewish workers who had come to work told me that thousands of Jews had been killed on the first day. They had to be exaggerating, I thought. There must have been a number of victims – but thousands?

Day Four

We got up early in the morning. This was the day when all Jews were to assemble at the Market Square. We feared that a pogrom was planned and wondered whether to comply. My wife was sure that no harm had been done to women during the preceding days, since only the women should go and the men should keep away. We discussed this with our neighbors; most of them agreed with my wife's proposal. Only the women and a few older men went to the square. I went to my lookout at the window to watch

what was happening. A German officer appeared and addressed the crowd. He spoke through a loudspeaker. I could hear him plainly. He repeated the orders printed on the posters regarding armbands. He also announced a curfew for Jews. Any Jew who did not conform to the edicts would be shot. Finally he announced that a Judenrat would preside over the welfare of the Jews. At the end of the speech he ordered the crowd to disperse.

We felt better. We believed that the worst was over. We assured each other that the Germans were, after all, civilized people, the nation of Kant, Goethe and Schiller, whose books were still on our shelves. The pogroms that took place during the first two days, so we reasoned, must have been incited by the Ukrainians and were in retaliation to the atrocities of the NKVD.

I returned to the factory. I met a few Jews on my way, none that I knew. Those whom I saw walked rapidly, trying to keep in the shadows of the houses. Finally I saw an acquaintance, Mr. Pundyk. I approached him. He told me several hundred Jews had been killed, among them his brother. He rushed away. Was it possible that the pogroms had taken more lives than I thought?

I entered the factory. A few Jewish employees were there and Pawel. I was worried about my friend Wilek Hessel, who had been living in our house on Podwojcie. I asked Pawel to fetch him. He returned a half hour later alone. Wilek had disappeared, he said. A neighbor had seen Wilek on the first day being led away by a group of youths.

Goral showed up to tell me that the Ukrainian Committee was summoned by the German military commander to appear at his headquarters that morning. About an hour later Rose Dacko and Wolyniec came. They were subdued and showed none of the exuberance of the preceding day. Rose told me to destroy all printed material referring to a Ukrainian state and to burn all the posters immediately. She did not say why, but Wolyniec did. He was a decent fellow but not very smart.

From what he told me and from what other participants at the meeting said, we were able to piece together the complete story. The German officer had spoken to the Ukrainians. He had been rude and had advised the committee to dissolve at once and to forget all notions of an independent Ukraine. The eastern part of Poland was to be called by its previous name, Galizien, and become a province in the so-called Protektorat, a part of Poland not directly incorporated into the Reich, yet part of the greater German Reich. The most ardent nationalists were keenly disappointed, but the majority quickly adjusted themselves to the idea of becoming German citizens. The realization that they would be merely second-class citizens did not dawn on them until much later. The injury to their pride was to a

large degree softened by the fact that they had gotten rid of the despised Russians. Ironically, they had the same sentiment when the hated Poles had been replaced by the Russians.

*

For Jews to move around town was still dangerous, since they were confronted by German soldiers and Ukrainian youths who demanded watches, jewelry and money. They were beaten if they did not comply and a few were even shot on the spot. However, after a week or so a measure of order was restored. The SS and the frontline soldiers moved out and were replaced by older men. A new military commander took over, also an older man, an Austrian, and according to some Jews who met him, quite decent. (Our later experiences with Austrians were bad, for they turned out to be ruthless anti-Semites and murderers.)

A Judenrat was organized. We considered this a positive development, believing that the Germans would let us run our own affairs. We were tragically mistaken.

The Judenrat in Zloczow consisted of some who honestly believed that they would be able to serve their fellow Jews, many opportunists, and a few rascals and downright criminals. Unfortunately, it was the opportunists and rascals who were soon running the organization.

The composition of the Judenrat was affected by the pogrom of the first few days.

The extent of the slaughter slowly began to emerge. There was hardly a family in Zloczow that had not lost a member. In some families all the men had been killed. The Ukrainians who helped the SS gather the victims and bring them to the Zamek were viciously selective. Most of the Jewish lawyers, doctors, pharmacists, and engineers had died in the massacre. The intelligentsia had been virtually wiped out. We lost, among others, our dear friend Wilek Hessel. Many young boys were killed, among them the son of my wife's legal mentor, Dr. Schwager, who was shot in front of his mother, and two sons of my mother's friend, Mrs. Kleid. These were barely teenagers! The Germans were killing children!

Both these women went mad. For months they wandered around town looking for their children, until the Germans killed them too.

*

From eyewitness accounts we were able to reconstruct the details of the last days of the Russians. Before their departure the NKVD had executed all the inmates of the Zamek, leaving the bodies unburied in the cellars and yard of the prison. Although most of those executed by the NKVD were Ukrainians, there were also Jews among them. The body of Mr. Zwerdling, the neighbor who had been taken away by the NKVD, was found at the Zamek and was positively identified by Wilo Freiman.

Jews were brought in by the Germans to collect the bodies and to bury them. Then the burial groups were also lined up and machine-gunned, this time by the SS. Their bodies in turn were left exposed. Miraculously there were three survivors of the execution – Dr. Sternschuss, Kuba Schnap, and Wilo Freiman, who lay bleeding and motionless beneath the bodies of the dead. They told us that the Germans stomped over the heaps of corpses, shooting at close range those who showed signs of life. When darkness fell and the SS and the Ukrainians had left, these three survivors managed to crawl away to safety.

The number of Jews killed during the first two days of the German assault exceeded our worst fears. A census of the Jewish population disclosed that at least three thousand people were missing, probably more, since the Jews from the West had not been registered, and we knew that many of them were missing and in all probability had perished.

At first we believed that what had happened in Zloczow was a local affair, an isolated case, but soon news came that similar pogroms had taken place in other cities. In Lwow, the number of Jews killed was many times greater than in Zloczow. Everywhere the intelligentsia were singled out for death. Lutek Roth, a dear friend of ours in Lwow, the man with whom I had planned the aborted escape in 1939, perished. His widow moved in with my parents, who came to love her as their own daughter. Later she too disappeared without a trace as the Germans continued their liquidation of the Jews.

For months, in spite of all the signs to the contrary, we tended to blame the Ukrainians rather than the Germans for the pogroms. That was because we remembered the pogroms in the Russian Ukraine in the years 1918-20 during the brief period of the independent Ukraine under Petlura. (Petlura escaped to France where he was later assassinated by a Jew, Szwarcbart.) Also, we had heard no reports of pogroms in the western part of Poland occupied by the Germans since 1939. Many prominent members of the Ukrainian intelligentsia tried to disassociate themselves from the atrocities, blaming them on the Germans and drunken peasants. I have told of the arrest of Dr. Wanio; his body had also been identified at the Zamek. His daughter, with whom we had been friendly before the war, spoke to my wife

about the horrors, and later, during one of the German Akzions (roundup of Jews to be sent to extermination camps), she offered to shelter our children.

* * *

Brehm, Bruno, *Aus der Reitschul!: ein autobiographischer Roman*, 2nd ed. (Graz: L. Stocker, 1976), 290.

Auf der Straße vor Zloczow stießen sie auf weinende Frauen. Eine ganze Prozession schluchzender Frauen wankte aus einem Seitenweg auf die Chaussee. Der Wagen mußte abbremsen. Herbert fragte, was los sei. Die Frauen deuteten zu einem Gebäude auf einer Höhe rechts der Straße, das ehemals wohl ein Schloß und ... jetzt ein Gefängnis war ... Herbert stieg aus und bat den Rittmeister, mitzukommen. Auf dem schmalen Fußweg kamen ihnen noch immer weinende Frauen in weißen Kopftüchern, aber auch städtisch gekleidete Frauen mit Hüten entgegen, alle mit Zeichen des Schreckens in den tränenfeuchten Gesichtern.

Ein süßlicher, ekelereggender Geruch wehte ihm entgegen. Der ehemalige Wallgraben war aufgewühlt, und Männer hoben Tote aus der aufgeworfenen Erde, die, schon verwesend, den Gräbern gegenüber an den anderen Hang des Grabens gelehnt waren. Weiter! Weiter! Herbert drängte sich an weinenden Frauen und Kindern vorbei in den Hof des Gefängnisses. Schwaden grauenerregenden Geruches wehten ihm entgegen. Tausende von Fliegen summten über den acht oder zehn langen Reihen der Toten, die hier ausgelegt waren und zwischen denen gebeugte Frauen schlichen und unter den Toten ihre Männer und Söhne suchten. Eine alte weißhaarige Dame packte Herbert beim Arm: 'Mein Mann ist in der österreichischen Armee Stabsarzt gewesen. Dort drüben liegt er mit seinen beiden Söhnen! Sie haben, bevor sie abgezogen sind, die ganze ukrainische Intelligenz umgebracht – und fast alle verstümmelt!' Herbert wagte nicht hinzusehen, das Grauen schüttelte ihn, aber er mußte es wahrnehmen: Zwischen den gespreizten Beinen der Männer klafften große, rote Wunden. 'Dort unten,' sagte jemand zu ihm, 'im Marodenzimmer des Arrests, haben sie die Armen verstümmelt, und dann erst haben sie die Leute erschossen.' Herbert zitterte am ganzen Körper. Übelkeit schnürte den Hals zusammen. 'Komm, gehen wir, das kann kein Mensch ertragen! Diese verfluchten, diese verdammten Mörder!'

Supplementary Material

The morning of the next day, when the Germans entered [Bibrka], I took a camera from my neighbors, which they had been hiding for me, and went off to the prison. There I saw a terrible scene.

Translated from Volodymyr Hrytsyn, 'Vkarbovane u pam'iat', *Shkil'nyi dzvinok* 1 (2003)

Photographs documenting the Great West Ukrainian Prison Massacre of 1941 were viewed with circumspection by Western reporters, not knowing whether they were evidence of atrocities committed by the retreating NKVD or the advancing German army, and whether the victims were Poles, Ukrainians, or Russians. The images were largely taken and disseminated by Joseph Goebbels's Reich Ministry of Public Enlightenment and Propaganda, although some were also taken by journalists as guests of the German High Command (such as Associated Press correspondent Alvin J. Steinkopf) or by inhabitants of the towns in which the massacres took place (some of whose images were confiscated). They were printed in numerous newspapers across Europe, North America, and Australia, some with headlines such as 'Germans Claim Russian Purge' (*New York Post*, 7 July 1941); 'Camera War Begins: Here's the Russian War's First "Atrocity"' (*Daily News* (New York City), 7 July 1941); or 'An Eye for an Eye' (*PM* (New York City), 7 July 1941). Other newspapers reported on the massacres more emphatically, using the photographs as supporting evidence of the role the NKVD played in the mass killings.

The photographs continue to generate controversy as a number of them show in the backgrounds groups of Jews whom the Germans forced to dig up, collect, and clean the corpses, and then place them outside for identification and burial. Within days, many of these Jews probably became victims of the widespread anti-Jewish pogroms that followed the discovery of the prison massacres. Recent research undertaken by historian Harriet Scharnberg reveals how the Associated Press was the only western news agency able to remain open in Nazi Germany from the mid-1930s until the United States entered the war in December 1941. Under the *Schriftleitergesetz* (editor's law), AP agreed not to publish any material 'calculated to weaken the strength of the Reich abroad or at home.' Among the photographs distributed to and published by the North American press via AP were those by Franz Roth, a member of the SS paramilitary unit's propaganda division, of the dead bodies inside L'viv prisons. These were widely circulated to cast the NKVD and Red Army as war criminals. Images of the victims of the ensuing pogroms were not supplied by AP to western news agencies.¹

1 Scharnberg, 'Das A und P der Propaganda. Associated Press und die nationalsozialistische Bildpublizistik,' *Zeithistorische Forschungen* 13 (2016): 11-37; and Philip Oltermann, 'Revealed: how Associated Press cooperated with the Nazis,' in: *Guardian*, 30.3.2016.

L'viv**Figure 2**

*Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society*²

² The Wisconsin Historical Society misattributes this and the following seven photographs as images of German civilians killed by the Poles in L'viv during the Nazi invasion of western Ukraine.

Figure 3*Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society***Figure 4***Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society*

Figure 5

Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society

Figure 6

Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society

Figure 7*Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society***Figure 8 Foreign journalists at a mass grave for the murdered victims, July 1941***Alvin and Irene Steinkopf Papers, Wisconsin Historical Society*

Figure 9 Bodies of prisoners killed by the NKVD in the Brygidki prison, July 1941

Yad Vashem Photo Archive, 55A06. The same photograph under the archival signature 5138/98 carries the caption 'Bodies of Jews who were executed by firing-squad, June 1941.'

Figure 10 Bodies of prisoners killed by the Soviets before their retreat from the city, July 1941

Yad Vashem Photo Archive, 5138/97

Figure 11 Local people looking for the bodies of their relatives in the yard of an NKVD prison on Lonts'kyi Street (ulica Łackiego), where the bodies were found, July 1941

Yad Vashem Photo Archive, 145co2

Figure 12 Inhabitants of L'viv among corpses trying to identify members of their families killed by the NKVD at the prison on Lonts'kyi Street (ulica Łackiego), July 1941

Ukrainian Museum, New York, 86/3356 [followed by textual comment entitled "Camera War"]

Camera War

The photograph featured in Figure 12 appeared with the following captions: **'More Tears for Poland (As if She Hadn't Shed Enough Already!'** According to the Nazi caption which accompanies this foto, it shows Ukrainian Poles as they searched through the welter of bodies Berlin says the Reds left just before they fled the city of Lwow. The girl seems overwhelmed, and the man at the left holds a handkerchief nervously to his nose. In the right background, another girl displays her piteous emotion' (*Daily News* (New York City), 7 July 1941); **'Search for Massacre Victims.** Ukrainians are shown hunting for identifiable victims after Russians killed 700 in Lwow, according to the caption prepared by the German censor. The Germans charged the OGPU, Soviet secret police, directed the massacre' (*New York*

Figure 13 L'viv: Bodies of victims of the NKVD in the prison yard on Lonts'kyi Street (ulica Łackiego), July 1941

World-Telegram, 7 July 1941); '**Blood Bath in Lwów.** [...] Grief-sickened civilians wandered about identifying victims, according to German propaganda reports. The Nazi story was that suspicious Reds, not wanting pro-German Ukrainians to enjoy German occupation, lined them up and shot them' (*Time*, 14 July 1941); '**Russians Executed.** Tragedy – On the slightest pretext, Russian civilians were executed by the Germans who entered the Polish-Ukrainian city of Lwow. The picture shows grief-stricken women identifying their menfolk. But the German propaganda version issued with this picture was that the victims were pro-German Ukrainians whom the Reds shot, not wanting them to enjoy German occupation' (*The Central Queensland Herald* (Rockhampton, Queensland), 9 October 1941).

The photograph shown in Figure 13 appeared with the following captions: '[T]his scene occurred in the prison courtyard at Lemberg, in the Ukraine section of Russia. Relatives attempt to identify three thousand victims murdered by the GPU, Soviet secret police. The picture was radioed from Berlin yesterday' (*Daily Mirror* (New York City) (7 July 1941)); '**An Eye for an Eye.** Both the Russians and the Nazis today were telling atrocity stories. The Nazis, great people for photographs, anyway, supported their story with pictures' (*PM* (New York City) (7 July 1941)); '**Hunting Kin Among "Red Terror Victims"**. "Victims of the OGPU." World War no. 2 has produced its share of atrocity pictures, but none more grim than these radiophotos flashed here today, showing scenes of civilians slain by retreating Reds in the Ukraine, according to Nazi censored-approved caption. This picture purportedly shows scene in prison courtyard in Lwow (Lemberg) as Ukrainians try to identify slain victims' (*New York Journal-American* (7 July 1941)); '**Atrocity?** [This photograph] shows (and this is Berlin talking) the bodies of the Ukrainian Poles of Lwow, who were killed by the OGPU, dread Soviet secret police, when the Reds fled the city. Recommended: a grain of salt' (*Daily News* (New York City) (7 July 1941)); '**Her Hate Must Be Yours, Too – Cripps Says It's a Hun Lie.**' (*Daily Mirror* (London) (28 July 1941)).

Figure 14 Victims of the NKVD massacre at the prison on Zamarstyniv Street, July 1941

Ukrainian Museum, New York, 86/3359

Figure 15 Prison on Zamarstyniv Street. Relatives of victims of the NKVD massacre at the prison on Zamarstyniv Street, July 1941

Ukrainian Museum, New York, 86/3362

Figure 16 Exhumation and burial of victims of the NKVD massacre at the prison on Zamarstyniv Street, July 1941

Ukrainian Museum, New York, 86/3360

Figure 17 The corpses of individuals murdered by the NKVD in the courtyard of a L'viv city prison

United States Holocaust Memorial Museum, 63742

Bibrka

Figure 18 The corpses of prisoners (lawyer Roman Kul'chyts'kyi pictured in foreground) executed by the NKVD at the prison in Bibrka, June 1941

Photograph by Volodymyr Hrytsyn, Ukrainian Museum, New York, 86/3353

Figure 19 The corpses of prisoners executed by the NKVD at the prison in Bibrka, June 1941

Photograph by Volodymyr Hrytsyn, Ukrainian Museum, New York, 86/3351

Boryslav

Figure 20 Bodies of prisoners killed by the NKVD in Boryslav, 1941

Yad Vashem Photo Archive, 69G05

Zolochiv

Figure 21 Exhumation of prisoners bodies who were murdered by the NKVD prior to the retreat of the Soviets from the area, summer of 1941

Yad Vashem Photo Archive, 3150/134

Figure 22 German soldiers looking at corpses of prisoners killed by the NKVD, July 1941

Yad Vashem Photo Archive, 7904/26

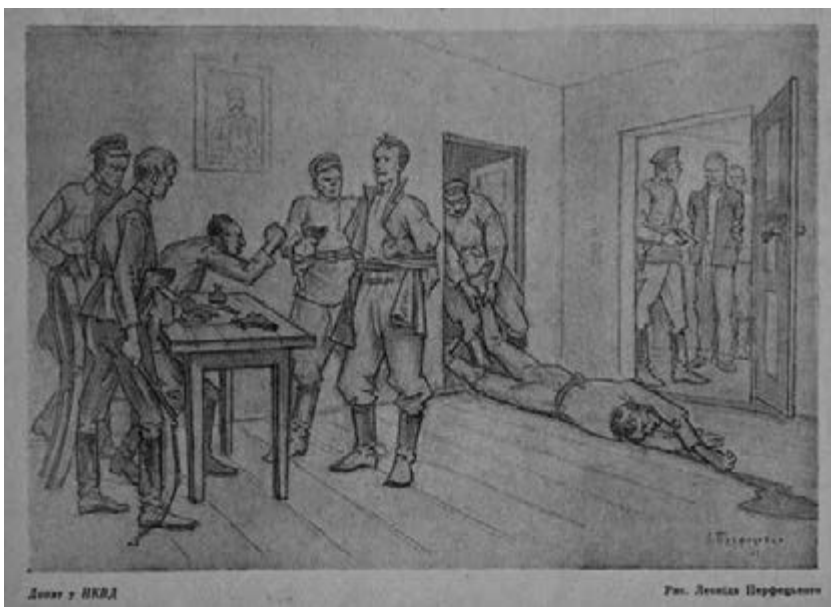
Illustrations

Figure 23 Leonid Perfets'kyi, 'The Execution of Ukrainian Peasants by NKVD Agents'

Illustrovani visti 9 (1941): 10

Figure 24 Leonid Perfets'kiy, 'Interrogation at the NKVD'

Illustrovani visti 9 (1941): 9

Biographies

- Allerhand, Leszek (1931-), Jewish; medical doctor, Maurycy Allerhand's grandson; escaped with his family from the L'viv ghetto; practiced medicine in Poland after the war.
- Allerhand, Maurycy (1868-1942), Jewish; professor of law at Jan Casimir University in L'viv; escaped from the L'viv ghetto; died in Janowska concentration camp.
- Baranets'kyi, Teofil' (1922-), Ukrainian; resident of Kostryzhivka village.
- Barkan, Elazar, historian, Columbia University, New York City, USA.
- Beria, Lavrentii Pavlovich (1899-1953), Georgian; People's Commissar of Internal Affairs NKVD, 1938-1945.
- Berkhoff, Karel, historian, University of Amsterdam, The Netherlands.
- Blicharski, Czesław (1918-2015), Polish; deported by NKVD in 1940 to Arkhangel'sk and Vorkuta; joined Polish Air Force in October 1941; after the war editor and publisher of books on Ternopil'.
- Bochkov, Viktor Mikhailovich (1900-1981), Russian; Prosecutor-General of the USSR, 1940-1943.
- Brehm, Bruno (1892-1974), Austrian; anti-Semitic writer and editor; imprisoned in 1945 for his pro-Nazi views.
- Burevii, Iur., pseudonym of Sviatoslav Hordyns'kyi (1906-1993), Ukrainian; painter, graphic artist, poet, translator, art and literary scholar; immigrated to the USA in 1947.
- Chernyshhev, Vasili Vasil'evich (1896-1952), Russian; Head of Main Camps & Prisoners Directorate GULAG, People's Commissariat of Internal Affairs NKVD, 1939-1941, Deputy People's Commissar of Internal Affairs, 1941-1952.
- Chmielowiec, Piotr, historian, Institute of National Remembrance, Regional Public Education Office, Rzeszów, Poland.
- Cole, Elizabeth, senior program officer, United States Institute of Peace, Washington, DC, USA.
- Cripps, Richard Stafford (1889-1952), British; Ambassador to the Soviet Union from May 1940 to January 1942.
- Cybulski, Zygmunt, Polish; survivor of Brygidki prison massacre.
- Derev'iany, Ihor, historian, National Museum-Memorial for the Victims of Occupation Regimes, L'viv, Ukraine.
- Dmytrenko, Mykhailo (1908-1997), Ukrainian; artist and founder of the Association of Ukrainian Fine Artists in L'viv, 1941; immigrated to Canada.
- Drix, Samuel (1912-2008), Jewish; memoirist and medical doctor from L'viv; escaped from Janowska concentration camp; immigrated to the USA.
- Dziapko, Mykhailo, Ukrainian; imprisoned in Sambir prison.
- Fedushchak, Inna (1937-2008), head of the 'Poshuk' ['Search'] Society and member of 'Memorial' Society, L'viv, Ukraine.
- Filippov, Andrei Filippovich, Chief of NKVD Prison Department, Ukrainian SSR, in 1941.
- Flach, Stanisław, Polish; member of the Polish Home Army; arrested by NKVD; deported to a concentration camp.
- Gorlanov, O. A., researcher, 'Memorial' Society, Russia.
- Górka, Olgierd (1887-1955), Polish; historian, journalist, and diplomat; director of the Department of Nationalities, Ministry of Information, Polish Government-in-Exile, 1939-1944.
- Gross, Jan Tomasz, historian, Princeton University, USA.
- Gur'ianov, Aleksandr, physicist; historian, 'Memorial' Society, Moscow, Russia.
- Heydrich, Reinhard (1904-1942), German; Chief of the Security Police and the SD, 1932-1942.

- Hevko, Bohdan Tymotei (1914-1941), Ukrainian; OUN member, political prisoner; arrested and executed by NKVD in Peremyshliany in June 1941.
- Himka, John-Paul, historian, University of Alberta, Edmonton, Canada.
- Holubets', Mykola (1891-1942), Ukrainian; art scholar, historian, editor, writer, and journalist; resident of L'viv.
- Hon'chuk, Oleksandr Danylovych (1921-), Ukrainian; peasant; arrested by NKVD in June 1941; during the war a forced laborer in Germany; returned to Ukraine.
- Horbach, Oleksa (Olexa Horbatsch) (1918-1997), Ukrainian; linguist, Ukrainian Catholic University, Rome, Italy, and Goethe University, Frankfurt, Germany.
- Hryciuk, Grzegorz, historian, University of Wrocław, Poland.
- Hrytsyn, Volodymyr (1908-2007), Ukrainian; lawyer and amateur photographer; resident of Bibrka; immigrated to the USA.
- Iakhnenko, Natalia, pseudonym of Natalia Zybenko-Pyrohova (1903-1995), Ukrainian; writer and memoirist; immigrated to New Zealand in 1949.
- Jacyk, Peter [Petro] (1921-2001), Ukrainian; businessman and Ukrainian studies patron; immigrated to Canada in 1949.
- Jasiński, Alfred (1924-), Polish; memoirist; fought in the Polish Home Army during the war.
- Jaz, Adam (1921-), Polish; musician; resident of L'viv; resettled in Poland in 1946.
- Kessler, Edmund (1903-1985), Jewish; attorney from L'viv, memoirist; immigrated to the USA.
- Kiebusz, Ivan (1905-1941), Ukrainian; Greek Catholic priest; arrested and executed by NKVD in Dobromyl' in June 1941.
- Kokurin, Aleksandr (1951-2009), archivist, State Archive of the Russian Federation (GARF), Moscow.
- Kolzanivsky, Bohdan (Bohdan Kazaniv's'kyi) (1916-), Ukrainian; writer and memoirist; OUN member; arrested by NKVD in January 1940; imprisoned until June 1941; immigrated to the USA in 1950.
- Korots', Kateryna Fedorivna (d. 2007), Ukrainian; school teacher in Kam'ianka-Buz'ka, L'viv province.
- Kowicka, Stefania (née Iszkowska), Polish; memoirist.
- Kyrychuk, Iu.A. (1956-2002), historian, Ivan Franko State University of L'viv, Ukraine.
- Kreshchenko, Valentyna Denysivna (1917-), Ukrainian; writer and memoirist (pseudonyms: Petrenko and Nahirniak); arrested by NKVD in 1940, imprisoned in Rivne and Dubno through June 1941; immigrated to the USA.
- Kudelia, Mykola (1914-2004), Ukrainian; OUN member; imprisoned in Luts'k; survived the NKVD massacre in 1941; banished to Kolyma; returned to Volhynia in 1956.
- Kulińska, Lucyna (1955-), Polish; historian and chair of the Public Foundation for the Memory of the Polish Nation (Społeczna Fundacja Pamięci Narodu Polskiego); author and editor of the following works: *Dzieje Komitetu Ziemi Wschodnich na tle losów ludności polskich Kresów w latach 1943-1947* (2003); *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944* (2003); *Kwestia ukraińska i eksterminacja ludności polskiej w Małopolsce Wschodniej w świetle dokumentów Polskiego Państwa Podziemnego 1942-1944* (2004); *Dzieci Kresów* (2006-2013); *Działalność terrorystyczna i sabotażowa nacjonalistycznych organizacji ukraińskich w Polsce w latach 1922-1939* (2009); and *Antypolska akcja nacjonalistów ukraińskich w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu w świetle dokumentów Rady Głównej Opiekuńczej 1943-1944* (2013).
- Kulski, Władysław (1903-1989), Polish; counselor to the Polish Embassy in London, 1940-1945.
- Lerch, Leopold, Polish; imprisoned in Sambir prison.

- Lerman, Iosif Rafailovich (1905-?), Jewish; Chief of the L'viv oblast' NKVD Prison Department in 1941.
- Makins, Roger Mellor (1904-1996), British; Deputy Head of the Central Department, Foreign Office.
- Mars'ka, V., pseudonym of Mariia Strutyns'ka (1897-1984), Ukrainian; writer, journalist, translator; worked as a teacher in L'viv; husband arrested and executed by NKVD in June 1941; immigrated to the USA in 1950.
- Mędykowski, Witold, researcher, Yad Vashem Archives, Jerusalem, Israel.
- Merkulov, Vsevolod Nikolaevich (1895-1953), Russian; People's Commissar of State Security, USSR, 1941.
- Mick, Christoph, historian, University of Warwick, UK.
- Miklaszewski, Bolesław, Polish; resident of Zolochiv.
- Molotov, Viacheslav Mikhailovich (1890-1986), Russian; Minister of Foreign Affairs of the Soviet Union, 1939-1949.
- Musiał, Bogdan (1960-), historian, Cardinal Stefan Wyszyński University, Warsaw, Poland.
- Myts'ko, Hanna (1914-), Ukrainian; resident of Zalishchyky; joined OUN in 1944.
- Myzak, Nestor (1948-), Ukrainian; historian, Yurii Fed'kovych National University, Chernivtsi, Ukraine.
- Nikol'skii, Mikhail Ivanovich (1907-1974), Russian; Chief of Prisons Directorate, People's Commissariat of Internal Affairs NKVD-MVD, 1941-1946.
- Ostroz'kyi, R[oman], Ukrainian; medical doctor in Ternopil'; immigrated to the USA.
- Oven, Wilhelm von (1912-2008), German; war correspondent; reported from the fronts in Poland and the USSR; Joseph Goebbels's press adjutant, 1943-1945; fled to Argentina in 1951.
- Panchak, Vira (1934-), Ukrainian; resident of Zalishchyky.
- Perfets'kyi, Leonid (1901-1977), Ukrainian; painter; immigrated to Canada.
- Petelycky, Stefan (1923-2014), Ukrainian; locksmith, member of OUN and UPA; imprisoned in Auschwitz, Mauthausen, and Ebensee concentration camps; immigrated to Canada in 1950.
- Podgórski, Wojciech, Polish; resident of Luts'k.
- Pstrag, Tadeusz (1932-), Polish; native of Dobromyl' and Przemyśl; president of Society of Friends of Dobromyl and the Region.
- Pysaryk, Ievstakhii Ivanovych (1914-early 1990s), Ukrainian; driver for salt mine in Salina; imprisoned by NKVD in Dobromyl'; lived in Dobromyl' after the war.
- Redlich, Shimon, historian, Ben-Gurion University, Beer-Sheva, Israel.
- Roberts, Frank Kenyon (1907-1998), British; member of the Central Department, Foreign Office, 1937-1944; Minister to the Soviet Union, 1945-1947.
- Roginskii, A.B., historian, chair of the 'Memorial' Society, Moscow, Russia.
- Romaniv, Oleh (1928-2005), scientist, L'viv Polytechnical Institute, L'viv, Ukraine.
- R[ozhii], V[olodymyr], Ukrainian, resident of Bibrka.
- Rudyi, Eugen (Ievhen Rudyi) (1891-?), Ukrainian; UHA member, editor, teacher, UPA commander; immigrated to the USA.
- Saeltzer, Georg, German; medical officer who examined the L'viv prisons on 30 June 1941.
- Satsiuk, Oleksii (1909-1960), Ukrainian; lawyer, writer; practiced law in Dubno; arrested by NKVD in 1941; immigrated to Argentina and then to the USA in 1958.
- Savery, Frank (1883-1965), British; Consul-General to the Polish Republic, 1939, and, during the war, counselor in the diplomatic mission to the Government-in-Exile; member of the Central Department, Foreign Office.
- Sergienko, Vasilii Timofeevich (1903-1982), Ukrainian; Head of UNKVD, L'viv oblast', 1940-1941, Chief of UNKVD, Ukrainian SSR, 1941-1943.

- Shkvarko, Ivan (1901-1963), Ukrainian; writer, translator, and editor; imprisoned during Soviet occupation of L'viv; immigrated to Austria in 1945.
- Shtyha, Bohdan, Ukrainian; survivor of Brygidki prison massacre.
- Snyder, Timothy (1969-), American; historian, Yale University, USA.
- Stan, [first name unknown], sergeant, Chief of the Volyn' oblast' NKVD Prison Department in 1941.
- Steinkopf, Alvin (1897-1981), American; journalist; covered the German campaigns in Poland and the USSR for the Associated Press.
- Struve, Kai, historian, Martin Luther University, Halle-Wittenberg, Germany.
- Subtelny, Orest (1941-2016), historian, York University, Toronto, Canada.
- Sukhodol's'ka, Anelia Ivanivna (1929/1930-), Ukrainian; youngest of 7 children; lived in Chortkiv during the war.
- Svahenström, Bertil (1907-1972), Swedish; journalist; worked for the Swedish Telegraph Bureau and from 1940 for the newspaper *Stockholms-Tidningen*.
- Szubartowicz, Ludomił, Polish; resident of Bus'k.
- Szumlakowski, Marian (1893-1961), Polish; ambassador to Spain, 1935-1944.
- Tennenbaum, Samuel Lipa (1909-2006), Jewish; lawyer and businessman from Zolochiv; immigrated to the USA.
- Volkhonskii, Viktor Aleksandrovich, Deputy Chief of NKVD prison administration in 1941.
- Wnuk, Rafał, historian, Catholic University, Lublin, Poland.
- Wróbel, Piotr, historian, University of Toronto, Canada.
- Wysocki, Artur, sociologist, Maria Curie-Skłodowska University, Lublin, Poland.
- Yones, Eliyahu (1915-2011), Jewish; editor, journalist, and writer; forced to spread lime in Brygidki prison on 7 July 1941; escaped from German concentration camp in 1943, joined Soviet partisans.
- Zajączkowski, Janusz, engineer; independent researcher, Poland.
- Zeifert, Y.M., Jewish; resident of Turka.
- Zhyv'iuk, Andrii, historian, Stepan Dem'ianchuk International Economic-Humanitarian University, Rivne, Ukraine.

Glossary

Ukrainian and Russian Acronyms

БССР	Belorussian Soviet Socialist Republic
БМН	death by execution
ВР	Supreme Soviet
ВС	Supreme Soviet
ИТЛ	concentration camps
ИТЛ	concentration camps
КП(б)У	Communist Party (Bolshevik) of Ukraine
МВД	Ministry of Internal Affairs
НКВД	People's Commissariat of Internal Affairs
НКВС	People's Commissariat of Internal Affairs
НКВС КОБО	Convoy Troops of the People's Commissariat of Internal Affairs
НКГБ	People's Commissariat of State Security
НТШ	Shevchenko Scientific Society
ОУН	Organization of Ukrainian Nationalists
РСФСР	Russian Soviet Federated Socialist Republic
СБУ	Ukrainian Security Service
СРСР	Union of Soviet Socialist Republics
СССР	Union of Soviet Socialist Republics
УГА	Ukrainian Galician Army
УК	Criminal Code
УНКВД	Ukrainian SSR People's Commissariat of Internal Affairs
УНКВС	Ukrainian SSR People's Commissariat of Internal Affairs
УРСР	Ukrainian Soviet Socialist Republic
УССР	Ukrainian Soviet Socialist Republic

English, Polish, and German Acronyms

AK	Polish Home Army
GG	Generalgouvernement
GPU	State Political Directorate
KPZB	Communist Party of Western Belorussia
KPZU	Communist Party of Western Ukraine
MVD	Ministry of Internal Affairs
NKGB	People's Commissariat of State Security
NKVD	People's Commissariat of Internal Affairs

NKWD	People's Commissariat of Internal Affairs
OGPU	Joint State Political Directorate
OUN	Organization of Ukrainian Nationalists
OUN-B	Organization of Ukrainian Nationalists, Bandera faction
PPS	Polish Socialist Party
RP	Polish Commonwealth
SD	Security Service
UNDO	Ukrainian National-Democratic Association
UPA	Ukrainian Insurgent Army
URL	Ukrainian People's Republic
USSR	Union of Soviet Socialist Republics
WKP(b)	All-Union Communist Party (Bolshevik)
WP	Polish Army
ZSRS	Union of Soviet Socialist Republics
ZWZ	Union of Armed Struggle

Acknowledgments of Copyrights and Sources

Publications

- Subtelny, Orest, 'The Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939-41: An Overview.' Reprinted with permission of the Canadian Institute of Ukrainian Studies.
- Zajączkowski, Janusz, *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy*. Reprinted with permission of Wydawnictwo Werset.
- Kyrychuk, Iu.A., 'Radiańs'kyi teror 1939-1941 rr.' Reprinted with permission of the National Academy of Sciences of Ukraine.
- Galiński, Antoni, 'Więzienia NKWD na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939-1941 na podstawie dokumentacji Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi – Instytutu Pamięci Narodowej.' Reprinted with permission of the The Institute of National Remembrance.
- Gross, Jan T., *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Copyright © 1988, reprinted with permission of Princeton University Press.
- Gorlanov, O.A., and A.B. Roginskii, 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii i Ukrainy v 1939-1941 gg.' Reprinted with permission of International Memorial.
- Hryciuk, Grzegorz, 'Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland.' Reprinted with permission of the Simon-Dubnow-Institut für jüdische Geschichte und Kultur e. V. an der Universität Leipzig.
- Snyder, Timothy, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. Copyright © 2010, reprinted with permission of Perseus Books Group.
- Berkhoff, Karel C., *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Reprinted with permission of the publisher from HARVEST OF DESPAIR: LIFE AND DEATH IN UKRAINE UNDER NAZI RULE by Karel C. Berkhoff, pp. 13-16, Cambridge, Mass.: The Belknap Press of Harvard University Press, Copyright © 2004 by the President and Fellows of Harvard College.
- Romaniv, Oleh and Inna Fedushchak, *Zakhidnoukrains'ka trahediia 1941*. Reprinted with permission of the Shevchenko Scientific Society, Inc.
- Derev'iany, Ihor, 'Masovi rozstrily u v'iaznytsi No. 1 m. L'vova v kintsi chervnia 1941 roku.' Reprinted with permission of the author.
- Chmielowiec, Piotr, 'Zbrodnie sowieckie na więźniach w czerwcu 1941 r. – Dobromil, Lacko.' Reprinted with permission of the The Institute of National Remembrance.
- Zhyv'iuk, Andrii, 'Mizh evakuatsiieiu i "dotsil'nym rozstrilom": dolia v'iaznyv tiurem Rivnenshchyny na pochatku Nimets'ko-radiańs'koï viiny.' Reprinted with permission of the author.
- Musial, Bogdan, 'Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen': *Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941*. © 2000. Reprinted with permission of Propyläen Verlag in der Ullstein Buchverlage GmbH, Berlin.
- Barkan, Elazar, Elizabeth Cole, and Kai Struve, 'Introduction', in *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*, ed. Elazar Barkan, Elizabeth A. Cole, and Kai Struve. Reprinted with permission of the Simon-Dubnow-Institut für jüdische Geschichte und Kultur e. V. an der Universität Leipzig.

- Wnuk, Rafał, *'Za pierwszego Sowietą': polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*. Reprinted with permission of the The Institute of National Remembrance.
- Wysocki, Artur, *Zderzenie kultur: polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków*. Reprinted with permission of the author.
- Mędykowski, Witold, *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Reprinted with permission of the author.
- Mick, Christoph, 'Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939-44.' Reprinted with permission of Sage Publications Ltd.
- Himka, John-Paul, 'Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: Krakiv'ski visti, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation.' Reprinted from SHATTERZONE OF EMPIRES: COEXISTENCE AND VIOLENCE IN THE GERMAN, HABSBURG, RUSSIAN, AND OTTOMAN BORDERLANDS edited by Omer Bartov and Eric D. Weitz, pp. 381-82, 385, 386-87, 389-90, Copyright © 2013, with permission of Indiana University Press.
- Redlich, Shimon, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945*. Copyright © 2002. Reprinted with permission of Indiana University Press.
- Wróbel, Piotr, 'Polish-Ukrainian Relations during World War II: The Boryslav Case Study: A Polish Perspective.' Reprinted with permission of Sage Publications Ltd.
- Steinkopf, Alvin J., 'Hundreds Shot in Lwow.' Reprinted with permission of The Associated Press. 'Both Nazis and Reds Issue Charges of War Atrocities.' Reprinted with permission of The Associated Press.
- 'Lliut' krov bezboronnykh.' Reprinted with permission of the Ukrainian National Association. 'Retreating Reds Massacre Ukrainians.' Reprinted with permission of the Ukrainian National Association.
- 'Cripps Says It's a Hun Lie.' Reprinted with permission of Trinity Mirror Publishing Ltd.
- 'Many Victims of Soviet Terror in Western Ukraine Identified.' Reprinted with permission of the Ukrainian National Association.
- 'Więzienia NKWD na wschodnich ziemiach Polski w 1941 r.' Reprinted with permission of the The Institute of National Remembrance.
- Testimonies (witnesses A.K., J.M., and T.D.), in *The Ukrainian Review*. Reprinted with permission of The Shevchenko Library & Archive of the Association of Ukrainians in Great Britain.
- Bohdan Shtyha recounted, in Horbach, Oleksa, *Shliakh zi skhodu na zakhid: spohady*. Reprinted with permission of Marko, Katerina, and Marina Horbatsch.
- Testimonies (Zygmunt Cybulski, Wojciech Podgórski, Leopold Lerch, and Stanisław Flach), in Krzysztof Popiński, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow, *Drogi śmierci: ewakuacja więźniń sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Reprinted with permission of Fundacja Ośrodka KARTA.
- Testimonies (Stefania Kowicka, Ludomił Szubartowicz, and Bolesław Mikłaszewski), in *Dzieci Kresów*, ed. Lucyna Kulińska. Reprinted with permission of the editor.
- Yones, Eliyahu, *Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944*. Copyright © 1999, reprinted with permission of Fischer Taschenbuch Verlag.
- Depositions of Dr. Saeltzer and Lieutenant Walter Lemmer, in Alfred M. de Zayas and Walter Rabus, *Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg*. Copyright © 1979, reprinted with permission of Universitas Verlag in der F.A. Herbig Verlagsbuchhandlung GmbH, München.
- Adam Jaz, in *Lwowskie pod okupacją sowiecką, 1939-1941*, ed. Bereza, Tomasz. Reprinted with permission of the The Institute of National Remembrance.

- Kessler, Edmund, *Przeżyć Holokaust we Lwowie*. Reprinted with permission of Renata Kessler. Testimonies (witnesses M.L., B.S., A.O., S.D., N.K., T.P., and I. Rubizhnyi) from *Shliakh peremokhy*. Reprinted with permission of Ukrainian Publishing Association, Kyiv.
- Testimonies (witnesses K.F., S.D. Dibrova, M.F., V.L., H.G., Y.K., M.K., M.S., N.N., M.D. Eugen Rudyy, Mykola K., and Y. Strytsky), in *Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents*. Reprinted with permission of Ukrainian Information Service, London.
- Jasiński, Alfred, 'Borysławska apokalipsa.' Reprinted with permission of Fundacja Ośrodka KARTA.
- Kreshchenko, Valentyna, *Velykden' u v'iaznytsi (spomyny politv'iaznia)*. Reprinted with permission of The Ukrainian Museum, New York City.
- Kudelia, Mykola, 'Podibnoho ne bachyv Luts'k.' Reprinted with permission of Oleksa Riznykiv, Editor of *Zona*.
- Reynolds, John Lawrence, *Leaving Home: The Remarkable Life of Peter Jacyk*. Reprinted with permission of the author.
- Drix, Samuel, *Witness to Annihilation: Surviving the Holocaust, a Memoir*. Reprinted with permission of Severin Drix.
- Blicharski, Czesław E., 'Masakra więźniów w Tarnopolu.' Reprinted with permission of Bożena Blicharska.
- Ostroz'kyi, R., 'Spomyn zhakhlyvoho zlochynu.' Reprinted with permission of the Shevchenko Scientific Society, Inc.
- Zeifert, Y.M., 'Stories of the Great Misfortune.' Reprinted with permission of the JewishGen Yizkor Book Project.
- 'Chomu stohne Dnister?', in Nestor Myzak, *Za tebe, sviata Ukraino*. Reprinted with permission of Nestor Myzak.
- Petelycky, Stefan, *Into Auschwitz, for Ukraine*. Reprinted with permission of The Kashtan Press.
- Tennenbaum, Samuel Lipa, *Zloczow Memoir*. Reprinted with permission of Selma Rossen, Executor, Estate of Samuel L. Tennenbaum.

Photographs

- Figures 2-8 reprinted with permission of the Wisconsin Historical Society.
- Figures 9-11, 13, 20-22 reprinted with permission of Yad Vashem Photo Archive.
- Figures 12, 14-16, 18-19 reprinted with permission of The Ukrainian Museum, New York City.
- Figure 17 reprinted with permission of the United States Holocaust Memorial Museum.

Works Cited

- Allerhand, Maurycy, and Leszek Allerhand. *Zapiski z tamtego świata*. Kraków: Wydawnictwo Edukacyjne, 2003.
- 'An Eye for an Eye ...' *PM* (New York City) (7 July 1941): 6.
- Armstrong, John A. *Nations before Nationalism*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982.
- Baran, Volodymyr, and Vasyli Tokars'kyi. *Zachystka: Politychni represii v zakhidnykh oblastiakh Ukraïny, 1939-1941*. L'viv: Natsional'na akademiia nauk Ukraïny, Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha, 2014.
- Barkan, Elazar, Elizabeth Cole, and Kai Struve, eds. *Shared History – Divided Memory: Jews and Others in Soviet-Occupied Poland, 1939-1941*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag GmbH, 2007.
- Bartov, Omer. 'Communal Genocide: Personal Accounts of the Destruction of Buczacz, Eastern Galicia, 1941-1944.' In Bartov and Weitz, *Shatterzone of Empires*, 399-420.
- Bartov, Omer, and Eric D. Weitz, eds. *Shatterzone of Empires: Coexistence and Violence in the German, Habsburg, Russian, and Ottoman Borderlands*. Bloomington: Indiana University Press, 2013.
- Bereza, Tomasz, ed. *Lwowskie pod okupacją sowiecką, 1939-1941*. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2006.
- Berkhoff, Karel C. *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press, 2004.
- Bilas, Ivan, ed. *Represyivno-karal'na systema v Ukraïni 1917-1953: suspil'no-politychni ta istoryko-pravovyi analiz: u dvokh knyzhakh*. Kyïv: Lybid', 1994.
- Blicharski, Czesław E. 'Masakra więźniów w Tarnopolu.' In Czesław E. Blicharski, *Tarnopolanie na starym ojców szlaku*, 203-4. Gliwice: W. Wiliński, 1994.
- 'Both Nazis and Reds Issue Charges of War Atrocities.' *Daily Mirror* (New York City) (7 July 1941): 3.
- Brehm, Bruno. *Aus der Reitschul!: ein autobiographischer Roman*. 2nd ed. Graz: L. Stocker, 1976.
- Chmielowiec, Piotr. 'Zbrodnie sowieckie na więźniach w czerwcu 1941 r. – Dobromil, Lacko.' In *Kresy Południowo-Wschodnie Rzeczypospolitej pod okupacją sowiecką 1939-1941*, ed. Piotr Chmielowiec and Irena Kozimala, 67-87. Rzeszów: Instytut Pamięci Narodowej, 2014.
- Ciesielski, Stanisław, Wojciech Materski, and Andrzej Paczkowski. *Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich*, 2nd ed. Warsaw: Karta, 2002.
- 'Cripps Says It's a Hun Lie.' *Daily Mirror* (London) (28 July 1941): 5.
- De Zayas, Alfred M., with Walter Rabus. *Die Wehrmacht-Untersuchungsstelle: Deutsche Ermittlungen über alliierte Völkerrechtsverletzungen im Zweiten Weltkrieg*. Munich: Universitas-Verlag, Langen Müller, 1980.
- . *The Wehrmacht War Crimes Bureau, 1939-1945*. Lincoln: University of Nebraska Press, 1989.
- Derev'iany, Ihor. 'Masovi rozstrily u v'iaznytsi No. 1 m. L'vova v kintsi chervnia 1941 roku.' *Ukraïns'kyi vyzvol'nyi rukh* 13 (2009): 89-104.
- 'Die Hölle von Lemberg.' *Die Tat* (Zürich) (8 July 1941): 2.
- Drix, Samuel. *Witness to Annihilation: Surviving the Holocaust: A Memoir*. Washington, DC; London: Brassey's, 1994.
- Dubas, Mykola, ed. *Zolochivshchyna: mynule i suchasne*. 2nd ed. L'viv: Ms, 2006.

Dziapko, Mykhailo. 'Spohady.' *Holos Lemkivshchyny* (June 1966).

Ern, Ol'ha. 'I zdryhnulas' zemlia.' *Svoboda narodiv* 2 (Spring 1995): 103-5.

'Eye-witnesses Speak ....' Testimonies on the Massacres by the Bolsheviks i.e. by the Soviet Russian NKVD, of Ukrainian Political Prisoners in June 1941, and during Later Evacuations.' *Ukrainian Review* 7, no. 2 (Summer 1960): 20-34; no. 3/4 (Autumn-Winter 1960): 75-100.

Fac, Lucjan. *Szkice z dziejów dawnego Przemysła i ziemi przemyskiej*. Przemysł: Przemyskie Centrum Kultury i Nauki ZAMEK, 2012.

Friedrich, Klaus-Peter Friedrich. 'Collaboration in a "Land without a Quisling": Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II.' *Slavic Review* 64, no. 4 (Winter 2005): 711-46.

Głowacki, Albin. *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939-1941*. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego, 1997.

Gorlanov, O.A., and A.B. Roginskii. 'Ob arestakh v zapadnykh oblastiakh Belorussii i Ukrainy v 1939-1941 gg.' In *Repressii protiv poliakov i pol'skikh grazhdan*, ed. A.Ė. Gur'ianov, 77-113. Moscow: Zven'ia, 1997.

Gross, Jan T. *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*. Princeton: Princeton University Press, 2001.

—. *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton: Princeton University Press, 1988.

—. *Sąsiedzi: historia zagłady żydowskiego miasteczka*. Sejny: Pogranicze, 2000.

Gur'ianov, Aleksandr, and Aleksandr Kokurin. 'Ėvakuatsiia tiurem. Karta: Rossiiskii nezavisimyi istoricheskii i pravozashchitnyi zhurnal (Riazan') 6 (1994): 16-27.

Heer, Hannes. 'Lemberg 1941: Die Instrumentalisierung der NKVD-Verbrechen für Judenmord.' In *Kriegsverbrechen im 20. Jahrhundert*, ed. Wolfram Wette and Gerd R. Ueberschär, 165-77. Darmstadt: Primus Verlag, 2001.

Himka, John-Paul. 'Ethnicity and the Reporting of Mass Murder: *Krakivs'ki visti*, the NKVD Murders of 1941, and the Vinnytsia Exhumation.' In Bartov and Weitz, *Shatterzone of Empires*, 378-98.

—. 'The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd.' *Canadian Slavonic Papers* 53, nos. 2-4 (June-December 2011): 209-43.

Holubets', Mykola. Letter to Fedir Dudko, 20 July 1941. In *Krakivs'ki visti* (24 July 1941): 3.

Hons'kyi, Volodymyr. 'Svidchennia Ivana Chapli.' *Liudyna i natsiia: chas voïniv* (Kyiv: Osнова, 2012), 77-8.

Horbach, Oleksa. *Shliakh zi skhodu na zakhid: spohady*. L'viv: Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukraïny, 1998.

Horowitz, Donald L. *Ethnic Groups in Conflict*. 2nd ed. Berkeley: University of California Press, 2000.

Hryciuk, Grzegorz. *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931-1948*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2005.

—. 'Victims 1939-1941: The Soviet Repressions in Eastern Poland.' In Barkan, Cole, and Struve, *Shared History – Divided Memory*, 173-200.

Iakhnenko, Natalia [Natalia Zybenko-Pyrohova]. *Vid biura do Brygidok: trokhy spohadiv z 1939-1941 rokiv*, L'viv. Munich, 1986.

- Jasiński, Alfred. 'Borysławska apokalipsa.' *Karta* 4 (April 1991): 98-114.
- Jasper, James M. *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- . 'The Emotions of Protest: Affective and Reactive Emotions in and around Social Movements.' *Sociological Forum* 13, no. 3 (September 1998): 397-424.
- Kazaniv's'kyi, Bohdan. *Shliakhom legendy: spomyry*. London: Ukrain's'ka vydavnycha spilka, 1975.
- Kessler, Edmund. *Przeżyć Holokaust we Lwowie*. Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny, 2007.
- Klein, Peter, ed. *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD*. Berlin: Edition Hentrich, 1997.
- Knyha pam'iaty 'Iz zabuttia – u bezsmertia*.' Kam'ianka Buz'ka, 2004.
- Kokurin, Aleksandr, ed. *Prikazano pristupit': evakuatsiia zakliuchionnykh iz Belarusi v 1941 godu: sbornik dokumentov*. Minsk: Natsional'nyi arkhiv Respubliki Belarus', 2005.
- Kreshchenko, Valentyna. *Velykden' u v'iaznytsi (spomyry polityv'iaznia)*. Dubno: Prosvita, 1997.
- Kubijovyč, Volodymyr. *Etnichni hrupy pıvdennozakhidni oi Ukraıny (Halychyny) na 1.1.1939: natsional'na statystyka Halychyny*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.
- Kudelia, Mykola. 'Podibnoho ne bachyv Luts'k.' *Zona 10* (1995): 97-100.
- Kulińska, Lucyna, ed. *Dzieci Kresów*, vol. 3. Kraków: Wydawn. Jagiellonia, 2009.
- . *Dzieci Kresów*, vol. 4. Kraków: Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo Wschodnich, 2013.
- Kyrychuk, Iu.A. 'Radians'kyi teror 1939-1941 rr.' In *Politychnyi teror i teroryzm v Ukraıni, XIX-XX st.: istorychni narysy*, ed. Volodymyr Lytvyn et al., 576-[95]. Kyiv: Naukova dumka, 2002.
- 'Les atrocités bolchevik.' *Le Matin* (Paris) (3 July 1941): 3.
- Levchuk, Nataliia et al., eds. 'Ukraina stradaet ot chrezmernoi smertnosti naseleniia v trudoaktivnom vozraste.' *Polit.ru* (15 April 2008). http://www.polit.ru/research/2008/04/15/demoscope327_print.html.
- 'Lliut' krov bezboronnykh.' *Svoboda* (Jersey City, NJ) (9 July 1941): 2.
- Lower, Wendy. *The Diary of Samuel Golfard and the Holocaust in Galicia*. Lanham, MD: Altamira Press, 2011.
- 'Lwów w walkach niemiecko-rosyjskich.' *Nowy świat* (New York City) (7 July 1941).
- Mallmann, Klaus-Michael, Andrej Angrick, Jürgen Matthäus, and Martin Cüppers, eds. *Die Ereignismeldungen UdSSR' 1941: Dokumente der Einsatzgruppen in der Sowjetunion*, vol. 1. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2011.
- 'Many Victims of Soviet Terror in Western Ukraine Identified.' *The Ukrainian Weekly* (Jersey City, NJ) (2 September 1941): 1.
- Mars'ka, V. [Mariia Strutyn's'ka]. *Buria nad Lvovom*, 2nd ed. Philadelphia: Kyiv, 1952.
- Materski, Wojciech, and Tomasz Szarota, eds. *Polska 1939-1945: straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2009.
- Mędykowski, Witold. *W cieniu gigantów: pogromy 1941 r. w byłej sowieckiej strefie okupacyjnej: kontekst historyczny, społeczny i kulturowy*. Warsaw: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2012.
- Merkulov, V.N. 'Predlozhenie NKGB No. 2445/M,' 23 June 1941. *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB 1* (1994): 192.
- Mick, Christoph. 'Incompatible Experiences: Poles, Ukrainians and Jews in Lviv under Soviet and German Occupation, 1939-44.' *Journal of Contemporary History* 46, no. 2 (April 2011): 336-63.

- , 'Lviv under Soviet Rule, 1939-1941.' In Snyder and Brandon, *Stalin and Europe*, 138-206.
- Mikoda, Janina, ed. *Zbrodnicza ewakuacja więźni i aresztów NKWD na Kresach wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu-lipcu 1941 roku*. Warsaw: Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Instytut Pamięci Narodowej, 1997.
- Moore, Barrington, Jr. *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*. New York: Random House, 1979.
- Moorhouse, Roger. *The Devils' Alliance: Hitler's Pact with Stalin, 1939-1941*. New York: Basic Books, 2014.
- Motyl, Alexander J. *The Turn to the Right: The Ideological Origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1919-1929*. Boulder, CO: East European Monographs, 1980.
- , 'The Ukrainian Nationalist Movement and the Jews: Theoretical Reflections on Nationalism, Fascism, Rationality, Primordialism and History.' *Polin* 26 (2013): 275-95.
- , 'Why Is the "KGB Bar" Possible?: Binary Morality and Its Consequences.' *Nationalities Papers* 38, no. 5 (September 2010): 671-87.
- Musial, Bogdan. *Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschießen': Die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer*. Berlin: Propyläen, 2001.
- Myzak, Nestor. *Za tebe, sviata Ukraïno*, vol. 3. Chernivtsi: Bukovyna, 2002.
- 'Na ocherednoi press-konferentsii inostrannykh korrespondentov.' *Pravda* (Moscow) (14 July 1941): 3.
- 'Nazi Invaders Murder over 6,000 Civilians.' *The Mail* (Adelaide, South Australia) (9 August 1941): 3.
- Organy gosudarstvennoi bezopasnosti SSSR v Velikoi otechestvennoi voine: sbornik dokumentov*, vol. 2, bk. 1. *Nachalo, 22 iunïa-31 avgusta 1941 goda*. Moscow: Izd. 'Rus,' 2000.
- Ostroz'kyi, R. 'Spomyn zhakhlyvoho zlochynu.' *Shliakhamy zolotoho Podillia: Ternopil'shchyna i Skalatshchyna*, ed. Roman Mykolaievych et al., vol. 3, 115-17. Philadelphia: Ternopil Regional Society, 1983.
- OUN v svitli postanov Velykykh zboriv, konferentsii ta inshykh dokumentiv z borot'by 1929-1955 r.* Munich: Zakordonni chastyny Orhanizatsii ukraïns'kykh natsionalistiv, 1955.
- Oven, Wilhelm von. 'Die Sowjethölle von Lemberg, satanische Greuel an Tausenden von Ukrainern.' *Völkischer Beobachter* (Munich) (7 July 1941).
- Pan'kivs'kyi, Kost'. *Vid derzhavy do Komitetu*. New York: Kliuchi, 1957.
- Patsiula, Iosyp. 'Pro zlochynnu diial'nist' KPSS-KPU proty naselennia Rivenshchyny v 1939-1941 rr.' *Chas* [Kyïv] (21 June 1996): 4.
- Petelycky, Stefan. *Into Auschwitz, for Ukraine*. Kingston, ON: Kashtan Press, 1999.
- Petersen, Roger D. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Petrov, N.V., ed. *Kto rukovodil organami gosbezopasnosti, 1941-1954*. Moscow: Obshchestvo 'Memorial'; Izd-vo 'Zven'ia,' 2010.
- Petrov, N.V., and K.V. Skorkin. *Kto rukovodil NKVD 1934-1941: spravochnik*. Moscow: Zven'ia, 1999.
- Pohl, Dieter. 'The Holocaust in Ukraine: History – Historiography – Memory.' In Snyder and Brandon, *Stalin and Europe*, 190-206.
- 'Poïmenni spysky hromadian, rozstrilïanykh orhanamy NKVS v tiurmakh na pochatku viïny [Ternopil'shchyna].' *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB* no. 1/2 (1995): 399-475.

- Popiński, Krzysztof, Aleksandr Kokurin, and Aleksandr Gurjanow. *Drogi śmierci: ewakuacja więźniń sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941*. Warsaw: Karta, 1995.
- Prakh, Bohdan, ed. *Dukhovenstvo Peremys'koï Eparkhii ta Apostol's'koï administratsii Lemkivshchyny*. L'viv: Ukraïns'kyi katolyts'kyi universytet, 2015.
- Prusin, Alexander V. 'A "Zone of Violence": The Anti-Jewish Pogroms in Eastern Galicia in 1914-1915 and 1941.' In Bartov and Weitz, *Shatterzone of Empires*, 362-77.
- Redlich, Shimon. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945*. Bloomington: Indiana University Press, 2002.
- 'Retreating Reds Massacre Ukrainians,' *The Ukrainian Weekly* (Jersey City, NJ) (11 July 1941): 1.
- Reynolds, John Lawrence. *Leaving Home: The Remarkable Life of Peter Jacyk*. Vancouver: Figure 1 Publishing, 2013.
- Riabenko, Serhii. 'Slidamy "L'vivs'koho pohromu" Dzhona-Pola Khymky,' *Ukraïns'kyi vyzvol'nyi rukh* 18 (2013): 258-328.
- Romaniv, Oleh, and Inna Fedushchak. *Zakhidnoukraïns'ka trahediia 1941*. L'viv: Naukove t-vo im. Shevchenka, 2002.
- Romaniv's'kyi, O. *Rozdil z khroniky odnogo halyts'koho sela*. Toronto: Nakl. Hurta kolyshnikh meshkantsiv sela Romanova, 1960.
- Rothschild, Joseph. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework*. New York: Columbia University Press, 1981.
- Rozhenko, Mykola, and Inna Fedushchak. *Cherven'-lypen' 1941 roku*. Kyïv: Ukraïns'kyi Tsentrukhnovnoï kul'tury, 2001.
- Rudnyts'kyi, Omelian, Nataliia Levchuk, Oleh Wolowyna, Pavlo Shevchuk, and Alla Savchuk. 'Demography of a Man-Made Human Catastrophe: The Case of Massive Famine in Ukraine 1932-1933.' *Canadian Studies in Population* 42, nos. 1-2 (2015): 53-80.
- Rule, James B. *Theories of Civil Violence*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- Russian Oppression in Ukraine: Reports and Documents*. London: Ukrainian Publishers, 1962.
- Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Vintage, 1979.
- Satsiuk, Oleksii. *Smertonosti: opovidannia (na tli perezhytoho)*. Buenos Aires: Peremoha, 1947.
- Serhiichuk, Volodymyr, ed. *Roman Shukhevych u dokumentakh radians'kykh orhaniv derzhavnoï bezpeky, 1940-1950*, vol. 1. Kyïv, 2007.
- Shkvarko, V. *Proklynaiu: z shchodomyka ukraïns'koho polityv'iaznia*. Munich: Dniprova khvyliia, 1953.
- Shmorhun, Ievhen et al., eds. *Iz krynytsi pechali: zbirnyk spohadiv ta dokumentiv*, vol. 4. Rivne: Azaliia, 1997.
- Skórczewski, Dariusz. 'Eastern and Central Non-Germanic Europe as an "Empty Syntagm" in Contemporary Political Discourse,' *The Sarmatian Review* 35, no. 2 (April 2015): 1919-31.
- Slezkine, Yuri. *The Jewish Century*. Princeton: Princeton University Press, 2004.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford: Blackwell, 1986.
- Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
- . 'Commemorative Causality,' *Modernism/modernity* 20, no. 1 (January 2013): 77-93.
- . 'Holocaust: The Ignored Reality,' *New York Review of Books* 56, no. 12 (16 July 2009): 14-16.
- Snyder, Timothy, and Ray Brandon, eds. *Stalin and Europe: Imitation and Domination, 1928-1953*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- 'Spiski grazhdan, arestovannykh UNKVD L'vovskoi oblasti, sodержavshikhsia v tiurmakh NoNo 1-4 g. L'vova, prigovorenykh k razlichnym srokam lisheniia svobody, rastreliannykh

- v sviazi s nachalom voennykh deistvii.' *Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB* no. 1/2 (1997): 394-431; no. 1/2 (1998): 390-430.
- Steinkopf, Alvin J. 'First Eyewitness Story from the Russian Front.' *New York World-Telegram* (5 July 1941).
- . 'Hundreds Shot in Lwow.' *New York Post* (7 July 1941): 1, 9.
- Subtelny, Orest. 'The Soviet Occupation of Western Ukraine, 1939-41: An Overview.' In *Ukraine during World War II: History and Its Aftermath*, ed. Yury Boshyk, 5-14. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986.
- Sukhodol's'ka, Anelia Ivanivna. 'Zhyttia zhinku ne zhaliie.' Interview by Oleksandra Ivantsiv. *Slovo kraiu: hazeta Chortkivshchyny* (31 August 2011).
- Svahnröm, Bertil. 'Skörden oskadad i del erövrade Ukraina.' *Stockholms-Tidningen* (7 July 1941): 4.
- Tebinka, Jacek, ed. *Polskie dokumenty dyplomatyczne: 1941*. Warsaw: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2013.
- Tennenbaum, Samuel Lipa. *Zloczow Memoir*. New York: Shengold Publishers, 1986.
- [Testimonies of T.P., B.S., I. Rubizhnyi, S.D., A.O., N.K., and M.L.] *Shliakh peremohy* (7 February, 8 May, 29 May, 5 June, 3 July, and 10 July 1960).
- 'Ukraïns'ki hekatomby.' *Ukraïns'ki shchodenni visty* (L'viv) (5 July 1941): 3.
- United States Congress, House Select Committee on Communist Aggression. *Communist Takeover and Occupation of Ukraine: Special Report No. 4 of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-third Congress, Second Session, under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 438*. Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1954.
- . *Investigation of Communist Takeover and Occupation of the Non-Russian Nations of the U.S.S.R.* Washington, DC: U.S. Government Printing Office, 1954.
- Vallin, Jacques, France Meslé, Serguei Adamets, and Serhiy Pyrozhkov. 'The Great Famine: Population Losses in Ukraine.' In *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932-1933 in Ukraine*, ed. Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, 54-59. Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012.
- V'iatrovych, Volodymyr. *Stavlennia OUN do ievreiv: formuvannia pozytsii na tli katastrofy*. L'viv: Vyd-vo 'Ms', 2006.
- Viola, Lynne. 'The Question of the Perpetrator in Soviet History.' *Slavic Review* 72, no. 1 (Spring 2013): 1-23.
- Vishchuk, Mariia. 'Spohady.' *Zona* 13 (1998): 163-64.
- Vladimirtsev, N.I., and A.I. Kokurin, eds. *NKVD-MVD SSSR v bor'be s banditizmom i vooruzhenym natsionalisticheskim podpol'em na zapadnoi Ukraine, v zapadnoi Belorussii i Pribaltike, 1939-1956*. Moscow: MVD Rossii, 2008.
- Vrons'ka, T.V. et al., eds. *Kyïv u dni natsysts'koi navaly: za dokumentamy radians'kykh spetssluzhb*. Kyiv: Misioner, 2003.
- Werth, Nicolas. 'Mass Crimes under Stalin (1930-1953).' In *Online Encyclopedia of Mass Violence* (March 2008). <http://www.massviolence.org/Mass-crimes-under-Stalin-1930-1953>.
- . 'State Violence in Stalin's Regime: Outline for an Inventory and Classification.' Paper presented as a part of 'Terror and the Making of Modern Europe: Transatlantic Perspectives on the History of Violence,' April 2008. France-Stanford Center for Interdisciplinary Studies, <http://francestanford.stanford.edu/sites/francestanford.stanford.edu/files/Werth.pdf>.

- . Paper presented at the Ukrainian-Jewish Encounter Initiative Meeting, Ditchley Park, Oxford, UK, 14-16 December 2009.
- Wnuk, Rafał. *'Za pierwszego Sowietą': polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939-czerwiec 1941)*. Warsaw: Instytut Pamięci Narodowej, Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007.
- Wolowyna, Oleh. 'The Famine-Genocide of 1932-33: Estimation of Losses and Demographic Impact.' In *The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932-1933 in Ukraine*, ed. Bohdan Klid and Alexander J. Motyl, 59-64. Edmonton and Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2012.
- Wood, Elisabeth Jean. 'The Emotional Benefits of Insurgency in El Salvador.' In *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*, ed. Jeff Goodwin, James M. Jasper, and Francesca Polletta, 267-81. Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- Wróbel, Piotr. 'Polish-Ukrainian Relations during World War II: The Boryslav Case Study: A Polish Perspective.' *East European Politics and Societies* 26, no. 1 (February 2012): 213-35.
- Wysocki, Artur. *Zderzenie kultur: polskość i sowieckość na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939-1941 we wspomnieniach Polaków*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej, 2014.
- Yitzhak Arad, Shmuel Krakowski, and Shmuel Spector, eds. *The Einsatzgruppen Reports: Selections from the Dispatches of the Nazi Death Squads' Campaign against the Jews, July 1941-January 1943*. New York: Holocaust Library, 1989.
- Yones, Eliyahu. *Die Strasse nach Lemberg: Zwangsarbeit und Widerstand in Ostgalizien 1941-1944*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1999.
- Zajączkowski, Janusz. *Trudne sąsiedztwa: Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. 3. Druga wojna światowa*. Lublin: Werset, 2013.
- Zavarnyuk, Andriy. 'A Revolution's History, a Historians' War,' *Ab Imperio* 16, no.1 (2015): 449-79.
- Zeifert, Y.M. 'Stories of the Great Misfortune.' In *Memorial Book of the Community of Turka on the Stryj and Vicinity*, ed. J Siegelman et al. and trans. Jerrold Landau, 228-30. Tel Aviv, 1966. <http://www.jewishgen.org/yizkor/turka/tur221.html>.
- Zhuk, Sergei I. 'Ukrainian Maidan as the Last Anti-Soviet Revolution, or the Methodological Dangers of Soviet Nostalgia (Notes of an American Ukrainian Historian from Inside the Field of Russian Studies in the USA).' *Ab Imperio* 3 (2014): 195-208.
- Zhyv'iuk, Andrii. *Za moskovs'kym chasom: kontroversiï radianizatsiï Rivnenshchyny (kinets' 1930-kh – kinets' 1950-kh rokov)*. Rivne: Papirus-Druk, 2011.
- Zimmermann, Ekkart. *Political Violence, Crises, and Revolutions: Theories and Research*. London: Routledge, 2011.
- 'Zveri na ulitsakh L'vova.' *Pravda* (Moscow) (9 August 1941): 2.
- Zwart, Joop. *Lemberg 1941 und Oberländer: das Ergebnis einer Untersuchung*. Amstelveen: [Selbstverlag d. Verf.], 1960.

Index

- Academy of Sciences of the UkSSR 88
Adamets, Serguei 424
AK (see Polish Home Army)
Allerhand, Joachim Herman 58, 313
Allerhand, Jonatan 183-184
Allerhand, Leszek 58, 313, 409, 419
Allerhand, Maurycy 58, 183-184, 186-187, 313, 409, 419
All-Union Communist Party (Bolshevik) 122, 211, 414
Anders, Władysław 54, 148
Angrick, Andrej 217, 232, 237, 421
Arad, Yitzhak 217, 232, 237, 425
Armstrong, John A. 46, 419
Auschwitz 28, 45, 379, 411, 417, 422
- Bandera, Stepan 58, 89, 92, 132, 176, 182-183, 197, 218, 235, 304, 414
Baran, Volodymyr 38, 273, 419
Barkan, Elazar 40, 43, 55, 118, 143, 409, 415, 419, 420
Bartov, Omer 48, 60-61, 64, 189, 416, 419-420, 423
Belorussian Soviet Socialist Republic 32, 39, 78, 94, 96, 101, 104, 413, 415, 420
Belotserkovskii, I.M 35, 242
Bełżec extermination camp 187-188
Ben', Vasyl' 86, 250, 266, 272, 297-298
Bereza Kartuska detention camp 70
Bereza, Tomasz 72, 312, 416, 419
Berezhany 24, 39, 52, 74, 92, 99, 129, 131, 194-98, 217, 223, 225, 231, 276, 321-323, 416, 423
Beria, Lavrentii Pavlovich 34-35, 85, 87, 89, 92, 96, 153, 211, 219, 409
Berkhoff, Karel C. 32, 122, 409, 415, 419
Beyer, Hans Joachim 189, 192
Bibrka 24, 39, 86, 101, 127, 131, 271, 276, 323-325, 391, 403, 410-411
Bilas, Ivan 34, 39, 215, 220, 224, 230, 241, 419
Blicharski, Czesław 62, 368, 409, 417, 419
Bóbrka (see Bibrka)
Bochkov, Viktor Mikhailovich 35, 211, 409
Boichuk, Stefaniia 72-75
Boryslav 24, 53, 61, 87, 142, 171, 199-206, 276, 326-330, 362, 404, 416-417, 421, 425
Boryslav (see Boryslav)
Boshyk, Yury 33, 77, 424
Brandon, Ray 41, 60, 422-423
Brehm, Bruno 389, 409, 419
Brygidki prison 85, 101, 132, 174, 183-184, 207-230, 236-237, 240, 248, 250, 253, 254, 281, 288, 294-295, 297, 299-301, 303, 305, 309-313, 397, 409, 412, 420
Brzeżany (see Berezhany)
BSSR (see Belorussian Soviet Socialist Republic)
- Burevii, Iurii 23, 409
Bus'k 61, 126, 131, 142, 171, 273, 274, 276, 330-333
Bykivnia 125, 131
- Chaplia, Ivan Panteleimonovych 272, 357, 420
Chernivtsi 94, 118, 131, 133, 215, 411
Chernyshov, Vasilii Vasil'evich 34-35, 219, 220, 409
Chmielowiec, Piotr 62, 135, 409, 415, 419
Chobotov, A.A. 35, 225
Chodakiewicz, Marek Jan 145
Chortkiv 24, 83, 85, 87, 90, 92, 99, 101-102, 124, 129, 131, 190, 193, 231, 276, 333-335, 412, 424
Ciesielski, Stanisław 40, 419
Cole, Elisabeth A. 40, 43, 55, 118, 143, 409, 415, 419-420
Communist Party (Bolshevik) of Ukraine 89, 413
Communist Party of Western Belorussia 151, 413
Communist Party of Western Ukraine 44, 151, 413
CP(b)U (see Communist Party (Bolshevik) of Ukraine)
Cripps, Richard Stafford 32, 227-230, 236-237, 267, 400, 409, 416, 419
Cüppers, Martin 217, 232, 237, 421
Cybulski, Zygmunt 300, 409, 416
Czerniowce or Czernowitz (see Chernivtsi)
Czortków (see Chortkiv)
- De Zayas, Alfred M. 33, 310-311, 416, 419
Demekhin 241
Derev'iany, Ihor 41, 49, 132, 409, 415, 419
Diatlov, Nikolai Alekseevich 35, 39, 213
Dmitrów, Edmund 149
Dmytrenko, M. 409
Dobromil' (see Dobromyl')
Dobromyl' 24, 39, 62, 65, 67, 70-71, 83, 86, 91, 102, 127, 131, 135-138, 142-143, 190, 191, 233-234, 272, 335-338, 410-411, 415, 419
Dontsov, Dmytro 59, 298
Drix, Samuel 366, 417, 419
Drohobych 24, 85, 86-89, 91-92, 98, 101, 127, 128, 131, 142, 191, 199-200, 202-205, 221, 276, 335, 339, 357
Drohobycz (see Drohobych)
Dubas, Mykola 39, 213, 419
Dubno 24, 39, 61, 84, 87, 92, 94, 99, 123-124, 130-131, 139-141, 190, 217, 226, 231, 238-239, 259, 262, 264, 276, 340-346, 410-411, 421
Dudko, Fedir 265, 420
Dziapko, Mykhailo 359, 409, 420

- Eickern, Ernst zu 183
Einsatzgruppen 46, 121, 166, 175, 187, 217-218, 232-234, 237-238, 421, 425
- Fac, Lucjan 338, 420
Fedushchak, Inna 24, 35, 38, 125, 335, 337, 409, 415, 423
Flach, Stanislaw 367, 409, 416
Franko, Ivan 68, 93, 272
Friedman, Philip 48-49, 175
Friedrich, Klaus-Peter Friedrich 30, 420
Filippov, Andrei Filippovich 39, 86, 92, 128, 129-130, 132, 215, 217, 220, 224, 409
- Galiński, Antoni 36, 97, 415
Generalgouvernement 59, 180, 413
Gestapo 77-78, 148, 171, 186, 260, 333
Girkin, Igor (Strelkov) 28
Głowacki, Albin 34, 153, 420
Golfard, Samuel 37, 43, 56, 59, 421
Gomza, Ivan 47
Goodwin, Jeff 47, 425
Górka, Olgierd 240, 409
Gorlanov, O.A. 40-41, 103, 409, 415, 420
Gorodenka (see Horodenka)
GPU (see State Political Directorate)
Great Terror 42, 44, 50-52
Grinev 242
Gródek Jagielloński (see Horodok)
Gross, Jan T. 32, 38-40, 44, 55, 62, 66, 101, 146-150, 409, 415, 420
Gur'ianov, Aleksandr 35, 40, 93, 103, 300, 349, 360, 367, 409, 416, 420, 423
Gurjanow, Aleksandr (see Gur'ianov, Aleksandr)
- Heer, Hannes 61, 420
Hevko, Bohdan 27, 65-66, 72-75
Heydrich, Reinhard 45-46, 184, 409
Himka, John-Paul 32, 59, 61, 63, 189, 410, 416, 420
Hitler, Adolf 28, 31-32, 43, 57, 78-79, 120, 150, 160, 163-166, 170, 175, 187, 197, 260, 315, 366, 415, 417, 419, 421-423
Hnatiuk, Olia 63
Holocaust 31, 36-37, 43-44, 49, 52-53, 57-58, 60, 62, 402
Holtz, Achim 248
Holubets', Mykola 265, 410, 420
Hon'chuk, Oлександр Danylovych 345, 410
Hons'kyi, Volodymyr 124, 357, 420
Horbach, Oleksa 291, 324, 410, 416, 420
Horodenka 24, 276
Horodok 24, 126, 131, 276
Horowitz, Donald L. 46, 420
Hryciuk, Grzegorz 37, 40, 118, 191, 410, 415, 420
- Iakhnenko, Natalia 297, 410, 420
Iavoriv 24, 127, 131, 189, 234, 276, 296
- Ilnytzyj, Roman 256
Ivano-Frankiv'sk (see Stanyslaviv)
Ivantsiv, Oleksandra 334, 424
- Jacyk, Peter 364, 410, 417, 423
Jasiewicz, Krzysztof 148, 151-152, 157, 159
Jasiński, Alfred 61, 326, 410, 417, 421
Jasper, James M. 47, 421, 425
Jaworów (see Iavoriv)
Jaz, Adam 312, 410, 416
Jedwabne 55, 146-150, 420
- Kam'ianka-Strumyl'ova 24, 127, 131, 171, 271, 273, 276, 346-347, 368, 410, 421
Kamionka Strumil'owa (see Kam'ianka-Strumyl'ova)
Katyń massacres 31-32, 51, 144, 174
Kazaniv's'kyi, Bohdan 207, 279-284, 410, 421
Kersten, Charles J. 33, 358
Kessler, Edmund 46, 47, 58, 315, 410, 417, 421
Kiebus, Ivan 27, 65, 66, 67-72, 336
Klein, Peter 46, 421
Klid, Bohdan 50, 424-425
Koch, Hans 183
Kokurin, Aleksandr 35, 38, 93, 219, 244, 300, 349, 360, 367, 410, 416, 420-421, 423-424
Kolomyia 24, 87, 94, 99, 129, 131, 222, 232, 276, 278
Kolomyja (see Kolomyia)
Kolzaniwsky, Bohdan (see Kazaniv's'kyi, Bohdan)
Komarno 24, 126, 131, 271, 277
Korots', Kateryna Fedorivna 346, 410
Korzec, Paweł 145
Koval, Nadiia 47
Kovalev, I.F. 35
Kovel' 24, 88, 92, 100, 110-117, 130-131, 231, 243, 276
Kowel (see Kovel')
Kowicka, Stefania 302, 410, 416
Kozak, Mariian 192
Kozimala, Irena 62, 135, 419
KPZB (see Communist Party of Western Belorussia)
KPZU (see Communist Party of Western Ukraine)
Krakowski, Shmuel 217, 232, 237, 425
Krem'ianets' 24, 99, 121, 124, 129, 131, 190, 222, 231, 238, 277
Kreshchenko, Valentyna 124, 140, 340, 410, 417, 421
Krzemieniec (see Krem'ianets')
Kubijovych, Volodymyr 37, 191, 421
Kudelia, Mykola 353, 410, 417, 421
Kul'chyts'kyi, Roman 271, 324-325, 403
Kulińska, Lucyna 61, 302, 330, 381, 410, 416, 421
Kulski, Władysław W. 230, 236, 237, 410
Kummel, Dawid 86
Kyrychuk, Iu.A. 38, 63, 87, 410, 415, 421

- Lemberg (see L'viv)
- Lehmer, Walter 311, 416
- Lerch, Leopold 360, 410, 416
- Lerman, Iosif Rafailovich 35, 39, 133, 213, 215, 411
- Leskin 216, 242, 243
- Levchuk, Nataliia 27, 50, 421, 423
- Levin, Dov 145, 147, 157
- Lopatyn 24, 127, 131, 347-348
- Lower, Wendy 37, 43, 44, 48, 56, 59, 421
- Lozovskii, S.A. 263-264
- Łuck (see Luts'k)
- Luts'k 24, 83-84, 86, 88-90, 92, 94, 100, 102, 121, 123, 130-131, 133, 139, 190-192, 215, 226, 231, 234, 241-243, 259, 262, 264, 277, 340, 348-355, 410-411, 417, 421
- L'viv 32-33, 39, 41, 46-47, 49, 52, 57-63, 72-74, 82-86, 88-89, 91-92, 94-95, 98, 101, 103, 110-117, 121, 126-127, 131-135, 138, 141-142, 152-153, 161, 163-165, 170, 173-179, 182-185, 187-191, 193, 195, 213-215, 217-218, 220-221, 226-230, 233-234, 236, 238-240, 248-255, 257-258, 260-272, 277-321, 330-331, 355, 380, 388, 392, 393-402, 409-412, 416-417, 419-425
- L'vov (see L'viv)
- Lwów (see L'viv)
- Makins, Roger Mellor 230, 236, 411
- Makowa 65, 70-72
- Mallmann, Klaus-Michael 217, 232, 237, 421
- Mars'ka, V. 275, 411, 421
- Masloprom 88
- Maslosoiuz 88, 271, 376
- Materski, Wojciech 38, 40, 419, 421
- Matthäus, Jürgen 217, 232, 237, 421
- Mędykowski, Witold 39, 58, 163, 411, 416, 421
- Merkulov, Vsevolod Nikolaevich 31, 35, 123, 125, 132-133, 210-213, 411, 421
- Meshik, P.Ia. 35, 91
- Meslé, France 424
- Mick, Christoph 41, 52, 57, 58, 60, 151, 166, 175, 191, 411, 416, 421
- Mikłaszewski, Bolesław 381, 411, 416
- Mikoda, Janina 24, 34, 36, 39, 97, 278, 422
- Molotov, Viacheslav 32, 120-121, 204, 227-230, 237, 411
- Molotov-Ribbentrop Pact 36, 54, 78, 84, 330
- Moore, Barrington 47, 422
- Moorhouse, Roger 43, 422
- Motyl, Alexander J. 31, 54, 59, 422, 425
- Musial, Bogdan 33-34, 39-40, 44, 61-63, 141, 145, 326, 411, 415, 422
- Mykolaievych, Roman 369, 422
- Myzak, Nestor 375, 411, 417, 422
- Nachtigall Battalion 33, 182, 184
- Nadvirna 24, 129, 131, 277, 355-356
- Nadwórna (see Nadvirna)
- Nazaruk, Osypp 176
- Nebe, Arthur 46
- Nikol'skii, Mikhail Ivanovich 35, 96, 219-220, 411
- NTSh (see Shevchenko Scientific Society)
- Oberländer, Theodor 33, 425
- Ohlendorf, Otto 46
- Olesnicki, Roman 279
- Operation Barbarossa 30, 54, 163, 167
- Organization of Ukrainian Nationalists 41, 49, 57-63, 65, 71-72, 74-75, 81, 85-86, 89-91, 134-135, 139, 154, 176-177, 180, 182-183, 185, 195-199, 207-209, 215, 217, 221, 242, 250, 279, 288, 294, 298, 312, 321, 375, 377, 379, 410-411, 413-414, 422, 424
- Ostróg (see Ostroh)
- Ostroh 24, 99, 130, 139, 217, 222, 231, 277
- Ostroz'kyi, R. 369, 411, 417, 422
- Ottynia (see Otyniia)
- Otyniia 24, 128, 131, 274, 277
- OUN (see Organization of Ukrainian Nationalists)
- Oven, Wilhelm von 255, 411, 422
- Paczkowski, Andrzej 40, 419
- Pan'kiv's'kyi, Kost' 57, 422
- Pasichna 24, 128, 131
- Patsiula, Iosyp 34, 422
- Pechenizhyn 99, 222, 232, 278
- Pecenizyn (see Pechenizhyn)
- Peremysl' 62, 67-72, 86-87, 89, 92, 94, 98, 127-128, 131, 135, 156, 164, 231, 258, 277, 335, 337-338, 411, 420, 423
- Peremysliany 24, 43-44, 65, 72-75, 86, 102, 271, 284, 356, 410
- Petelycky, Stefan 44-45, 379, 411, 417, 422
- Petersen, Roger D. 47, 422
- Petrenko, Valentyna (see Kreshchenko, Valentyna)
- Petrov, N.V. 35, 44, 422
- Pidbuzh 24, 272, 357-358
- Pikulice 67-70, 72
- Pinchuk, Ben-Cion 145, 157
- Podbuż (see Pidbuzh)
- Podgórski, Wojciech 349, 411, 416
- Pohl, Dieter 60, 422
- Polish Home Army 60, 176, 182, 188, 203, 409-410, 413
- Polish Socialist Party 200, 203, 414
- Polletta, Francesca 47, 425
- Popiński, Krzysztof 38-39, 143
- Posen, Barry R. 54
- PPS (see Polish Socialist Party)
- Prakh, Bohdan 65, 423
- Prosvita Society 67-68, 70, 88, 183
- Prusin, Alexander V. 48, 61, 423
- Przemysł (see Peremysl')
- Przemysłany (see Peremysliany)
- Prząg, Tadeusz 338

- Putin, Vladimir 28
 Pyrozhkov, Serhiy 424
 Pysaryk, Ievstahii Ivanovych 138, 411
- Rabus, Walter 310-311, 416, 419
 Radlovs'kyi, Orest 86, 272
 Rasch, Otto 46
 Ratushnyi, Nikolai Timofeevich 95
 Red Army 31, 51, 84, 92, 94, 111, 118, 136-137,
 146-147, 154-159, 163, 165, 167, 177-178, 182-183,
 194-196, 200-201, 203, 249, 257, 268, 271, 299,
 336, 375, 392
 Redlich, Shimon 52, 194, 411, 416, 423
 Reynolds, John Lawrence 364, 417, 423
 Riabenko, Serhii 59, 423
 Ridna Shkola 69, 357
 Ringelblum, Emanuel 176
 Rivne 24, 39, 83, 84, 99, 102, 130, 139-140, 215-217,
 223, 231, 238, 276, 277, 330, 344, 410, 412,
 415, 425
 Roberts, F.K. 240-241, 411
 Roginskii, A.B. 40-41, 103, 411, 415, 420
 Romaniv, Oleh 24, 38, 125, 335, 337, 411, 415, 423
 Romanivs'kyi, O. 324, 423
 Rosenberg, Alfred 56
 Rosenberg, Dawid 86
 Rothschild, Joseph 46, 423
 Równe (see Rivne)
 Rozhenko, Mykola 35, 423
 Rozhii, Volodymyr 324, 411
 Rozov 242
 Różycki, Stanisław 181-184
 Rubizhnyi, I. 378, 417, 424
 Rudnyts'ka, Milena 180
 Rudnyts'kyi, Omelian 50, 423
 Rudyy, Eugen 358, 411, 417
 Rule, James B. 47, 423
- Sądowa Wisznia (see Sudova Vyshnia)
 Saeltzer, Georg 310, 411, 416
 Said, Edward W. 29, 423
 Salina 39, 71, 86, 127, 336-337, 411
 Sambir 24, 72, 83, 86, 92, 98, 102, 127-128, 131,
 137, 142, 190, 192, 221-222, 231, 233-234, 271,
 277, 358-362, 409-410
 Sambor (see Sambir)
 Sarny 24, 124, 277
 Satsiuk, Oleksii 140, 247, 411, 423
 Savchenko, Sergei Romanovich 95
 Savchuk, Alla 50, 423
 Savery, Frank 240-241, 411
 SD (see Security Service)
 Security Service 217, 414
 Semchyshyn, Myroslav 177, 181, 185
 Sergienko, Vasiliy Timofeevich 35, 92, 208, 210,
 220, 411
 Serhiichuk, Volodymyr 208, 423
 Shchyrets' 24, 127, 131, 190, 278
- Sheptyts'kyi, Metropolitan Andrei 38, 74, 82,
 185, 188, 255, 265, 299, 318
 Shevchenko Scientific Society 25, 88, 413, 415,
 417
 Shevchuk, Pavlo 50, 423
 Shkvarko, V. 284, 412, 423
 Shmorhun, Ievhen 345, 423
 Shtyha, Bohdan 291, 412, 416
 Shukhevych, Roman 208, 423
 Siberia 23, 40, 79, 81, 195, 263, 291
 Sicherheitsdienst (see Security Service)
 Siegelman, J. 373, 425
 Sikorski-Maisky Pact 54
 Skórczewski, Dariusz 56, 423
 Skorkin, K.V. 35, 44, 422
 Śleszyński, Wojciech 157
 Slezkine, Yuri 44, 51-52, 423
 Smith, Anthony D. 46, 423
 Smolar, Aleksander 144
 Snyder, Timothy 31-32, 41, 45, 51, 57-58, 60, 120,
 412, 415, 422-423
 Sowa, Andrzej L. 157
 Spector, Shmuel 217, 232, 237, 425
 Stahlecker, Franz Walter 46
 Stalin, Joseph 27-28, 31-32, 34, 41, 43, 50-51, 54,
 60, 78-79, 84, 86, 92-93, 120, 123, 194, 200,
 266, 295, 297, 301, 330, 332, 346, 349, 415,
 422-424
 Stanislau (see Stanyslaviv)
 Stanisławów (see Stanyslaviv)
 Stanyslaviv 24, 83, 85-86, 92, 94, 99, 102,
 128-129, 131, 133, 163, 173, 222, 232, 274, 276,
 278, 335, 362-363
 State Political Directorate 107, 234, 253,
 255-256, 261-262, 264, 270-271, 310, 399-400,
 413-414
 Steinkopf, Alvin J. 248, 257, 392-396, 412, 416,
 424
 Stets'ko, Iaroslav 183
 Strang, William 236-237
 Strembosz, Tomasz 147
 Strokach, Timofei Amvrosievich 95
 Strutyns'ka, Mariia (see Mars'ka, V.)
 Struve, Kai 40, 43, 55, 118, 143, 412, 415, 419-420
 Stryi 24, 85-86, 91-92, 98, 102, 128, 131, 142, 190,
 221-222, 231, 277, 363-368, 373, 425
 Stryj (see Stryi)
 Stryysky, Y. 363, 417
 Studyns'kyi, Kyrylo 86, 91, 93
 Subtelny, Orest 32, 38, 54, 77, 412, 415, 424
 Sudova Vyshnia 24, 127, 131, 271, 277, 341
 Sukhodol's'ka, Anelia Ivanivna 334, 412, 424
 Surmiak, Volodymyr 138
 Svahnström, Bertil 253, 412, 424
 Szarota, Tomasz 38, 421
 Szczerzec (see Shchyrets')
 Szubartowicz, Ludomił 61, 330, 412, 416
 Szumlakowski, Marian 226, 412
 Szurek, Jean-Charles 145

- Tarnopol (see Ternopil')
 Tebinka, Jacek 226, 236, 424
 Tennenbaum, Samuel Lipa 383, 412, 417, 424
 Tereshchenko, Iu.V. 34
 Ternopil' 24, 39, 61-62, 84-87, 90-92, 94, 99, 129, 131, 133, 163, 165, 171, 173, 189, 191, 197, 209, 215, 217, 222-225, 231, 235, 238-239, 278, 321, 368-372, 378, 409, 411, 417, 419, 422
 Tkachenko, Ivan Maksimovich 95-96
 Tokars'kyi, Vasyl' 38, 419
 Tokarzewski-Karaszewicz, Michał 179
 Turka 24, 373, 412, 425
 Tymoshenko, Semen 80
- UHA (see Ukrainian Galician Army)
 Ukrainian Galician Army 69, 250, 271, 273, 413
 Ukrainian Insurgent Army 54, 77, 86, 411, 414
 Ukrainian National-Democratic Association 86
 Ukrainian Soviet Socialist Republic 39, 92, 94-96, 104, 118, 123, 132-133, 140, 208, 210, 216-217, 220, 223-224, 232, 241-243, 409, 413
 UkSSR (see Ukrainian Soviet Socialist Republic)
 Uman' 87, 101-102, 124, 129, 131, 231
 UNDO (see Ukrainian National-Democratic Association)
 Union of Armed Struggle 151-152, 179, 203, 414
 UPA (see Ukrainian Insurgent Army)
- Vallin, Jacques 50, 424
 V'iatrovych, Volodymyr 59-60, 424
 Vinnytsia 61, 124, 189, 191-192, 416, 420
 Vinokur, Ia.D. 140, 344
 Viola, Lynne 35, 424
 Vishchuk, Mariia 65, 424
 Vladimirtsev, N.I. 38, 244, 424
 Volhynia 37, 63, 83, 87, 100, 123-124, 152, 156, 158, 270-271, 410, 420
 Volkhonskii, Viktor Aleksandrovich 38-39, 244-245, 412
 Volodymyr-Volyns'kyi 24, 90, 94, 96, 100, 124, 130-131, 139, 231, 242, 278
- Vrons'ka, T. V. 210, 424
- Wehrmacht 33, 39, 53, 62, 101, 121, 124, 138, 154, 163, 182, 196, 198, 200, 205-206, 234, 235, 238, 255, 304, 306, 310-311, 379, 416, 419-420
 Weitz, Eric D. 48, 60-61, 189, 416, 419, 420, 423
 Werth, Nicolas 27, 32, 50, 424
 Wierzbicki, Marek 147-148, 157
 Włodzimierz Wołyński (see Volodymyr-Volyns'kyi)
 Wnuk, Rafał 40, 52, 151, 158, 412, 416, 425
 Wolowyna, Oleh 50, 423, 425
 Wood, Elisabeth Jean 47, 425
 Wróbel, Piotr 24, 53, 175, 199, 412, 416, 425
 Wysocki, Artur 41, 43, 46, 49, 52, 154, 412, 416, 425
- Yanukovych, Viktor 35
 Yones, Eliyahu 304, 412, 416, 425
- Zajączkowski, Janusz 38, 84, 412, 415, 425
 Zaleski, August 236
 Zaleszczyki (see Zalishchyky)
 Zalishchyky 24, 61, 130, 278, 374-376
 Zavarnyuk, Andriy 56, 425
 Żbikowski, Andrzej 149, 158
 Zeifert, Y.M. 24, 373, 412, 417, 425
 Zhovkva 24, 39, 127, 131, 271, 278, 299, 376-378
 Zhuk, Sergei I. 28, 425
 Zhydachiv 24, 278
 Zhyv'iuk, Andrii 39, 61, 139, 415, 425
 Zimmermann, Ekkart 47, 425
 Złoczów (see Zolochiv)
 Żółkiew (see Zhovkva)
 Zolochiv 24, 44, 83, 86, 98, 102, 131-132, 142, 164, 190, 214, 221, 235, 272-273, 278, 378-389, 405, 411-412, 417, 419, 424
 Zwart, Joop 33, 425
 ZWZ (see Union of Armed Struggle)
 Zybenko-Pyrohova, Natalia (see Iakhnenko, Natalia)
 Żydaczów (see Zhydachiv)

